

John Ramsey

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ТВОРИ У ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

ТОМ
1

МАЛИНОВИЙ
ДЗВІН
Роман

У2
З-41

*В первый том
украинского
советского писателя
Юрия Збанацкого
вошел роман
о сельской школе
«Малиновый звон»,
удостоенный Республиканской
комсомольской премии
им. Н. Островского.*

*Вступна стаття
Анатолія Дімарова*

★

З 4702590200—225
М205(04)—84 передплатне.

© Передмова,
художнє оформлення,
Видавництво
«Дніпро», 1984 р.

З ВІРОЮ В ЛЮДИНУ

Юрій Збанацький завжди приваблював мене непохитною вірою в людину. Не ота в нього доброта — «душа нарозпашку», з очима блакитними, з обіймами рожевими, а глибока, прихована іноді за похмурим виразом обличчя, за іронічним поглядом пильних очей. Я не знаю випадку, коли б він одвернувся від когось, хто потрапив у біду, байдуже пройшов собі мимо. Глибока переконаність у тому, що в кожній людині є зерно добра, — ця віра проходить через усе життя Збанацького-громадянина, через усю творчість Збанацького-письменника.

Де коріння цієї віри, що її породило і виплекало?

Важке дитинство і не менш важка юність. Коли на селі рушився, трощився старий устрій і в муках, у суперечностях зароджувалося нове життя. Коли зелений юнак-комнезамівець, — народився він першого дня 1914 р. в селі Борсукові на Чернігівщині, — бунтуючи проти всього старого, кивав виклик самому господу богу і на очах обурених віруючих у святий великдень виїжджав орати незайманий луг під майбутню комнезамівську ниву.

Пізніше агітував за колективізацію. Юна душа не знала компромісів: «Дайш світову революцію і негайну комуну!» — дитяча хвороба «лівизни» в уявленнях про комунізм палила не тільки юні голови, а й поважніших за віком. Покоління Збанацького мусило перехворіти цією хворобою, щоб, одужавши, ясними, тверезими очима подивитись на складне життя, на реальних людей з усім добрим і мудрим у них, з вадами, ваганнями, сумнівами.

Коріння цієї віри проросло й з педагогічної роботи. Він-бо так і лишився на все життя педагогом, хоч пішов із школи ще до війни. А праця педагога — це ж повсякденне наполегливе творення людини з кожного учня, яким би він «важким» не був, звияжницький труд день у день...

Непохитна віра в людину, в усе добре в ній пройшла найсерйозніше випробування в роки Великої Вітчизняної, на окупованій гітлерівцями Україні, в тому чарівному межиріччі Дніпра та Десни, яке на очах майбутнього письменника ставало руйною, пусткою. Ця віра в людину допомагала йому протистояти до зубів озброєному ворогові, згуртовувати, піднімати на бій своїх земляків. Збанацький очолив партизанський загін, що виріс у з'єднання, бойові дії якого принесуть його командирові найвищу військову нагороду — Золоту Зірку Героя Радянського Союзу.

Усі книжки Збанацького повчальні мудрістю, про що б у них не йшлося. А насамперед книжки, адресовані молодому поколінню.

Як письменник Збанацький спершу заявив про себе творами для юних читачів. Уже в раних оповіданнях його поряд з дорослими діють юні герої, а повість «Таємниця Соколиного бору» — по праву ввійшла у скарбницю літератури для дітей та юнацтва. Це свіжа, розумна, повна пристрастей і в той же час, на диво, спокійна повість. Автор наче стоїть осторонь подій, але насправді він трепетно живе у кожному рядку.

Оце вміння трепетно жити в кожному рядку притаманне всій творчості Збанацького. «Таємниця Соколиного бору», «Лісова красуня», «Між добрими людьми», «Героподвія», «Курячий бог», «Ленінка», «Малиновий дзвін» та ще цілий ряд книжок, присвячених юним героям і педагогам, книжок широко популярних, улюблених. Вони не тільки видавалися й перевидавалися на Україні, а й перекладені багатьма мовами народів вашої Батьківщини, виходять за рубезем. Плідна праця письменника в галузі літератури для дітей та юнацтва відзначена премією імені Лесі Українки.

У творах для дорослих широко відбите багатство людського досвіду. Письменник воістину живе між добрими людьми, щедро заселяє ними сторінки своїх творів, і ми захоплюємося сердечністю цих людей, яких не вохитнули випробування на складних і нелегких життєвих шляхах.

«Переджив'я», «Сеспель», «Хвилі», «Привітайте мене, друзі!», «Червона роса» — ось далеко не повний перелік повістей та романів. Вони мали широку пресу, їх обговорювали на багатьох читацьких конференціях, бо не тільки художніми якостями, але й важливими життєвими проблемами зацікавлюють вони читача. Взяти хоча б роман «Переджив'я», багато сторінок якого здаються написаними мовби сьогодні — такі вони злободенні. Сплясую на кількох творах, що, на мій погляд, мають принципове значення для розуміння творчої позиції автора.

«Хвилі». Роман-роздум, роман-сповідь. Роздуми людини, яка прожила нелегке й небуденне життя, яка знає з особистого досвіду напругу перших п'ятирічок, найважчої війни людства і відбудовного періоду.

«Прискіпливо оглядаю своє життя. Добре я його прожив чи погано? Справа в тому, що моє життя — це не лише особисте існування, а життя цілого покоління. Чи з користю ми жили, чи тільки кіптюжили небо? Чи зробили хоч який-небудь внесок у загальнолюдський поступ, а чи, навпаки, гальмували його, знеславили спою епоху, принизили її до такої міри, що ваші сини мусять соромитись справ своїх батьків, одвертатися від них, викреслювати з пам'яті і починати все з початку?»

Отакі запитання ставить собі на схилі років Ілля Дубогай і намагається дати на них відповідь чесну й правдиву. Бо став на суд перед власною совістю, перед очі рідних синів. Він не може, не має права навіть в найменшому уникнути правди: у трагічний для нього момент — по смерті дружини, він переосмислює все своє життя.

Хвилі... Хвилі, що котяться вічно, як і життя поколінь — на зміну одне одному. І з кожною наступною хвилею життя має стати прекрасні

шим, а кожне покоління має підніматися вище і вище в невинному розвитку.

Багато над чим змушує задуматись цей роман, бо доля Іллі Дубогає сприймається нами як доля дуже близької людини, і в його образі ми впізнаємо багатьох наших знайомих і якоюсь мірою себе. За роман «Хвилі» Збанацький удостоєний Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка.

З повним правом можна віднести до партизанського циклу творів письменника повість «Єдина». Хоч не лунають у ній постріли, не відбуваються бої, не летять під укіс ешелони й не висаджуються в повітря мости, читач стає свідком поединку не менш героїчного, поединку, в якому з особливою силою розкривається духовна велич радянської людини. Майже вся дія відбувається у фашистських катівнях, у в'язницях та концтаборах, куди потрапляють учасники опору — люди, для яких не існує іншого шляху, крім боротьби з окупантами. Боротьби не на життя, а на смерть. То ж і тут, у в'язниці, крізь тортури і муки, крізь нелюдське знущання проносять вони свої душі незламні, свої полум'яні серця, віддані Батьківщині.

І над ними всіма — образ Єдиної, образ Матері, виписаний з великою художньою силою.

Мені не раз доводилося бувати на читацьких конференціях, присвячених обговоренню цієї повісті. І я не пам'ятаю виступу, в якому не згадувалась би Мати. Яка власним життям заплатила за життя свого сина. Цей твір став пам'ятником матері, усім матерям партизанським, на чію долю випало стільки нелюдських страждань.

До повісті «Ми — не з легенди» (про партизанське минуле) письменник ішов довго. Через «Таємницю Соколиного бору» і «Поліські билиці», через вистраждану серцем повість «Єдина». Партизанська тема, партизанське життя дихали гаряче в вічі, і давно загиблі побратими ніби вимагали: «Пиши!» Письменник усе шукав відповідної форми.

«Ми — не з легенди» можна назвати і мемуарами, і водночас — твором художнім. Збанацький сміливо переплітає скупі, іноді аж надто скупі документальність з художнім показом — досить прочитати хоча б картини природи придеснянського краю, в який він навіки закоханий. Ми бачимо й Десну в усі пори року, завжди чарівну та прекрасну. й могутній Дніпро, й придеснянські ліси, луки та озера зптаством і звіриною, бачимо кожну квітку, кожну стеблину, мов намальовану, як і людей, що живуть у тому краю, що стали на прох з ненависним чужинцем.

У цьому творі прозирається великий оптимізм: ні автор, ні тисячі тисяч його співвітчизників навіть тоді, в найтяжчі дні випробувань, коли ворог навалюно просувався вперед, ні на мить не сумнівалися, що перемога буде за нами.

До партизанської тематики певною мірою належать і «Поліські билиці» — цикл окремих невеличких оповідань. Ці мальовничі «шкіди» ста-

новлять наче єдину повість про життя кмітливого, дотепного і щиросердого сільського вчителя Каленика Переплигнигопченка, від імені якого ведеться розповідь, та про тих, з ким йому доводилося спілкуватися впродовж свого нелегкого життя. Подані в цих оповіданнях житейські історії при всій їхній на перший погляд буденності несуть у собі народну мудрість, вони забарвлені життєрадісністю. В «Поліських биллцях» заяскрів новими гранями гумор письменника, зігрітий сердечною любов'ю до рідного краю і людей, що в ньому живуть.

І нарешті — «Сеспель». Образ Сеспеля, славного співця Чувашії, який знайшов другу батьківщину на Україні, не випадково прийшов до письменника. Ще в 1940 році, коли на Поліссі було знайдено могилу чуваського поета, який так рано пішов з життя, Юрій Збанацький зацікавлюється незвичайною цією людиною. Їздить по селах, де бував поет, розмовляє з людьми, які з ним стрічались, а то й працювали пліч-о-пліч, листується з братньою Чувашією.

Потім вибухнула війна, яка поламала всі плани. Потім — нелегкий відбудовчий період, коли Юрій Збанацький не тільки напружено й плідно працює на літературній ниві, пишучи оповідання, повісті, романи, а й виконує велику громадську роботу, — давня тема за роками, здавалося б, мгла розчинитись, забутись. Та настав час, коли знову до себе покликала ота скромна могила на березі Десни під віковими деревами, і почалися нові пошуки, нові поїздки не тільки на Остерщину, а й у Чувашію.

Поступово став вимальовуватись образ юнака з вогняними очима, поета з коротким, але героїчним життям. «Сеспель» — один з кращих біографічних романів про покоління легендарних людей, які брали якнайактивнішу участь у побудові молоді Радянської держави. Все життя цього поета-борця справді становить ідеал, гідний наслідування. На його батьківщині високо оцінено твір українського письменника: він удостоєний Державної премії Чуваської АРСР ім. М. Сеспеля.

Можна багато говорити про твори Збанацького. Від себе ж відзначу одну з найпривабливіших рис творчості цього письменника: гумор, скупий і мудрий, який органічно пронизує всі сторінки його книжок, наче підсвітлюючи їх з глибини. Нічого штучного, нічого зумисного, вимушеного, легкі спалахи справді народного жарту, отой скупий усміх, од якого ледь ворухнуться кутики вуст та щось зблимне в очах.

Нині модно брати інтерв'ю, тож і я спробував:

— Юрію Оліферовичу, які творчі плани?

— Планів багато. Тільки коли їх виконувати?..

Отакій він, Юрій Збанацький. Розмірковано стриманий, обережний щодо категоричних висновків і суджень.

Бо він — не тільки письменник, а ще й педагог. Тому й виходять з-під його пера такі книги — добрі, проникливі.

АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ

МАЛИНОВИЙ
ДЗВІН

Роман

Школа моя! Радість моя!

Невпізнанною зробили тебе роки, а ти в моїй пам'яті живеш такою, якою побачив уперше, у той далекий тридцять шостий рік, коли ступив на твоє подвір'я ще молодим та зеленим учителем. Ти живеш і житимеш завжди в серці як свідок моєї неповторної юності.

Мені приємно, до сліз радісно заходити в ці суворо холоднуваті стіни, блукати самотньо і згадувати, згадувати...

Пошарпані грозами, подзьобані осколками снарядів, думають свою безконечну думу почорнілі цегляні стіни, лупиться під палючим сонцем старенький, вимитий дощами дах, задумливо шепочуться над школою ставні осоки.

А колись вона була мов лялечка: весело сміялася білизною своїх стін, вабила до себе привітним блиском широких вікон. Над нею вдень і вночі шуміли могутні, повні сил і сили осоки, а біля них, на світлій сонячній галяві, мов сестра у пишному наряді, молода білокора береза, весела й привітна, безтямно закохана у вітер, який так любив ранками й вечорами розчісувати їй довгі зелені коси...

У ті часи в одному з веселих шкільних вікон, облямованих синьою, як небо, смужкою, допізна блищав жовтавий вогник. То на моєму столі світилася гасова лампа. Де вона зараз? Мені навіть жаль тієї лампи. Це ж вона, весело поморгуючи, мовчазливо підслухувала всі мої думи, вона одна знала всі мої прагнення юнацькі і, може, як ніхто, розуміла мене до кінця, співчувала мені і саме тому так яскраво й невідмовно світила.

Давненько все те було... Але його, не забудеш, не викинеш із життя.

Нехай сьогодні недалеко від старої, занедбані гордо височить новозбудована школа. Вона молода, повна сил, зневажливо коситься глумливим блиском вікон на стару, присадкувату, почорнілу. Пишається вікнами,

важкими карнизами і навіть гострим шпилем, без якого не зміг обійтися архітектор, віддаючи данину нерозумній моді. Нова школа хизується на всю околицю своєю писаною обновою, і саме на ній, а не на тій, старенькій, що бачила все і пережила все, спиняється око перехожого.

Ну що ж — кожному своє; побажаємо новій школі псбачити в своїх стінах стільки ж хорошого й доброго, скільки його бачила стара, напівзабута, яка скромно, по-старечому тулиться до нової, молоді, задумливо пришикла під кронами напівусохлих осокорів і, можливо, в сумовитій задумі пригадує ті незабутні й неповторні дні, коли біля неї на сонячній галяві безперервно витанцьовувала весела білокора береза, якій так любили вітри вечорами й ранками розчісувати довгі, розкішні, зеленаво-золоті обважнілі коси...

Саме в той час, коли мені почало здаватися, що цьому лісу не буде кінця, навколо враз посвітлішало, вузька лісова дорога почала роздаватися в боки, ясніше засиніло над головою безхмарне небо; з-за купки молодих присадкуватих дубків відкрилося широке поле, покрите до самого виднокруга мідяно-буряковою гречкою. За гречками, в долині, там, де нижнім плетивом ткався сивий туман,— показалося село.

— Ось і наша Ковалівка,— кивнув у бік села дід Хома Дягіль.

І дорога, і село, хоч я його ще й не бачив, мені сподобались. Я виріс теж на Поліссі, але в нашій стороні таких лісів не водилося. Все більше переліски, гаї та діброви, повні грибів і жолудів восени. А тут ліси. Та які ліси!.. Без кінця, без краю. Здавалося, що ми проїхали кілометрів сорок (хоч дід Дягіль і божився, що тут всього п'ятнадцять верстов), але по дорозі так і не зустрілося жодного села, жодної людської оселі. Над головою весь час дзвеніли точені із золота корабельні сосни, колеса воза товклися й стрибали на плетиві облужаного коріння. Інколи за сосновими стовбурами просвічувались галявини, подекуди поряд з віковичним лісом відкривалась молода посадка. Низенькі крилаті сосонки так застинали землю, що навіть траві не було росту. У ніс било живицею і ще чимось таким, до чого принохуєшся — і не можеш зрозуміти, чим воно пахне.

Спочатку, потрапивши у лісове царство, я дивився на все те широко розкритими очима, зачарований, впивався ароматом лісового повітря, настоящего на лісових травах, грибах та сухих суницях. Але згодом мене все ж потягло з цього лісу на рідні простори, на Придесення, туди, де голубіли в цю літню пору спокійні плеса безмовних озер.

Я, певно, засумував би в незнайомій дорозі, коли б не Хома Дягіль. Мій супутник виявився на диво балакучим і товарицьким дідом.

Розшукав я його на тому місці, де ми, вчителі, завжди знаходили в районі собі візників,— на базарі. На засміченому

майдані стояло всього кілька підвід. Я ходив поміж ними, розпитував, чи немає кого з Ковалівки. І мені сказали: «Підійди, хлопче, до того діда».

Це був середній на зріст, широкоплечий дідуган. Його велика, заросла від самих очей сірою густою щетиною куштрата голова сиділа просто на плечах, ніби взята на тибель, шії не було зовсім. Великий крючкуватий ніс ховався в пишних кошлатих вусах.

— Добрий день, діду! — привітався я до старого.

Він неквапливо, як вовк, повернувся до мене всім корпусом, проникливо зиркнув маленькими очицями з-під крутих надбрівних дуг, вкритих густим вицвілим мохом. Той погляд пропикав наскрізь: було в дідових очах і щось по-диявольському розумне, і щось дикувате, лісове.

— Здоров, батьків сину, коли не жартуєш!

— Ви з Ковалівки?

— Поки що з Ковалівки.

— Підвезете?

Дід з ніг до голови оглянув мене сірими, з жовтинкою в самих зіницях очима, вдоволено крякнув, хитро підморгнув:

— А могорич буде?

Притому рубом великої незграбної руки красномовно розгладив вуса, ніби йому вже піднесли повнісіньку чарку.

Згодом ми рушили з міста. Переїхали через міст, потряслися кілька кілометрів по гострому камінню і нарешті пірнули у тінь великого лісу, який вабив своєю синявою ще здалеку.

Розговорився дід уже за містом.

— То неким чином, значить, у Ковалівку?

— У Ковалівку, — кажу.

— По комсомолу уповноважений чи, може, по вовні?

— Ні, — відповідаю. — Директором школи призначений.

Дід усім корпусом повернувся до мене, уважно придивлявся хвилину, другу.

— От убий, не подумав би. Що не подумав би, то не подумав.

Така одвертість тішила мене, але разом з тим десь у самій глибині душі щось занило від образи.

— А чому б не подумали?

— Нечасто такі молоді, як оце й ти, хлопче, вдаються розумними.

У мене запалав на щоках рум'янець. Але дід, мабуть, не звернув уваги на моє збентеження.

— Тепер, правда, це не дивно. Але буває й зараз: неса свиня вже в літах, а в голові — вітер... А ти, значить, — моло-

дець. Молокосос, а катьолок, знать, варить. Як-не-як — всякого дурня не призначать директором. Тебе ж як величають?

— Тарас Демидович.

— Із нашого брата, бідняка, виходить?

— А ви по чому знаєте?

— Хе! Не панське, знать, ім'я — Тарас. Та й Демид — теж не попівське. Ось і мене, бач, Хомою нарекли.

— А по батькові ж як?

Дід Хома загадково хмикнув, на якусь хвилину замислився.

— По батькові? А так просто мене й зовуть: Хома Дягіль. Або Дягіль Хома. Чи просто — Хома. А по батькові, неким чином, свиня з'їла. Незаконнороджений я... От і не дав колись довгогривий по батькові. Так, хлопче, й ходжу все життя — без по батькові. Інших, чуеш, — на ймення та по батькові величають, а я просто — Хома.

Та все ж, видно, мало журився Хома Дягіль з того, що в нього не було по батькові. Це його, швидше, тішило, бо в очах у діда грали якісь лукаві бісики, а під крючкуватим сосом смикались вуса, старий безжурно посміхався.

— Скільки ж вам років, діду Хомо?

— Років?

У Хоми на широкому лобі гармонією зібралися зморшки. Якусь хвилину він кліпав очима. Потім та гармонія розтяглася, а вуса знову засмикались.

— Таж і лічи, скільки тих років. Одружився я ото тоді, як наші царя в Петербурзі вбили. Ніби воно недавно, а, гляди, ще чи й батько твій був тоді на світі, хлопче. Та й оженився я немолодим, у ті часи нелегко було знайти жінку такому, як я, — безбатченкові, та ще й безземельному. Потоптав я, от суцый же син буду, коли брешу, стежки, поки вговорив одну дурпу, тобто бабу свою.

— А таки вговорили?

— Вговорив. Бо був я, хлопче, хоч безбатченко, але парубок на все село. Ну, правда, потім і попоскиглила вже вона за мною, та що там говорити: слава богу, якось вік прожили, і дітей виростили, і в могилу, як і люди, лягла, — чого там бога гнівяти.

Дід Дягіль був людиною відвертою. Згодом я довідався, що він в селі не останній, бо ж і письменний, і має чим перед людьми похвалитися.

— Ото ще як били панву прокляту в дев'ятсот п'ятому, то я вже й тоді був свідомим і страх як ненавидів їх — сплуаторів. Бо ж хотілося і мені своєї земельки: діти лупились, жінка, царство їй небесне, голову гризла, а за що ти руки заче-

пиш? Правда, в нашому селі свого пана не було, то ми ходили аж у Курені, за дванадцять верстов, куренівським допомагали смалити свого панка. О, там тоді деякі піджилися, всього на-тягли. А я тільки мішок книг і приніс — куріння мене заїдало: не було з чого цигарок крутити. То ото, як цигарки курив, і читати навчився. І досі б читав, та вже не бачу: букви перед очима розпливаються.

Так за розмовою і не стяглася мені дорога. Ще, мабуть, і до половини свого життєпису не дійшов Хома Дягіль, як показала-сь у туманній долині Ковалівка.

Порівнялися з першими хатами. Сухоребрі коненята весе-ліше задріботили. Дід Дягіль неквапливо сковзнув з воза, за-шкутильгав зомлілими ногами. Присадкуватий, незграбний, у широких вовняних штанах та в пофарбованій в якусь буро-сі-рувату фарбу полотняній сорочці, в засмальцьованій шапці, бо-сний, він нагадував старого, виляного ведмедя, якого галас-ливі цигани примушують танцювати по ярмарках.

Уважно приглядаюся до Ковалівки. Сподобались просторі, високі хати, складені з смолянистого бруса, хліви тут були не те що в нас — лозяні, а зрубані з міцного кругляка. У нас та-кий використовувався лише на хати. Замість тинів, виплете-них із лози, тут дощані паркани або жердяні загороди. Для мене це лісове село було новиною.

Дід Хома спинив коней, показав пужалном убік.

— Ото ж, товаришу директор, і школа.

В кінці села, під самим лісом, у колі велетнів осокорів я по-бачив присадкувату, довгу оселю. Вона привітно манила до себе широкими вікнами, в яких гралися веселі зайчики.

— То завезти чи сам підеш?

Я їхав на місце призначення поки що без речей, в задку воза лежав мій потертий портфель.

— Дякую, діду.

Взявши портфеля, я сплигнув із воза.

— Як хочеш. А то можна було б і під'їхати — тут недалеко.

Дістав з кишені гроші — дідові на могорич. Хома Дягіль косо зиркнув на них, одвернувся.

— Ніяких могоричів. Я, товаришу директор, можна сказати, стахановець у своєму колгоспі і член сільради. Сам наш голова, товариш Недокус, може, чули, коли обирали мене в сільраду, сказав був: «Хома, можете вибрати собі яке завгодно по бать-кові. Можете зватися Хома Іванович або навіть Хома Генна-дійович». То мені навіть кривдно стало. Ну що він мені тиче? Геннадія якогось. Та на біса мені здалось те попівське по бать-кові? Попа в нас звали в селі Геннадієм, а він мені його в батьки.

Так і не взяв я собі по батькові, от сучий же син буду, не взяв. Ясно, що неєка неосвічена свиня взяла б, а я сказав: «Коли він, мій батько, пєсяка такий, зумів мене прижити, а потім кинув матір напризволяще, покриткою пустив, то на чортового батька мені здався такий батько! Жив без нього і ще проживу». От воно як, хлопче. А ти мені — на могорич.

— Таж домовлявся!

— А то не про тебе. То для заготовача. З того — стягнув би. А ти ж наш директор, культурна сила. Краще я чаєм відіп'ю. Я взагалі з учителями в дружбі. Яюсь навідаюсь.

Дід Хома дружньо попрощався зі мною та й занокав на своїх коненят. А я, розминаючи засиджені ноги, неквапливо почвалав по стежці.

2

Чим ближче підходив до школи, тим повільнішими ставали мої кроки. Серце тривожно калатало, у грудях розливався неспокій. Адже прибув сюди не на день чи два, а надовго, можливо, назавжди.

Пригадалася розмова в кабінеті завідувача районного відділу народної освіти.

Коли я повернувся з сесії заочників, районна учительська конференція вже закінчилась. Зайшов у відділ народної освіти, щоб довідатись, про що йшла мова на конференції та чи не говорилось чого про мою школу. До цього я працював директором Скрипалівської школи.

Мене радо привітав інспектор шкіл Іван Іванович Горобець. Це була добродушна огрядна людина, яка метеором носилася від школи до школи, інколи сварилася, кричала. І все ж на нього всі дивилися крізь пальці, посміювались, навіть полаювали і все збиралися доповісти про його інспектування завідувачеві райвно, товаришеві Кетягу.

Пам'ятаю, коли в мою школу вперше прибув Горобець, я, молодий директор, так перелякався. Як-не-як Горобець — солідна людина, з великим педагогічним стажем, а я зелений-зелений, шойно з технікуму. Цілий день Горобець сидів на уроках, щось записував, побував і в мене на уроці. Я ждав розносу, а він сказав: «Добре». Я не вірив власним вухам. Так-таки й добре?

— Ну, певно ж, є якісь недоліки?

— А в кого ж їх немає, шановний Тарасе Демидовичу? В усіх є. Без недоліків жити неможливо. Не буде недоліків — спиниться життя на планеті. Єдність протилежностей! — вели-

кодумно підніс він пальця догори, а я, що саме в той час збирався приступати до вивчення філософії, тільки з побожністю й острахом глянув на той авторитетний палець.

У вечері, коли сіли до столу, інспектор натякнув, чи немає в мене чогось такого, чим промочують горло, бо він, певно, трохи застудився в дорозі і боявся захрипнути.

Я охоче збігав до крамниці. Саме в той час там не було півлітрівок, були лише великі чорні літрові пляшки. Одна з них потрапила на наш стіл. Я дивився на неї і жахався — ну що ж я з нею робитиму? Адже вип'є Горобець чарку, хай дві, а де ж подіну решту?

Горобець спритним рухом розкоркував пляшку. На столі стояла лише одна чарчина. Інспектор діловито оглянувся по кімнаті і, побачивши на вікні склянку з водою, звівся з стільця, воду вилив у вазон, в якому ріс зачучверілий фікус. Наповнив чарку й склянку. На мій подив, підсунув мені склянку, а перед собою поставив ту чарчину. Я заперечливо мотнув головою, сказав, що не п'ю. Він допитливо глянув у очі.

— На ідейній основі?

— Так, — відповів йому. — Я — комсомолець.

Горобець тоді обміняв посудину: мені чарчину, а собі взяв склянку.

— Мені, як непартійному, все дозволяється, — пояснив з кривою посмішкою.

Довелося таки пити. Горобець проковтнув горілку за один раз.

Даремною була моя турбота: Горобець не лише осушив пляшку, а допив і мою чарчину. Весь вечір він хвалився своїм педагогічним талантом. Уже лягаючи спати, дав мені, як молодому директорові, пораду:

— А тобі, Тарасе, пити треба вчитися. Що ж то за директор, коли він не п'є!

Після того випадку, коли з'являвся в школі Горобець, я вже не частував його горілкою. І він почав заїздити до нас усе рідше й рідше. Але зустрічав завжди радісно, як давнього й доброго друга.

Отож він і цього разу, побачивши мене в наросвіті, вигукнув:

— Про вовка промовка! Давай, брат, Тарасе Демидовичу, давай, брат, до Максима Івановича! Діла, брат. Такі діла, що без півлітри не розбереш.

Заскімаило серце. Максима Івановича Кетяга, нашого завідуючого райвно, ми хоч і любили, але побоювалися.

— А що там таке, Іване Івановичу, — з благанням дивлюся на Горобця.

— Переляквся? Ех ви, директори... От я колись був директор — на всю губернію був директор! Ти розумієш, Тарасе Демидовичу...

Я допитливіше заглянув Горобцеві в очі. Так і є — вони вже трошки-трошки посоловіли. Тільки по цьому та по балакучості Івана Івановича й можна було здогадатися, що він уже з кимось тепло «поговорив». Та й не дивно — був саме той час, коли деякі вчителі, мов качки під час «зорки», носились думкою по району, відшукуючи місце, де б присісти на наступний навчальний рік.

Зайшов до Кетяга.

— А, Залужний! — чи то вдоволено, чи то погрозово протяг Максим Іванович. Відчув: зараз він накриє мене мокрим рядном.

Товариш Кетяг, певно, був не набагато старший від мене. Якщо мені йшов двадцять третій, то йому було, може, двадцять п'ять, а найбільше — двадцять шість років. Але він вважався досить серйозною і принциповою людиною. Може, тому, що вже почав помітно лісити, — його лоб був тепер таким, як у Сократа, — а може, й тому, що був повнотілий і неквапливий. Крім того, він був шанованою людиною в районі — член райкому партії, член президії райвиконкому, голова районної спілки безбожників. Розмовляв він завжди спокійно, по-діловому і називав співрозмовника лише на прізвище, явно ігноруючи ім'я та по батькові.

Якусь мить Максим Іванович придивлявся до мене, ніби відразу не повірив, що я перед ним.

— Повернувся, значить?

— Повернувся.

— Склав екзамени?

— Склав. Лишились державні іспити — і все.

— Молодець.

Мені приємною була похвала начальства.

На хвилину Максим Іванович замовк, для чогось переключив на столі папери.

— Так ось що, Залужний, — сказав нарешті. — У Скрипалі більше не поїдеш...

У мене обірвалося серце. Я уже два роки працював директором Скрипалівської неповносередньої школи. Всі говорили, та й сам бачив, що школа стала на ноги, вийшла в передові. І ось тобі маєш... Виходить, недаремно картав мене Горобець, катякав на якісь діла. Знімають, виходить, з роботи. Та раптом Максим Іванович зовсім мене ошелешив:

— Поїдеш у Ковалівку. Школа там відстала, порядку нія-

кого, але село велике, перспективне. В цьому році восьмий клас відкриваємо — отже, директором середньої школи будеш. Ось як, товаришу Залужний.

Я онімів. Хотів схопитись і заперечувати, та ніби прикипів до стільця. В голові вирували думки. Мені жаль було розставатися з своїми Скрипачами, з учнями, з учителями, з колгоспниками. Я звик до них, зжився, поважав і любив їх, вони шанували мене. Ніколи навіть не думав про те, що можу колись залишити свої тихі, оповиті з усіх боків садами Скрипалі. Чув, що про Ковалівську школу вже давно йшла погана слава — там жоден директор не тримався більше року, а то й по два мінялося на рік. Знав і те, що закинув цю Ковалівку сам чорт десь на «кулички». Був свідком того, як не раз на нараді директорів молотили бідолаху ковалівського директора і за відвідування, і за дисципліну в школі. На мить уявив себе на його місці.

— Спасибі,— кажу,— Максиме Івановичу, за довір'я, але... боюсь... не потягну.

Кетяг глянув на мене примруженими очима.

— Потягнеш! Такий, як ти, й чорта потягне. Недооцінюєш, Залужний, власних сил. Хоч це, власне, мені в тобі найбільш і подобається...

Спробував ще відмовлятись, але відмовлявся слабо, невпевнено. Я й боявся цієї Ковалівки, і разом з тим мене вже вабило до неї. Невже це таке село, така школа, такі учні, що там не можна навести порядку? Підсвідомо вже летів назустріч тим труднощам, мені хотілося стати з ними на двобій...

І ось зараз повільно наближаюсь до цієї самої Ковалівської школи, що мала лиху славу не лише в районі, а і в усій області. Немигаючими очима дивлюся на неї, мов на живу істоту, бажаючи визначити відразу, що вона таке і як до неї підходити. Школа була як школа — велика, простора, чепурна, обсажена осоками. Куди краща і просторіша, ніж Скрипалівська. Відчув, як тривога поступово залишає моє серце. Мені сподобався і могутній ліс, що припав грудьми до самого шкільного подвір'я, і село, надійно складене з смолистої сосни, і широка піщана вулиця, що побігла геть кудись у видолонок, туди, де проглядала із-за дерев заржавіла баня сільської церкви.

Коли ж побачив біля школи на сонячній галявинці, поруч з осоками, струнку, розкішну білокору березу, здалося, ніби зустрів давно знайому. Здалося, що то не береза, а дівчина, закосичена і вдягнена по-святковому, засоромлено вийшла в танок. Ця весела береза в одну мить збудила в моєму серці любов до ще не знаної Ковалівки.

На подвір'я школи зайшов уже не як сторонній, а як господар, як директор її. Відразу ж помітив: огорожена школа сяк-так, у багатьох місцях старий паркан похилився, а подекуди й зовсім повалився. Обурився: куди ж дивився мій попередник?

Зблизу шкільна будова виявилась просто-таки грандіозною. Куди там Скрипалівській школі до Ковалівської! Через вікна запримітив світлі, високі класи. В Скрипалівській школі лише шість кімнат, а решта розкидані геть по всьому селу в колишніх куркульських хатах, а тут в одному приміщенні, мабуть, не менше двадцяти класів.

Підійшов до парадних дверей. Вони були замкнені. Заглянув через бокове вікно. Видно, тут щойно закінчили ремонт: у просторому залі на підлозі біліла крейда.

Попрямував до старого дерев'яного приміщення в лівому кутку шкільної садиби. Дід Дягіль мені казав, що там живуть учителі. Тут десь живе й завідувач учбової частини Шухновської, який тимчасово виконував обов'язки директора. Досього наказав мені звернутися товариш Кетяг.

На широкому шкільному плацу не було жодної душі. Влітку, мабуть, не заходили сюди учні. Розкішний зелений килим споришу простелився аж до ганку. На занехаяній клумбі серед високого, ледь поруділого бур'яну догоряли напівзів'ялі квіти. Аж ген там, у самому кінці садиби, виднілися напівзруйновані, забуті гімнастичні снаряди. В тому ж кутку, серед диких груш та беріз, тулився ще один досить мальовничий будинок.

Оглянувши все те, я зітхнув. Видно було, що ніхто не докладав тут ні енергії, ні рук. Дихало запустінням. Хоч це зовні й була школа, але не відчувалося шкільного духу, того, без якого не буває справжньої школи.

Сонце тим часом сховалось за кущем дерев, які оточували ковалівську церкву, потягло вечірньою прохолодою. Перш ніж ступити до будинку, де жили вчителі, я зупинився, оглянувши свій одяг. Вигляд у мене був непривабливий. Сірий простенький костюм, що вже й до цього бував у бувальцях, зовсім зім'явся на дідовому возі, вицвіла сатинова сорочка припала пилюкою. Я завагався. У портфелі лежав випрасуваний білий костюм, накрохмалена сорочка з краваткою. Можна було зайти в ліс, переодягтися. Але, глянувши на свої руки, зрозумів, що не лише вони, а я й сам увесь у пилюці. Отож, перш ніж переодягтися, треба було помитись.

Шухновського я не раз бачив на нарадах у районі. Він часто виконував обов'язки директора школи, вважався одним з найдосвідченіших і навіть видатних педагогів району. Часто було чути між учителів: «Шухновський так сказав», «Шухновський робить так». Зовнішність у нього була теж досить солідна. Не те що я — цибатий, недоучений педагог. Отож я просто-таки не знав, як мені з'явитися перед завучем у такому вигляді.

Подумавши, що оскільки Шухновський — людина розумна й судитиме про мене не по одягу, а по тому, що є в моїй голові, я рішуче зійшов на невисокий дощаний ганок. Але, взявшись за ручку дверей, знову завагався. Може б, усе-таки розпитатися в кого-небудь, певно ж, тут десь є річка, можна скупатися, переодягтися. Саме в той час, коли я вже вирішив повернути назад, у коридорі почулися чийсь енергійні кроки, і шлях до втечі був відрізаний. Хтось шарпнув за двері, і вони розчинилися навстіж.

Я завмер від подиву й несподіванки.

Передо мною стояла молода дівчина. Вона, видно, теж розгубилася, навіть перелякалась, бо так і застигла на порозі немов укопана. Мені б спитатися в неї про що треба, а я стою, мов прикипів, на одному місці, не можу відірвати очей від її чарівного обличчя.

Я вже чимало бачив людей за свій короткий вік. Бачив і дівчат. Дружив з багатьма, розмовляв невимушено, проводив додому. В Скрипалівській школі були молоді вчительки, жили ми дружним колективом, разом зустрічали свята, разом грали в драматичному гуртку, сперечалися, інколи лаялись, але жодна з них ще ніколи не могла мене засліпити так, як оця, що несподівано виросла на порозі.

Вона була юна й невимовно прекрасна. Великі сині очі, обрамлені чорними довгими віями, дивились здивовано, ніби перелякано; тонкі брови вигнулись запитливо, а обличчя палало чи то від хвилювання, чи від вечірньої заграви. Треба було озватися до неї, привітатися, а в мене відібрало мову, стояв як пень. Подумав тільки: «Ось і вона».

А вона, оговтавшись від несподіванки, обминула мене, легко сплинула з ганку і, не оглядаючись, подалася в сосновий лісок за будинком. Мовчазливо провів очима її струнку постать у біленькому ситцевому платті.

Уже й не пам'ятаю, звідки з'явилась біля мене вирлоока, пишногруда жінка, спитала, чого мені треба.

— А ви хто будете? — поцікавивсь я.

— Техробітниця.

— Я — новий директор, — відрекомендувався жінці.

Йй, видно, не вперше було зустрічати нових директорів. Не вагаючись, запитала:

— То вам Михайла Амадейовича?

Я знав, що Михайло Амадейович — це і є Шухновський.

— Так, мені треба до нього. Але чи не можна де-небудь умитися з дороги?

— То ходіте, я покажу...

За якихось півгодини я вмився, переодягнувся у свій святковий костюм. З невдоволенням помітив, що костюм усе ж зіймався в портфелі. А так хотілося, щоб він якнайкраще лежав на моїх худорлявих плечах! Вирядившись, заглянув у дзеркальце. Засмагле вуглувате обличчя, квадратний, трохи завеликий ніс, надмірно вивернута нижня губа — як ніколи, все сьогодні не сподобалось на власному обличчі. Тільки очі дивились якимось жалісно й пильно. Лише одні вони, добрі, незлобливі, і прикрашали весь мій портрет. Зітхнув і з досадою пішов від умивальника. Крадькома оглянувся, мені й котілось, але разом з тим і боявся зустрітись з незнайомою дівчиною. Був переконаний, що та дівчина — вчителька. І хоч знав, що все одно мені по роботі доведеться бачитися з нею щоденно, саме сьогодні не хотілося з нею зустрічатись.

Вирішив іти до Шухновського. Техробітниця мені сказала, що завуч школи живе в тому будиночку, який сховався під крилатими грушами.

Не знаю, чому так трапилось, але й цього разу, на тому ж самому ганочку, ми стрілися знову. Тільки тепер я стояв на порозі, а вона проти мене. Дівчина швидко одвела вбік очі, вираз невдоволення й досади пробіг у неї по верх брів, торкнувся кутиків невеликих червоних губ. І я, мимохіть зрушивши з місця і обминаючи її, приглушено буркнув:

— Добрий вечір.

— Добрий вечір, — відказала приемним співучим голосом і швидко постукотіла каблучками по коридору. А я лишився стояти на ганку, прислухаючись до того стуку. Він дзвенів для мене мов музика.

Надворі вже хазяйнував вечір. Ще захід червонів малиною, а серед неба вже стояв повновидий місяць. Від спохмурнілого лісу тяглися незграбні тіні, осоки біля школи здавалися несподимою тайгою, але на шкільному подвір'ї було світло, немов спустилася сюди ленинградська біла ніч.

Коли затихли в коридорі лункі кроки, я зійшов з ганку. Душа моя була збентежена, в голові роєм снували думки. Я забув, чому потрапив на це подвір'я і куди зібрався йти.

Тільки тоді, коли біля окремого будиночка помітив кремезну постать чоловіка в білому, згадав, що я повинен іти до Шухновського і що, певно, то він і жде мене, попереджений прибиральницею.

То був справді Шухновський.

— Вітаю, вітаю вас, товаришу Залужний! — ще здалеку заговорив він якимось насмішкувато.

— Ви ж звідкіля, Михайле...

Я раптом густо почервонів від збентеження: несподівано для самого себе забув кумедне ім'я завучевого предка.

— Амадейович я, товаришу директор. А вас як величати?

Я назвався.

— О, то й у вас ініціали не першокласні!

— Які вже є, — сказав я, а сам подумав: «Моє ім'я закручене по-музицькому, а твоє по-панському».

Чомусь пройнявся неприязню до цієї повнотілої людини з великим випещеним обличчям, з бамбуковою палицею в білих пухлих руках.

— А я, признатися по правді, не ждав вас сьогодні, Тарасе Демидовичу, — сказав Шухновський і взяв мене під руку.

— Хіба ви знали, що я приїду?

— Та це ж не таємниця. Кетяг мені говорив.

Підійшли до невеличкого будиночка під старими крилатими грушами. В одному вікні враз спалахнуло світло — хтось там запалив сірника.

— Ось тут ми обітуємо, як кажуть французи, — грайливо сказав Шухновський і широким жестом запросив мене до своєї господи.

У мене не було особливого бажання заходити в незнайомий будинок, але мусив: не в гості сюди йшов — тут я директор. Мусив терпіти я, мусили терпіти й мене.

4

Підкреслено ввічливий і шанобливий Шухновський пропустив мене першого до невеличкої вітальні. На круглому столі, накритому старовинною витертою скатертю з розкішними шовковими китицями, ясно горіла велика гасова лампа. В кімнаті не було нікого, і я окинув її поглядом. Тут було затишно і навіть розкішно. Мені не доводилося бачити таких квартир ані в Скрипалях, ані будь-деінде. Немов стомившись, привалилася до стіни пузата почорніла шафа, вона вже стоптала свої ніжки, стояла на підпорках. На шафі влаштувалися в ряд замашені пальцями слони, витріщив здивовано великі жовті оченята.

гудзика потертий плюшевий ведмедик. У кутку стояла шафа з скляними дверцятами, в ній повно книг. Вгиналася від книг і почорніла лозова етажерка. В другому кутку стояв низенький на трьох ніжках столик, заставлений пляшечками духів та одеколону, коробочками пудри. З стін лукаво посміхалася молода жінка — в різних позах і видах, — фото були вставлені в простенькі саморобні рамки. Здогадався, що то дружина Шухновського.

І не помилився. Вона з'явилася раптово, весела й жвава, в одну мить наповнила ту кімнату і пахощами білої акації, і сміхом, і пустотливими розмовами.

— Рада, дуже рада познайомитись! — рвучко простягла вона руку, безсоромно катуючи мене поглядом. — Елеонора Степанівна, біолог.

Вона була значно молодшою від свого чоловіка. Видно, їй не більше тридцяти, від неї пашило здоров'ям і силою, бризкало енергією. В міру розповніла, круглолиця, рожевощока. Очі великі, з короткими, але густими чорними, певно, фарбованими, віями, бо волосся й брови вилискували каштановим відблиском. Ніс короткий, рівний, з рухливими, неспокійними ніздрами, рот великий, рожевий, припухлі соковиті губи. Вона подовгу дивилася, не кліпаючи, і тоді у виразі її очей з'являлося щось задумливе. Я не відразу помітив, що зіниці її очей золотаві, не круглі, а передрані, чотирикутні.

Не давши мені й рота розкрити, вона, енергійно війнувши рясними складками свого розкішного плаття, вийшла з кімнати.

Усміхнений Шухновський лівиво крутив цигарку, задумливо дивився на двері, за якими зникла дружина.

— Домашня музика, — перевів на мене лагідний погляд. — У вас немає?

Я заперечливо хитнув головою.

— Жаль! — зітхнув Шухновський. Але видно було, що те зітхання зовсім не викликалося співчуттям до моєї особи.

Через хвилину, прикуривши від лампи, він усадовив мене на м'якій канапці. Сам сів навпроти і заговорив розважливо:

— Хороша дружина в хаті — щастя хати. Ось у мене — бачите яка? Окраса дому. Але не тільки це — і педагог з неї першокласний.

Я мовчки слухав Шухновського, а перед очима чомусь стояла синьоока дівчина з худорлявими плечима, не в розкішному шерстяному, а в звичайному старенькому ситцевому платті. Саме така, здавалось мені, і могла принести щастя в дім.

— Так, — мрійливо похитав головою Шухновський. — Задля хорошої дружини ми багато чим поступаємось. Ось ви, Тарасе

Демидобичу, певно, подумали: чому це Шухновського, вихідця з робітничого класу, досвідченого педагога, залишають тільки завучем, а вас, юнака, хлопчача, можна сказати...

Тут Шухновський глянув мені у вічі, підняв руку, ніби захистився нею:

— Не подумайте, що я вас хочу зневажити чи принизити. Навпаки, я чув про вас як про хорошого педагога; ми з Елеонорою Степанівною дуже раді вашому призначенню, але, пробачте, я людина відверта й щира. То ось я й кажу: ви, мабуть, подумали, чому не призначили директором Шухновського?

По правді кажучи, хоч я й знав, що Шухновський досвідчений педагог, але про те, чому саме мене, а не його призначили директором, і не подумав. Дивився на нього мовчки, вичікувально.

— А ходу мені не дають через дружину. Та, правду кажучи, я й не тривожуся цим. Задля такої дружини всім поступися. Вона, бачте, в мене попівна...

Я ще раз окинув гострим оком вітальню. Тепер мені здалося, що від цієї старомодної шафи, і від череди слоників, і навіть від книг у шкіряній оправі запахло ладаном. Подумав, що цією самою скатертиною, китиці якої я крадькома мну в пальцях, певно, накривали колись плащаницю...

Поступово розмова перейшла на шкільні справи.

— Ковалівка — важке село, — неквапливо почав Шухновський.

Я мовчки слухав і уважно розглядав співбесідника. Мені чомусь не вірилося, щоб з робітничого класу могло вийти щось подібне. Не нащадка робітника нагадував Михайло Амадейович, а, швидше, поповича.

Йому було за добрих сорок. Обличчя кругле, рожеве, щоки обвислі, тільки борода, суха, гостра, випинається неправильним трикутником. Ніс широкий, обрубаний, очі, сірі й холодні, посаджені далеко, розумно поблискують з-під пенсне в золотому обідку. Зім'ята лляна косоворотка недбало розхристана, з-під неї видно спітнілі волосаті груди. Руки великі, пухлі, товсті пальці пожовтіли від нікотину.

— Доведеться вам тут узнати, почому ківш лиха, — ніби про щось звичайне й необхідне лїниво говорив Шухновський. — Люди тут несвідомі, ставлення до школи з боку деяких просто дикунське. Корови та телята — для них альфа й омега всієї життєвої премудрості.

— Роз'яснити треба, виховувати... — засовавсь я неспокійно на канапі.

Шухновський лише скосив на мене примружене око, його пухкі, трохи синюваті губи смикнулись. Він нічого не відповів на ті слова.

— Та й дітки недалеко відійшли від своїх батьків. Примушиш ходити до школи, от воно й ходить. Так, аби вважалось, що ходить. А за книгу ніякою силою його не посадиш. Потім є чимало справжніх хуліганів. Ще малі, а вже невинуваті...

— Ви вірите в невинуватих учнів? — з подивом запитав я Шухновського.

Завуч зморщився, одвернувся убік, примруженими очима рахував слоників на шафі.

— Як педагог, я не вірю. Дитяча душа — *tabula rasa*¹. Як учитель Ковалівської школи — я вірю в усе.

Певно, задоволений яскравістю свого вислову, він поблажливо осміхнувся, глянув на мене.

— А втім, дорогий Тарасе Демидовичу, поживете — побачите. В усякому разі, вам надовго, якщо не назавсім, доведеться забути про похвали в районній газетці...

До вітальні несподівано знову зайшла Єлеонора Степанівна, запитала до вечері.

Я, хоч і зголоднів у дорозі, почав був відмовлятися. Та куди там! Подружжя підхопило мене під руки, і я навіть незчувся, як, проминувши якийсь темний коридорчик, потрапив у іншу, таку ж розміром, як і перша, кімнату — їдальню.

В їдальні стояв невеликий чотирикутний стіл, у буфеті поблискував дорогий посуд, на стіні висіло два старих, побляклих натюрморти, на одному — яблука, виноград, розрізаний кавун, а на другому — ціла в'язка дичини: качки, фазан, куріпка і заєць із скляними очима.

На столі поруч з тацею, на якій парувала смажена картопля з курчам, і тарілочкою з огірками та помідорами стояла карафка з вишнівкою, поблискували три кришталевих келишки. В другій карафці плавали лимонні шкуринки.

Я почував себе незручно, не знав, як відмовитись, де подіти свої руки, що враз стали зайвими. Та одночасно розумів, що вечеряти в Шухновських доведеться, доведеться весь вечір з ними говорити, пекти раків під пронизливими поглядами пожадливих передраних очей Єлеонори Степанівни. Ніби ненароком окинув поглядом її розкішну постать і подумав, що саме такі форми можуть ліпитись хіба що на попівських пирогах. І глуха неприязнь уже не лише до господині, а й до господаря розпирала груди. З самого малечку я не любив попів.

¹ *Tabula rasa* (лат.) — чиста дошка; щось чисте, незаймане.

Тим часом Елеонора Степанівна жодним словом, жодним на-тяком не видавала, що вона виходець з нетрудового класу. Щи-ро й попросту всадовила мене за стіл, терпляче вивідувала, що я п'ю, поклала на мою тарілку цілу гору картоплі та помідорів, розпитувала, чи давно вчителюю, і говорила про школу та учнів з такою любов'ю й турботою, що мені здалось, ніби вона, попівна, цікавиться своєю справою більше, ніж її чоловік, по-томствений робітник.

Поступово ніяковість, настороженість і неприязнь мов ру-кою зняло. Врешті, хіба походженням визначається людина? Попівна, а, бач, вийшла заміж за нащадка робітника. Попівна, а працює. А хіба мало колишніх сучих синів сьогодні займа-ються корисною роботою?

Шухновський пив горілку, настояну на лимонних шкуринках, а ми з Елеонорою Степанівною пригублювали солодку налив-ку. Михайло Амадейович підсміювався наді мною, настійно ре-комендував спробувати зелен зілля, але я твердо стояв на сво-єму. Мене підхвалювала за це господиня, і я з подивом відзна-чив, що це мені навіть подобається. Ми з нею швидко знайшли спільну мову.

Елеонора Степанівна так само говорила про деяких «немож-ливих учнів» та «безсовісних ковалівських гурманів-батьків», які по-дикунському ставляться до школи, але вона була твер-до переконана: це наслідок того, що не велося потрібної й до-статньої роботи. Вона побажала мені успіху і висловила надію, що я зроблю в Ковалівці «революцію й поверну розум людей у зворотний бік».

Ці побажання приємно зігрівали. І хоч Михайло Амадейо-вич загадково й поблажливо посміювався й іронічно кривив губи, я, розігрітий чарчиною вишнівки, щиро вірив у те, що дійсно так все і буде, як говорить Шухновська, що ще пока-жемо, як треба працювати.

Час від часу Шухновський примушував братися за келишки.
— А нуте-бо — по єдиній.

Келишки ніжно дзвеніли, і Михайло Амадейович подовгу прислухався чи то до цього дзвону, чи, може, до власних думок.

— Чуєте? — запитав мене несподівано. — Справжній криш-таль. Дзвенить як малиново, га?

І він ще раз торкнувся своїм виповненим келишком мого — напівпорожнього.

Справді, дзвеніло ніжно й казково.

— Миша над усе в світі любить малиновий дзвін кришта-лю, — побожно округлила великі передрані очі Шухновська.

Потім пила чай. Я обережно взяв щипцями одну грудочку цукру, вкинув до склянки. Помітивши це, Шухновський безцеремонно дістав товстими пальцями ще дві грудки, опустив у мою склянку.

— Жити стало краще, жити стало веселіше! У нас так чаю не п'ють. У нас — по три грудки...

Потім Шухновський, розвалившись на канапі по-старечому, кури́в, а Елеонора Степанівна кепкувала з нього:

— Ех ти, стара шкапина! Випив — і вже розкис. І чому я за такого вийшла?

Вона несподівано заспівала приємним грудним голосом:

Старый муж, грозный муж...

В її постаті, сильній, повній життя й енергії, в її голосі відчувались пристрасть і гнів, від постаті ж Шухновського не віяло ані грізності, ані старечими ревнощами. Він напівлежав, як мішок з салом, благодушно стежив за дружиною сп'янілими очима, підсміювався. А вона, пронизуючи його очима, повними вогню й награної ненависті та гніву, кидала в обличчя:

Ненавижу тебя, презираю тебя,
Я другого люблю, умираю любя.

Я стежив за нею з якимось острахом, її голос, густий і крикливий, пронизував наскрізь; думалось: «А може, вона кидає йому в цих словах правду? А він лежить, підсміюється...» І згадалася та простенька дівчина, що зустрілась випадково на порозі. Вона не кидала б чоловікові навіть у пісні таких страшних слів...

Елеонора Степанівна, легко повернувшись у мій бік, примружила палкі очі, опекла мене такою награною любов'ю, такою ніжністю, що я весь спалахнув, мов на вогні, і заспівала:

Как ласкала его я в ночной тишине...

Я опустив очі, поглянув у бік Шухновського. Той, певно, розуміючи моє становище, добродушно посміхався. Слухаючи повні вогню й погрози слова пісні, я впивався голосом Елеонори Степанівни й відчував, як у серце входить якийсь неспокій, передчуття чогось недоброго.

Ночувати я був змушений у Шухновських і спав погано: то дзвеніли якісь голоси, то мене переслідувала грізна баба-яга з обличчям Шухновської і залізними пазурами на чорних відьомських руках, то я зустрічав синьооку дівчину, хотів з нею поговорити, а вона втікала. Я гнався за нею до повного знесилля і не міг наздогнати...

Ранком я прокинувся розбитий, з болем у потилиці.

Після сніданку Михайло Амадейович запросив мене до шкільної канцелярії.

На подвір'ї було прохолодно. Сонце світило десь за лісом, похмура тінь сягала аж до половини шкільного городу. Пахло осінню, гнилицями й ранковим сосновим лісом.

Зітхнулося вільніше. Хоч хата Шухновських і привітна та затишна, але я, селянин по натурі, почував себе в ній і зв'язано, й незручно. А можливо, то сковували мене насторожені, до нахабства відверті передрані очі господині?

— Передача справ не затягнеться, — бурмотів ніби сам до себе Шухновський. — У мене на цей випадок завжди акт заготовлений.

Уже знайома мені прибиральниця ждала нас біля шкільної веранди. Вона мовчки відчинила двері, і ми зайшли до приміщення.

Мов зачарований, ходив я з класу в клас, жадібно вдихав присмачене крейдою та фарбами шкільне повітря. Воно якесь особливе, тільки школа уміє пахнути так. І тільки учительському серцю дорогий і рідний цей специфічний, ні з чим не зрівнянний запах. У цих класах, що дивились вікнами на схід, на свіжопофарбованих стінах гралося сонце, виблискувало на чорній дошці. Мені навіть здалося, що фарба ще не встигла висохнути, так вона лисніла. В кімнатах зліва стояли затишні сутінки — то від тіні пишнокронних осокорів.

Школа мені сподобалась: класні кімнати просторі, чистенькі, меблі пофарбовані, акуратно розставлені.

— Можна й сьогодні приймати учнів, — сказав я.

— Аби вони тільки прийшли, — відповів Шухновський.

У мене підупав настрій. В глибині душі я обурювався: «Та невже справді в Ковалівці такі несвідомі люди? Чому він увесь час, як ворон, криче?»

— Невже, — запитую, — відвідування справді така проблема?

Шухновський знизав плечима, відповів ухильно:

— Побачите.

Ми зайшли у вузький коридор. Шухновський наказав прибиральниці відчинити двері в кінці коридора. Вступили в невеличку, світлу кімнатку. З неї двері вели до іншої, трошки більшої. У першій стояв звичайний, нічим не покритий столик, кілька стільців, старенький потертий диван. У другій кімнаті — біля вікна письмовий стіл, стілець, світило ребрами пружинного матраца пофарбоване в зелене ліжко.

— Квартира директора,— доповів Шухновський.

Мені навіть і на думку не спадало, що маю жити в такому просторому помешканні. В Скрипалях я не мав окремої квартири. Жили ми аж втрьох у одній кімнаті. А тут яка розкіш! Хоч сьогодні одружуйся!

Шухновський немов прочитав мої думки.

— Можете, Тарасе Демидовичу, хоч сьогодні привести молоду дружину.

— А вони хіба ще не жонаті? — недовіркою спитала прибиральниця.

Вона ходила весь час за нами, мовчки прислухалась до розмови. Тепер стояла на порозі, огрядна, склавши руки навхрест під важкими одвислими грудьми.

— В тому й річ, Уліто,— лукаво блиснув скельцями пенсне на прибиральницю Шухновський.— Отже, є шанс...

Уліта розчепила руки та змахнула правою безнадійно.

— І-і, кому ми такі потрібні! В нас он є на кому женитись.

— Може, на Пишний?

— А чому б ні? Хоч вона й старша трохи від мене, але дівчина хоч куди. А Ярина Іванівна чим їм не до пари?

— Ярина Іванівна уже, як кажуть, той...

Мене почав дратувати цинізм Шухновського.

— А де ж канцелярія? — перебив я його.

Шухновський передав мені ключі від моєї квартири. Пішли в канцелярію.

Прийом справ справді не затягнувся. В передбачливого завідувача учбової частини вже були заготовлені належні документи. Залишилося тільки вставити туди моє прізвище та підписатись. Господарство школи було все на виду, справи підшиті в папки, описані.

— Ви завбачливий,— кажу Шухновському.

— Біда навчила,— мружиться той.— Цих актів у мене є в достатній кількості. Кілька років тому семикласники мені написали їх цілу купу.— Шухновський справді дістав з шухляди товсту папку з актами.— Доводиться інколи по кілька разів на рік здавати та приймати школу. Досвід!

Ще кілька годин тому я зайшов у школу як нова людина, а зараз, обтяжений в'язкою ключів у кишені, виходив з неї повноправним господарем.

Сонце за цей час підбилося вгору, почало припікати.

Шухновський пообіцяв показати мені наше шкільне господарство. Вийшли на шкільне подвір'я.

Я враз зашарівся і спинився розгублений. Побачив біля клумби ту саму дівчину, з якою зустрівся вчора на порозі,

Збагнув, чому весь цей ранок тривога не покидала мене,— сам того не розуміючи, я ждав цієї зустрічі. Дівчина була не одна — біля неї стояла ще якась жінка. Але я бачив тільки її, свою синьооку незнайомку.

Дівчина полола клумбу. Вона була боса, в старенькій вицвілій суконьці. Вони про віщось розмовляли. Побачивши нас, оглянулись.

Ми підійшли до клумби.

— Знайомтеся,— неохоче буркнув Шухновський.— Наш новий директор, товариш Залужний Тарас Демидович, відомий в районі педагог. Нежонатий,— і посміхнувся.

Я підступив до вчительок.

Першою кинулась мені назустріч та, що стояла біля клумби без діла. Тільки тепер я звернув на неї увагу.

Було цій жінці, певно, за тридцять, але вона старанно молодилася. Витягнуте, якесь в'яле лице було біле: густо посипане пудрою. Рудувате ріденьке волосся старанно спущене, хитромудро сплетене й переплетене. Маленькі очиці якогось невідразного кольору так густо обтикані довгими чорними віями, що й самі здавалися, особливо здалеку, темними, як ніч. Певно, жінка знала ціну тим віям, бо піднімала і спускала їх якось особливо, завчено й досить майстерно. Вії справді скрашували її, але й вони не могли сховати інших вад обличчя: кирпатий і трохи задовгий ніс був ніби зрізаний навкіс, і це змушувало жінку весь час виставляти вперед лоба й дивитись з-під вузьких нафарбованих брів.

Вона наблизилась до мене з таким виглядом, ніби хотіла бунтувати лобом, і подала білу суху руку.

— Тоня Пишна,— відрекомендувалась манірно.

Вдягнена вона була в якесь плаття-костюм суцільного покрою, її жилаві засмаглі ноги були зашнуровані в якісь незвичайні черевички.

Я несміливо підвів очі на синьооку. Вона стояла розгублена, не знала, де подіти свої руки. Якось механічно ступив крок до неї, подав руку.

— Ой!

Дівчина спалахнула, рвучко схвала руки за спиною, винувато глянула на мене.

— У мене руки... Пробачте...

— Нічого,— сказав глухо,— я теж люблю копатися в землі...

Тримав витягнуту вперед руку, не сміючи забрати її.

Тоді вона несміливо простягла свою невеличку, із забрудненими в пісок пальчиками правицю, мовила тихо:

— Ярина.

Я потиснув їй руку, а серце забухало болем і тривогою. Мені згадалась недавня розмова в школі! Безумовно, приборальниця говорила саме про цю Ярину.

В'ялою ходою простував подвір'ям. Для мене все навколишнє втратило інтерес. Сонце ніби сховалось у хмари, ліс дихав холодно й непривітно. А може, це й не про неї йшла мова? Що він там сказав? Що Ярина Іванівна вже... Заміжня, значить. Тож певно, така дівчина не засидиться.

Шухновський показував мені шкільні будинки, майстерню, в якій ніколи ніхто не майстрував, сарай для дров, де ще не було жодного поліна. Я придивлявся до всього того, удавав, що все це мене цікавить, а насправді ніщо мене тепер тут не цікавило. Вона чужа... Чужа.

І незчулися, як біля школи спинилась старенька райвиконкомівська, крита вицвілим тентом машина. Опам'ятались тільки тоді, коли до нас підійшов товариш Кетяг, а з ним голова райвиконкому і ще якийсь чоловік. Це був голова сільської Ради Корній Кирилович Недокус.

Голова райвиконкому картав його за те, що в школу не завезено палива.

Товариш Недокус з надією глянув на мене.

— А ось ми з новим директором в один мент... враз...

— Дивіться ж мені.

Дрова! Яка це дрібниця супроти всього того, що я мав пережити в новій школі!

Через якийсь час я поїхав з приїжджими в район. Треба було забрати в Скрипалях всі мої вбогі пожитки. Бо ж моя нова квартира була хоч і простора, але гола як бубон.

По дорозі трохи заспокоївся. «Хто зна? А може, то й не про неї йшла мова!» — увесь час гріла мене надія. І з кожною хвилиною вона все більше підбадьорювала, і я вже бачив сенс у житті, знову тримався за нього твердо й непорушно.

6

Я й не уявляв собі, що попрощатись із Скрипалями буде не так просто. Виявилось, що моє нове призначення тут багатьох схвилювало й засмутило.

Поки я передавав новому директорові, своєму ж таки завідувачу учбової частини Семену Михайловичу, справи, на по двірі школи зібралися мало не всі учні. Але поводили вони себе так, що я й не догадувався про їхню присутність.

Підписали акт і обидва зітхнули.

— Ех, Тарасе, Тарасе,— розчулився враз Семен Михайлович.— І понесло ж тебе у ту Ковалівку. Чи колектив тобі наш набрид, чи честолюбство тебе зайло?

Мені й самому було жаль Скрипалів. Ішов сьогодні вулицею, дивився на знайомі хатки з синіми та червоними рамами вікон, гладив по голові собак, які знали мене і вибігали на вулицю з гавкотом, щоб полащитись; дивився на садки, в яких уже дозрівали пізні сорти яблук: вітався з людьми, які, знаючи про мій виїзд, поспішали висловити своє співчуття. Так виїздив колись із рідного села. Мати плакала, з жалем поглядали на мене мої товариші-ровесники, а я був спокійний і урівноважений. Знав: там десь мене чекає цікава робота, цікаві люди, щось нове й нерозгадане. Я йшов у життя.

Коли вийшли зі школи, я побачив своїх учнів, що стривожено і з цікавістю дивились на мене,— серце стріпнулося. Це ж їх я чотири роки навчав. Знав кожного: і де живе, і як живе, і чим живе. Вони ж па моїх очах зростали. Оці дівчатка, коли приїхав, були в першому, а тепер перейшли в п'ятий. А ці ось були в третьому, тепер майже дорослі — вже в сьомому...

— Добрий день, діти,— привітався.

— Добрий день,— прогули врзнобій.

— Ну ось, діти, їду від вас,— сказав, а очі засвербіли і таки налилися сльозою.

— Не їдьте...

— Не їдьте, Тарасе Демидовичу...

Спробував повернути все на жарт:

— Коли ж ви в мене були неслухняні. Вчились неохоче...

— А ми будемо слухняні...

— А ми вчитимось...

Це меншенькі. А старші — ті розуміють жарт, посміхаються, почмихують носиками.

Попрощавшіся з учнями, йдемо з Семеном Михайловичем на нашу квартиру. Тут нікого немає — кудись зникли мої обидва товариші по кімнаті, не відгукнулись па стук дівчата.

— Це вони дещо готують,— загадково сказав Семен Михайлович.

Справді, ще не встиг скласти своїх пожитків, що вмістились одному дерев'яному зеленому ящику, з яким я мандрував завжди, як прийшов голова колгоспу, а з ним і вчителі.

— Ось він, утікач! — вигукнув голова колгоспу.— Йому б гарячих всипати, а ми, дурні, бенкет влаштували.

У хаті голови колгоспу було повно гостей. Усі вчителі, актив села. Вітався з кожним, але підсвідомо відчував: не всі, когось немає. А кого?

Мене відкликала вбік Галина Петрівна, вчителька молодших класів. Вона жила з іншими дівчатами в кімнаті, поруч з нами.

— Тарасе! — прошепотіла таємниче. — Запросив би ти її... плаче.

— Хто?

— Та ж хіба не знаєш... Ящірка.

Я закліпав з подиву очима.

Ящіркою ми звали Настусю, нашу веселу й непосидячу колегу. Вона була маленька, тонісінька, вертлява, з дрібненьким гостроносим обличчям, покрапленим зеленкуватим маком, і сірими вирячкуватими очима. Хто б не глянув на Настусю — відразу скаже: ящірка! Так вона й іменувалась у дружньому колі: Ящіркою, Ящірочкою нерідко, бо її таки любили. Іменувалася, скільки й пам'ятаю, бо ми з нею і в семирічці, і в технікумі вчилися разом. Трапилося так, що і в школу одну ж потрапили працювати. Тільки мене на директора висунули через два роки, а вона так і лишилась класоводом, та ще німецьку, в якій вона кумекала так само, як і я, викладала в старших класах.

Настуся наскільки була некрасива зовні, настільки ж володіла якимись нерозгаданими душевними чарами. Розумна, добра, тепна, товариська, невтомна, добра, завжди і в усьому щира, — вона користувалася загальною любов'ю і вчителів, і учнів.

Я тільки тепер побачив, що справді Ящірочки не було на вечірці.

— Чого ж вона плаче? — стривожився.

— Ніби не знаєш... — лукаво блигнула Галина.

Я знав, що Настуся мене дуже шанує, навіть більше того — пишається тим, що разом з нею стільки років учився, дружив і працював такий, як вона говорила, «комсомольський Песталоцці». Коли мене призначили в Ковалівську школу, я навіть подумав було про те, що слід поговорити з Ящіркою — певно, вона переїде разом зі мною. Я не уявляв собі школи, де я працюватиму без Настусі.

Впіймав себе на тому, що після знайомства з Ковалівкою зовсім забув про Ящірку.

— Настусю жаль, — признався я щиро Галині. — Стільки років ми з нею... З самого дитинства...

Мені й справді було жаль дівчини, так жаль, ніби свого власного дитинства.

— Любить вона тебе, Тарасе, ой як любить... — раптом мовила Галина. — Тобі, певно, і не в голові, а вона страждає.

Остовпів від тих слів. Хто? Ящірка — любить? Як — любить?

— А хіба я її не люблю? — сказав запально. — Та всі ви мені дорогі, мов з рідної сім'ї вириваюся.

— Всі, та не всі, — торочила своє Галина. — Вона надіялась на тебе, в думках своїм вважала...

«Ящірка кохає мене?»

І Галина розповідала:

— Вона мені голову тобою проторохтіла. Ти й найкращий у неї, і найкрасивіший, і найрозумніший, і найдобріший. З тобою і радісно, і весело, і легко жити й працювати. Все для неї — ти. Інколи говорить-говорить, бувало, а потім як заплаче. «Чи ж він думає про мене хоч соту частину того, що я про нього? Ох, ящірка я погана, ящірка ненависна». Поплаче, а потім знову про Тараса, а потім знову танцює, а потім знову сміється. Весь світ для неї — Тарас. Дурна! Стала б я побиватися хоч і за таким, як ти, казна-чим. Дівчина ждала, надіялась, а він зірвався — та й був такий.

— Але ж я нічого... Хіба ж я яку надію їй подав?

— Хіба серцю накажеш? Любить — і все.

Галина зітхнула. Я знав, що вона по вуха була закохана в Семена Михайловича. Про це мені не раз говорила Ящірка.

— Почула, що їдеш із Скрипалів, і мов хто в колодязь опустив. З лиця спала, була ящірка, а лишився хвіст від ящірки. Запрошувала на вечірку, вже й тим підманювала, що, мовляв, готувати вечерю нікому, — нізащо. Лежить плаче...

— Ми стукали — нікого немає вдома. Може, подалась куди?

— Куди там. На ось ключ, піді розваж.

Галина силою втиснула мені в руки ключа, поспішно відійшла до гурту.

Тільки тепер помітив на собі вичікувальні погляди присутніх. Зрозумів — не одна Галина, всі ждуть від мене того ж.

У хаті метушилися, ставили на зсунуті столи закуску, голова колгоспу розкорковував пляшки. Всі веселі, заклопотані. Однієї Настусі немає. Уявив собі її, заплакану, пригнічену, убиту горем. Жаль стиснув серце.

За кілька хвилин був у нашому будинку.

Постукав. Тихо. Відчинив двері, запалив лампу.

І тільки тоді глянув на Настусине ліжко. Не повірив відразу, що то вона. Здалося, дитина загорнулась у ковдру, втиснулась головою в подушку.

— Настусю! — торкнувся її гострого плеча.

Вона здригнулась, рвучко повернула голову. Її гостроносе засмучене личко, почервонілі, трошки лупаті очі враз розцвіли, сповнилися життям.

— Тарасе! Ой Тарасе! Ти прийшов?

Присів на ліжку, погладив ніжно її розкудлані коси. Зда-лося, то сестра моя страждає. Знав, що можу розвеселити її, відігнати геть горе, знав таке слово, яким міг би зробити її назавжди щасливою, але не мав сили вимовити його.

— Настусю, ну чого ж ти? Всі зібрались, а тебе немає. Де ж поділась жвавність у нашої Ящірки?

— Сам винен,— не зводячи з мене щасливих очей, сказала вона.— Для чого їдеш? Ти ж знаєш, як усі... як усім... важко. Я коли почувала...

Її оченята наповнились слізьми, геть тобі як у маленької, чимось ображеної дитини. Я їй незчувся, як поцілував її у щоку, обома руками стис до болю їй голову.

— Не плач, Настусю. Сам думав... Я гадаю, що тобі теж треба було б переїхати в мою школу.

Вона трохи заспокоїлась.

— Ти так думаєш?

Я хоч і не був певний у душі, чи потрібний цей переїзд, все ж, не задумуючись, кивнув головою.

— Тарасе, я йду на вечірку!

— Настусенько, Ящіронько наша, ти ж розумниця! — закрутився я по хаті.— Я знав, що ти хороша, завжди знав. Ну ж, збирайся швидше!

— То, може б, ти все ж додумався вийти з кімнати? Теж мені кавалер косолапий.

Коли ми зайшли до хати голови, тут уже всі сиділи за столами, хоч ніхто їй не доторкнувся до їжі. Ждали нас. По очах побачив: не стільки моїй, скільки Настусиній появі тут зраділи.

Посадили нас за столом поряд, на почесному місці. Якою ж веселою і збудженою була того вечора наша Ящірка! Такою ми її ніколи не бачили.

Всі, мабуть, вирішили, що ми заручилися. Кожний, ніби змовилися всі, розмовляючи зі мною, вважав за необхідне похвалити Настусю або висловити своє захоплення нею.

Насправді ж я нічим не зв'язав себе з дівчиною. Я тільки пообіцяв їй писати, писати часто, писати про все і... покликати її до себе тоді, коли мені буде дуже тяжко. Це була її умова. І я дав їй таке слово. Я розумів, що від дружньої руки товариша ніколи не треба відмовляти.

7

Прокинувшись, я рвучко сів на постелі. Жалібно скригнули пружини матраца. Окинувши поглядом кімнату, згадав, що я вже в Ковалівці, у своїй директорській квартири.

Нашвидку вдягнувся, вмився. Заклопотано глянув на годинник. Боявся, що заснав, бо привезли мене в чотири ночі. Якщо не брехав годинник, було близько восьмої.

Згадав, що завтра перше вересня — початок навчання у школі. Сьогодні о дванадцятій педагогічна рада.

Вийшов на подвір'я. Сонце, по-літньому веселе й пекуче, вже почало свій цілоденний шлях на безхмарному небі. Село жило своїм одвічним життям: горланили півні, вдалині валували собаки, мукали телята й ревли корови, скрипіли журавлі колодязів. Від лісу тягло свіжим настоєм живиці та долітали луки удари сокири.

З надією в серці глянув на ганок будиночка, де жили вчителі. Не видно жодної живої душі. Зітхнув. Здалось, ніби цілу вічність не бачив Ярини. А може, вона й зовсім не зустрічалась у моєму житті?

Вона не лише зустрічалась, а й зустрілася знову.

Тільки зайшов у молодий березнячок за шкільним городом, а вона на стежці. Йде, задумливо схиливши голову. В руках мокрий рушник, ще якийсь шмаття. Боса, розчервоніла й свіжа, як погожий ранок, видно, щойно з річки. Побачила мене, спинилась.

— Доброго ранку, Ярино Іванівно.

— Добрий день, Тарасе Демидовичу. Ви повернулись?

У тому «ви повернулись» і подив, і неприхована радість.

— Я й не втівав нікуди. Їздив за своїми пожитками.

— Ось як...

Вона хотіла ще щось сказати, але змовкла.

Я дивився на неї і не міг надивитись. Це прекраснішою здавалась, привабливішою, ніж тоді, коли побачив уперше. Хотілося ступити на крок ближче, взяти за руку і сказати все-все... Все те, що міцно ввійшло в душу, вилити всі свої сумніви.

Але я нічого того не сказав. У голову стукнуло: «У неї є наречений, а може, й чоловік».

— Сьогодні педрада? — запитала вона.

— Так. А ви купались?

— Ось тут, за лікарнею, — озеро. Не Чорне море, а скупатись можна.

Мені захотілося, щоб вона показала дорогу.

— Я не лісовик, — боюся, що заблуджу...

— Ідіть прямо цією стежкою. Це ми протоптали.

Розійшлися. Вона — додому, я — на озеро. Хоч мені й не хотілося йти туди зараз. Я пішов би за нею. На край світу пішов би...

За молодим березнячком — двоповерхова дерев'яна будова. «Ковалівська лікарня», — прочитав я. Стежка вела кудись у низину, туди, де поміж ставними дубками тріпотіли й без вітру високі берези.

Дихнуло вологістю. Показалося невелике кругле лісове озерце. Навколо озера — зелена трава, старанно вискубана. Тут же паслась худюча, видно, дуже стара, коняка. Навіть пасучись, вона дрімала.

Підійшов до води. Вода в озерці була чиста, прозора, дно піщане. Признатися, я не зустрічав подібних озер. Наші польові озера — багністі, зарослі осокою та покриті жабуринням, а це — мов криниця.

Довго не роздумуючи, роздягнувся, плигнув у воду. Вода була майже крижана, але приємно освіжала. Перебрів усе озеро — води всього по шию. Виліз і одягся, ловлячи дрижаки. Не помітив, як до мене хтось наблизився.

— Кусається?

Оглянувшись, я побачив незнайомого. Відразу впало у вічі, що все на ньому сидить так, ніби з чужого плеча: штани ледь-ледь закрили коліна, рукави піджака мало не по лікті, сплющений, як млинець, капелюх сидить на самій маківці. Маленькі очі, тонкі губи й невеликий круглий рот, обрубана борода, брови кущиками, лише біля перенісся. Тільки носа й вистачало на цьому обличчі, а то всього було по півнорми.

— Холоднувата, — відповів я тремтячим голосом.

— Це не звичайне озеро, — пояснював, наближаючись, незнайомиць. — Воно живиться з підземного джерела. От і крижана водиця. Добрий день! Часом не новопризначений директор будете?

Я мовчки кивнув головою.

— Тоді будьмо знайомі. Я головний і, можна сказати, єдиний лікар ковалівської лікарні, Яків Степанович Сягайло.

Я мало не засміявся: прізвище немов прилипло до людини. Сягайло був високий, кістлявий, довгов'язий, мов журавель; не йшов, а сягав своїми довгими короткоштанними ножищами в старовинного фасону ботах, які не застібались, а стягались резинкою.

Розговорились. Некрасиве обличчя лікаря випромінювало стільки доброти, в його маленьких карих очах світилося стільки тепла, а з уст зривалося стільки по-дитячому наївних слів, що він відразу завоював мою симпатію.

— А ви теж купатись? — запитую.

— Та ні. Я тільки обтирання до пояса щоденно роблю, а в воду боюся: ревматизм мучить.

Йому вже було, мабуть, під п'ятдесят, вік справді такий, що коли не ревматизм, то інші хвороби починають мучити людину.

— Пасу оце коня...

З подивом глянув на лікаря.

— Нє дивуйтесь, будь ласка, як вас, Тарасе Федоровичу? Ах, пробачте, Демидовичу. Кінь — це моя слабість. Третій рік я тут лікарем і весь час мріяв про власний виїзд.

Розмовляючи, Яків Степанович примружував або й зовсім заплющував очі, певно, таке мав від того вдоволення, кумедно розтягував слова, кожную думку підкріплював промовистим жестом.

— І ось нарешті три дні тому купив оцю худобину. Коняка добра, захарчована тільки, та вік, видно, вже похилий. Запріг у бричку, — в район треба було, — виїхав за село, а вона, капосна, й стала. І просив і погрожував, і не повірите...

Яків Степанович сторожко оглянувся, наче боявся, щоб нас не почув хтось сторонній.

— І не повірите, навіть дубцем двічі ударив. Не пішов! Став — і як укопаний. Так я й повернувся пішки, а коня вже санітарки аж вчором, мов пана, мало не під руки припровадили.

— Де ж ви його придбали, такого Месушелеха? — засміявся я.

— У цигана. Клявся, вражий циган, що не кінь, а грім, та, мабуть, обшахрав-таки мене, вражина. Коли б же мене, то півбіди, а то ж лікарню обдурив, державну установу! Де тільки та совість у людини?

Видно було, що лікар дуже стурбований тим, що придбав такого коня. Для годиться почав розважати нового знайомого:

— Нічого, він попасеться, вб'ється в тіло та ще й як вибрикуватиме. Як стригунець, іржатиме!

— Тож і я гадаю, — радісно закивав головою Яків Степанович. — Оце й випасаю. Сам випасаю. Кожного ранку й вечора. В нічне збираюся, коли трохи оклигає. Бо на санітарок та сторожа не покладайся... — Яків Степанович довго і з подробицями розповідав, як він впіймав на гарячому діда-сторожа, коли той, замість того щоб випасати коня, найбезсовіснішим чином куняв під дубом, а кінь «читав газету».

Ми довго сміялися над тим; розійшлися, як давні знайомі. Я висловив надію, що час від часу матиму змогу при нагоді використати транспорт сусіда.

— Будь ласка, будь ласка, Тарасе Демидовичу! Тут дай бог, щоб він трохи оклигав, а то сорому не оберешся, коли за селом пристане.

Після купання, забувши навіть про сніданок, я подався до сільської Ради.

У Недокуса ніби тільки й думки було, що про мене.

— Ага, ось і ти! Заходь, жду.

Корній Кирилович Недокус, як то кажуть, уже не на ярмарок, а з ярмарку чимчикував. Невисокий, збитий туго, мов мішок з пшеницею, коротконогий і короткорукий, він був на подив меткий і енергійний. З-під густих чорних брів гостро поблискували чорні, як вуглинки, очі, круглий короткий ніс ніби завис над пишними, уже всіяними сивиною, колись, видно, чорно-смоляними вусами.

У кабінеті голови вже, мабуть, побувало чимало відвідувачів, бо стояв такий махорчаний чад, що я, некурець, мало не поточився.

— Уже встигли накадити,— кажу.

— Засідали вчора допізна.

— Вікна б відчинили.

— То відчини, ти ближче.

Мені подобався такий дружній тон, здавалось, ніби знаю цього Недокуса не перший день.

— Ти що ж — квитанцію приніс?

— Яку квитанцію?

— Таж на дрова. Чи думаєш, я тобі крастиму дрова у лісництві? Давай, брат, квитанцію, а я на голову колгоспу натисну, бо слово, брат, дав голові райвиконкому, сам знаєш.

— Я не бачив ніякої квитанції. В Шухновського запитаю.

Недокус докірливо похитав головою, опік мене циганськими очима.

— Ту-у-ди к бісу! Який же з тебе директор, хлопче, коли ти й квитанцією не подікавився? Чим же тобі інтересуватись? Ти що ж собі гадаєш, я думатиму про твої дрова? Еге ж, гляди, тільки й думки, що про них...

Хоч Недокус говорив і неприємні речі, але образитись на нього, хоч би й хотів,— не образився б. Було в характері голови щось особливе, невловиме, без чого не було б і самого Корнія Кириловича.

— Та ще ж не встиг озирнутись, ще й села не бачив як слід, а ви одразу мокрим рядом накрили.

Недокус посміхнувся у вуса.

— А ти швидше озирайся.

Заговорили про відвідування учнями школи.

— А то в нас є такі,— спокійно зауважив Недокус,— ти йому про школу, а він тобі про своє. Ну нічого, коли закінчиться випас та сніжок упаде, тоді підуть... З району тиснуть? А ми звикли. Лають, лають, а там, дивись, рік закінчився — й забули.

— Ви жартуєте, Корнію Кириловичу?

— Які жарти? Я, брат, тут головою ще з часів ревкому, знаю порядки. А, по-моєму, наука — це, брат, не самооподаткування. Самооподаткування — плати, голубе, це діло державне, а наука — не вчись, дурню, тобі ж шкода...

— Школа — теж справа державна.

— Повчи вченого. А я що ж говорю: не державна? По-державному то ми ж і кажемо: вчись! А не хочеш — лишайся в дурнях.

Я ніяк не міг зрозуміти, жартує Недокус, чи то такий у нього справді погляд на це питання.

Домовившись про те, що ввечері по всьому селу будуть скликані двадцятихатки, де агітатори спеціально проведуть бесіду про початок занять у школі, я розпрощався з Недокусом.

— Гляди ж, про квитанцію не забудь! — нагадав мені голова на прощання.

Я не забув. Тільки зустрівся з Шухновським, відразу ж нагадав про квитанцію.

— Та вона вже три місяці в голови колгоспу. Сам Недокус передав.

Шухновський лукаво усміхнувся, ніби здогадався про мою розмову з головою сільської Ради.

8

Педагогічна рада. Збираються всі вчителі, сидять з похмурими і діловитими обличчями, думають, говорять неквапливо, зважуючи кожне слово. З особливим настроєм збираються на перше засідання педагогічної ради перед початком нового року.

Хоч Михайло Амадейович і познайомив мене заочно з усіма вчителями, давши їдку й дотепну характеристику кожному, але я до цього засідання знав у лице лише окремих членів нашого колективу. Тепер всі вчителі сиділи передо мною в просторій учительській. Крадькома розглядаю кожного з них, а вони відверто: хто з зацікавленням, хто байдуже, а хто й з глумливим блиском в очах,— розглядають мене.

Вдавши, ніби мене не помічає, Шухновський почав педраду.

— Ось закінчилося іще одно чудове літо,— заговорив якимось ліниво, граючи ліричними нотками в голосі.— Нагулялися учні,

відпочили трохи й ми. Завтра стіни нашої школи сколихнуться від веселого гамору, пустотливого сміху, продзвенить вперше в новому навчальному році дзвіночок...

Слухали уважно, продовжуючи уперто розглядати мою особу. Тільки двоє стареньких учителів, сидючи окремо позаду, в куточку, шепотілися про щось своє. Мимоволі пригадалась характеристика, яку дав їм Шухновський. «Вічний холостяк і кавалер — це про дідуся з білою борідкою клиночком і лисиною на всю потилицю. «Його Дульцінея» — добродушна бабуся з лукавими розумними очима. Вони, розповідав завуч, учителювали в Ковалівці з «часів доісторичної епохи», і, скільки й пам'ятають люди, Федір Данилович Орел і Світенко Ганна Іванівна закохані, мов молодята.

Особливо красиво, хоч і туманно, закругливши вступну частину промови, Михайло Амадейович почав приземлятися.

— До нас прибув новий директор, — оголосив він. — Тараса Демидовича ми, безумовно, розкусимо в роботі, бо ж перед нами довгий навчальний рік, але я повинен рекомендувати вам його як молодого, енергійного колегу, що сміливо й рішуче йде по педагогічній ниві і вже встиг зібрати лаври справжнього новатора в Скрипалівській школі...

Крізь землю було провалитися, та й тільки, слухаючи ту рекомендацію. Подумав собі: «Якими-то словами він мене характеризував учителям позаочі?» А що характеризував, то це так, бо такий і рідного батька не пожаліє. Навіть про себе він сказав: «Я гібрид Манилова з Обломовим. Люблю помріяти лежачи, а на підйом важкий». Лише про свою дружину, Елеонору Степанівну, висловився непевно: «Моя дружина, як і дружина Цезаря, — поза підозрою».

— Михайле Амадейовичу, хіба ж так можна? — знизавши плечима, докірливо шепнув я Шухновському.

— Мовчу, мовчу, закінчую, — ніби відштовхнувся від мене пухлими долонями Шухновський. — Наш директор, товариші, крім усього іншого, ще й скромна людина...

— Браво! — заплескала в долоні Елеонора Степанівна.

Вона сиділа поперед усіх, пишнотіла, велична, виряджена в шовкову рясну обнову та чудернацький капелюшок, і справді чимось скидалась на величну древньоримську матрону. Позад неї якось несміливо тулилися щупляві вчительки. Серед них сиділа і Ярина. Ненароком зустрівшись з нею поглядом, я відчув, що червонію, отож поспішно відвернувся, намагався дивитись в інший бік.

Шухновський тим часом знайомив мене з членами педагогічного колективу. Як людина тактовна, почав він з Орла та

Світенко — найстарших. Жодним словом не згадав про їхню донкіхотську любов, зате довго вихваляв, називаючи їх фундаторами Ковалівської школи, піонерами на важкій, але благородній ниві народної освіти. Висловив тверду впевненість, що вони, як при всіх попередніх директорах, так і при мені, грішному, будуть своїм трудовим прикладом вести за собою весь колектив.

Після цього він спинився на двох парах, які, за його словами, були прикладом як для вчителів, так і для учнів з усіх поглядів. Математика Тита Назаровича Батожчука, якого рекомендував заочно як непросипного п'яницю й невинного ледаря, він назвав ковалівським Піфагором, а його дружину, Лідію Григорівну, — Златоустом, бо, мовляв, з її малинових уст ллеться рікою чудова глибокоемоційна мова.

Поки він вихваляв цю пару, я, вже й собі не церемонячись, розглядав їх. Тит Назарович сидів похмурий, давно не голений, з розкуйовдженим рідким чубом, видно, думав щось своє і не прислухався до слів Шухновського. Він був сухорлявий, жиливий, апатичний. Його сухі, синюваті губи весь час неспокійно смикались, видвілі, колись певно голубі, очі сльозились, байдуже й ліниво блукали по спинах тих, хто сидів перед нього. Вдягнений він був у просторий, витертий сірий костюм з одвислими кишенями.

Його дружина, Лідія Григорівна, ще молода, ледь помітно побита віспою, круглолиця жінка з жадібним, енергійним ротом, загадково посміхаючись своїми сірими очима, дивилась на Шухновського. Вона, мабуть, не знала, що цей оратор кілька годин тому позаочі давав їй зовсім іншу характеристику: «Хороша вчителька, але обдурює свого Тита направо й наліво, тримає старого осла під чоботом і тільки й дивиться, щоб стрибнути кудись, як не в горох, то в гречку».

Друга пара — це Кривохацькі. Федір Андрійович навчав третій клас та викладав фізкультуру у старших; вона, Катерина Дмитрівна, вела четвертий.

Іх Шухновський атестував непомітними, але чесними майстрами своєї справи. Тут він мав повну рацію: вони дійсно були якісь непомітні в усьому колективі — сірі, невиразні, схожі одне на одного, мов пара черевиків. Заочно Шухновський назвав їх мишами-сухароїдами. Чому? «Ось спробуйте їх зацікавити шкільними справами. З уроку й додому. Замкнуться і сидять, сухарі точать. А гроші складають, — мотоцикл збираються купити».

Потім Шухновський заговорив про Чепура Миколу Івановича, історика й географа, того самого, що не мандрував далі

нашого обласного міста, де закінчив у свій час учительський інститут, але знав історію не гірше від Геродота, а географію краще від Семенова-Тянь-Шанського.

Микола Іванович, красень років двадцяти двох, з таким густим та кучерявим чубом, що геть закривав йому весь лоб, вдоволено поблискував на завуча вузькими масними очима, якимось нахабно шкірив великі жовті зуби. Заочно Шухновський його називав «стоєросовою дубиною і сільським донжуаном».

Позад усіх несміливо тулився блідолиций, щуплявий Панасик. Його перед початком педради Шухновський назвав «майстром другого класу». Справа в тому, що хоч Панасик і закінчив педтехнікум, але був такою боязкою людиною, що як почав з другого класу, то так і прикипів до нього на п'ять років. Пробували доручити Панасикові перший — нічого не вийшло. Не потяг і третього — діти там більш енергійні, засмикували безвільного Панасика. На лихо, десь у перший рік роботи в Ковалівці він одружився з донькою бригадира городньої бригади. А той, як каже Шухновський, «перетворив нашого Панасика на свого плебея, вгору глянути не дає».

Панасик справді був такий невразний серед усього колективу, що навіть Кривохацькі в порівнянні з ним були яскравими індівідуумами. Шухновський, представляючи його зараз, незважаючи на свій нахил до фантазування, знову тільки й назвав його Петром Климовичем та ще вчителем другого класу.

Про Антоніну Никонівну Пишну заочно Шухновський говорив, що коли в ній і є яка пишність, то це хіба що прізвище. На педраді ж сказав, що вона подвижниця педагогічної справи і до деякої міри окраса нашої школи. Від такої характеристики Пишна засяяла, кокетливо закотила очі, заломила сухорляві руки й голосно прошепотіла: «Мамо моя».

І тільки про Ярину та про Маргариту Василівну Кужель Шухновський не сказав нічого. Певно, тому, що Ярину я знав, а з Маргаритою Василівною ми знайомились перед самим початком педради. Це — дружина голови колгоспу.

На педраді сидів і старший піонервожатий Василь Сидорович Бабак, але про нього Шухновський не згадав і словом. І той, не знаю вже чому, весь час то червонів, то білів, помжаканою хустиною витирав піт, інколи перекидався словом з Миколою Івановичем Чепуром.

Потім Шухновський надав мені слово.

Вже й не пам'ятаю, про що говорив напочатку, здається, висловлював надію на те, що ми, познайомившись ближче, здружимося, міцним колективом візьмемося за роботу і Ковалівську школу введемо в кращі школи району.

Слухаючи мою промову, вчителі переглядалися, дехто переморгнувся, а математик Батожчук, ніби прокинувшись, подумав уголос:

— Дай бог нашому теляті вовка з'їсти.

Я зрозумів: увесь колектив, окрім мене, іншої думки про свою школу і про шкільні справи. Стало прикро. Помовчавши, заговорив про плани, про початок навчального року.

Говорив, а сам думкою летів у Скрипалі. Там перший день навчання перетворювався в справжнє свято. До школи приходили діти з батьками, урочисті, по-святковому вдягнені, з квітами.

На шкільному дворі влаштовувався концерт: співав шкільний хор, декламували вірші, грала музика. Я сам тоді доставав свою стареньку, але голосисту скрипку і грав з захопленням «Ніч яка, господи...».

Заговорив про те, що і в Ковалівці необхідно якнайвеселіше провести цей день.

— Якщо хто покаже носа,— знову буркнув Батожчук. Йому вже, видно, набридло засідати.

Повідомив про те, що ввечері відбудуться збори батьків по двадцятихатках. Просив учителів виступити перед батьками. Переглянувшись між собою Кривохацькі. Поморщились. Не до смаку прийшлося. Потяглася всім важким корпусом до чоловіка Шухновська:

— Мишо, підеш за мене?

«Ось чому таке відвідування в школі»,— подумав про себе.

Слова попросила Ярина.

Вона говорила, а я, зачудований, молився на неї. Забув про все. Те, про що говорила, здавалось мені великою мудрістю. А вона й справді мовила слушні речі.

— Треба всім піти на двадцятихатки. Ми погано працюємо з батьками. І не тільки поговорити на зборах, а щоденно займатися цією роботою, бо в нас так: підемо раз, на початку року,— та й по всьому. А діти приходять до школи на місяць або й на два пізніше, відстають, а звідсіля й успішність. Ви говорили тут про хор, але ж у нас хору немає, гуртками керувати нікому.

— А співи хто викладає? — запитую.

— Я трошки,— винуватим голосом озвалась Шухновська.

Педрада пройшла мляво, сухо. Учителі розійшлися швидко, ніби тільки й ждали, щоб закрили засідання. Тільки Антоніна Никонівна Пишна не поспішала йти з учительської. Вона зашипала мене запитаннями, причому головним чином запитан-

нями методичного характеру. Дивно було — невже вона всього того не знала. Мусив пояснювати, втлумачувати.

— Набридла я вам,— нарешті грайливо блиснула очима Пишна і, подякувавши, танцюючою ходою пішла до дверей.— Препачте мені, але я особа настирлива й трошки нахабна. Хочу все знати. Так що це лише початок, Тарасе Демидовичу.

— Будь ласка,— відповів стримано. А що інше я міг їй сказати?

9

На душі святково.

Тому що перше вересня? Що сонце так світить ласкаво? Не тільки. Вчора на всіх двадцятихатках розмовляли з батьками, і треба думати, що учні, як один, з'являться до школи. Я сам побував на трьох двадцятихатках, виступав, закликав батьків, переконував, і жодна людина мені не заперечила. Навпаки, підтримували, хтось навіть прислів'я нагадав: «Наука не в ліс веде, а з лісу виводить». Правда, всюди висловлювалися турботи про те, хто пастиме худобу, але то дрібниці...

Після двадцятихаток розмовляв з учителями. Приходили, розповідали про збори. Шухновський виступав і за себе, й за Елеонору Степанівну. «Не має ораторського хисту»,— пояснив.

Довше від усіх затрималась Ярина. Розповівши про збори, вона попередила:

— Вони кожного року так. На зборах згоджуються, підтакують, а дійде до справи... Я вже третій рік у Ковалівці.

Мова дівчини здавалась мені музикою, впивався нею, недочуваючи змісту слів. Крадькома позирав на неї, і вона була для мене наймилішою в світі. Інтуїтивно відчував: їй теж не хотілося розставатись зі мною. Підвелася вже тільки тоді, коли в учительську зайшли Панасики.

Петро Климович познайомив з своєю дружиною. Сміливо втупившись на мене примруженими очима, вона енергійно обсмикнула для чогось по-сільському рясну спідницю, заговорила крикливо:

— Ви, товаришу директор, не посылайте мого Петю ні на які збори.

— Боїтесь, щоб не зурочили? — пожартував я.

— Не боюся, але ви ж знаєте, що ми живемо при батькові, а він у нас дуже сердитий. Спати лягає рано, а коли вляжеться, не потурбуй. То за тепла ще нічого, в клуні спимо, а зимою — хоч вовком вий.

Тихим, вкрадливим голосом Панасик розповів про те, що говорилося на двадцятихатці, і запитливо поглядав на дружину.

— Пішли, Петю! — наказала та.

Довго того того вечора не лягав спати. Ждав, що прийдуть Бато-жучки й Чепур. Але вони так і не з'явилися.

* * *

Перше вересня. По-святковому сяє сонце. Ярина невідступно пестить своїм поглядом. Беру з старенького фанерного футляра таку ж стару, почорнілу скрипку, торкаюся струни. Скрипка озивається тихо, жалібно, немов просить: «Дай мені спокій».

Підтягую ослаблі струни, ласкаво торкаю їх смичком. «Карії очі, чорні брови». А в неї очі сині, а брови — мов шнурочки. Справді, хіба ж можна надивитись, намілуватись ними?

Далека громовиця прокотилась у школі. То з'явилися перші учні.

Повісив скрипку на гвіздочок, зачесався біля дзеркальця, оглянув свій одяг, вийшов у коридор.

Те, що побачив, мов рукою зняло святковий настрій. Клубок живих тіл, мов стрімкий вихор у полі, вертівся по коридору. Склепившись руками й ногами, учні качались по підлозі, верещали, сопіли, хтось лаявся. На мене не звернули ніякої уваги, певно ж, і побачили. Не встиг з подиву й рота розкрити, як в одній з класних кімнат почувся дикий вереск. Заглянув туди. Опецькуватий, схожий на ведмедятко, парубійко, певно, шести-чи семикласник, так насів на свого меншого товариша, що той, сердешний, не міг і поворухнутись, і гострими щиколотками натирав йому виски. Я аж здригнувся, згадалось, як самому колись давали отакої «цибульки». Підійшов, узяв розбишаку за руку.

Він звів на мене здивовані очі, в них засвітилися якісь знайомі лукаві іскорки.

— Ти що робиш?

— А хіба що?

А сам продовжує натирати висок гострими щиколотками. Той, що під низом, реве диким голосом.

— Встань! — наказую різко.

Ведмедкуватий знехотя випустив свою жертву, встав, дурнувато посміхаючись.

— Як твоє прізвище?

— Дягіль.

«Чи не внук діда Хоми?» — подумалось. Тепер я виразно помітив у хлопчині дідові риси.

— Ти чому прийшов зарані? Адже старші класи в другу зміну.

— А я в четвертому.

— В четвертому?

Дягіль потупив очі, дурнувато бгикнув.

— Бо він по два роки в кожному класі сидить,— озвався той, кому давали «цибулі». Видно, він уже трохи оговтався, хоч і продовжував терти побуряковілі виски.

На ту розмову зібрались учні. Тут були й ті, що качалися по коридору, розчервонілі, захекані. Вдягнені недбало, нестрижені, без книг.

— А ви новий учитель? — запитав хтось з них.

— Я — новий директор.

Це на них особливо не вплинуло, хоч декотрі тривожно переглянулись, а дехто навіть почав задкувати до дверей.

— Так ось що, Дягіль,— сказав я.— Поговоримо з тобою після уроків. А зараз підемо всі на подвір'я. Гру організуємо.

Охоче, мов згря гончаків, кинулись до дверей.

На подвір'ї зібралося десятків зо три дітей. Учителів ще нікого не було.

До дзвінка лишалось сорок хвилин. З тривогою глянув на село, запримітив одну чи дві маленькі постаті. Якщо так ітнуть, і половини не збереться...

Діти грались азартно, від усієї душі. Тільки Дягіль плутався між ними, мов півень-галаган, опецькуватий, незграбний і... нестерпний. То ногу комусь підставить, то стусана дасть непомітно, то перекривить. Врешті я його виставив із гри.

І не помітив, як до гурту приєднались Ярина з Пишною. Вони з охотою підмінили мене. Відійшовши убік, не зводив очей з Ярини. Вона гралася з дітьми якось особливо, з невідробним дитячим азартом. Її легка постать пашіла здоров'ям, а очі синіли, щоки палали. Інколи вона поглядала, ніби ненароком, у мій бік, і загадкова усмішка торкалася її вишневих губ. Учні роєм вилися навколо неї.

Антоніна Никонівна суворо погукувала на дітей, щось наказувала, але все те, певно, ні до кого не доходило.

Поступово зібралися біля школи всі вчителі початкових класів. Несподівано з'явився Чепур. Згадавши, що він учора не виконав постанови педради, я сказав йому про це якнайсуворіше.

— Ви з першого дня примушуєте мене говорити неприємні речі.

— А ви й не говоріть,— вишкірив у відповідь зуби.

— Я повинен був знати, як пройшли на вашій двадцятихатці збори...

— Будь ласка. Збори пройшли. А яка з того користь? — Микола Іванович недбало глянув на годинник: — Через десять хвилин дзвінок, а дітей — самі бачите — півтори каліки.

Я й сам бачив, що перший день навчання зірваний. Але що я міг зробити? Попередив тільки суворо Чепура:

— Щоб це було востаннє!

— Гаразд,— неохоче протяг Чепур і пішов назустріч Шухновським. Заговорив до Елеонори Степанівни. Глянули в мій бік, засміялись.

А мені — мов ніж у серце.

Задзвонив дзвіночок. І в Ковалівській школі він був теж дзвінкоголосий і закличний, веселий і задерикуватий. Точнісінько, як у Скрипалях. Але не приніс мені радості. Як я його любив у Скрипалівській школі! Там він у перший день подався урочисто, калатав ним голова сільради чи колгоспу, а тут сільські керівники навіть очей не показали в такий день до школи. Дзвонила байдужа Улита, дзвонила бездушно, калатала, щоб чергу відбути. Калатнула раз, вдруге — і пішла з повір'я.

Дітей зібралось небагато, а галасували так, немов було їх тисячі, стріляли кришками парт з такою силою, що як тим партам й уціліти, верещали з таким азартом, що і в районі, мабуть, було чути.

Похнюплений, ішов я до школи. На ганку збилися вчителі.

— Ось вам і концерт! — сказав хтось глумливо.

Помітив тільки — Ярина глянула співчутливо. І це підбадьорило.

— Навчання починати,— наказую рішуче.— Негайно визначте процент явки на першу зміну.

Через п'ять хвилин відомості про явку учнів лежали передо мною. Вісімнадцять і шість десятих процента! У мене волосся стало дибом.

— Минулого року було тільки дванадцять,— втішав сам себе Шухновський.

Хоч мене явка учнів ошелешила і обурила до глибини душі, але я намагався не думати про це. Заговорив з Шухновським про інше:

— Михайле Амадейовичу! Не знаєте, чому Батожчуки не повідомили про збори?

— Мабуть, Тит Назарович заклав за галстук, ось вона й потягла його додому.

— Та що ви? — похолов я.

Шухновський знизав плечима.

— Батожчук у Ковалівці шість років. На яку двадцятихатку не піде, друг знайдеться. А ви його по недосвідченості записали на такий куток, що аж затанцював, коли почув.

Несподівано зайшла Лідія Григорівна.

— Тит Назарович захворів,— похмуро доповіла, привітавшись.

«Напився?» — спитав очима в Михайла Амадейовича.

Шухновський ледь помітно кивнув головою.

У другу зміну вчилися шості, сьомий та восьмий класи. В шостих прийшло учнів п'ятнадцять, а в сьомий — трохи більше. Зате у восьмий з'явилося стільки, що ледь вмістилися у найпросторішому класі. Це були головним чином дорослі парубки та дівчата, ті, що кілька років тому закінчили семирічку і з тих чи інших причин лишилися в селі. Я міг спокійно сідати разом з ними за парту: жодна стороння людина не відрізняла б директора від школярів.

Але навіть старші класи не врятували становища: в перший день до школи з'явилося щось близько тридцяти процентів учнів.

Я провів у Ковалівці першу безсонну ніч.

10

Наступний день не приніс нічого втішного.

На першу зміну прийшло десятків на три більше, ніж учора, зате чимало з тих, які були в перший день, не з'явилося сьогодні.

— Це їхня тактика,— пояснив Шухновський,— день ці біля худоби, на другий день інші.

Я не знав, з чого починати, що діяти. Ходив приголомшений. Шухновського, здавалось, таке становище ніскілечки не турбувало. Він був спокійний, урівноважений, на світ дивився вдоволено, і це мене ще більше дратувало.

Невже йому байдуже те, що в класах сидить третина учнів? Невже тут звикли до таких речей?

Завуч діловито перевіряв плани та щоденники вчителів, але й словом не заїкався про те, як учням передаються заплановані знання. Учителям це, видно, теж не завдавало клопоту.

Лише Антоніна Никонівна впіймала мене за рукав у коридорі, сказала манірно:

— У моему класі дев'ять учнів.

— Ви думаєте, що це нормально? — огризнувся я.

— Не думаю. Тому й доповідаю, щоб опісля до мене претензій не було.

Та ще Ярина Іванівна пожалілась:

— Я вже й не знаю, що діяти, Тарасе Демидовичу,— всіх батьків обійшла, пообіцяли, а дітей у школі нема.

Звертався за порадою до Шухновського.

— А що тут вдієш? Процент відвідування з кожним днем наростатиме. Через місяць-два до вісімдесяти — вісімдесяти п'яти дотягне.

Побачив: Шухновський не радник.

Після другої зміни, що теж нічим не втішила, пішов до сільської Ради. Тільки тут мені могли допомогти й зарадити.

Корній Кирилович Недокус, як завжди, димів цигаркою. Забачивши мене в своєму кабінеті, він зауважав радо:

— А, товариш директор! Заходь, голубе, заходь. Разом порадуємось, як-не-як, ми тепер в супрязі.

В руках голови сільської Ради шелестіла районна газета.

— На прочитай, Тарасе Демидовичу, збий ще ти оскомину.

Передова стаття газети присвячувалась початку навчального року. Прорігши очима загальні положення, я спинився на словах:

«Успіх роботи кожної школи залежатиме від того, як буде організовано відвідування учнями школи».

Мене різонули ці слова, немов ножем по серцю. А далі писалось:

«Організовано почалися заняття в усіх школах району. В більшості шкіл майже всі учні в перший день з'явилися до школи. У Скрипалівській школі перший день навчання перетворився на радісне свято, з'явилися всі учні».

Думкою полинув до Скрипалів. Уявив собі, як учора там вирувало біля школи, цвіло й радувалось. Перед очима постали знайомі обличчя, дружні посмішки. І так потягло туди, хоч на хвилинку, хоч збоку глянути, як там ідуть справи. Адже й моєї праці там залишилася частка, і я можу пишатися тим, що про Скрипалівську школу так пишуть.

Та за хвилину я забув про Скрипалі. Краска сорому залила обличчя. Очі перестрибнули на другу колонку передової. Якраз проти того, що говорилось про Скрипалівську школу, стояло моє прізвище.

«Уже в перший день навчання неприпустиме становище склалося в Ковалівській середній школі (директор тов. Залужний, голова сільської Ради тов. Недокус). Тут і третина учнів не з'явилась на заняття. І це, видно, нікого не турбує. Пора покінчити з таким безвідповідальним і...»

Жовті й зелені кола завертілися перед очима, ще ніколи в своєму житті я не переживав такого сорому. До цього часу моє життя йшло порівняно легко, ніби котилося з гори. Беручись за справи в Ковалівській школі, я навіть не запідозрював, що в житті буває не лише радість. Ну хай у перший час і зустрілися б труднощі, але ж всякі труднощі можна пересилити, при допомозі, безумовно. І ось зараз відчув цю «допомогу». Те, що не йдуть до школи учні, нікого, крім мене, не цікавило. Тепер виявилось, що я ще й в усьому винний. Замість допомоги — огріли обухом по голові.

Отямився від безтурботного, хрипуватого сміху. Сміявся Недокус.

— Тонкошкірий ти, Тарасе, інтелігент. Покритикували, а він і з лица змінився. А я думав, що в тебе шкіра товста, мущича!

— А вам приємно читати отаке?

Недокус примруженими лукавими очима поглянув на мене, розгладив короткою жилавою рукою пишні вуса.

— Мене, голубе, критикують з того дня, як існує ця газета. Так що, звик, Тарасе Демидовичу. На те ж і газета, щоб критикувати.

— Не обов'язково, щоб критикували саме нас...

— Когось же та повинна вона критикувати: на всіх похвал не вистачить. А ти не хвилюйся, звикай. Тобі що? Вперше пропечатали, а мене кожного року. Прізвища директорів міняються, а моє стоїть незмінно. Хоч-не-хоч — звикнеш.

Недокус, мабуть, помітив, що його слова мене аніскілечки не втішили і не переконали. Зайшов з іншого боку:

— Критику любити треба, друже. І звикати до неї. Ось чекай, ще тебе не так промацають...

Я не надав ваги цьому виразові. Пізніше відчув на власній шкурі і нервах, що то значило — промацати по-ковалівському.

Трохи оговтавшись, почав розмову з головою сільської Ради. Задля цього я й прийшов. Передова газети тільки зміцнила мене в своєму рішенні.

— У мене до вас серйозна розмова, Корнію Кириловичу, — відклавши набік газету, сказав я.

— Ну говори. Бо через годину в мене пленум.

Рішуче заявив Недокусу, що не буду терпіти такого стану, коли в школі буде порожньо, а мене лаятимуть у газеті. Недокус слухав мовчки, тільки лукаво мружив очі та ліниво погладжував вуса.

— Ти за газету не ображайся: поруч стоїмо...

Це мене вже зовсім обурило. Я почав говорити роздратовано, то схоплюючись, то сідаючи на стілець.

— А ти не кип'ятись,— порадив невразливий Недокус.— Не бачу причин для цього. Я ж тобі сказав: через місяць-два все налагодиться. Випаде сніжок — усі твої учні будуть у школі, якого їм біса дома робити.

— А тим часом про мене писатимуть у газетах?

— Чому ж писатимуть? Раз написали — і досить. Тепер навіть хвилюватися нічого: коли б не писали, треба було б тягнутись, а так все одно: тягнись не тягнись, гарячись не гарячись, уже все одно виставили перед цілим районом. Та я особисто тепер і пальцем не поворухну. Хочеш, заганяй їх до школи, хоч і за вуха тягни, а моя хата скраю... Ти чого задумався? Невже, думаєш, Недокус такий дурень, чи, може, в нього робити більше нічого, щоб він робив те, чого можна не робити?

Я зрозумів: Недокус не такий уже обмежений та простий, якого вдає з себе.

— Це ваша особиста філософія? Не думаю, що вона підказана партійною совістю.

— Не знаю, про яку філософію ти, Тарасе Демидовичу, тут гнеш,— гостро зиркнув на мене Недокус.— Але якщо думаєш, що мене можна взяти голою рукою, то помиляєшся.

Недокус засопів, нахмурився. Безтурботність і награність з нього мов рукою зняло.

— Брати вас не збираюсь ні голою рукою, ні в рукавицях, а змінити ставлення до школи — вимагаю!

Аж сам здивувався, ніби не я сказав ті слова.

Якусь мить Недокус дивився на мене, вивчаючи, допитливо, ніби вперше бачив.

— А яке ж моє ставлення до школи?

— Зневажливе! Зневажливе і бюрократичне.

Недокус якось перелякано відмахнувся від тих слів короткою рукою.

— Тю, тю, завернув! Де ж ти побачив той бюрократизм?

Не став розтлумачувати, сидів злий, обурений. Відчував: зачепив уразливе місце голови.

Недокус справді посовося на місці, потім виліз із-за столу, заметушився по кімнаті.

— Думаєш, у Недокуса душа не болить за школу? Приємно, думаєш, що ото кожного року в газеті пишуть? А що я вдію?

— Звичка — друга натура людини...

— Га? Яка натура? Говориш якимись загадками... Та що я — замість твоїх школярів пожену худобу пасти? Чи до

тюрми батьків пересаджаю? Сам знаєш, суддя таких справ не приймає. А хоч би й приймав, півсела ж не віддаси до суду.

— Без суду можна обійтись. Увагу школі приділити треба...

— Та чи ж я не приділяю? — болісно скривившись, спинився переді мною знічений Недокус.

Я рвучко став перед ним, вп'явся поглядом.

— Приділяєте увагу? Соромились би говорити, Корнію Корнійовичу. Яка увага! Ви мене про квитанцію на дрова запитували... А ви ж її самі три місяці тому передали голові колгоспу. Передали й забули, а той, теж безсовісний, у кишені потер або загубив, може...

— А це вже, Тарасе Демидовичу, я підкажу, що треба робити. Дружина Кужеля в тебе працює? В тебе. От і натискуй. А вона йому хай гризе голову... Ти, правда, ще не жонатий, того не знаєш, як жінка гризе потилицю. Та це, брат, така сила, що ніяка натура не витримає.

— Такий, як ваш Кужель, витримає.

Мені розповідав Шухновський про те, як забезпечувалася школа дровами в попередні роки. Кужель і у вус не дув: посилав по одній-дві підводи в ліс, та й то тільки тоді, коли в школі не лишалося ні поляна дров. Були дні, що доводилось відпускати учнів з занять: школа нетоплена.

Про це я й нагадав тепер Недокусу.

— Так, він, правда, крутий... Крутий, кажу. Кужель. Але...

Недокус відчинив двері, гукнув у прийомну:

— Виконавець! Ану негайно поклич сюди Кужеля! Та одна нога тут, друга там.

Зачинивши двері, Недокус, спітнілий і розгублений, сів на своє звичне місце.

— Огорожа навколо школи розвалилась,— продовжую вгадати його в піт.— Не школа, а пустир якийсь.

— А до чого ж тут я? Директори були безгосподарні.

— При такому ставленні, як у вас, тут який завгодно директор в'язи собі скрутить. Коли б знав, що тут такі керівники, мотузкою не затягли б мене в цю Ковалівку.

Недокус знітився, ніби його вдарили по в'язах. Я був вдоволений: мої слова таки дошкулили цьому «оптимістові».

— Ну ось тобі вже й керівники! А ти домовся з теслями та й огородись. Гроші знайдемо.

— І огороджусь. Я з вас душу витрясу, а школу обгороджу.

Недокус вдоволено чмихнув, знову лукаво глянув на мене.

— Ну отож... І городи. А то розходився, як холодний самовар.

Він несподівано схопився з стільця, підійшов до мене, дружно поплескав по плечу.

— А ти, той... бідовий. Йй-бо, це мені до душі. А то пришлють недоріку, зайде до сільради — не директор, а прохач. Хамаркає щось під ніс. Крикнеш — а він зіщулиться, та й пішов. А ти з характером, за зябра береш, за зябра.

— І візьму,— погрожую, а сам боюся розсміятись.— Завтра ж їду в райвиконком, до голови. Я чув, як ви йому обіцяли...

Рвучко смикнувши двері, без стуку зайшов високий, крутобровий молодий чоловік з військовою виправкою. Я догадався: Кужель. Він недбало привітався з Недокусом, зверхньо глянув на мене:

— Директор?

Ми познайомились.

Недокус невдоволено сопів, ховав очі.

— Так ось що, Антоне Федосовичу,— заговорив він.— Мене обурюють твої відносини до школи...

Я стежив за Кужелем. Він розсівся перед столом недбало, незалежно, видно було, для цієї людини не існує тут авторитетів. Рік чи два тому Кужель повернувся з армії, проявив себе на колгоспній роботі, одружився з учителькою і потрапив у голови колгоспу. Зовнішньо Кужель був, як кажуть, на всі сто: високий, ставний, здоровий, чорнобровий, з орлиним поглядом. І дивився на все звисока, примруженими очима.

— Крім сімейних, у мене ніяких відносин до школи немає,— посміхнувся на слова голови сільради.

— А дрова? — почервонів Недокус.

— Дрова? — Кужель глянув через мою голову у вікно, звив очі.— По-перше, треба оплатити за вивозку, а по-друге, ще ж мороз не тріщить...

І тут сталося непередбачене. Флегматичного й урівноваженого Недокуса мов хтось вибив з сидіння. Він дзигого завертівся навколо Кужеля, загукав йому у вчі:

— Тобі не тріщить? Тобі гроші? А ти забув, що дрова оплачені ще весною? Бюрократ ти нещасний, бездушний індівід!.. Ти звик мою кров пити: по одній підводі всю зиму посилаєш, а мене потім у газету? В тебе не болить. Недокусова шия витримає... Сьогодні ж... сьогодні на пленумі сільради про тебе питання поставлю.

— Та що з вами, Корнію Кириловичу? — звівся й собі на ноги Кужель. Він збентежено кліпав очима, шулився, немов спійманий на гарячому.

— Із завтрашнього дня — вивозь дрова! — рубнув долонею Недокус, спинившись проти Кужеля.— Та майстрам накажи,

хай обгородять школу. Сором! Від людей сором. А ще дружина вчителька! — покрутив докірливо головою Недокус і, трохи перекипівши, сів на місце.

— Добре, Корнію Кириловичу. Зроблю,— пообіцяв Кужель.

Певно, він ще не отямився від несподіваного наступу голови.

На хвилину запала ніякова мовчанка.

Першим її порушив Недокус. Не звертаючи уваги на Кужеля,— він на нього був лютий,— звернувся до мене:

— Ну, а з відвідуванням... Хоч убий, голубе, не знаю, як тобі і чим допомогти. Підкажи. Гору персверну, а зроблю. Але тільки скажи як.

У моїй душі задзвеніла якась струна. Відчув: не такий уже поганий чоловік цей Недокус. Коли візьмемось разом з ним — наведемо порядок.

Переставив свій стілець ближче до головиного столу.

11

Першою до школи з'явилась Танюша Коваль, секретар комсомольської організації. Разом з Танюшею прибуло чоловік двадцять хлопців та дівчат, переважно такі ж наших восьми-класників.

Про Таню Коваль Шухновський говорив:

— Мабуть, диявол сидить у цій дівці. Некрасива, без ніякої фігури, а хлопці хвостом за нею тягнуться.

Справді, Таня була далеко не красуня: широкоплеча, рівна в стегнах і в талії, вона більше скидалась на кремезного здоровила-парубка, ніж на дівчину. На ногах, коротких і міцних, стояла твердо, по-моряцькому, весело грала маленькими, ледь косуватими очима. Певно, ті очі та ще заразлива щира посмішка надавали Тані такої симпатії, що можна було годинами невідривно дивитись їй у вічі. Особливо привабливою Таня була тоді, коли розповідала щось веселе, дотепне. Мабуть, саме тому й ходили за нею табуном хлопці. А може, й тому, що вона теж, як парубок, була рішуча й одверта, однаково для хлопців і дівчат була першим заводієм і незаперечним авторитетом. У селі вона була єдиною на весь колгосп знатною ланковою, в районі її бачили на всіх нарадах передовиків, комсомольці щорічно обирали її й членом райкому комсомолу, і делегатом на всі комсомольські конференції.

Швидко біля школи дорослих зібралось більше, ніж учнів.

Вчора після того, як я виклав у сільраді свої пропозиції, Недокус з ними погодився, пообіцяв поставити питання про відвідування на пленумі сільради і порадив поговорити з Танею.

— Вона у нас, брат, дівка відчайдушна. Ти з нею домовся, вона тобі й мертвого примусить танцювати.

І Таня справді охоче відгукнулась на моє прохання.

— Та я з своєю комсомолією не такі речі робила, а щоб це...

Отож сьогодні вранці я ще й з ліжка не підвівся, як почув біля школи дзвінкий сміх Тані.

— Гей, товаришу директор! Годі спати, час вставати! Поглянь у віконце...

З сусідньої вузьенької вулички викотився круглий вусатий Недокус. Він ішов хоч і важко, але швидко: зморшкуватим великим чолом світив на всю вулицю.

— Корній Кирилович наступає! — вигукнула Таня.— Тримайтесь, несвідомі душі!

На легкій, пофарбованій в зелене з червоним обідками бідарці прикотив сам Кужель.

Недокус діловито привітався з усіма за руку, заговорив до Кужеля дружньо, ніби й не було вчора тієї сутички:

— Послав?

— П'ять підвід.

Недокус подумав якусь хвилю:

— Гляди мені. За цей тиждень щоб вивіз.

— Зерно он возити треба. Картопля на полі...

— Було б раніш думати,— ущипливо зауважив Недокус.

Зібрався сільській актив — члени сільради, комсомольці. Прийшли вчителі. Несподівано з'явився біля школи дід Дягіль. Привітався до мене по-приятельському, запитав:

— Обніюхались?

Тим часом до школи несміливо підходили учні, задивлялись на дорослих, спотикаючись на ганку. Діти були стривожені. Що сталося? Чому біля школи цілий ярмарок?

Дзвоник у той день дзвонив довше, ніж завжди, тривожніше. Швидко був написаний список тих, хто не з'явився до школи.

Після того як були складені по кутках списки учнів, що не з'явилися до школи, Недокус заговорив до активу:

— Так ось, значить, товариші. Без ніяких розмов! Де б не була дитина, хай збирається і зараз же до школи. Корову пасе — мати хай іде до корови, а дитина в школу. Та не забудьте про батьківські збори, всіх батьків треба попередити. Досить ганьбу терпіти! А ти, Антоне Федосовичу,— звернувся він до голови колгоспу,— оскільки на бричці, катай на хутори. Тобі допомоги не треба — сам справишся. Бач, до чого дожились, чортові душі! Жодної дитини з хутора ще не було в школі. Ну, гайда, товариші!

Недокус, мов справжній полководець, азартно змахнув рукою і рушив до села.

— Тарасе Демидовичу, приймай тут свої кадри. Зараз посуне мох і трава...

Гурт людей, рушивши від школи, повільно розсмоктувався, ділився на групки, що відривались по дорозі, звертаючи в бічні вулиці. Кужелева брочка, знявши куряву, за хвилину промайнула у кінці вулиці. Ми з Шухновським лише вдвох стояли біля школи.

— Тарасе Демидовичу! Ви чим помастили Недокуса? Його хоч до болячки клади. Це щось небачене...

— Як ви гадаєте, Михайле Амадейовичу, цей захід дасть які-небудь наслідки?

Шухновського все це, мабуть, найменше турбувало.

— Дасть чи не дасть, а душа буде спокійна. В усякому разі, заходи були вжиті.

Ні. Не тих слів ждав я від заступника.

Минуло півгодини. Вітер, по-літньому теплий і вже по-осінньому розбишакуватий, замів сліди біля школи. Ніяких ознак того, що в селі діяли бригади на чолі з самим Недокусом. І я вже почав сумніватись: чи були тут люди? Чи будуть якісь наслідки від того заходу, на який я покладав усю надію і зробив останню ставку?

Сумовитими очима дивився на головну вулицю села. Вона була широка, рівна, по ній, нудьгуючи, снували свині й крутив піском вітер. Інколи через дорогу перебігала до колодязя дівчина чи молодиця з відрами. Тих, кого я ждав, не було.

Та раптом... У самому кінці вулиці з'явилися дві манюсінькі постаті. Так і є — з торбинками через плече. Не відриваючись, з надією стежив за ними. Вони наближались повільно. А ось за ними ще одна... Немає сумніву — школярі, мої кадри! Із бічної вулиці не вийшли, а викотились аж три лобуряки, нестрижені, замурзані, з торбами через плечі. Вони зайняті своєю справою: скубуть один одного за вуха, штурхають під боки, але все ж прямують до школи.

До самого кінця першої зміни йшли учні. Я зустрічав їх біля школи, говорив з кожним. Деякі мовчали, а були й такі, що огризались: «А корову хто пастиме?» Одна вирлоока, накуплена дівчинка викрикнула: «Все одно вчитися не буду!»

Але те мене не турбувало. Коли в кінці дня підраховали процент явки, було близько дев'яноста.

— Піднявся мох і трава,— повторив слова Недокуса Шухновський.— Чи надовго тільки?

Цього дня Шухновський не переставав дивуватись.

У другій зміні не з'явилося лише дев'ять учнів у шостих класах та троє в сьомому. Це було незвичайним явищем для Ковалівської школи.

— Ви таки ворожбит, Тарасе Демидовичу,— зверхньо зауважив Шухновський.

Десь після четвертого уроку прибиральниця Улита повідомила:

— Там вас дядьки ждуть.

— Які дядьки?

— Голова прислав, чи що. Огорожу ставити.

Шухновський здивовано скинув надбрів'я. Промовчав. Але його подив не сховався від мене.

Пішли оглядати пошарпану огорожу. Майстри, два дядьки середнього віку, схожі один на одного, довго придивлялися до кожної штахетини, немов бачили уперше, весь час повторяли одне й те ж:

— І ось стовп підгнив. А тут зовсім повалилося. Роботи тут тьма-тьмуца.

— Як бачите — робота є. Інакше про що б і говорити.

— Та й час зараз такий... Гарячий, одним словом. Чи діжку збити, чи цебра. Ярмарки осінні. І в Куренях, і... взагалі...

— Коротше кажучи, скільки візьмете за роботу?

— Хто ж його зна... І матеріал у вас не той... шалівка занозиста. Коли б, бува, не прогадати... І ось стовпець повалився...

— Ну, ви ж можливості наші знаєте — школа.

— Та воно, звісно... Не те, що дядько,— держава, одним словом. Заплатити є чим.

Мое застереження хитрючі майстри витлумачили по-своєму.

— У нас кошторис,— кажу.— Відредено певну суму — і вкладайся.

— А, до прикладу кажучи, що то за сума? — ухопились за слово майстри.

— Сума незначна. П'ятсот карбованців,— схитрував я й собі. Насправді було асигновано на огорожу тисячу.

— І то гроші,— втупились дядьки в землю.— І на півкуска знайдуться майстри. Воно, звісно, коли хто іншої роботи не вміє, то хоч тут руки зачепить. Одним словом, дві тисячі, та й по руках...

Я поступово надбавляв, а вони знижували, аж поки різниця не склала півтисячі карбованців. Я більше ні копійки не міг

додати, а вони вперлись на тисячі п'ятсот — і ні з місця. Закурили, постояли, пожалкували і розійшлись.

— З дядьками не так просто, — торжествував Шухновський. — Дядько своїм не поступиться. Для нього святості немає.

— А чому ж немає? Добрий вечір!

Це першим з'явився на батьківські збори дід Хома Дягіль. Привітавшись, він кивнув у бік майстрів, які похнюплено пішли вулицею.

— Це ж чого Соменки приходили?

— Огорожу збираємось лагодити.

Дід Дягіль критичним оком окинув повалену огорожу.

— Домовились?

— Не по кишені майстри, дорожаться дуже.

— Знайшли з ким єднатися. Та ті шкуродери і з мертвого зуплять. Неєка свиня думає, що коли школа, то вже й лупи, як за грішного душу.

Дід Дягіль презирливо сплюнув, навіть одвернувся, щоб не бачити, куди пішли Соменки.

— Ти ось що, Тарасе Демидовичу, не поспішай з цією справою. Я тобі належним чином огорожу вирихтую. А за плату не турбуйся — помиримось. Ач, шкури, на школі, можна сказати, на дітях своїх, іроди, заробити хотіли, котолупи нещасні!

Шухновський з подивом глянув на Дягіля:

— Хіба ж ви майстер, діду Хома?

Хома Дягіль важко оглянув завуча своїми жовтими очима.

— А ти не чув, бува, чоловіче добрий, хто церкву в Ковалівці будував? Не чув? Тож-бо. Та чи є ж на світі робота, яка не боїться Дягіля? Ото хіба що дітей грамоти вчити не зумію, то вже й брехати не буду, що зумію. А так — що хоч. Одним словом, пораджуся зі своїм напарником, та й той... завтра ні, а післязавтра прийдемо.

Всупереч пророкуванню Шухновського, перед заходом сонця зібралися батьківські збори.

— Таки щось здохло в Ковалівці, — знизав плечима Михайло Амадейович, коли побачив юрбу людей на шкільному подвір'ї.

Я торжествував. Але передчасно. Прислухавшись до збуджених голосів жінок, зрозумів: зібралися не стільки для того, щоб поговорити про шкільні справи, як для того, щоб звести мою затію нанівець.

— А корову мені хто пастиме? — гукала одна жінка.

— Їм немає ніякого біса робити, вчителям тим, то мудрують...

— Аякже, аякже, кумасю, коли не буде кого вчити, жалування їм не платитимуть.

Звелів учителям іти до батьків відбивати атаки, проводити свою роботу. Вийшов і сам.

Відразу ж витріщились усі на мене. Хто з цікавістю, хто байдуже, а дехто навіть з неприхованою злобою й ненавистю.

— Директор!

— Це його робота!

— Запеклий!

— Молодий, миршавий, а гляди...

— Нове ситечко на кілочку.

Присутні не соромились вголос висловлювати свої погляди на речі.

Раптом з вулиці почувся лемент:

— А де він, той директор? Покажіть мені його!..

Люди засміялись, не змовляючись, повернули голови на той голос.

— Марфа йде!

— А ця, уважай, добереться до печінок, ця добереться.

До гурту підійшла середніх літ огрядна жінка. Її широка спідниця була підтикана з одного боку; видно, прямо з роботи, та так і забула від злості привести до порядку свій одяг. Сердитими сірими очима вона ще здалеку вп'ялася в мене. Ледве витримав той знищувальний погляд.

— Ану скажи мені, директоре, чи як тебе величати,— взялася в боки передо мною Марфа,— може, ти будеш мою чемерву годувати?

Зашушукались жінки, загототали молоді чоловіки, пройшов смішок по натовпу.

— Ну й Марфа! — вигукнув хтось.— Самого директора на приціл узяла.

Навколо ще голосніше засміялись, але Марфа ніскілочки не розгубилася:

— Замість дітей я пастиму корову, а на хліб ти мені зароблятимеш, чоловіче добрий?

— От так Марфа! Такого хлопця вирішила осідлати.

— У неї швидко охляне.

Це дід Дягіль. Марфа сердито гарикнула на діда:

— А ви, діду Хомо, й свої штани в жлукто! Вам не чорт, а в мене малечі повна хата.

— А ти виходь за діда Хому заміж, він прогодує,— порадив хтось.

Дід Хома зареготав на все подвір'я.

— І-і, сказав! Стара вона для мене. Мені якби сімнадцятку!
От сучий же я син буду!

Цього вже не витримала й Марфа. Косо зиркнула на діда, засміялася. Згадала, що треба сердитись, але було вже пізно.

Я тим часом пробрався до шкільної веранди, відкрив батьківські збори.

До президії обрали Недокуса, Марфу, мене, діда Дягіля та ще одного колгоспника.

Корній Кирилович швидко навів порядок, надав мені слово.

Терпляче ждав, поки вгамуються. Марфа, певно тому, що була обрана до президії, мовчала, але за неї в натовпі бушувала інша молодиця:

— Люди добрі! Що воно в світі коїться? Щоб із самісінького літа — і в школу. Та я того пастушка весь вік свій ждала, а його в школу! Хіба не можна на місяць чи й два пізніше ту школу починати? Ми ж колись як учились? Поки сніг, поти й у школі, а, гляди, й живемо. Не всім же і вчителями та пісарями бути...

Саме з цього я й почав свою доповідь. Спочатку перебивали, нападали, потім замовкли. А я гримів на все подвір'я, ліс відлушнював мій голос, мене, мабуть, чув і Яків Степанович, бо хоч і стояв на веранді своєї лікарні, але я виразно бачив, як він схвально похитував головою.

Розповів і про те, як у старій школі навчали дітей, і про те, як ми повинні виховувати своїх дітей сьогодні, покартав і посміявся з батьків, що за телят турбуються більше, ніж за власних дітей.

— А де ж те теля подіти? — перебив мене хтось. — То вже відкрийте школу і для телят.

— І відкриємо! — вигукнув Недокус. — Мудрість невелика.

Корнія Кириловича зрозуміли буквально, засміялись.

Говорив я про те, як Радянська влада піклується про школу, щоб дітям і знання давались, і щоб вони виростили чесними й розумними, щоб їм і весело, і тепло було.

Немов на підтвердження моїх слів на лісовій дорозі з'явилася підвода, навантажена доверху сухою березою. За нею друга, третя... П'ять підвід укотилось на шкільне подвір'я. Улита показувала візникам місце, куди скидати дрова. Шухновський здивовано кліпав рудуватими віями, його позолочене пенсне кумедно смикалося.

Один із візників, виряджений у чоботи і теплу фуфайку, в старій шапці з опущеними вухами, підійшов до гурту. Влучивши момент, перебив мою мову.

— Товаришу голова! — це до Кужеля.— Кому бомагу на дрова передати?

— Завтра знову поїдете! — так, щоб усі чули, наказав Кужель.

— Казали, що завтра на капусту.

— По дрова!

Чоловік хвилину пом'явся, хотів був іти, потім знову спитав у Кужеля:

— Платити ж хто буде? Він, чи що? — кивнув у мій бік.

Натовп вибухнув реготом.

— Ну й Савка!

— Боїться, щоб гроші в ліс не втекли.

Свою промову я закінчив попередженням, що до батьків, які не посилатимуть своїх дітей у школу, вживатимуться найсуворіші заходи.

— Та на це ви швидкі! — без особливого ентузіазму згодився хтось.

Крім того, попередив, що надалі існуватиме такий порядок: коли часом учень захворіє, батьки зобов'язані повідомити про це вчителя.

Виступали жваво, не просячи слова.

— Хай хоч суд, хоч штраф, а я посилатиму свою через день! — заявила одна мати.

— Отак і я! — підтвердила її сусідка.

— А що ж усе-таки робити з худобою? — запитав хтось.

Слово попросив дід Дягіль. Він, виявляється, не пропускав нагоди, щоб поговорити. Любив дід збори. Казали, що коли його з якоїсь причини не обирали до президії, тоді аж до нових зборів ходив старий мов у воду опущений.

— Товариші громадяни! — з претензією на оратора гукнув Хома.— Хочу слово сказати. Хоч ми пережили і революцію в дев'ятсот п'ятому році, і Денікіна розбили, а деякі несвідомі люди так і не розуміють, що то є за наука і куди вона ведьоть. А наука ведьоть, не в ліс, а з лісу, як ще грах Толстой сказав, виводить. А неєка свиня думає, що реб'янка вчити не треба, а хай воно випасає оте свое шолудиве теля. І виходить, що теля дядька такого батька дорожче, ніж своя власна дитина.

— Хватить, діду!

— Чули!

— А ти ще послухай, не завадить. Всяке мудре слово маси виховує, як каже товариш Корній Недокус. Так я й кажу, якщо неєка несвідома личина посміє не пушть дитини до школи, то я сам ось тут ці дні біля школи огорожу лагодитиму і візьму на заметку, і, сучий же син буду, не полінуюсь, прийду додому і

вилаю, як шолудивого собаку. Оце і все, товариші громадяни, я говорити на вітер не люблю.

Недокус надав слово Кужелю. Той знітився, з докором глянув на голову сільради. Певно, це слово було йому ні до чого. Ідучи на веранду, він і справді думав уголос:

— Про що ж тут говорити? Все сказано.

— А ти про телята скажи,— підморгнув у натовп Корній Кирилович.

— Можна й про телята,— пригладив зачіску Кужель.— То що ж, Корнію Кириловичу, я, виходить, за невістку? Цебто вже хоч сам паси корів та телята?

— А коли в тебе в колгоспі пастухів немає, паси сам! — нещадно насміхався і підморгував Недокус.

Кужель задумався. Він, безумовно, розумів, на що натякав голова сільради, але його турбувало інше.

— Пастухів призначити не штука. А хто їм платити буде?

Відповідь прилетіла з натовпу:

— У нас візьміть по трудовню. У кожного з нас!

Батьки загомоніли. В тому гомоні чулося і схвалення, і полегшення, відчувалось, що тільки тепер настала розрядка, бо знайдено вирішення важкому питанню, тягар якого висів над кожним і, певно, кожного привів на ці збори.

— Гаразд, товариші! Пастухи будуть. Ми розв'яжемо це питання,— пообіцяв Кужель і пішов з веранди.

— Гляди ж мені, Антоне,— гасячи смішинку в очах, попередив його Недокус.— Бо горе тобі буде.

Люди якось полегшено загомоніли, почали гуртуватися, тяглися незграбними пальцями один до одного в кисети, шелестіли газетним папером. На півтону взяли вище жінки, і їхні голоси, тепер уже безтурботні і воркотливі, зливалися з чоловічими басами в один багатолюдний клекіт, який чути тільки на ярмарку або на базарі. Заговорили про речі сторонні, про те, що турбувало кожного щоденно, шкільні справи відразу ж відійшли, так ніби й не було цієї неприємної розмови.

Зборів ніхто не встиг закрити. Закрились вони самі по собі, одним рішучим рухом присутніх. Як тільки Кужель пообіцяв виділити до худоби громадських пастухів, усі відчули: говорити більше ні про що. Плавом поплив людський натовп з шкільного подвір'я.

Моє серце тіпалось тривожно, мов намагалось вирватися з болючих обіймів якоїсь неясної образи. Тож яка байдужість до школи, до власних дітей була прищеплена цим людям? Ні, так не могло бути, не могло...

Мов сонний, пішов за Недокусом. Ледве чув його слова, що доходили ніби з-за спини:

— Ну, Тарасе Демидовичу, бачу, твоя правда. Діловий ти директор, хвалю. Давно такого ждав. І знай: в усьому допомо- жу, звертайся, не сумнівайсь. Але зрозумій: у мене теж справи. Початок я тобі зробив, а тепер шуруй сам. З Танюшею тримай зв'язок, батькам не давай охолонути, діло піде.

З болем і тугою дивився услід гомінливій юрбі батьків.

13

Прокинувся до схід сонця. У відчинене вікно побачив село — в ранковій імлі клубочились у небі сиві стовпи диму, скрипіли журавлі, ревла худоба, та все те не могло розбудити сонних де- рев, що безсило схилили донизу зжовкле, блискуче від роси листя.

На душі було легко, забувся гіркий присмак від учорашніх зборів. Навпаки, відчував, що саме вчора непомітно була по- долана та головна перешкода, яка стояла всім на заваді. Тепер ми не дамо батькам спокою, ми примусимо їх полюбити школу, вилічимо до неї інтерес. Всі діти ходитимуть у школу. А ска- жуть, хто з директорів чи завідувачів шкіл не буде радий і вдо- волений, коли учні акуратно відвідуватимуть школу і про нього на конференціях скажуть похвальне слово?

Поки підготувався до уроків, поки нашвидкуруч перехопив хліба з салом, із-за Ковалівського лісу виглянуло сонце. Воно теж було всім вдоволене, ніби оце щойно десь там, за темними лісами та за високими горами, одержало перемогу над темря- вою.

Вийшов на подвір'я. Оглянув купу безладно розкиданих дров. «Це ж треба скласти в порядок, порубати,— подумав.— Знову турбота. Ні, не можна директорів жити спокійно».

Підійшов старший піонервожатий Бабак. Він, мабуть, щойно з постелі, свіжовимитий, з мокрого волосся аж капала вода.

— Доброго ранку, Тарасе Демидовичу. Ви вже прокину- лись?

— Спати ніколи, Василю Сидоровичу.

Піонервожатий по-господарському оглядав дрова, зачудовано крутив головою, вдоволено прищмокував:

— Бачте, скільки дров наперли? І сьогодні знову поїхали. Сам бачив. Аж вісім підвід. «Куди?» — питаю. «По дрова для школи». Ось воно як.

По його обличчю враз пробігла якась тривога, заклопотано сказав:

— А дрова сховати треба, бо задощиться скоро...

— Спочатку їх треба порубати,— посміхнувся я.

Якусь мить Василь Сидорович щось уперто думав. Потім, рішуче змахнувши рукою, сказав:

— Порубаємо. Організуємо суботник. Хіба немає кому рубати? І справді, не платити ж Соменкам за таку дурницю.

Я відразу ж ухопився за цю думку. Нічого поганого в тому не було. Навпаки, учні старших класів (а у восьмому були мало не мої ровесники!) привчатимуться до корисної праці. Схвалив ініціативу вожатого. Схвалив на своє безголів'я...

Ще мали час. Саме тільки з'явилися на вулицях перші учні — є такі любителі з'являтися до школи ще затемна. Запропонував пройтися до лісового озера. Василь Сидорович радо згодився.

Середній на зріст, міцно збитий, з широким лобом і запалими щоками, Бабак дивився на все відвертим і довірливим поглядом. Його карі очі, великі й ніжні, як у дівчини, завжди сміялись, навіть тоді, коли він супився, намагаючись здаватися більш серйозним і солідним. Діти його любили, липли до нього. Він мені подобався з кожним днем все більше.

За кілька хвилин підійшли до озерця. Ще здалеку побачили лікаревого коня, він солодко дрімав, заплющивши очі й одвісивши сиву нижню губу. Мабуть, користувався тим, що поблизу не було пастуха.

В озері хтось хлюпався.

Наблизившись, побачили цілий фонтан бризок, почули дівочий вереск.

— Це Антоніна Никонівна плавати вчиться,— сміхотливо вирнув на мене Бабак.— Вона два роки все тренується, хто вже її не навчав — нічого не виходить. Поки тримається за чиюсь шию — пливе, а тільки пустила — відразу ж на дно. Потонула б давно, коли б тут було глибше.

— А може, їй подобається чіплятися за чию-небудь шию? — пожартував.

— Ух ти, вона заміж аж пищить! — понизивши голос, таємниче повідомив Василь Сидорович.— На Чепура була націлилась, ну той на таких, як вона, не звертає уваги. Суха вона, як тараня...

З Пишною купалась Ярина.

Коли ми підійшли, дівчата затихли, віддалились на середину, тільки голови стирчали з води. Розгублено, переляканими очима Ярина дивилась на мене, видно, соромилась, що їх застали у воді. Пишна грайливо поблискувала очима, закликала:

— Ходіть, ходіть, любі! Водичка як лід...— вона говорила це дрижачим голосом.— Ходіть, ходіть, узнаєте...

— Тоню, ти що? — жажнулась Ярина. І до мене: — Тарасе Демидовичу, відійдіть на хвилинку, я вдягнуся. Замерзаю.

По голосу було чути — каже правду.

Мене підмивало пожартувати з дівчат, подратуватись, можливо, навіть забрати одяг та зажадати викупу, коли б це був хтось інший, а не Ярина, я, мабуть, так би й зробив. Але у воді була вона, їй було холодно, вона тремтіла, вона благала... благала очима.

І я наказав суворо:

— Ану вилазьте з води! Простудитесь, захворієте, а тоді що я з вами робитиму?

Тихцем покликав Бабака:

— Пішли, Васю.

Бабак засяяв від мого звернення, мабуть, багато він у ньому прочитав: і дружнє ставлення до себе, і довір'я, і рівність, ту рівність, яка буває лише між парубками.

Пішли поміж жовтіючих беріз. Хотілось, дуже хотілось запитати Васю про Ярину, розвіяти ту підозру, яку кинув у серце Шухновський, але не зважився. Про іншу запитав би, а про Ярину — ні. Тому, що це була вона...

Дівчата підбігли до нас, свіжі, тремтячі. Ярина рожева, запашна, а Тоня — посиніла, вся покрита гусячою шкірою.

— Спасибі, Тарасе Демидовичу, — опаливши мене поглядом вдячно сяючих очей, сказала Ярина.

Я був ошчасливлений тим поглядом, він запалив мене, хоч я й не купався, а мене теж пройняло дрібним дрожем. Той погляд сказав мені дуже-дуже багато...

Учительки побігли додому, а ми з Васею повернулись до озера. Вода справді була крижана, тіло за одну мить почервоніло, ніс у Васі посинів. Ми ловили дрижаків.

— Я-як вони, чо-ортові дівчата, тут ку-у-пались, — белькотів Бабак. Він забився у воді, як поранений лебідь, розбризкуючи довкола срібне намисто. Я шалено запрацював руками, ногами й поступово зігрівся.

До школи повернулись бадьорі, вдоволені.

Тут уже була голосиста Танюша Коваль зі своїми супутниками — хлопцями. На подвір'ї гралися діти. Верховодила ними Ярина.

— То як водичка, Тарасе Демидовичу? — запитала вона. Я відчував: Вася, що йшов поруч зі мною, для неї не існував.

Обізвався дзвоник. Галасливою зграєю діти побігли до класів. За одну мить мовчазна школа ожила, задзвеніла збудже-

ними голосами, пустотливим сміхом та вигуками, заляпали парти, загунали двері.

За учнями пішли вчителі.

Біля школи, осторонь від Танюшиних комсомольців, несміливо тупцювала купка підлітків і дорослих. Вони юрбою підійшли до мене.

— То моя захворіла...— почала одна жінка.— Звечора ще нічого, гралася, попоїла... а ранком вся аж пащить.

— І наша Ганка теж...— додав цибатий, замурзаний хлопець.

— Одним словом, прийшли оце повідомити, як наказав товариш Недокус,— пояснив сивіючий чоловік.— Моя теж, холера її відає, об'їлась чи кат її зна...

Мовчки переписав усіх хворих. Посланці розійшлися.

Тим часом надійшли відомості з класів. На першу зміну не з'явилось всього двадцять вісім учнів. Це багато, але це дрібниця проти перших днів!

Танюша Коваль швидко розписала їх по кутках.

— Ану, орлята, ходімо,— войовниче подала команду.

Як і вчора, від школи пішли в село комсомольці. Ми стояли на ганку з Бабаком, він теж рвався у бригаду, і його, мабуть, тягнула за собою голосиста Танюша.

Мені не давав спокою список хворих. Їх було понад десять чоловік. Що це — епідемія? Чи, може...

Треба ж було дати і цей список Танюші, хай би перевірила. Але вже пізно: комсомольці зникли з очей. І тоді я сказав Бабакові:

— Ходімо й ми, Василю.

Зайшли в перший, найближчий з тих дворів, де був хворий учень. Хлопчина справді лежав на дощаному полу, глянув на нас хворобливими очима і байдуже заплющив їх. Він був жовтий, його трусало, ним тіпало. Мені стало соромно за своє недовір'я. Але ми не повернули назад. Зайшли в інший двір.

Ще з двору почули веселий спів.

— Ганнуса виспіває,— сміхотливими очима глянув на мене Вася.— Та сама, що вся аж пащить.

Ганнуса, побачивши нас, засоромилась, потупила очі.

— Ти, Ганю, чому не в школі?

— Мама не пустили...

До сестрички, позираючи на нас великими переляканими очима, підійшов три-чотирилітній хлопчик, сховався за спину. Замурзаний карапуз дивився-дивився на Васю Бабака, потім, помітивши розгубленість сестри, збагнув, що тут неперелівки, скривив пухлі губенята, зайшовся плачем.

Ганнуся схопила його на руки, зацитькала.

— А де ж мама?

— Вони коноплі добирають, а з малим нікому...

На цьому обхід ми й закінчили, все було зрозуміло. Вася щось розповідав, але я не дослухався до його мови, думав своє. Знову треба йти до Недокуса та Кужеля. Дитясла хай відкривають. Не можна ж допустити, щоб Ганнуся, замість школи, дітей гляділа... А про хворих теж треба подумати. Чомусь пригадався лікарів кінь. «Коня є час пасти, а про хворих думати ніколи»,— сердито подумав про Якова Степановича і вирішив, не гаючись, його потурбувати.

14

Любив Шухновський висміяти позаочі кожного. У вічі він до тебе буде підсипатись, компліменти говоритиме, а позаочі...

Та чи не найбільше любив він глузувати з Якова Степановича Сягайла. Йому було діло і до короткорукавого лікарського піджака, і до перекручених підтяжок, до шарпеток і до штанів по коліна, до стоптаних черевиків і до червоного в синіх прожилках носа, навіть до голосу, хриплаватого й тягучого. Невгамовно Шухновський міг розповідати про Сягайла безконечні історії. Кепкував Шухновський з лікаревого коня, переказував про його купівлю і про перший виїзд, про нічне, і все те розповідав з такими подробицями, ніби сам там був. Усі сміялися і тільки запитували:

— Чи ви не разом того коня пасете, Михайле Амадейовичу?

Любив Шухновський розповідати про один випадок.

Харчувався Яків Степанович з лікарняної їдальні. Але право на їжу мав лише тоді, коли в лікарні були коєчні хворі. Часто траплялося, що в лікарні хворих не було. Яків Степанович в такі дні не знаходив собі місця: їсти хотілося, а кухарка нічого не варила. І лікар з нетерпінням виглядав хворого. В такі часи він хворому радів так, ніби рідному батькові.

Одного разу Яків Степанович голодував днів три. На четвертий до нього з'явилась хвора якась молодиця, що надумала обдурити Кужеля та не вийти на роботу. Хоч у неї нічоґісінько не боліло, вона казала: «Коле тут, коле там, чхачу, мовляв, до роботи руки не піднімаються». Яків Степанович оглядав її чи не оглядав, а відразу як гукне: «Санітари, до мене!»

У лікарні працювало троє дівчат-лікпомів та акушерок: Ліда, Зіна й Аня, кілька санітарок, дід-сторож. Всі вони в одну мить збіглися на поклик лікаря,

— Негайно покладіть її в ліжко. Вона тяжкохвора.

Молодиця тільки рота роззявила та очі вирячила від несподіванки. А її відразу ж повалили на носилки — та й у ванну. Натірають милом, вимивають, а вона одно допитується:

— Ой людоньки добрі, та що ж це зі мною?

— Мовчи, Одарко,— кажуть санітарки,— з тобою щось страшне. Лікар сказав — смертельна хвороба.

Одарку так скалатнуло, що вона справді мало не врізала дуба з переляку. Її поклали у білосніжне ліжко. Лежала, бідна, прислухалась, чи не йде смерть часом, стогнати навіть почала, температура піднялась. А Яків Степанович ходив, потирав руки, покрикував на кухарку:

— Домахо, що ви там возитесь? Чому обід не готовий? Чи ви не знаєте, що в нас тяжкохвора?

Заглядав у каструлі та сковороди, ковтав слину.

Хвора полежала день, другий... Трохи оговталася, заспокоїлась. Зжилася з думкою про неминучу смерть. Заспокоївся й чоловік та діти: перший день поскиглили під вікнами лікарні, а потім теж примирилися.

Яків Степанович ходив веселий. Прописував хворій соду на цукрі, переконував, що через тиждень-другий вона стане на ноги. Заспокоївши хвору, поспішав на кухню — він сам склав меню, навіть допомагав Домасі картоплю чистити.

На четвертий день хвора побачила, що ніяка смерть її не загрожує, що вона здорова, як дуб, і її, мов магнітом, потягло додому, до чоловіка. Не задумуючись, встала з ліжка, викрала з шафи свій одяг та й виплигнула з вікна. Принесли сніданок, а хворої вже й сліду нема.

Ох і кричав же на свій медперсонал Яків Степанович! Обіцяв і розігнати всіх, і до суду віддати своїх підлеглих, навіть загрожував їм тюрмою на випадок Одарчиної смерті. Перелякана медицина на чолі з дідом-сторожем, захопивши носилки, подалася до Одарчиної хати.

Знайшли хвору аж за селом, на колгоспному лану. Без ніяких розмов почали вкладати на носилки. Але Одарка як крутнулась — то вся медицина, мов груші, розкотилась.

Зло взяло Одарку. Засукала вона рукави, вхопила заступ та й подалася поперед усіх до лікарні.

— Я йому покажу, яка я хвора! — нахвалялась молодиця. — Він думає — на дурну напав? Люди трудодні зароблятимуть, а я по лікарнях вилежуватимусь? Пам'ятатиме він мене до третіх вінників.

А тим часом у лікарню привезли з сусіднього села справді хворого. І купав, і вимивав, і вітав його, як рідного, сам Яків

Степанович. Поклав у ліжку та довгенько сидів біля нього, любовно придивлявся, неначе хотів запам'ятати на все життя.

Домаха поралась на кухні, Яків Степанович її квапив та по-вчав, не відчуваючи грози, що насувалась. Тільки вже зачувши войовничі вигуки Одарки, лікар здогадався, що пахне смаленим. Не гаючись, замкнувся у своїй кімнаті. Потім крізь вікно наказав медперсоналу:

— Випишіть її, прошу вас, вона вже зовсім здорова.

Слухаючи ті розповіді, я не знав, що й думати про лікаря. Головне, що всі стверджували: дійсно, мовляв, щось подібне було. Що втікала хвора крізь вікно, то втікала.

Інокли Шухновський починав переконувати, що Сягайло нишком п'є. На захист лікаря ставав Тит Назарович:

— То й що з того, що п'є? Свою п'є, не вашу. Та й хто ж, скажіть, Михайле Амадейовичу, з серйозних людей не п'є? Не п'ють лише хворі та ті, кому не дають. А Яків Степанович хоч і дивак, а лікар із фельдшерів. Ви знаєте, що значить лікар із фельдшерів? Це вам не який-небудь вітрогон, що закінчив інститут — та й за практику. А цей пройшов усе, універсал, одним словом. Цей і зуба вирве, і дитину прийме. А ви його на сміх берете. П'є, то й хай чоловік п'є. За своє п'є, не за ваше.

Всі розуміли: не стільки Сягайла, як самого себе вигороджує Батожчук.

З якимсь неясним і дивним почуттям ішов я до Сягайла. Яка-то з ним буде розмова?

Уже звернуло за південь, і Яків Степанович саме обідав. Видно, він був великим любителем поїсти, бо навіть крізь вікно з лікарської кімнати чулося соковите сьорбання та ретельне хукання. Мабуть, Домаха подала лікареві борщ просто з вогню.

Обідав Яків Степанович довго, шумно, а я терпляче ждав біля дверей лікарні. Нарешті затих стукіт виделок, брязкіт тарілок.

— Може, ще? — почувся гучний голос Домахи.

— Та, мабуть, відкладемо ще на полудень, — нерішуче відповів Сягайло.

Злякавшись, що лікар роздумає і попросить добавки, я зайшов у будинок.

Яків Степанович привітався радо, довго не міг примиритися з тим, що я спізнився на обід, похвалився, що в Домахи сьогодні напрочуд удався борщ з помідорами. Але не забув зауважити, що печеня була пересушена. Коли він говорив про їжу, очі сяяли й променилися якимсь натхненням і живим внутрішнім вогнем.

Щоб змінити тему розмови, я поцікавився, як почуває себе Гнідко.

Яків Степанович просяяв, збуджено заходив по кімнаті:

— Ви знаєте, я так гадаю, що наш Гнідко не звичайний кінь. Він обов'язково породистий. Може бути, що навіть кавалерійський. Ви знаєте, Тарасе Демидовичу, коли не помиляюсь, то я вперше в житті зустрічаю таку розумну тварину. Уявіть собі, минулої ночі повія його в нічне за село на колгоспне пасовисько. Пас, пас та й задрімав під кущем. І що ж ви думаєте? Прокидаюсь — уже світає, навколо туман лягає, роса впала, а мій Гнідко стоїть біля мене, мов справжній сторож. Я, виходить, спав, а він вартував свого господаря. Ну що ви скажете про таку тварину?

Мені не залишалось нічого іншого, як захоплюватись лікарем конем. Чуючи це, Яків Степанович розквітав, ніби не про коня йшла мова, а про когось із найближчих господаря.

— А як він у возі? Вже ходить? — цікавлюсь.

Яків Степанович спохмурнів, заклопотано пошкріб потилицю.

— Не було нагоди, щоб спробувати. Але гадаю, уже піде, виглядає він зараз справжнім огирем. Оце ранком навіть іржав чогось.

Скориставшись нагодою, заговорив про свою справу. Яків Степанович слухав уважно, на знак розуміння підтакував та кивав головою.

— Боюсь, щоб не пошесть яка. Головне, що в усіх одні симптоми — температура, головний біль.

У лікаря неспокійно засмикалися тонкі губи:

— Ви списочка хворих не принесли?

— Приніс. Будь ласка.

Яків Степанович не взяв, а вихопив з моїх рук папірця, заклопотано пробіг очима, гукнув у відчинені двері:

— Лідо, Зіно, чи хто там?

Застукали каблучки, на порозі з'явилась миловидна дівчина в білосніжному халаті й косинці. Сягайло навіть не подумав про те, що нас треба познайомити. Наказав владно:

— Скажіть Софрону, хай запроже коня.

Дівчина вийшла.

Яків Степанович дістав з шафи жовтий сакволяж, почав укладати в нього якісь баночки, інструменти, бинти, вату. Говорив збуджено:

— Дуже добре, що ви звернули на це увагу. Знаєте, в нас ще є такі: захворіє дитина, а вони не до лікаря, а до бабки. Згають час, хвороба ускладниться, а тоді вже до лікаря, та пізно. Я не раз заходив до школи, з попередніми директорами

говорив і з Михайлом Амадейовичем. Але вони чомусь дивились на цю справу крізь пальці. Гадаю, що ви щоденно мені передаватимете списки хворих?

— Був би радий, коли б діти були здорові.

— У нас із вами, по суті, одна й та ж справа, — сказав Яків Степанович, застібаючи саквояж. — Ви навчаєте, а ми лікуємо. Я вчора чув вашу лекцію. Умієте ви говорити, а в мене не виходить. Пробирав і я читати лекції з медицини — не клеїться. Латині ніхто з них не розуміє. Тільки почнеш, гляди — вже через хвилину десять-п'ятнадцять дрімать, ніби гіпнозом на них подіяли. А через годину сплять, мов кролики. Не витанцювуються в мене лекції. Зіно! Софрон запряг коня?

Десь через півгодини, коли я вже був у школі, Шухновський, який стояв в учительській біля вікна, вигукнув:

— Подивіться, подивіться!

Всі кинулись до вікна.

— Сягайло виїхав!

Справді, від лікарні котилась підвода. Збоку чвалав вайлуватий Софрон, сердито посмикував за віжки. Певно, те посмикування не мало ніякого впливу на Гнідка, бо він з незалежним і байдужим виглядом, ніби то не його запрягли у воза, а когось іншого, переставляв ногу за ногою. На возі гордо сидів Яків Степанович, аж у самісінькому задку. Довгі ноги лікаря сягали передка, звідки виднілись носки старомодних черевиків. У руках лікар обережно тримав жовтий саквояж. Віддалік, услід за возом, ішла лікпом Ліда, чи Зіна, чи, може, Аня. Навіть звідси було видно — дівчина лукаво посміхалась.

А десь через годину чи, може, й більше, вже тоді, коли я був на уроці, побачив: Софрон повертався додому. Гнідко, зробивши десяток кроків, зупинявся, відпочивав. Софрон терпляче ждав, не квапив коня. Ні Якова Степановича, ні Ліди чи Зіни не було. Я догадався — виїзд у лікаря знову не вийшов: мало паші з'їв Гнідко!

Увечері до мене постукали. Зайшов Яків Степанович. Він аж саяв.

— Ви знаєте, Тарасе Демидовичу, яка справа? Із ваших хворих аж троє — справді хворі. Причому двоє з них — тяжко. Перевірю завтра ранком, якщо картина не проясниться, змушений буду взяти в лікарню.

Мені здалося, що останні слова Яків Степанович вимовив з особливою насолодою. Але я стримав себе, не посміхнувся.

— А оці, — Сягайло передав мені список, — звичайнісінькі симулянти. Еге ж, так, — симулянти.

Поступово входив я у тверду колію життя Ковалівської школи, непомітно зближався з педколективом. З Яриною зустрічався щоденно, перекидалися кількома словами, необхідними у взаєминах директора з учителькою. Очима я розповідав їй про те, що вона для мене не лише вчителька, в її очах читав: «Я тебе поважаю, шаную, а може, й більше».

Цього з мене було досить. Тим більше, що дні були напружені, повні то радісних, то тривожних, то навіть неприємних подій, і думати про особисте не було часу.

Ось і сьогодні. Разом з першою зміною, а може, ще навіть раніше, до школи прийшли восьми- та семикласники. З'явився навіть дехто з шостого. Принесли інструмент. На шкільному подвір'ї серед дитячого лементу та гамору заспівали пилки, зацюкали сокири, глухо відлунюючи в лісових хащах. Одпадали від колод цурпалки і потрапляли під леза сокир, у повітря злітали смолянисті золотаво-жовті поліна, пахло живицею, тирсою.

Розчистили у сараї порожній засторонок під готові рубанці. Дівчата занесли перші оберемки дров. До них підбіг Вася Бабак:

— Не так, друзі, не так! Ставайте в одну шеренгу. Передавайте одне одному.

Робота пішла конвейером. Працювали дружно, мовчки. Навіть учні з першої зміни замовкли, дивились. А дехто і в шеренгу став. Дрова передавали до сарая, аж поки дзвінок не загнав у клас.

Прийшов дід Хома Дягіль із своїм напарником. Принесли пилку, сокири, заступ, дерев'яний ящик з інструментом.

— Ого, та у вас уже тут дим коромислом! — вдоволено настовбуочив вицвілі брови.

— А то ще маємо й за це платити? — задержувато відповів хтось із учнів.

— По-хазяйському, ось сучий же я син буду, по-хазяйському. Урвалася сучим Соменкам вудка. А то сокирою цюкнув, розколов поліно, тричі пилкою ширкнув і — давай гроші. Ну, то будемо, Тарасе Демидовичу, починати? Чи як ви?

У цей день вже тільки дванадцять учнів не прийшло до школи. І троє з них — хворі.

Танюша сама сьогодні по селу не пішла, послала своїх «орлів». Про хворих сьогодні заявило лише дві матері. Їхні прізвища я передав через піонервожатаго Якову Степановичу.

У класах ішло навчання. Сонце припікало ще по-літньому, вікна були відчинені. Щоденно по кілька разів я обходив шко-

лу, з тривогою прислухався до знайомого шкільного життя. Чути було голоси вчителів, повільні, інколи роздратовані, а в Антоніни Никонівни — дразливий, невдоволений. Розтягуючи слова, читали учні, одні відповідали жваво, бадьоро, інші, видно, гралися в мовчанку, бо час від часу лунало: «Чому ж мовчиш? Не вивчив?»

Інколи — галас, але з якого класу? А то ще — стукіт кулаком по столі. Хто це з моїх колег користується цим методом?

Ще до жодного з учителів я не ходив на уроки. Вважав не тактовним — тільки прибув у школу, відразу ж показувати себе. Крім того, у мене й часу на це не було. Треба було в першу чергу навести порядок зовні, а там уже братися й за внутрішній.

Прислухаючись до життя в класах, я відчував: щось там не так. Хоч ніхто з учителів не скаржився ні на що, хоч у класах були присутні майже всі учні й мені не соромно було передавати по телефону в райвно відомості про відвідування, але душу з кожним днем все більше огортала тривога. І мене час від часу мимоволі тягло до шкільних вікон.

Та чомусь найчастіше я спинявся під вікнами четвертого класу «А». Ставав так, що не бачив Ярини, але чув її срібний голосок, уявляв собі її струнку постать біля столика чи серед схилених дитячих голівок. Намагаючись бути якнайспокійнішим, непомітно з'являвся проти вікна. Учителька помічала мене відразу ж. Рвучко повертала голову, усміхалась привітно, самими очима. Відповідав їй такою ж усмішкою. Мені здавалося, що ми добре розуміємо одне одного. Неохоче проходив далі.

Цього разу я спинився неподалік від клумби, проти вікна Антоніни Никонівни. Я її не бачив, але чув, як на когось роздратовано кричала:

— Як ти читаєш? Чому ти ковтаєш слова? Приглядайся краще, а то дивишся в книгу, а бачиш фігу.

Червонів за неї.

— Ну, читай далі, не колуйся пальцем у носі, зламаєш! У класі стояв глухий гул, чулося тупання ніг, скрип парт, ляскання кришок.

Монотонний, невиразний голос бубонів:

— «Ведмідь став на задні лапи і почав наближатися до хлопця. Хлопець прокинувся мертвим...»

— Не прокинувся, а прикинувся мертвим, бовдуре...

Я здригнувся. Ці слова долетіли з бур'яну та квітів, що сплелися на клумбі. Здогадався: хтось із учнів, спізнившись, забрався до клумби і звідти стежить за уроком.

Скрадаючись, наблизився до квітника. Серед напівзасохлих айстр та майорів стриміла чиясь чорна, нестрижена і, певно, давно не мита голова. Ставши навшпиньки, побачив: перед хлопчиком лежала на колінах книжка, стара й потріпана. Він уважно слідкував за текстом, який читали в класі, готовий в першу-ліпшу хвилину виправити помилку.

— Ану, виходь сюди, хлопче! — наказав я суворо.

З квітів блиснули чорні, як антрацитові вуглики, круглі очі. Обличчя незнайомого було таке засмагле й брудне, що коли б ті очі були не антрацитові, а сірі або які інші, їх, певно, зовсім було б не помітно на обличчі. Спочатку хлопчик, видно, здивувався, а потім стривожився. В одну мить він схопився з місця, але пішов не до мене, а в протилежний бік.

— А підійди-но сюди!

Хлопець бгикнув, мотнув головою — якраз, мовляв, так я й послухався. Спинився за клумбою, усміхненими лукавими очима дивився нахабно, немов дратувався.

Він був високий, худючий, в якомусь брудному лахмітті замість одягу. Широко розоставив босі потріскані ноги. Руки, геть усі в подряпинах, ніжно обіймали потріпану читанку. На лобі — синя гуля.

— Ти з якого класу?

— А ні з якого, — сказав задерикувато й незалежно.

— Як то — ні з якого? Років тобі скільки?

— Мабуть, тринадцять. Чи, може, більше — не лічив.

— Іди ближче, разом полічимо.

— Щоб вуха паскуб?

Він правицею потер заструплену бороду, лукаво підморгнув.

— Хіба тобі не відомо, що вчителі не б'ються?

— Еге, — чмихнув він. — То при людях ні, а наодинці...

— Дурниці ти говориш! — уже розсердився я. — Ти чому не в класі?

— А хто мене пустить? — знизав плечима хлопець.

Я нічого не розумів. Видно, цей хлопчина бешкетував на уроці, от учитель і виставив. А може, й інша яка причина — бач, який замазур, мабуть, рік не вмивався. Почав рішуче наближатись до хлопця. Він — від мене. Так я його відтиснув аж у березняк.

— Ти чому ж утікаєш? Хіба я тобі щось вдію?

— А чому ж ви йдете?

— Хочу ближче тебе розглянути.

— Мене й так видно.

Я спинився. Спинився й він.

— Чому такий брудний?

- Бо вода в озері холодна. Чиряки на спині вискакують.
- А звуть тебе як?
- Петром.
- А прізвище?
- Ну, Ковалець. То що ви думаєте, я вчитимусь?
- А хіба ти не школяр?
- Мене ж виключили. Мене кожного року виключають.

Приїде новий директор, посадить у клас, а потім все одно виключить.

Тільки тепер я зрозумів, що це за хлопчина. Виявляється, у Ковалівській школі були й такі. А що, коли він не один?

— А вчитися ти хочеш?

— Ясно, що хочу,— з якимось жалем мовив Петро.— Але що з того? Все одно довго в класі не висиджу.

— Невже ти такий непосидючий?

— А то ні! — хизувався хлопчик.— Я такий, що або щипну когось, або за коси смикну, або пером під бік. А то ще краду...

Не соромлячись, хлопчик почав розповідати про те, як він минулого року в самого Шухновського витяг з портфеля три зошити і якийсь план. Зошити списав, а з того плану виклеїв змія. Виявляється, він прагнув хоч раз в житті змайструвати такого змія, щоб літав. А вони не літають, навіть той, із завучевого плану, не полетів.

— А навіщо ж ти крадеш? Ти ж знаєш, що це недобре?

— Знаю. А хай не кидає портфеля де попало.

— Хіба мати тобі дозволяє таке робити?

— А в мене немає матері. У мене тільки баба. Але вона сліпа. І вона нічого не каже, що хоч, те й роби. Хочеш красти — то й крадь...

Здогадувався, що це один з тих, кого звуть невинуватими, підводять під рубрику дефективних, виключають із школи. Невже він справді невинуватий?

Я не спускав з нього очей. Відчув: тепер я його не випущу із своїх рук. Або я педагог — і з цього вихростого викую справжню людину, або, виявивши своє безсилля, кину назавжди роботу вчителя, піду з дідом Дягілем паркани городити...

— А коли я тебе поверну до школи?

— А ви — новий директор?

— Так.

Він якось хитро чмихнув носом.

— Чого ж ти носом крутиш? Не віриш?

— Молодий ви дуже. Аж не віриться, щоб директор. От із Шухновського був би директор.

— Справді?

— Ого, в нього отаке пузо! — з захопленням хлопчик окреслив уявний живіт Шухновського.

— То підеш до школи?

— Можу піти, але через два дні все одно виженете. Ви краще дозвольте мені в клумбі сидіти.

Я вже думав над тим, як би не відігнати хлопця од школи. Вирішив розпитати про нього у вчителів. Дозволив йому вчитися в клумбі. Ще й запросив:

— А ти до мене в гості заходь. Книгу дам...

Він недовіжливо глянув на мене, пообіцяв:

— Зайду, коли впустите.

Подвір'ям прямував Шухновський. Я поспішив йому назустріч.

— З Ковальцем знайомились? — сховав він посмішку.

— Цікавий, видно, хлопець. Його справді виключили?

— Його на рік двічі виключають. Кожний новий директор на ньому в'язи скручував. Спробуйте ще й ви.

— Хочу спробувати, — уперто відповів завучу.

Шухновський випнув губи, нахмурив брови, мабуть, думав, що відказати. Але не встиг. У школі трапилося щось незвичайне. В когromуś із тих класів, що від вулиці, піднявся неімовірний лемент, хтось репетував не своїм голосом.

Ми поспішили на той гамір.

Із школи вибігали діти, перелякані, мовчазні. Ось вилетів, як вітер, зарюмсаний, червоний, мов варений рак, Василь Дягіль, онук діда Хоми. За ним з дерев'яним аршином, мов Зевс-громовержець, вибіг і сам дід Хома.

— Я тебе, іророва твоя душа, повчу! Прийшов до школи, то вчись, чортове насіння. Лобуряка — хоч женити, а він ще й досі серед діток сидить, букварика вчитує...

Я заступив шлях розлюченому дідові.

— Що трапилося, діду Хома?

Хома Дягіль спинився, розгублено оглянувся навколо.

— Та непорядок ось... — винувато заговорив він. — Я йому, басурману, й дома не дозволяю, не дозволю й тут. Одним словом, я по-своєму, по-дідівському...

На ганок вийшла розгублена Кривохацька. Ця подія трапилась у її класі.

16

Потяглися дні за днями.

Випадок з Дягілевым онуком мене насторожив, але повністю переключити свою увагу на дисципліну в класах я ще не мав

змоги. Сказав про це Михайлові Амадейовичу. Той, хоч і говорив, що за педпроцес усю відповідальність бере на себе, почав відбрикуватися:

— Хай вам буде відомо, Тарасе Демидовичу, що дисципліна в нашій школі жахлива. У нас ще є чимало невинуватих учнів. Я згадав про Петра Ковальця. «Невже він справді невинуватий? Дурниці».

А Шухновський тим часом переконував:

— Кількох таких, як ваш знайомий Петько Ковалець, ми здихалися...

— То він не один?

— То було раніше. Вони вже, богу дякувати, переростки, охопленню, по закону, загальнообов'язковим навчанням не підлягають,— заспокоїв мене завідувач навчальної частини.— То етап, можна сказати, пройдений. Але мені здається, що треба вжити рішучих заходів і виключити з школи ще кількох. Почати б хоч і з Дягілевого внука...

А Хома Дягіль із своїм внуком справді завдали нам немало прикрості. Виявляється, що дід Хома не випадково потрапив до четвертого класу з дубовим чотиригранним аршином. Він із своїм напарником саме ремонтував огорожу під вікнами школи. У відчинені вікна чути було весь урок.

Васько Дягіль, вічний другорічник, певне, уроком цікавився менше, ніж його дід. Катерина Дмитрівна, знаючи непосидючий характер Васька, посадила його на одній парті з дівчинкою — Докійкою Кужель. Це спочатку трохи збило з пантелику хлопця. Кілька днів він сидів мовчки, іноді скоса позирав на дівчинку, ніби ненароком, боляче штовхав її під ребра, наступав на ноги. Докійка те все терпляче зносила, боячись поскаржитись на здоровила. Та згодом Васько змінив свою тактику. Він почав заговорювати до дівчинки, заважав їй слухати урок. Докійка намагалась не звертати уваги й на це. Тоді він, скориставшись тим, що Катерина Дмитрівна одвернулася, показав Докійці дулю. Це вивело з рівноваги дівчинку, вона вдарила по тій дулі ліктем і... скрикнула не своїм голосом. Розбишакуватий Васько підставив їй під лікоть голку.

Учителька з гнівом почала картати учня. Пообіцяла розповісти про його поведінку батькові. Та що там батько, коли дід чує всю ту розмову. Старий не витримав, сердитий влетів до класу і при вчительці та учнях почав перевиховувати внука дубовим аршином. З криком вибіг Васько з класу. Урок був зірваний, у школі трапився жахливий, надзвичайний випадок.

Намагаючись не видавати свого хвилювання, я був не лише обурений, а й ображений тим, що трапилось. Правда, мене заспокоював Шухновський:

— Це дрібниця. У нас ще й не таке бувало. Я навіть вдоволений, що так трапилось, іншим буде наука.

Дід Дягіль здивувався, коли я йому висловив свій протест.

— Не ви ж били, а я — дід. Можна сказати, все одно що батько, неким чином. Я розумію, що вам не можна, а жаль. Їх, таких верхолазів, по тричі на день треба — лінійкою, бісову силу, лінійкою, щоб шкіра, звинить на слові, на тому місці ніколи не заживала.

Діда Хому важко було збити з раз і назавжди твердо засвоєних педагогічних позицій. Це й не дивно. Але мені здалося, що Михайло Амадейович теж в душі був згодний з тими методами. Видно, добре йому насолили в Ковалівській школі.

Поки що головну увагу я приділяв господарським справам. Огорожа повільно набирала людського вигляду, дід Хома виявився справді неабияким теслею. В шкільному сараї солодко пахли живицею та березовою корою високі яруси рубанців. Колгоспники щоденно привозили по кілька підвід дров, учні їх залюбки розпилювали. Інколи до школи навідувався Недокус чи Кужель. Їм і самим було приємно, що біля школи поступово наводиться порядок. А те, що робиться в класах їх не цікавило.

Уперто не відвідували школу лише кілька учнів. Одного хлопчика з четвертого класу не пускав батько. Комсомольців вилаяв, вигнав з двору. «До покрови не піде — і все!» — заявив категорично. В іншій хаті було аж четверо учнів, а до школи приходив один або двоє. Ходили через день.

Довелося йти до батьків самому.

Батько, що обіцяв прислати сина до школи після покрови, перекривав хату. Ми зайшли у двір з тим комсомольцем-восьмикласником, якого вже раз тут вигнали з двору. Тепер, у присутності директора, хлопець почував себе хоробро, видно, прагнув узяти реванш за попередню поразку.

— Дядьку Федоре, злазьте з хати! — суворо наказав він, задерши голову.

На хаті сидів огрядний вусатий дядько, схожий на Тараса Бульбу. Він, опустивши на обидва боки ноги, сидів на гребені, немов у сідлі, і, здавалося, хата вгиналась під його вагою.

— Ото ж так і злізу, — густим басом озвався Федір. Насторожено скосивши вниз очі, він узявся за праचा.

— З вами сам директор говоритимуть, — дещо здав з тону мій супутник.

— Хай хоч і директорша, — незлобливо буркнув Федір.

Восьмикласник винувато знизав плечима: бачиш, мовляв?

— Можете продовжувати свою роботу, — сказав я примирливо. — Але поговорити нам треба обов'язково.

— Говоріть — почую, — безбарвним голосом, ніби лише для того, щоб відмахнутись, промовив чоловік.

— Ваш син ще жодного разу не був у школі, — сказав я.

— Ще знаходиться — зима довга.

Федір мовив це беззаперечним тоном. Він, очевидно, був цілком переконаний в тому, що починати навчання в школі у вересні — суцця дурниця, річ, яка суперечить здоровому глуздові.

Стоячи під хатою, я час від часу задирав голову, щоб глянути на свого співрозмовника, і читав йому цілу лекцію про те, чому в радянській школі діти повинні починати навчання саме з першого вересня і закінчувати теж у визначений час.

Федір мовчки слухав, неквапливо крутив перевесло із старої соломи. Солома ламалася, розсипалась у дужих руках. У мене заврався сумнів, чи він слухає мою мову. Спинився на півслові, запропонувавши негайно послати дитину в школу.

— Ми вчилися у свій час як хотіли, і, богами дякувати, живемо на світі, і хліб їмо. Школа хлібом не нагодує.

На всі мої доводи впертий Федір відповідав одним: «Марно не ходіть, не турбуйте ні себе, ні мене — після покрови прийде».

Так ні про що й не домовившись, пішли з двору.

— Хоч і в суд, голубе куди хочете! — насмішкувато провів нас Федір. — Мое слово — закон. Сказав — що відрубав. Так-то.

— Це такий кугут, що ну! — торжествуюче сказав мій супутник. Він був вдоволений з того, що навіть самому директорові не пощастило переконати впертого чоловіка.

У тих учнів, що ходили до школи навпереміну, нікого з дорослих вдома не застали.

Зайшов до сільської Ради, розповів про все Недокусу.

— Гаразд. Приходь увечері, поагітуємо ще удвох. Так каже — після покрови? Ох, і впертий же чортяка! Ну, та в мене є на нього таке слово... Замовляння таке. Знаєш, як ото від зуба баби замовляють?

У школі йшли уроки. Я наблизився до клумби. Петро Ковалець сидів на своєму місці. В класі Антоніни Никонівни було тихо, учні списували щось з книжки. Петро Ковалець теж писав. Він лежав на животі, спершись ліктем лівої руки на землю. правою старанно виводив олівцем у зошиті.

Вирішивши не турбувати хлопця, я ще раз обійшов подвір'я. Дід Дягіль городив уже далеченько від школи, аж за сараєм. Я тепер був спокійний: звідтіля не ввірветься в клас до внука.

Наближалась перерва. Я знову підійшов до клумби. Петро вже чи закінчив свою роботу, чи, може, йому набридло — сидів без діла.

Антоніна Никонівна стукала кулаком по столу:

— Ванько, не балуйся, бо скажу директорові! — нахвалялась вона.

— Знатимеш, Ванько! — озвався з своєї засідки й Ковалець.

Побачивши мене, він в одну мить опинився за клумбою.

— Ти чому ж не вітаєшся, Петре? — спитав я.

— Добрий день! — охоче привітався хлопець.

Я неквапливо підходив до нього, а він задкував до березняка.

— Чого відступаєш? Боїшся?

— А чого мені бояться? Хіба ви вкусите?

— Вірно. Ану покажи свій зошит, гляну, як пишеш.

— Та...— відмахнувся Петро і звернув мову на інше: — Ух ти, дід Хома свого Васька... аршином! Отакі-о синці показував.

Петро весело засміявся, ніби хтозна-який задоволений з того, що Васько скуштував дідового аршина.

— Васько — твій товариш?

— Ще ні. А коли і його виженете з школи, тоді буде! — засміявся хлопець. — Тоді вдвох вашу клумбу толочитимемо.

Хлопчака лукаво зирнув на мене своїми чорними очима, шморгнув носом. Він, мабуть, думав, що саме за ту клумбу я й хочу його впіймати, бо додав:

— Думаєте, то тільки я витолочив квіти? Там усе літо завучеві кури сиділи, у холодок ховалися.

Він допитливо заглянув у вічі. Я посміхнувся: пригадав, що в Шухновських справді кублився біля хати цілий табун курей.

— Клумбу ми весною ще красивішу насадимо, — сказав я.

— А я її знову витолочу, — пообіцяв Петро.

— Тобі подобається нищити квіти?

Петро на якусь мить розгубився.

— Ні, чого ж... Я квіти люблю.

— Молодець! — похвалив я. — А що ти ще любиш?

— Гриби збирати. Я кожного ранку збираю.

Якось інтуїтивно я відчув, що намагаю той шлях, яким можу наблизитись до серця цього непокірного хлопчика. Те, що він зовсім не дефективний, як переконував Михайло Амадейович, ніякий не ненормальний, як думав Тит Назарович, я побачив відразу. Просто це один з тих жвавих, повних енергії, що не

знаходить правильного виходу, норовистих, задержуватих, але розумних і добрих дітей, ключ до душі яких закинутий у глибокий колодязь.

Я теж любив збирати гриби. Ще їдучи з дідом Дягілем до Ковалівки, вирішив, що обов'язково ходитиму по гриби, бо їх, за словами діда Хоми, у Ковалівських лісах було як гною.

— А ти не взяв би мене з собою?

Петро з недовір'ям глянув у вічі.

— А ви хіба самі не знаєте лісу?

— Ти ж знаєш, що я тут недавно. Боюсь — заблукаю в лісі...

У хлопчика спалахнули й без того блискучі оченята.

— А я весь ліс знаю. Аж під Куренями одного разу був, а все одно дорогу додому знайшов.

У школі подзвонили. Петро почав поквапливо запихати свою читанку та зошит за пазуху. Він тривожно поглядав на школу. Звідти висипали діти. Ковалець озирнувся навколо, явно збирався дременути до лісу.

— Ти ж куди, Петре? А з грибами ж як?

— З грибами? Коли хочете, ходітьте, але зараз я втікатиму.

— Куди? Чому?

— Бо битимуть.

— Хто битиме?

— Учні. Вони завжди мене б'ють.

Кілька хлопчиків, найбільш войовничих, не звертаючи на мене уваги, кинулись за Ковальцем, що вже встиг віддалитись майже до кінця подвір'я.

— Чекай, Дзуз, потрапиш нам до рук!

Спинив войовничих хлоп'ят. Вони здивовано й нерозуміюче дивилися на мене. Петро кинувся був утікати, потім спинився біля шкільної огорожі, готовий переплигнути її.

— Ви чому переслідуйте хлопця?

Учні підійшли до мене, почали навперебій переконувати, що Петро Ковалець, або — як його прозивали в селі — Дзуз, дуже небезпечна особа, і його наказано в шию гнати від школи, на гарматний постріл не допускати до шкільного подвір'я.

— Бо він усе краде! — переконував один.

— Б'ється з усіма!

— Псує шкільне майно.

З подивом вислухав усе те. Невже справді хтось наказав учням переслідувати свого ж товариша?

— Прибиральниця Улита нам сказала.

Я суворо заборонив учням переслідувати Ковальця. Ті з подивом переглянулися, знизали плечима.

— І іншим передайте.

Нічого не сказавши, учні розійшлися. Ковалець, переможно провівши їх очима, наблизився до мене.

— Тільки по гриби треба йти дуже рано. До схід сонця,— сказав він.

— І ти так рано прокидаєшся?

— Мене баба будить. Вона сліпа — їй однаково, що день, що ніч. Прокричать треті півні, вона й розбудить.

— А ти постукай мені у вікно.

Якусь мить хлопчик дивився на мене недовірливо, певно, зважував — правду кажу чи морочу йому голову. Потім пообіцяв:

— Добре. Тільки чоботи взувайте, бо роса дуже холодна.

На подвір'я висипали учні. Ковалець хоч і чув мій наказ, але, мабуть, не досить був переконаний у його дійвості. Неквапно пішов у відступ і швидко зник у гушавині березняка.

17

Корній Кирилович був у доброму настрої. Сидів на своєму звичайному місці, покручував чорного вуса, вдоволено поблизкував циганськими очима.

— Нічого, то вже дрібниці. Кабанця обкрутимо, а з Мартинихою буде гірше,— розмірковував він уголос.— А взагалі я тобі повинен чесно признатись: не думав я, що ти в нас, Тарасе Демидовичу, довго протримаєшся. Побачив тебе вперше, похитав головою, кажу Кужелю: «Ох, не надиректорує тут цей парубчак, не надиректорує...»

Мені приємно слухати відверту мову голови сільради.

— А тут, знаєш, до тебе були солідні, із стажем, а смикнеться сюди, смикнеться туди, і се й те, та й засмикається. А моя справа відомо яка: я — голова. Ти від мене не лише вимагай, а й скажи, що робити,— я зроблю. Я не педагог, чи як там вас по-вченому. Збори скликати — я скличу. Збирали не раз людей. Але хто приходив? Батьки тих дітей, що ходили до школи справно. Ну, наговорить їм директор, наговорить, а вони, що ж, кажуть: «Ви на нас ремствуєте, а наші діти ходять. А ті, що не ходять до школи, й на збори не йдуть». А я ж, коли їх тут півседа, не притягну на шворці. А ти, брат, відразу знайшов підойму.

Корній Кирилович, вдоволено відкинувшись на спинку важкого саморобного стільця, весело постукував по столу короткими цупкими пальцями, поблизкував примруженими очима.

— Пам'ятаю, ще підлітком був, коли церкву в селі почали будувати. Ну, будують собі, а ми, такі жевжики, поблизу стов-

бичимо. Цікаво, не хату будують — церкву. Тут тобі висота — до самого неба. Та найбільш нас цікавило, як тягтимуть на дзвіницю дзвона. Дзвін був великий, важкий, спробуй його витягти на ту дзвіницю. На плечі не візьмеш. Дехто з нас об заклад бився: не витягнуть. А Хома Дягіль, — він тоді ще молодий був, здоровий, як ведмідь, — посміхається, чмихає своїм крючком. «Ось, — каже, — на плечі візьму й вибіжу на саму дзвіницю». Знаєш, я й вірив. Знав, що в Дягіля сила лев'яча. А він таки й справді витяг, тільки не на плечах, а підоймою. Зварила макітра...

— Він у мене теж накоїв! — зітхнув я.

Корній Кирилович, вислухавши розповідь про вчинок старого, не прийняв його близько до серця. Навпаки, поспівчував Хомі:

— На такому внукові, як отой Васько, не аршин — дишло побити треба.

Несміливо відчинилися двері до кабінету. Підморгнуло лукаве око секретаря сільради:

— Квочка.

— Він чи вона? — потер руки Недокус.

— Мартин.

— Треба ж було Мартинику покликати.

Корній Кирилович по-змовницькому мені підморгнув:

— Зараз цирк буде.

У двері несміливо просунувся круглоголовий лисий чоловік. Вдягнений немов на сцену, — в широких полотняних штанях на очкурі, в короткій чумарці з домотканого сірого сукна, в розтоптаних черевиках, — він урочисто ніс поперед себе на костурі велику виляялу шапку з зав'язаними зверху вухами. Благочестиво вклонився, спинившись біля порога, відданими, ніби невидючими очима втупився на Недокуса. Округле, брезкле обличчя вкрилося рожевими плямами, помітно трусилась куштрата борода, в якій, хоч чоловікові було вже давно за сорок, ще не пробивалось жодної своєї волосинки. Він зніяковіло поспував широким м'ясистим носом.

— Кликали, Корнію?

— Звав. Сідай, Мартине.

— Нічого, дякувати, постоїмо.

Мартин, важко переступаючи з ноги на ногу, наблизився на крок до столу.

— Як поживаєш, Мартине? — непомітно підморгнувши мені, запитав Недокус.

Мартин не квапився з відповіддю. Він діловито поставив перед собою березовий костур, для чогось поправив на ньому

шапку і тільки вже тоді поклав на неї зверху важкі, натруджені руки.

— Ніби нічого, Корнію Кириловичу, ніби нічого. Живемо, працюємо. Ну, що покарав мене господь, це кожному відомо, а так усе нічого.

— У тебе, здається, недавно знову народилося?

— Та... народилося,— винувато опустил очі Мартин.

— Дівчинка?

— А то ж що в нас? — пожвавився Мартин.— Шерепа!

Він раптом повернув у мій бік голову, заговорив, мов виправдуючись:

— Тринадцята дівчина. Кара господня! Що не народиться, то й бабської статі. Хотілось би хазяїна у двір, бо дівчата, відомо, чужа користь, а воно мов наврочено.

Недокус перебив:

— Чи дівчата, чи хлопці — яка різниця для батьків? Годувати — треба, вдягати — треба, вчити — треба...

— Еге, — охоче згодився Мартин.— Треба! Капосні діти не дивляться, є чи нема, не питають, зварено чи не зварено — їсти давай, і все тут. Хоч і в мишачу нору сховай — знайдуть. Усе знайдуть — чи груша яка сушена, чи капуста квашена, чи сухар, чи морква. Як кролі, усе вберуть.

— А в школу не ходять.

— У школу? — здивовано перепитав Мартин.

— Еге ж. Директор ось хоче тебе, Мартине, до суду віддати.

— До суду? — вжахнувся Мартин Квочка.— За віщо ж це?

— Бо дівчата твої до школи не ходять.

— Е, це вже, Корнію, мене не стосується,— зраділо заявив Мартин.— Я до цього діла не маю. У мене баба їм толк дає, а я — ні при чому.

Недокус посміхнувся одними очима, видно, силою стримував себе, щоб не розсміятися.

— У тебе ж котра це з них до школи повинна ходити?

Мартин задумався, глянув чогось на стелю, ніби шукав там відповіді.

— Таж чотири їх повинно ходити чи п'ять, кат їх знає.

Він переставив костура під пахву і почав лічити на пальцях:

— Сова, значить, у шостий. Ворона у четвертий, Ракша у третій, а Качка в перший. То ця, хвалилась учора баба, ніби ходить справно...

«Що це за пташине царство?» — подумав я. Запитав у Мартина:

— А чому ви так своїх дітей звете?

Мартин Квочка заклопотано пошкріб у чуприні.

— Таж хто їхні ймення спам'ятає? Правда, моя баба, як кого звати, всіх знає. А я, кат їх розбере: де Сова, а де Качка — бачу, а де Ганна чи Параска, хоч убий, не доберу.

Недокус посмихався, а в мене морозом сипнуло поза шкірою. І доживеться ж людина до такого ідіотизму!

— Чому ж ви так? Це ж образа людської гідності!

— Як ви кажете? — не зрозумів Мартин.

— Для чого ж прізвиська дали дітям?

— А їх так усі звать, — охоче пояснив Мартин. — Тільки народиться, підросте трохи, гляди, й прізвисько прилипне. Оця в мене, що Качечка, з боку на бочок перевалюється... — Мартин говорив з якимсь внутрішнім добрим усміхом, з батьківською любов'ю. — Ну геть тобі качка, от і прозвали так. А як вона по-людському зветься, хоч і вбийте, не пригадаю. Чи то Настя, чи то... Ні, Настя це коли б, бува, не Сова?

Мартин так заклопотався, що аж піт виступив на лисині. Потім враз ожив, видно, знайшов вихід із скрутного становища.

— А ви, Корнію, покличте секретаря, в нього по книгах усі вони, як одна, прописані.

Відчувши, що сімейна історія Квочки мене зовсім не розвеселила, а навіть обурила й засмутила, Недокус не став затримувати Мартиня.

— Ось що, Мартине, передай своїй Вівді, що дівчатка повинні ходити до школи.

— Таж з малими нікому — спробував був відбиватись Мартин. — Старші на роботі, а з малими біда. Боїться баба, щоб свиня котрогось не розірвала...

— Так-от, передай Вівді, що коли дівчатка не ходитимуть до школи, буде погано. Відмовимо тобі, Мартине, в допомозі. Зрозумів?

Мартин спантеличено закліпав очима, почав перекладати з руки в руку костура.

— Та чого ж... зрозуміло. Перекажу. Бо вона, чортова баба, гне своє, а того, бач, і не тее... А воно, бач, куди...

Вже на порозі оглянувся, попросив:

— Тільки коли не той, то викличте її саму та доброго їй прочувана... Одне слово, так, як би то ніби я сам...

— Ну як? — звів на мене лукаві очі Недокус, коли за Мартином Квочкою зачинились двері.

— Жах! — сказав я. — Невже то правда?

— Ти ж чув. Отож є й такі індивіди. А ти думав, уже в усіх свідомість аж з-під шапки пре? Є й такі. А чого йому — живе під жінчиним керівництвом, як у Христа за пазухою.

Не постукавши, зайшов Федір Кабанець.

Побачивши тоді на хаті, я порівняв його з Тарасом Бульбою. Тепер побачив: Тарас Бульба проти нього — пішак! Аж страшно було стояти поруч з таким. Ручиська — як колоди, а кулаки — мов гири; голова — як цеберка, а груди — ковальські міхи. Такий коня кулаком уб'є.

— За хлопця? — пробасив так, що аж вікна задзвеніли.

— Угадав, Федоре.

Кабанець зиркнув на мене налитими кров'ю витрішкуватими очима, загрозливо ворухнув вусами. Від того погляду душа йшла в п'яти, але я все ж не одвів очей.

— Сказав же он йому, — кивнув у мій бік, — до покрови не може бути й розговору. В мене корова.

— До корів виділили громадських пастухів.

— Знаю я тих пастухів. Громадський як напасе...

— То, по-твоєму, Федоре, хай хлопець дурнем росте?

Федір, лупаючи сердитими баньками, уперто дивився на голову сільради.

— Коли вдасться ледащо, то й школа не допоможе. Розуму людині ніяка школа не додасть.

Недокус якусь мить сердито витріщався на відвідувача, потім враз схопився з місця, став перед високим, дебелим Кабанцем. Ледь досягав йому під руки.

— Дурниці верзеш, чоловіче! Для чого б то людей учили?

Що ж, по-твоєму, інженерами та вчителями родяться?

Кабанець похмуро лупав на низенького, опецькуватого Недокуса згори вниз, стояв на своєму:

— Я свого в учителі не збираюсь виводити. Вчителів вистачить і без нас.

— А кого ж ти з нього виводитимеш? Злодія?

Товста шия Кабанця налилася кров'ю, він розгублено закліпав очима. Я зрозумів: на щось натякнув йому Недокус.

— Та вже що вийде... За плугом ходитиме...

Недокус трохи перекипів, сів на своє місце, нагороївився, мов горобець.

— Ну ось що: розмови розмовами... Щоб завтра хлопець був у школі.

— Не буде.

Недокус відкинувся на спинку стільця, примруженими очима довго свердлив Кабанця.

— Ні, буде.

— Не буде! — по-волячому впирався той.

— До суду віддам, — пригрозив голова.

— Віддавайте. Штраф заплачу, а буде по-моєму.

— Не штрафом пахне, голубе,— враз лукаво примружив очі Недокус, потер руки.

Кабанець закліпав очима, відповів невпевнено:

— Ми теж грамотні, за це більше штрафу не буває.

Недокус, мов кіт, якого гладять по спині, зліг грудьми на стіл, вп'явся вузенькими щілинками очей у впертого відвідувача.

— А ми не тільки за школу. Витягну я на світ божий оті актики, пам'ятаєш?

Кабанця мов хто підминив. Він якось обм'як і обважнів, розгублено блукав очима по кімнаті, покашлював.

— Можете, можете діставати, Корнію Кириловичу,— все ж стояв на своєму.

Вони якусь мить допитливо дивились один одному в очі. Першим здав Недокус. Одвернувшись, покликав:

— Голубенко!

Секретар не забарився.

— Семене! — лагідно звернувся до нього Недокус. — Будь ласка, подзвони в район, виклич міліцію... — Він говорив спроквола, явно розтягуючи задоволення, а може, й розраховував, що противник не витримає психологічного натиску. — Виклич міліцію і попроси в начальника, щоб зараз же прислав міліціонера, чув? Та чекай! Не одного міліціонера, а двох та зі зброєю, бо тут треба буде декого арештувати, зрозумів?

— Ясно, Корнію Кириловичу!

— Чекай хвилину, не поспішай. Та відшукай мені оті два акти, що в сейфі, пам'ятаєш?

— Про їх? — кивнув гострою бородою Голубенко в бік Кабанця.

— А то ж про кого? Та подай ті акти сюди.

— Добре.

Голубенко зачинив двері. Недокус переможно глянув на зніченого Кабанця, сказав:

— Так що сідай, Федоре, он там у кутку та й жди. А я зараз пошлю виконавця, хай скаже твоїй молодиці, щоб торбу сухарів наготувала. Та й розпрощаємося з тобою, голубе, на якийсь час, коли тобі вдома тісно.

Кабанець опустив голову. Чути було, як у сусідній кімнаті Голубенко завзято крутив ручку телефону.

— Станція? Станція? — гукав він. — Станція, дайте міліцію!

І Кабанець не витримав. Ступив крок до столу, покірним голосом мовив:

— Скажи, Корнію, хай не дзвонить. Біс із ним, хай уже йде та вчиться.

Недокус якось мить мовчав, ніби не чув. Сидів нахмурений, дивився кудись убік. Кабанець повторив:

— Не докумекав я спочатку. А, значить, коли треба, то хай...

Недокус байдуже сказав:

— Скажи Голубенкові, хай не дзвонить. Та гляди мені.

Полегшено зітхнувши, Кабанець поспішно вийшов з кабінету. Чути було, як Голубенко почепив на гачок телефонну трубку.

Недокус засміявся беззвучним сміхом.

— Отут він у мене сидить, — показав на жменю. — Ліс крав, буйвол отакий, на плечах кубів п'ять перетаскав. Ну, а мені й підказано було. Натиснув — за одну ніч всі колоди в колгосп перепер, кабан отакий. А тепер він у мене ось уже п'ятий рік під контролем. — Корній Кирилович вдоволено погладив вуса і додав: — Ось, брат, як! Тут до кожного, голубе, свою педагогію, чи як там воно у вас зветься, знайти треба. Аякже, наука, брат!

18

Схід палає рожевою загравою. Над селом туман і півняче кукурікання. В ранніх господинь у вікнах світло, над димарями сиві повісма диму. Ще не всі зорі поховалися на небі.

Ми з Петриком ідемо вузьенькою ліською стежкою. Він таки дотримав свого слова, постукав ще перед світом у моє вікно.

Спочатку він ішов збоку, віддалік, видно, був невпевнений у тому, що я справді піду з ним по гриби. І вже тільки тоді, коли минули лікарню та наблизились до озера, перестав остерігатися, пішов поруч.

— Ух ти, кінь у Сягайла! — захоплювався, заглядаючи у вічі. — Не кінь, а самі ребра, а він його у воза запрягає. Обдурили Сягайла цигани, ух, обдурили! А коня знаєте як треба вибирати?

Не здогадуючись, що про нього йшла мова, кінь стояв біля озера. Великий, кострубатий, немов кістяк якоїсь доісторичної потвори, стояв нерухомо, мов закам'янілий. Велика нижня губа тремтіла, здавалось, тяглася до тихої рожево-голубої води.

— Коли купляєш коня, то, по-перше, куплай не в циганів, бо однаково обдурять, а по-друге, заглянь коневі в рот. По зубах відразу можна взнати, скільки йому років? А от чому людині не можна по зубах визначити років?

Навколо вже розсунулась ранкова завіса. Заграва на сході з рожевої стає золотистою, в лісі тчеться то там, то тут рухли-

вий серпанок, обгортає своїм крилом вершини дерев, немов його хто протягає крізь вушко лісових просік. Стрункі сосни велично впираються вершинами в небо, купками шепочуться про щось білокорі, золотисті берези, дрімують у розкішних козацьких папах лісові дуби. Край дороги тремтить перед невідомістю срібляста осика, рветься кудись з розгону, одна-однісінька, немов відбилася від гурту, неспаче поспішає і ніяк не добіжить до ген тієї осикової діброви в низині.

Вистукує свій дроб дятел, немов чинить у лісі ранкову побудку. Стурбована його тріскучим тутуканням, перелітає по вершинах молодих сосенок білка. Побачивши нас, вона спиняється, допитливо дивиться згори своїми очима-намистинами.

— Ух, я їх драв весною! — хвалиться Петро, а в самого оченята теж блищать чорними намистинами.

Ніби почувши ці слова, білка враз розсердилася, почала сердито цикати на хлопця та бити пухнастим хвостом по стовбуру. Петро засміявся.

— Бач, розізлилась! То, певно, її малят я витяг з гнізда.

— А навіщо ж ти скривдив тваринку? — питаюся. — Хіба тобі не жаль білочки? Тож вона побивалася за дітьми.

— А, побивалась... — байдуже протяг хлопець. — Побігала трохи, а там знову, дивись, навела...

Але я відчував, що за тією удаваною байдужістю хлопчик приховував своє збентеження.

— Кожній матері своїх дітей жалко.

Петрик промовчав. Він якийсь час ішов задуманий. Потім заговорив зовсім про інше:

— А в нас за селом на старій вербі жили лелеки. Лелечиха з лелеченятами. Вона маленьких гріла, а старий лелека жаб їм носив. А то, бувало, й гадюк приносив. То хтось узяв якось та підпалив стару вербу. Вона тліла-тліла, а потім гніздо як спалахне! Лелечиха заклекотала, злетіла була з гнізда, а потім склала крила, впала на пташат та й прикрила їх грудьми. Так і згоріла, сердешна...

Петрик розповідав про це, хвилюючись. Видно, йому жаль, дуже жаль було лелечихи. Я здогадався, що верба та спалахнула не без його допомоги, можливо, саме тому з таким жалем і говорив він про лелеченят та лелечиху.

Повільно заглиблювались у густий, незнайомий ліс. Вже не було й ознак близькості села. Петрик ніяк не міг заспокоїтись, усе розказував різні історії з життя твариц. І кожного разу оповідання зводилося до одного — любові матері до своїх дітей. То він розповідав про вовчицю, в якій мисливці забрали з гнізда вовченят, а вона потім мало не всіх овець передушила в кол-

госпі, то про суку діда Хоми Дягіля, що три дні сиділа біля копанки, в яку минулого року Васько повкидав її цуценят.

— От бач,— кажу,— кожній тварині своїх дітей жаль, а ти, говориш, що білці однаково.

Петро відвернувся, заговорив винувато:

— Я ж не кажу, що однаково. Але ж я узяв не собі; грошей треба було бабі на сіль. Білченят у мене купили. До Шуховських у гості приїздив якийсь їхній родич, то з ними були Ярик та Іза. Такі опецькуваті, як підсвинки в колгоспі. А Ярик — такий телепень, я йому загадав задачу про поїзди, що вийшли один одному назустріч, а він нічого не розуміє. То вони купили по білченяті. А білченята взяли та й повтікали, то мусив знову діставати. А коли б не це, то дуже вони мені потрібні... Хай собі виводяться. А справді, білка розуміє, що то її діти?

Петро не ждав відповіді. Глянувши на мене, він таємниче, по-змовницькому прошепотів:

— Ось тут починаються. Тепер тільки дивіться...

Він своїми пронозуватими очима вже зорив попід стовбурами дерев, ніби принохувався до землі. Вже зовсім розвиднілось, на сході пробіли хмарину золоті мечі. Пахло хвоєю, гнилими пнями, сухим листям і грибами. На кінчиках соснових голок золотились перлини ранкової роси.

— Є! — враз урочисто вигукнув Петро.— Дивіться, який грибище!

Він сунув мені під ніс великого рожево-бурого гриба з товстезною ніжкою, обліпленою на кінці піском. На радісному обличчі хлопчика, замурзаному й засмаглому, грали задоволені, обрамлені довгими чорними віями очі. Тільки тепер я добре роздивився, які в нього очі: зіниці чорні, бездонні, а навколо них золотистий, жовто-бурий, як на шапочці гриба, обідок, який відділяв зіницю від білого, аж синього, білка. Рот розтягнений до вух, Петро щасливий.

Я теж старанно шукав грибів. Але Петро, безумовно, того не знає, що я більше шукаю стежки до його серця, ніж грибів серед лісу.

Якийсь час блукаємо по лісі мовчки. Петро знайшов ще з півдесятка, а я — жодного.

— Ех, ви! Йдете, під ногами гриб, а ви й не бачите. Ось де він, бачите? — присоромив мене.

На тому місці, де я щойно пройшов, хлопець колупнув настил з сухих голок, витяг головатий гриб. Я зізнався, що зовсім не вмю в сосновому лісі шукати грибів. Петрик охоче взявся мене вчити. Як же він старався! Мабуть, жоден учи-

тель не вболівав так за успіхи своїх учнів, як він. Наука пішла на користь. Я нарешті знайшов перший гриб.

— Ну ось! — радів Петро. — Зрозуміли, як їх треба вишипорювати? Ого, вони хоч дурні, а хитрі! А ви бачили коли-небудь дурних грибів?

Виявляється, що, крім хороших грибів, придатних до споживання, є ще погані, отруйні — дурні гриби. Вони дуже схожі на звичайних, білих. Але Петро добре вмів їх розпізнавати по ніжці. Якщо ніжка не біла, а жовта, немов йодом змащена, викидай! У Ковалівці, виявляється, був такий випадок, коли ціла сім'я наїлася поганих грибів, а на ранок усіх знайшли мертвими.

Петрик розповідав мені багато цікавих історій. Причому говорив про все це, як дорослий: розумно, переконливо. «І це — невірний!» Біля серця в'ється гадина, мені боляче і за хлопця, і за тих, хто його виховував.

Я знаю, що в Петрика немає ні батька, ні матері. Де вони? Що з ними? Шухновський певне ж знав, що хлопець сирота, і не надав цьому ваги.

Я сів на старому дубовому пні. Біля нього було ще два, мабуть, одночасно загнили три велетні дуби. Дістав з кишені сніданок, умисне заготовлений ще звечора, розіслав газету на пні, розклав їжу, покликав Петра.

Побачивши їжу, хлопець зніяковів, судорожно ковтнув слину, одвернувся.

— Я не хочу.

Бачив: хлопчина голодний, але відмовляється. «І це — злий, безсовісна дитина, невірний!»

— Коли ти цуратимешся мого хліба-солі, я з тобою не ходитиму по гриби. Які ж з нас друзі, коли один буде їсти, а другий дивитиметься?

— Таж вам буде мало.

Він їв жадібно, голодними очима позирав на хліб та м'ясо, його рухливі, тонкі ніздрі рівного, мов виточеного, носа нервово тремтіли. Я непомітно підсунув йому майже весь сніданок.

— Спасибі! — розчулено подякував Петро, доївши шматок, і рвучко відвернувся. Я помітив глибоку задуму в його звогlatih очах.

Ми знову збирали гриби. Хлопець ні на крок не відходив од мене.

— Ти з бабусею живеш?

— З бабусею. Вона вже зовсім сліпа.

— Материна чи батькова мати?

— Мамина...

Це «мамина» він сказав тихо, однама губами. І губенята ті, великі, потріскані, жалісно затремтіли, пересмикнулись. Я більше не став розпитувати в нього про рідних. У мене багато запитань було до хлопчика. І хотілося сказати йому щось особливе, значне, таке, що відразу б перевернуло душу дитини. Ті слова висіли на кінчику язика, і разом з тим я їх не знаходив. Подумав тільки: для цього ще буде час. А зараз... Зараз головне не відштовхнути дитину, не розвіяти того тонкого почуття довір'я і пошани, яке — я не сумнівався — вже зародилося в цій юній неспокійній і мінливій, як осіння погода, душі.

19

Дні нашого життя часом бувають подібні до осінніх. Зранку весело грає сонце, веселить землю, голубить поля й діброви, щедро сіє радість на серці. А під обід, гляди, війне холодний вітер, нахмариться, засіче в шибки косим дощем, почне періщити дрібними крупинками. А там — сніг, надвечір розхристану землю ще й нагло обценьками затисне мороз.

З самого ранку мене зігріла чудова прогулянка по гриби, наївна, але така хвилююча розмова з Петром. Розсталися ми з ним друзями. Всі свої гриби він оддав мені. Я узяв їх з умовою, що Петро прийде ввечері їсти смажені гриби.

Порадував мене й Вася Бабак. Він ніби навмисне вартував на подвір'ї школи, щоб доповісти:

— Тарасе Демидовичу! Кабанець з'явився. В першій зміні явка сто процентів. О!

Бабак торжествував. Справді, Ковалівська школа ще не знала такого, щоб у перші дні вересня до школи з'являлися всі учні.

Та найбільшої яскравості і теплоти досяг мій день у той час, коли я йшов на перший урок у шостий клас. У коридорі випадково зустрів Ярину. Вона зашарілась чи то від несподіванки, чи від щастя, зігріла мене осяйним поглядом глибоких синіх очей, скилила голову.

— Ви по гриби ходили?

— Так!

— Успішно?

— Приходьте ввечері, не пошкодуєте.

Вона вдячними очима знову глянула на мене, потім, ураз споважнівши, сказала:

— Мені треба з вами поговорити. Серйозна справа.

У мене похололо всередині, щось обірвалося в грудях, я ледве передихнув, здавалось, ще хвилина, і захлинувся б. Мене

то в жар кидало, то приймало морозом. Ярина, мабуть, помітила мій неспокій.

— Безумовно, нічого особливого, — сказала усміхнувшись, — треба порадитися в одній справі. Можна після уроків або ж завтра...

Я полегшено зітхнув. А то вже й не знав, що подумати. Пішов на урок. А перед очима — її ясний погляд, її округле рожеве личко, її чорні бархатисті брови, заспокійлива усмішка. «Мені треба порадитися». Про що?

Немов уві сні, розчервонілий, щасливий, робив переключку.

— Є!

— Є!

— Квочка Парася!

Проти цього прізвища стояв рядок «нб» — не було.

— Є! — хором гукнув шостий.

Глянув на клас. В самому кутку, біля вікна, припавши грудьми до парти, сиділа цибата дівчина в чорній хустці, зав'язаній по-бабському. Дивилася на мене чи то тривожно, чи то вороже круглими безвіями очима. «Сова», згадалось батькове.

— Хто Параска Квочка? — запитую, вдавши, що не побачив.

— Ось вона! — вихопився хлопчик у червоному галстуку з першої парти. Це відмінник навчання Зінькович, син завідувача колгоспного клубу.

— Миколо! — суворо кажу до хлопчика. — Я не до тебе звертаюсь.

Обличчя хлопця стало кольору його галстука. Я вже знав: Зінькович над усе дорожить своїм авторитетом у класі. Він навіть вихопився замість Квочки, щоб звернути на себе увагу, щоб бути першим.

— Парася Квочка! — повторюю строго.

Тепер усі мовчазливо повернули голови в бік дівчини. Парася, мов налякане совеня, не відводячи од мене погляду, мовчала. Наблизився до неї. Сторожким поглядом вона стежила за кожним моїм рухом.

— Ти — Парася Квочка?

— Еж бачите! — буркнула у відповідь.

— Встань, коли з тобою говорять.

— Не встану!

— Встань і скинь хустку.

— Не скину!

Я в першу мить розгубився. Сонячний настрій мов рукою зняло. Нахмарило. Говорив щось про гігієну, про те, що

сидіти в хустці некультурно, налякав навіть тим, що коси можуть вилізти.

— Хай! — буркнула злостиво.

Змушений був дати їй спокій.

Почався урок. Писали та розбирали речення біля дошки. Написали одне, друге. Зінькович увесь час чогось крутився на місці, коли я одвертався до дошки, озирався до класу. Нарешті, червоніючи, він підніс руку.

— Чого тобі, Миколо?

— А Сова не пише.

— Хто?

— Ну, Сова... Квочка тобто.

Суворо покартав Зіньковича за те, що він зве дівчину не на ймення, а якимсь вигаданим прізвиськом.

— А її так і дома звуть,— заступився хтось за Зіньковича.

— В них усіх на прізвиська звуть.

Я сказав, що давати прізвиська товаришам або звати на прізвиська недобре. Попередив, щоб більше ніхто й ніколи не звав Парасю Совою. Вона мовчки лупала на мене очима; важко визначити — вдоволена чи байдужа до моїх слів. Запитав, чому не пише.

— Зошита немає.

Дав їй чистий зошит.

Продовжую урок. Бачу, Парася сидить без діла.

— Чому ж ти, Парасю, не пишеш?

— А чим?

Знайшли для дівчини й ручку.

Знову викликав когось до дошки. Парася й не думає про науку. Я вдавав, що цього не помічаю. Викликав її до дошки.

— Не піду! — уперто сказала вона.

Так я зайшов у безвихідь. Ну що з нею робити? Нелегка річ педагогіка, спробуй розгадай, як підійти до цієї особи.

— Чому ж?

— Не хочу.

В класі дружно засміялися. Але мені було зовсім не смішно, і діти враз урвали сміх, переглянувшись зніяковіло.

— А чого ж ти в школу прийшла?

— Бо ж тягнете...

— Хіба тобі не цікаво вчитися?

— Треба воно мені!

Дівчинка невдоволено супила ріденькі, якісь вицвілі брови, мерзлякувато загортала руки в кінці хустки.

— Ну що ж...— якнайбайдужіше сказав я.— Посидь собі,

подивися, як інші навчаються. Може, коли-небудь і тобі стане цікаво.

— Хи,— закопилила губу дівчинка.

Продовжував урок. Викликав учнів до дошки. Вони писали. Але як писали? Не так, як треба писати учням шостого класу,— в третьому пишуть краще. Як і чого тільки їх навчали? І головне, що, бачу, пишуть без охоти, без інтересу. Тільки одвернешся — на задніх партах уже перешіптуються. Оглянешся — так і зашпилять роти, тільки лукаво косять очима. А Парася — ох і вперта ж! — знайшла собі роботу: сидить щось вишиває.

— Парасю, облиш сторонні справи! — наказую.

Ніби й не чує, схилилась, ще завзятіше снує голкою. Підходжу до неї впритул.

— Парасю, кинь голку!

— А ви підберете? Бач які!

І посміхнулась. По-дорослому — кокетливо, лукаво. Ну що ти робитимеш? А тут дзвінок, веселий, голосистий, йому й клопоту мало. Проковтнув гірку пілюлю, пішов з класу.

20

Після третього уроку «вікно». Вийшов на подвір'я збуджений і стривожений. Щоправда, у восьмому класі урок пройшов цікаво, слухали уважно, але в сьомому відчувалось — не той порядок, який повинен бути в класі під час уроку. І це ж у мене, директора школи! Що ж тоді робиться на уроках інших учителів? Чи, може, мої уроки нецікаві?

Вирішив сьогодні ж порадитися з Шухновським, а завтра побувати на уроках учителів. Вже навчальний процес увійшов у звичну колію — треба було зайнятись і цим. Але то буде завтра. Зараз я не знав, де себе подіти. Мене щось непокоїло, ждав чогось, а чого — не міг збагнути.

Погода змінилась. Можна було тільки зітхати за літнім теплом. По небу мчали наперегонки низькі сині хмари, по-осінньому важкі, холодні. Лише інколи в просвітах між хмарами з'являлось на мить небо, але й воно вже було не те — низьке й вицвіле. Гуділи й хилились донизу верхечки дерев, навіть ліс не міг спинити настирливих поривів північного вітру.

Серце неспокійно млоїло. І тільки пізніше збагнув: це ж Ярина хотіла мене бачити, говорити. Вона сказала, що це не спішно, можна й завтра, а мені хотілося бачити її зараз, негайно.

Вона жила у тому будиночку... Хіба зайти? А чому б ні? Я ж не просто собі, я директор, відповідальна особа.

Рішуче прямую до присадкуватого будиночка з широкими вікнами. Та чим ближче підходжу до знайомого ганку, тим владніше огортають сумніви. Це ж усі побачать, куди пішов директор, і одразу догадаються. Ні, не можна так просто. Зайду ось у бібліотеку, може, й вона випадково зайшла туди?

Будинок поділений на дві половини: в одній — шкільна бібліотека з невеличким читальним залом, у другій — квартири вчителів. Тут живуть: Пишна, Світенко з Орлом та Ярина. Решта вчителів у селі, на приватних квартирах.

Бібліотека була замкнена. Згадав: піонервожатий, він же бібліотекар, Вася Бабак пішов на село.

Неохоче йшов назад, а ноги самі прямували до Ярини. Але рятівна думка в людини може з'явитися кожної хвилини. Прийшла вона й до мене. А як живуть учителі — я знав? Теж мені директор, на все час знаходить, а заглянути до вчителів, подивитись, як живуть, — хвилини не вибере. Турбота про кадри називається!

Рішуче й твердо заходжу в неширокий коридор. Знайома кімнатка з умивальником, кілька дверей направо й наліво. Котрі ж Яринині? Та яка різниця! Тихенько, але рішуче стукаю в найближчі до входу двері. Тихо. Ніхто не відповідає. Заждавши хвилину, переходжу до сусідніх, стукаю, — і теж тиша. Раптом відчиняються сусідні двері, з них виглядає зморшкувате обличчя Федора Даниловича.

— А, Тарасе Демидовичу! Ви до мене?

Із-за плечей старого вчителя висовується кругле добре обличчя Ганни Іванівни Світенко.

— Заходьте, заходьте, будь ласка, Тарасе Демидовичу, до моєї келії! Якраз вчасно — чайок закипів.

Переступив поріг просторої напівтемної кімнати. Оглянувся. Єдине вікно було майже затемнене розкішним кущем бузку.

Відчувалось, що тут жила жінка. На столі та на численних столиках — скатертини, обторочені мереживом ручної роботи, на стінах — саморобні килимки. Тарас Шевченко і жіночі портрети. Ось тут круглолице лукаве дівчисько в гімназичній формі, а там — панійка в чудернацькому капелюшку з пір'ям. І тільки на одному столику у коштовній рамці з морських черепашок — портрет чоловіка. Це — Федір Данилович Орел ще тих часів, коли він був справжнім орлом. З цигаркою в зубах, дивиться проникливо з-під широкого капелюха, так що відразу впадають в око великі круглі білки, мов у вареного окуня. Тоді він ще був молодий і чимось скидався на Маяковського.

Все те я охопив одним поглядом, мовчки. А Ганна Іванівна, по-качиному перевалюючись, старечюю ходою човгала від столу до пузатого буфета, брязкотіла склянками та ложечками.

— А ми з Федором Даниловичем вирішили чайком поласувати,— неугавно говорила вона.— Характер у нас обох російський. Любимо ласувати чайком.

Старенька відчинила навстіж почорнілі від часу горіхові дверцята буфета, відступивши на крок, склала замилувано пухкі руки на великому старечому животі.

— Тарасе Демидовичу, гляньте на мої скарби! — урочисто запросила вона.

Федір Данилович то насмішкувато кривив губи, то добродушно посміювався, грав гармонією зморщок на своєму великому лисому лобі.

У буфеті в два яруси на полицях стояло безліч різних слоїків та глеків, туго зав'язаних пожовклим папером.

— Моя унікальна колекція варення! — сяючи щасливими очима, похвалилась Ганна Іванівна.

Вона важко нахилилась, дістала з кутка один із слоїків.

— Ось гляньте! — урочисто подала мені до рук.

У слоїку була якась тверда маса, схожа на сухий столярний клей. На пожовклій етикетці щось було написано. Час уже стер колір чорнила, але я все ж прочитав: «1916 рік. Вишневе, без кісточок».

— Бачили? — гордо запитала вчителька. Двадцятирічне варення. Сувенір! Революцію пережило, громадянську, розруху, голод. Усе збула, а слоїк зберегла. Пам'ятаєте, Федоре Даниловичу, це з якого цукру? А вишню пригадуєте, з якої ми рвали ягоди?

Федір Данилович, сухенький, як вишнева кісточка, весело, по-котячому мружитья, пирхає сміхом.

— Коли воно було, Ганно Іванівно! Старечій пам'яті вже важко фіксувати такі історичні події.

Якусь хвилину Ганна Іванівна з жалем дивилась на історичний слоїк, видно, вагалася. Потім рішуче поставила його на стіл, поруч з склянками.

— Хай уже буде так: двадцять років простояло незаймане, а сьогодні ми його спробуємо!

Та хоч яким рішучим тоном це було промовлено, я відчув: її вирішення схоже на вирішення самогубці.

— Ні, Ганно Іванівно,— сказав я твердо.— Хай воно собі стоїть, коли в нього така історія... Це був би злочин.

Ганна Іванівна завагалась. Запитливо подивилася на Федора Даниловича, мовчазно питаючись його думки.

— Та ви, люба, його вже й не вколупнете,— підтримав мене Орел.— Воно так засахарилось, що й ножем не вріжеш.

— Мабуть, ваша правда,— недовго вагалась старенька.

— Крім того, таке варення, скажу вам, Ганно Іванівно, треба зберігати до кінця. За кілька років воно перетвориться на кам'яне вугілля, а десь через тисяч п'ять років його відшукають наші вчені потомки. Ото ламатимуть собі голову, що воно за утворення таке?

Федір Данилович тихо, по-старечому не сміється, а якось глухо бухикає, Ганна Іванівна добродушно мружиться.

— От уже й висміяли стару. Які-бо ви насмішкуваті, Федоре Даниловичу. Уже в літах, треба б бути серйознішим та розважливішим, а ви як були, так і лишилися насмішником. Коли так берете на кпини, то сховаю його в самісінький куток. Хай на вугілля перетворюється.

Ганна Іванівна стала навпочіпки й почала пересувати слоїки в своєму буфеті, а Федір Данилович закохано дивився в той бік — чи то на стареньку, чи то на її колекцію.

Мені вже чимало розповідали про незвичайне кохання цих двох учителів. Вони все своє життя любили одне одного, але чомусь так і не одружились. Хто казав — через обережність Федора Даниловича, хто — через нерішучість Ганни Іванівни. Мені ж зараз здалося, що Федір Данилович більше був закоханий у солодкі слоїки, ніж у їхню господиню.

Показавши ще десятків зо два історичних посудин з варенням та розповівши детально історію кожного, Ганна Іванівна нарешті наклала у вазочку цьогорічного варення і почала чагувати нас чаєм.

Федір Данилович виявився неабияким жартуном.

Уже допиваючи свій чай, він раптом вдав, що дуже чимось стривожився:

— Ганно Іванівно! То ж якого ви нам варення поклали?

— Хорошого! Свіженького. Пам'ятаєте, коли влітку ви мені кошик суниць подарували?

— Ай-яй-яй! — похитав головою Орел.— А я подумав, що п'ю чай з справжнім вистояним варенням.

— Федоре Даниловичу! — сплеснула в долоні бабуся.— Ах ви ж, негідник такий! Запитувала ж, так нічого не сказали. Чекайте, я зараз дістану один слоїк... Я давно його намітила...

Вона метнулась до буфета, але Орел зупинив стареньку:

— Не турбуйтеся, Ганно Іванівно! Іншим разом. Я напився.

Ганна Іванівна побожно склала на грудях руки, докірливо похитала головою, не зводячи закоханого погляду з свого приятеля. Потім обернулась до мене:

— Може, вас почакувати, Тарасе Демидовичу?

Я теж відмовився.

Після чаю, згадавши, чого зайшов сюди, я сказав, що цікавлюсь, як живуть учителі, які мають потреби, чим невдоволені.

— Усім вдоволені, Тарасе Демидовичу, всім, любий. А найбільше — вами вдоволені.

Федір Данилович помітив, що Ганна Іванівна поставила мене в незручне становище.

— Ох і відверта ж ви жінка, Ганно Іванівно! Не впізнаю вас за останні роки, прямо в очі молодій людині компліменти говорите.

— Ах, ну вас! — махнула рукою Світенко. — Насмішник ви, от що!

А мені таки пояснила, чому вона вдоволена новим директором.

— У нас ще такого не було, щоб з перших днів усі учні — в класі. Та й дрова ж ось. Питаєте, на що скаржаться вчителі. А хіба нас коли хто запитував? Без дров частенько сиділи. А в цьому році, бач засуху всі дрова у дровнику, порубані. Бувало, привезуть серед зими, з льодом, палить-палить Улита, а вони тільки чадять. Замерзала я не раз. Та що краще — кілька слоївків з варенням у мене лопнуло! Таки правда — від морозу.

— Неодіненна і безповоротна втрата, — з удаваним сумом закотив очі Орел.

— Насмішник! — легенько штовхнула його в бік Світенко. Та й знову до мене: — А ви, Тарасе Демидовичу, пробачте за відвертість, — справжній адміністратор!

Певно, щоб не примушувати мене червоніти й далі, Орел поспішив витягти мене від гостинної хазяйки:

— До речі, коли ви оглядаєте квартири педагогів, прошу до мене в ательє.

У Федора Даниловича кімната значно менша, але світліша. Може, тому, що під вікном росла одна тільки тоненька, видно, недавно пересаджена, анемічна горобина з кількома кетягами зморшкуватих жовтих ягід, а може, й тому, що була напівпорожня. В «ательє» Федора Даниловича стояло в кутку вузеньке металеве ліжко, скромно прикрите солдатською сірою витріпаною ковдрою, біля нього горбився стіл, завалений зошитами, в кутку притулилась безнога шафа з книгами. На саморобному мольберті стояв запилений етюд — щось схоже на ліс з озером на передньому плані.

Я спинився перед етюдом.

— Гріхи молодості,— скромно кашлянув Орел.— Колись у гімназії потроху мазав. Згадав оце на старість, почав малювати. Та фарби вийшли, ніяк не придбаю. Все забуваю попросити когось, хто їде до Києва. А оце ось моя бібліотека.

З тією ж гордовитою побожністю, з якою Ганна Іванівна відчиняла буфет з слоїками, Орел розчинив дверцята свого книгосховища. Почав показувати мені рідкісні книги. Справді, у Федора Даниловича була зібрана вся методична література, яка тільки видавалась за роки Радянської влади.

— Перекоаний, що в жодному методкабінеті ви не зустрінете всіх тих книг. Унікаум!

Жадібними очима я дивився на ту літературу. Через кілька місяців мав стати перед державною комісією в інституті. Як добре було б прочитати все це, обдумати! Федір Данилович немов відгадав мої бажання.

— Скажу вам одверто, Тарасе Демидовичу, що жодна сторона рука не торкалася цих книг. Я людина стара, не люблю святотатства. Просив у мене Шухновський — не дав! Хоч він і педагог, і досить-таки знаюча людина, а не дав. Поверховий він, для нього книга — не авторитет. А ви, коли цікавитесь, беріть читайте.

І хоч в голосі старого вчителя я почув ті ж нотки, які пробивались у воркуванні Ганни Іванівни над варенням, я подякував Федорові Даниловичу і сказав, що обов'язково скористаюсь його люб'язним дозволом.

Потім поспішив до молодих учительок. На моє вдовolenня, Антоніни Никонівни не було вдома. Ярина Іванівна зустріла мене збентежено, але радісно. Вона схвилювалась, не знала, що сказати, де подіти свої очі й руки.

Тремтячим голосом запитав, чи не потребує чого, бува.

— Нічого, спасибі, я всім задоволена.

За якусь мить встиг оглянути її житло. Це була манюсінська кімнатка. Акуратно заслане, таке ж, як і в Орла, металеве, пофарбоване в голубе ліжко, мабуть, шкільне, світило білизою, кидало ясну тінь на протилежну стіну. Над ліжком красувався саморобний килимок — на льняному полотні вишитий журавель, який частує лисицю з високого довгошийого глечика. На невеликому, засланому зеленим папером столику — стоси учнівських зошитів, книги.

Можна було йти, але я прикипів очима до портрета чоловіка з сивим коміром і в сивій шапці, що стояв у червоній дерев'яній рамці посеред столу. Серце скалатнулось болісно й трикратно. Хто ця молода людина з повними губами, рівним но-

сом і такими проникливими й красивими очима? В думці поставив свій портрет поруч з ним. Зітхнув...

— Не холодна ваша кімната? — запитав лише для того, щоб не мовчати, а сам не міг відірвати погляду від фото.

— Дуже тепла. Сідайте, будь ласка, Тарасе Демидовичу, — нарешті схаменулась дівчина.

Сів на дерев'яний саморобний табурет. Мені треба вже було йти, а я чогось ждав.

— Ви мені щось хотіли сказати? — згадав нарешті.

— Ах, так! — зраділа вона.

Сиджу, слухаю, не відриваю від її рожевого сором'язливого обличчя очей, а вона дивиться кудись у вікно, на ліс, і розказує про справи в своєму класі. Розповідає про Кабанця, який сьогодні вперше прийшов до школи і зривав уроки, бешкетував і огризався, про те, що деякі учні не хочуть нічого робити ані в школі, ані вдома.

— Тарасе Демидовичу! — глянула мені просто у вічі дівчина, закінчивши розповідь. — Треба щось робити.

— А що?

Вона знизала плечима.

— Ми всі надіємось на вас. Між іншим, це не тільки в моєму класі, в інших ще гірше. Тільки вам ніхто не говорить.

— А куди ж дивиться завуч? — ніби сам до себе запитав я.

— А-а,— безнадійно змахнула рукою Ярина Іванівна.— Він більше теоретично, на словах.

Сиділи, думали. Мені було радісно й приємно. Ярина надіється на мене, вірить у мої сили.

— Гаразд, спробуємо навести порядок,— сказав нарешті глухо, але не без відчуття власної гідності.

Час було йти. Я звівся на ноги. І знову ж якось механічно повернувся до столу, вп'явся очима в портрет.

— Хтось із рідні?

Вона не встигла відповісти. У двері постукали. Ласкою вбігла Антоніна Никонівна.

— Тарасе Демидовичу! Мені переказали, що ви мене розшукуєте, що ви ознайомлюєтеся з побутовими умовами вчителів. Я не була вдома. Тепер жду вашого візиту.

Вона манірно закотила очі, вклякла у напівжартівливому поклоні, повела, запрошуючи, рукою.

Зітхнувши, я попрощався з Яриною.

З Шухновським зустрілись надвечір. Він, як завжди, прогулювався поблизу свого дому. Видно, щойно передрімав, бо був вдоволений, спокійний, з лисніючим від поту підборіддям. Від нього я й довідався, що мої стосунки з Петром Ковальцем уже декому впали в око.

— А знаєте, Тарасе Демидовичу, в нас з вами є щось спільне. Побачив, як ви сьогодні йшли із Дзузом, помітив, як він по-собачому заглядав вам у очі, і згадав один момент у своєму житті...

Я перепитав з подивом:

— З яким це Дзузом?

— Ну, з тим розбишакою, Ковальцем,— захлинаючись від вдволення, пояснив Шухновський.

Він вдав, що не відчув тону запитання.

— А ви знаєте, Тарасе Демидовичу, до мене теж горнутья всі коти та бродячі собаки. Був один випадок у моєму житті. Здається, в Одесі, в час голодухи. Іду я собі, задумавшись, не звертаю ні на що уваги. Оглянувся, а за мною з десяток собак. Худюші, облізли. Йду далі, а вони слідом. Зупинився — стали півколом, дивляться в очі. Спробував прогнати — ніби й не до них. Уже тільки коли дрючка взяв та оперезав найближчого, відстали.

«Собак, і тих — дрючком».

— Вже пізніше здогадався, чому йшли слідом пси: ковбаси шматок був у мене в кишені.

— Гадаєте, що Петро Ковалець горнеться до мене з однією метою, аби щось украсти?

— Не знаю,— знизав плечима Шухновський.— З мого портфеля він зошити потяг, а за ваші не ручусь. Може, й побоїться.

— У мене портфеля немає, Михайле Амадейовичу,— звернув я на жарт.

До нас зненацька підійшов Недокус. Він хоч був і підтоптанний уже та товстуватий задля свого зросту, але ходив справно, неначе не йшов, а котився по землі.

— Добрий вечір, товариство педагоги!

Корній Кирилович,— це я помітив з першого знайомства,— любив вставити в свою мову якийсь учене слово. При тому лукаво поблискував очима: чули, мовляв?

— Ну як, директоре, злетілись сьогодні до школи твої ворони та сови?

Я удавав, що розсердився.

— Та що це за мова, люди добрі? От, їй-право, не люблю, коли поважні люди, вже з відповідальними лисинами, а дітей звуть на прізвиська. Та ви знаєте, що мені самому теж не давали колись на вулиці проходу?

Шухновський вдоволено мружився під товстими скельцями свого пенсне. Недокус по-таракапячому поводив вусами.

— Таж кат їх розбере, як їх там на ймення, коли сам батько інакше не називає. То прийшли?

— Прийшли, Корнію Кириловичу, прийшли. І Кабанець прийшов.

— Ну, той прийде.

Недокус переможно хитнув головою. Він був явно вдоволений.

— Ну от,— сказав він згодом,— тепер не турбуйте моїх старих кісток. Дрова в тебе є, паркан ремонтуєш, діти в школі. А ти хотів повернути голоблі з Ковалівки? Е, брат, і в тебе, виходить, тонка кишка.

Корній Кирилович дружно підморгнув, важкою, як гиря, рукою поплескав по плечу.

— Е, ні,— кажу,— Корнію Кириловичу. Не відмахуйтеся обома. Це лише початок.

Недокус сховав під вуса безтурбстну усмішку, зиркнув насторожено.

— Дисципліна серед учнів незадовільна. Ви знаєте, як поводить себе Кабанців синок у класі?

Недокус раптом ніби замкнувся на замок і закрит на вікнах усі штори.

— Не знаю і не хочу знаги,— сухо й невдоволено сказав він.— У тебе, голубе, виходить, мов у тій казці про рибака та рибку. Дай дрова — на! Дай огорожу — на! Дай гроші — на! Дай учнів — на й учнів! А тепер подавай саму рибку, щоб дітей твоїх у школі няньчила?

Від того добродушного, веселого й по-панібратському простого Недокуса не лишилося й сліду. І головне, ніяк не міг я збагнути, серйозно він мітингує чи жартома.

— Досить, хватить, буде, голубе! — товк важким кулаком повітря голова.— Зібрав свою парафію до гурту — прав молитву. Дисципліна в школі повинна бути, потребуєм! А поки що будьте здорові, поспішаю до Сягайла, бо з вами постоїш зайву хвилину, ще якусь халепу на мою голову вгадаєте. Пардон!

Невгамовний Корній Кирилович покотився до лікарні. Ми, посміхаючись, якийсь час дивилися йому вслід.

— Так! — озвався нарешті Шухновський. — Більше з нього не вижмеш, видихався. Спасибі їй на тому.

Я все не наважувався заговорити з завучем про справу. Мене трохи непокоїла ця розмова, я просто не знав, як її починати. Якось Шухновський сказав мені, що забезпечить педпроцес повністю, а моя справа лише організаційна. Хоч я й не збирався обмежуватись роллю адміністратора в школі, але все ж задумувався над тим, як порозумітися з Михайлом Амадейовичем. Боявся, що, чого доброго, образиться, він людина бувала, самолюбива і з характером.

Почав оповідати про сьогоднішню сутичку з Парасею. Широ признався, що так і не знайшов методу, як вплинути на вперту дівчину.

Шухновський слухав уважно, сумовито кивав головою. Я не втаїв перед ним і своєї тривоги за те, що багато учнів без інтересу йдуть у школу, а лише тому, що примушують.

— А певно, що так! — бадьоро підтримав мої думки Михайло Амадейович. — Я вам більше скажу. Недокус в чому має рацію? Зібрали всю шушваль до школи, а тепер панькайся з ними. Хіба з такого, як Кабанець, буде людина? Злодій, хуліган, п'яниця, хто завгодно, тільки не чесний працівник. Це у крові в нього...

— Ви так думаете?

— Не думаю, а знаю. Я, шановний Тарасе Демидовичу, вдвічі проти вашого ряст топчу, учителюю вісімнадцять років, за цей час уже виросло ціле покоління. І я знаю — такі невинні.

Це вже звучало як звинувачення на мою голову. Я мовчав, думав.

— Але ж загальнообов'язкове навчання?

— Ну й що ж? Думаєте, коли ви зараз домоглись того, що всі діти відвідують школу, не залишається нікого поза школою? А хоч би й Ковалець ваш, і ще є такі...

Я поволі починав розуміти, куди гне Шухновський.

— У нас не один був такий забіяка. Але минав рік-другий, він то сам не з'являвся, то його виключали, а життя тим часом робило своє, з дитини ставав такий собі бевзь, і школа списувала його як переростка.

— Але ж це обман держави?

— А ви гадаєте, що з Квоччиних дітей вам пощастить виховати інтелігентів?

— А хіба на них закляття яке чи печать днявола?

Шухновський нетерпляче скривився, байдуже махнув рукою, взяв мене за борт піджака.

— Та хіба ж я про що? Ото, господи, ніби в нас із вами незлагоди які, чи що? Хіба ж я не розумію державного завдання? Але одна справа розуміти, а інша — здійснювати. Добилися того, що всі діти в школі, — і чудово! Думаєте, мені не радісно, що відвідування по школі — дев'яносто вісім, дев'яносто дев'ять? Таж такого не було ще.

На душі стало легше. Просто не зрозумів товариша. Аж незручно стало. Почав розповідати про вибрики Кабанцевого хлопця в Ярининому класі. Не забув сказати й про те, що це помічається не лише в четвертому.

— Думаю, що настав уже час побувати на уроках учителів та й порадитися в педколективі про дисципліну, — запропонував Шухновському.

— Вам хто розповідав про безпорядки в класах? — помовчавши, запитав Шухновський.

— Ярина Іванівна.

Михайло Амадейомич спинився на півкроці, примружив очі, задер голову. Я мимоволі теж глянув на небо: там пливли важкі сірі хмари, кидали густу вечорову тінь на землю.

— Ах, Ярина Іванівна! — проспівав він. — Ну, вони можуть! Я так і здогадався, по почерку видно!

Мені пригадалася розмова про Ярину, коли я приймав школу. За щоденними клопатами ті слова забулись, вивітрилися з голови. Хоч і не сказав дівчині жодного слова і навіть поглядом боявся виявити своє почуття, але звук уже вважати її своєю, найріднішою. З особової справи довідався — ніякого чоловіка у неї немає, отож упевнився, що нас розділяв поки що лише час. А його в нас вистачало. Роботи ж було стільки, що ніколи було про це думати! І в моїй уяві з кожним днем все яскравіше вимальовувався той момент, коли я візьму дівчину за руку, загляну в очі і скажу все-все, що передумалось, що визріло в серці. Я не замислювався над тим, що Ярина може не відповісти на мій поклик. Вона повинна мене зрозуміти, бо вона — доля моя.

І ось про неї Шухновський говорив таким зневажливо-насмішкуватим тоном, як про когось такого, не вартого уваги.

— А чому? — сухо запитав я. — Мені здається, вона серйозна вчителька.

— Ну, ще б пак! Треба ж вислужуватись. Ех, Тарасе Демидовичу, колись дівчата придане грішми, плахтами та хустками збирали, а тепер найкраще придане — характеристика.

Я, не розуміючи, знизав плечима.

— Ярину Іванівну більше сива смушкова шапка цікавить, ніж шкільні справи, — їдко сказав Шухновський.

Ніби кулаком ударив мене в груди. В уяві відразу постав той портрет на столі в дівчини.

— Хіба вона що? — намагаючись бути якнайбайдужішим, запитав я.

Шухновський заговорив охоче, ніби тільки й ждав цього питання.

— Вона дівка горда. Микола Іванович підступав — не підступив, нащо вже ловелас. Ще дехто з хлопців поткнувся — всім піднесла гарбуза. А от був тут минулої зими уповноважений з області, то той своєю сивою шапкою та коміром зачарував. Сам плюгавенький такий, жовтий, як диня, уже в літах, мабуть, одружений, а зачарував нашу прищесу.

Шухновський повідав це з підкресленим злорадством і глуфом у голосі. Я прикипів до місця, мої ноги відмовлялися рухатись. Невже це не сон? Ні — це страшний кошмар, це неправда, я не хотів вірити тим словам.

— Вони разом на куток ходили, ночував у неї. Від неї його і в лікарню взяла, — приглушено засміявся Шухновський. — Потім швидка допомога з області прийшла — вивезла...

— А вона ж?

— Що ж вона... Жде тепер. Листуються. Розповідали дівчата, ніби чекає, поки він з дружиною розведеться та її покличе. От і вислужується, позитивну характеристику заробляє...

Слова Шухновського долітали до мене немов крізь туман, немов з підземелля.

22

Недаремно ще з незапам'ятних часів говориться: лихо йде та й біду за собою веде.

Не встиг оговтатись від першого удару, як доля вже замахнулася над головою, щоб приголомшити другим.

Якусь хвилину ми ходили з Шухновським мовчки. Від лісу падали густі тіні, по небу сунули осінні хмари, клалося на дощ. Підійшов листоноша, стримано привітався. Мені подав листа, Шухновському — газети. Не глянувши на той лист, я сховав його до кишені. Тепер мені було однаково, хто і що писав. Ярина — не моя. І ніколи не буде моєю. А я втішався надією, обдурих і заколисав самого себе.

Шухновський жадібно переглядав газети, тримаючи майже біля самих очей, — надворі вже було темно. Я ж не цікавився навіть тим, що пишуть в газетах, бо мене зараз взагалі ніщо не цікавило. Перед очима поставало то незнайоме обличчя, обрам-

лене сивим смушком, то сині, трохи насмішкуваті й трохи журливі очі.

— Яке паскудство! — раптом невдоволено озвався Шухновський.— От уже недаремно кажуть: «На кого бог, на того й люди». І коли вже нам дадуть спокій? Спробуй у таких умовах працювати.

Мене мало обходило те, що порушило спокій завуча, що там не давало змоги йому працювати. Мав своє горе, і чи могло бути йому рівне?

— Не бачили? — простяг мені Шухновський районну газету.— Знову про нашу школу.

Якось механічно взяв газету, почав переглядати заголовки. Один з них відразу мене отверезив, поставив з голови на ноги. «Педагогічні вправи» Залужного»,— прочитав я. Обдало жаром, потім пройняло холодним потом. Піднісши до самих очей газету, прочитав:

«Нарешті Ковалівській середній школі поталанило. Не будуть тепер її критикувати за погане відвідування. На сьогодні всі учні в школі. І зобов'язані цим «великим» досягненням щасливі ковалівці новопризначеному директорові школи тов. Залужному Т. Д.

Тарасові Демидовичу не відмовиш у енергії і наполегливості, гідних іншого застосування. Жандармськими методами, а не вихованням свідомого ставлення до школи, директор зігнав у класи всіх дітей. Тут деякі з них на головах ходять, а інші голками під бік штрикаються. Тоді, щоб навести порядок, директор школи закликав на допомогу батьків з різками, і ті шмагають просто в класі порушників дисципліни. Так було, наприклад, з учнем 4-го класу Василем Дягілем, якого мало не до смерті прибав власний дід. І це трапилось у класі, на очах в усіх дітей і сторопілої вчительки.

Своєрідний і навчальний план у тов. Залужного. Замість вивчати мову та математику, діти щоденно по кілька годин до виснаження і запаморочення рубають шкільні дрова, тягають їх важкими оберемками до дровника.

Занепокоєні колгоспники мовчки спостерігають усі ті неподобства, ждуть, якими ще «педагогічними» вибриками порадує їх новий директор, коли довше залишиться на цій посаді.

В. Мацько»

У той час, коли я читав, обурений Шухновський ходив туди й сюди, бурчав про себе:

— Чортзна-що! Не дадуть людині вгору глянути, відразу критика. Як вона вже набридла, ця критика! А терпи, на

критиці та самокритиці вся держава тримається. Через оцю дурну критику жоден директор в селі не приживається.

Ця стаття — важкий удар, удар у тім'я, у висок, у серце, одне слово, спрямований у найвразливіший життєвий центр людини. В думці погодився з Шухновським: це не критика, а дурачі. Але все ж це був удар. І, певно, коли б раніше не був завданий той, ще важчий, я не так легко зніс би цей. А зараз мені було однаково.

Ударом більше, ударом менше. Все одно на світі не було правди. Ярина — та сама дівчина, яку я ждав усе життя, бачив неясно в своїх неспокійних юнацьких снах, — не моя, вона належить іншому. Тепер для мене не було нічого цікавого ані в житті, ані в Ковалівці, ані в цій газеті. «Педагогічні вправи»? Дурниця! Робив я все правильно, від щирого серця, і є зримі наслідки. Але для чого все це мені?

— То як ви дивитесь на цю провокацію, Тарасе Демидовичу? — озвався Шухновський.

Я оцінив його делікатність. Що не говори, людина тактовна, вміє сказати слово, доторкується до живої рани обережно. Але я не мав сили відповідати. Тільки стомлено і безнадійно махнув рукою, рушив додому.

— До побачення! — гукнув мені вслід Михайло Амадеївич.

— На добраніч! — оглянувся я.

— Ах, яка там добра ніч! — забідкався Шухновський. Уже коли я відійшов далеченько, запитав: — То педраду завтра будемо скликати?

В його голосі почулася насмішка, і я, пересилиючи себе, твердо відповів:

— Обов'язково будемо.

Зайшов у кімнату. Тут було зовсім темно. Не засвічуючи лампи, сів на ліжку, обхопив голову руками. Добре було б зараз нічого не думати, не відчувати. Все те, що виплекав у серці, за одну мить розвалилося. В газеті написали? І хай... Хай швидше знімають з роботи, я виїду звідси, мені легше буде. Ех, Ярино, Ярино, що ти наробила?

Відчув себе одним-однісіньким у всьому світі. Була десь у мене матуся, їй цього горя не розкажеш, вона й так його мала досить, свого, власного. Були в мене друзі в Скрипалівській школі, була щира душа — Ящірочка, але, на свій сором, я забув про них, ніби й не було їх у моєму житті. Голова замакітрилась, для мене весь світ, усе життя — Ярина... Тепер не було і її. Що ж у мене лишилось? Одні «педагогічні вправи»... До біса, до біса все!

Душа ридає, а очі сухі, голову розпирають думи, вона начинена ними, мов бомба вибухівкою, чоло холодне, легеням не вистачає повітря, а груди ледь-ледь здійснюються. Куди подітися, щоб нікого не бачити, нікого не чути, не зустрічати завтрашнього ранку, не бачити співчутливих поглядів? Співчутливих? А чому співчутливих? Швидше — лукавих, зловтішних, бо ж не з сусіднього села писали цю статтю.

Хтось дзвякнув клямкою, відхилилися двері:

— Талаче Амидовичу!

Це кличе Галка, дівчинка-дошкільниця — донька моєї господині. Я жив у школі, а харчувався по сусідству в одного колгоспника.

— Це ти, Галю?

— Кажали мама, щоб ішли їкти...

— Скажи мамі — я не хочу їсти.

— Чкажу. До побачення.

— До побачення, Галю!

Дитяча шепелява мова, шире й сердечне «до побачення» тріхи зігріла душу. Все, все я можу кинути, прожити і без директорування, і без... Ярини. Але чи проживу без цього щирого, незрівнянного «до побачення»? Це єдине, що не зрадить, що з відкритою душею, що зрозуміє мою велику любов. І їх, маленьких і ширих, як веселий літній ранок, чистих душею і помислами, треба виховувати, щоб не стали, чого доброго, тими... мацьками, які пишуть отакі статті. Щоб не стали зрадливими. Але до чого ж тут Ярина? Хіба вона винна, що я втелюючись по зав'язку та й розкис ось, як мокра ганчірка? Вона знайшла своє щастя, шукай своє, голубе, шукай...

Немов з туманної даліни, зринули такі знайомі риси Настусі. Гострий носик, зелені крапинки на обличчі, широко посажені витрішкуваті очі. Але скільки теплоти, скільки любові в тих очах! Як би я хотів, щоб вона, моя Ящірка, відчинила зараз двері, зайшла сюди! Хай би вона, як Ганна Іванівна, варила все життя варення... Тільки, здається, вона не мастак на нього. Вона частенько восени полюбляла варити солодку гарбузову кашу. Сміху бувало з тієї каші!

Непомітно переносюся думками у Скрипалі, розмовляю з товаришами, йду в поле з Ящіркою, хочу їй сказати щось особливо важливе... Мені треба розповісти про Ярину, про своє розбите серце. Тільки Настуся б мене зрозуміла, але вона далеко, вона нічого не знає...

Хтось загнував у двері, почувся гучний голос Недокуса. Рвучко зводжусь на ноги, нишпорю в темряві тремтячою рукою по столу — шукаю сірників.

Недокус і ще хтось високий заходять до кімнати.

— А чи є тут хто живий?

Чиркаю сірником. За Недокусом гнеться, мов очеретина, наполовину за нього вищий Яків Степанович. Вони обидва мружаться від яскравого світла. Мовчки засвітив лампу. Запросив гостей сідати.

— Та нічого, постоїмо,— якось винувато сказав Недокус.— Ми ненадовго.

— Еге ж, на хвилину,— за басом Корнія Кириловича то-ненько тягне Сягайло.— Вирішили провідати сусіду.

Я здогадався, чому в такий час зайшли Недокус і Сягайло. Поспівчувати, можливо, підтримати. А треба, бо справді ж розкис, розклеївся чоловік. І стає від того і тепло на душі, і ще більше сумно. «Знали б ви, друзі, що ця стаття для мене як торішній сніг. Є речі непоправніші».

Недокус заклопотано човгає своїми старими черевиками по кімнаті.

— Бачив газету? — запитує нарешті.

Недокус прокашлявся.

— Бачив,— кажу.

— Ти ж не той... не впадай у паніку. Пам'ятаєш, я тебе попереджав, що «мацатимуть». У нас кожного, брат, новачка Мацько під обстріл бере. Не ти, брат, перший, не ти й останній. «Мацали» й мене, он і Якову Степановичу діставалось.

Сягайло ніби ждав команди, щоб вступити в розмову.

— Тут, Тарасе Демидовичу, мода така. Мене теж не раз описував той Мацько. Це, я вам скажу, достоїнство Ковалівки. Там, бачиш,— річка, в іншому селі — старовинна церква, там дуб чий-небудь, а в Ковалівці — Мацько.

— А хто він? — питаю.

— Запитай ти мене, голубе,— розвів руками Недокус.— Як тільки газета почала виходити в районі, так і завівся в нас отой Мацько, як шашіль у дереві. Та й хитрий же, скажи, до біса! Як напише, то все ніби так, а не інакше. Бач, і про тебе втнув: і про дрова, і про відвідування, і про Хому,— все ніби так. Не присікаєшся. А написано, брат, як, га? Ну, ти, Тарасе, не вішай носа, звикай, бо злякаєшся Мацька — пропав. Він, голубе, вже багато кістяків наробив. Бачив ото в кіно, як паук ловив тих, що по меча лізли? Черепи тільки, брат, лишились. Так що тримайся. Ми ось із Яковом Степановичем іспит витримали, в нас уже що там, Якове, виробилось?..

— Імунітет, антимацькин, Корнію Кириловичу.

Недокус глухо засміявся:

— Ото-то — імуницькин той самий! А то, брат, шкода буде, коли піднімеш руки вгору, хлопець ти хороший. Я, Тарасе, без брехні скажу, полюби тебе... Може, тому, що вперше справжнього директора бачу?

Вони були в мене недовго. Поговорили про те, про се, почали прощатись.

— Коли щось не те, то не соромся — приходь,— сказав Недокус на прощання.— Не дамо, брат, на поталу, за правду завжди постоїмо, голубе.

Провів їх до порога. Повернувся, сів до столу, задумався. Так! Що ж будемо робити: боротись чи руки вгору, хлопча?

23

Згадав про лист. Дістав з кишені, але не встиг навіть подивитися: хтось знову грюкнув у двері. Серце скалатнулось три-ажно: «Невже вона?»

То була моя господиня.

— Грибочки ось вам принесла. Засмажила на сметані.

Уже розкрив рота, щоб відмовитися, але помітив за спиною жінки у смузї світла куштрату постать. От тобі й маеш, сам запросив гостя на гриби та й забув.

Взяв макітерку, загорнену в рушник, покликав Петра. Він повагавсь якусь мить, потім ступив до кімнати, примружився, ніби кіт, проти яскравого світла.

Смажені гриби смачно парували. Петро ковтав слину, а для мене мов і не існувало їжі.

Поставив тарілку, сів до столу сам.

— Їж, хлопча.

Петро запитливо позирав на мене, але до їжі не доторкався.

— Ти їж, на мене не дивись.

Він узяв у руки шматок хліба, виделку, але їсти вагався. Потім у його стрижонених оченятах враз спалахнув здогад:

— Ви думаєте — вони отруйні?

Мимоволі кволо посміхнувся.

— Я всі переглянув,— жодного поганого гриба не було. Ось дивіться, як я їстиму.

Хлопча почав жадібно їсти. Він намагався стримати себе, але, певно, був дуже голодний, бо швидко забув про це.

— Отрута, Петрику, є не лише в грибах.

Хлопець тільки з подивом глянув на мене,— де йому було розгадати зміст тих слів! І я теж узяв у руки виделку. Скуштував. Гриби справді були чудові на смак. Я поступово почав їсти їх не з меншим апетитом, ніж Петро.

Після вечері хлопець зібрався йти додому. Але чогось усе м'явся біля порога. А я був у такому стані, що хоч і помітив його замішання, але не збагнув, що треба б розпитати хлопця, в чому річ. Та він був не з соромливих:

— Ви мені книжку обіцяли.

Щасливий, подався додому з подарованою книжкою. Вже через поріг гукнув:

— Завтра я вас теж розбуджу! Завтра грибів буде сила.

Затихли його кроки, причаєно насторожились мовчазні стіни. Я знову дістав з кишені листа.

Лист був від Настусі. Схвильований, розкрив конверт, вп'явся в рівні, по-учнівському красиво виведені рядки. Ну й молодець, Ящірка, вона завжди знає, коли подати руку!

«Здоров, Тарасе!

Певно, десь тебе там причарували та приворожили у твоїй Ковалівці, що й голосу не подаєш, забув нас, бідних. Чи, може, там тебе так оглушили критикою, що...»

Забулося все. Поганий настрої мов рукою зняло, читав і посміхався, потім розсміявся, мов божевільний, на всю кімнату: «Ну й Ящірка, ну й чортяка! І звідки вона знає про ту критику, звідки вона знає про те, що оглушили?» Продовжував читати, пирскаючи від сміху.

«...що й досі ротом глипаєш, як окунь, викинутий на берег. Читали ми тут про тебе в передовій газеті і, по правді сказати, не заздрили. Ну що ж — сам винен, кинув нас, ось тепер і одержуй в хвіст і в гриву. Відірвався від своїх, а тепер начувайся, там ще не таке тобі буде».

Яка вона розумна, яка прозорливиця, наша Ящірочка! Що буде, то буде! Уже є, дурненька, а ти клопочешся. І знову сміявся, тільки вже гірко, беззвучно.

«Ось що, Тарасику, по-перше, не будь свинюкою — пиши, не примушуй, щоб про тебе тут думали погано, а по-друге, не піддавайся, коли треба роги ламати, то ламай. І не забувай, що в тебе є друзі. Коли пам'ятатимеш, легше житиметься на світі. Привіт від усіх наших. Жду відповіді.

Твоя Ящірка!»

Довго ходив схвильований по кімнаті. «В тебе є друзі. Пам'ятатимеш про них — легше житиметься на світі».

Швидко схопив ручку, дістав папір, почав писати. Писав довго, розповів про все-все. І про те, як зустріли і як у перший день до школи з'явилась лише четверта частина учнів. І про те, як з Недокусом говорив. І як учнів до школи збирали. Писав то злостиво, то глузував з самого себе і з інших. Розповів

і про дрова, і про ініціативу Васи Бабака, і про аршин діда Дягіля, і про Сягайлового коня. Нарешті закінчив статтею Мацька в газеті, написавши, що мене теж «промацали». Тільки ні слова не згадав про свої почуття до Ярини. Подумав лише про них. І написав, що мені дуже-дуже тяжко, так тяжко, як ще ніколи не було в житті. Зізнався в тому, що досі в мене тут немає таких друзів, які були в Скрипалах.

А за вікном почав накрапати дощ, заплакали шибки. Сніп світла бив прямо на вулицю, виривав з темряви косі струмені дощу й товсті окоренки осокорів, по яких зміїлись патьоки. Я довго розглядав плин дощу на вікнах, потім повільно перечитав лист.

Перечитав і, не замислюючись, пошматував на дрібні клапті. Там було написано: мені дуже-дуже тяжко. Прочитає Ящірка — відразу ж з'явиться. Цього мені ще тільки й не вистачало. Хай почекає трохи, до майбутнього року...

І я вже спокійніше думав про Ярину. Ну, що ж. Не судилося, значить. В однаковому, Ящіронько, ми з тобою становищі. Мене теж, люба, відкинули, гарбуза піднесли. Так що жди — приїду на твою гарбузову кашу... Ось тільки вивітриється Ярина з голови, повинна ж вона коли-небудь забутисть? Поїде до своєї сивої шапки, зітхну вільніше. А поки що зітхаю важко, з усіх печінок. Ще добре, що хоч стримався, з освідченням не піднісся. Ото б сорому було, хоч з села втікай! А так що? Переживав не таке, а це й поготів переживу. Подумаєш, вибрала сиву шапку і хай любитьесь! В мене не те що сивої, навіть чорної катма, у вушанці парубкую...

Про статтю в газеті я навіть не згадував. Біда була б, коли б то все правда, а брехня, казала колись мати, не прилипне. А прилипне — висохне і, як глина, обітреться.

Листа все ж написав. Веселого, жартівливого, розписав, як я зробився жандармом та й заганяю учнів під страхом смерті до школи, як у мене щоденно, за зразком бурси Помяловського, дід Хома на смітнику шмагає на козлі непокірних, як усі тремтять від одного мого слова. Писав, що в Ковалівці мені добре, бо ще ж не минуло й місяця, а я прославився далеко більше, ніж у Скрипалах за чотири роки.

Поступово заспокоївся, взявся за книжку. Хоч і кажуть, що в дощову ніч спитьсся, мов після мківки, але від мене сон утік за тридев'ять земель. Уже десь на світанку непомітно схилився над книжкою і задрімав. І приплівся мені чи то Шухновський, чи то Горобець з величезним кулеметом в руках. Сміючись, підійшов до мене, наставив прямо в груди дуло й натиснув спуск. Кулемет застрочив гулко, у груди вп'ялися, як

реп'яхи, колючі кулі... Я підвів голову. У вікно хтось тарабанив.

То був Петро Ковалець. Він стояв босий на мокрому піску і, видло, хапав дрижаки. Дощ уже вщух, серед вулиці стояла калюжа, по небу пливли низькі дощові хмари.

— Тарасе Демидовичу! Грибів сьогодні буде сила — дощ пройшов, — гукнув хлопець.

Але в ліс він подався один. Я сказав, що дуже зайнятий, і лишився вдома.

Так минула моя друга безсонна ніч у Ковалівці.

24

Умиваючись, ненароком заглянув у дзеркало. Побачив: колючі, стомлені безсонням очі, запалі, посірілі щоки й загострений ніс з горбинкою. «Куди тобі до сивої шапки!» — подумав скрушно.

Уже встиг, як мені здавалось, примиритися з своєю невдачею. Що ж, треба було не закохуватись з першого погляду. А то бач — Юлій Цезар: прийшов, побачив... Надалі треба бути обачнішим... Ці думки вертілися в голові. А серце знало своє, ніло.

Починався новий робочий день, такий же, як і ті, що вже безповоротно відійшли в минуле, подібний до тих, що будуть попереду. До школи сходились діти, гупали за стіною двері, гуло, немов у вулику. Життя йшло твердо второваною стежкою, підганяло, не давало спинитись на роздоріжжі.

Не уявляв собі, як зайду до вчительської, гляну у вічі учням. Адже і вчителі, й учні, особливо старші, вже читали ту статтю. Тепер для них я уже не директор, а предмет, з якого можна сміятись, кепкувати, зневажати, бо про нього, як про якийсь непотріб, що випадково потрапив у Ковалівку, пише районна газета... Як повестися? Відступати я не збирався, що ж — критика є критика, правдива вона чи ні, її, як пілюю, треба ковтати не морщачись. Тільки подальша робота, саме життя мало виправдати мене. А зараз як бути? Виправдуватись перед вчителями, перед учнями? Ніколи в світі! Хто розумний — сам зрозуміє, у кого не вистачає глузду, хай думає, що хоче.

Твердо вирішив поводити себе так, ніби нічого не сталося. Я директор, вони вчителі й учні. Робота продовжується. Необхідно зміцнювати дисципліну в класах, і я її зміцню. Хоч хай ще десять разів мене образять у газеті.

Учителі щось жваво обговорювали. Коли я зайшов до вчительської, замовкли, якимсь переполохано й винувато дивились

на мене. Привітався. Враз отямилась, заспішили: той пішов чергувати, той щоденника чи учнівські зошити почав переглядати. Посміхнувся сам до себе: не знають уже, як і поводити себе при такому директорові...

Ярини в учительській не було — був і тому радий. Заговорив з Федором Даниловичем, до нього вирішив іти на перший урок.

— А чому не до мене? — манірно закотила очі Пишна. Ці звички маніричати та вередливо надувати на помаджені тонкі губи, капризно розтягувати слова були більш до лиця сімнадцятилітній юначці, аніж дівиці вже в літах. Хоч і подумав про це, але вголос сказав:

— До вас — на наступний або на третій.

— А я тоді не захочу, — знову завереждала Пишна.

Вдав, що не почув того капризування.

Ганна Іванівна Світенко з іронічною посмішкою глянула на Пишну. Від тієї посмішки затремтіли її важкі лисніючі щоки, здавалось, вони в неї змащені липким варенням. Кривохацькі, худі, з голодним виразом очей, шепотілися про щось у кутку. Маргарита Василівна Кужель поспішно виставляла червоним олівцем у зошитах жирні двійки та трійки, а Панасик сумовито дивився кудись у вікно. Мабуть, згадував, чи все те зробив, що наказував тесть.

Зайшов Шухновський. Він, видно, щойно прокинувся, бо був брезкий, чимось невдоволений, пом'ятий. Привітавшись, почав скаржитись на погоду, на поперек, на безсоння...

Продзвонили на урок. Забіг в учительську Вася Бабак.

— Ви на урок, Тарасе Демидовичу?

— Так.

— То я зараз зберу зведення, кого немає, і пошлю бригади...

— А може, не треба? — силувано посміхнувся я.

Василь Сидорович глянув на мене допитливо, почервонів:

— Ви про статтю в газеті? Хай пишуть! А в нас відвідування — перед людьми не сором. Ага, забув сказати, Яків Степанович уже біля школи. Жде списку хворих.

— Підводою чи пішки? — криво посміхнувся Шухновський.

На його жарт не було кому реагувати: всі вчителі, окрім Федора Даниловича, пішли в класи. Ми з Бабаком не звернули уваги на дотеп, а Орел, видно, не дочув сказаного.

Першокласники нас зустріли дружним:

— Добрий день!

Вони сиділи рівно, звіркувато косили в мій бік очима, рученята — на партах.

Федір Данилович Орел, по-старечому поплямкавши беззубим ротом, любовно оглянув своїх вихованців, запитав:

— Кого ж у нас сьогодні немає в класі?

— Усі є!

— Гальки немає! — сказав хтось.

— Галька ось! Вона до мене пересіла.

— Гаразд! — сказав учитель. — Значить, усі в класі. Так і запишемо.

Відмітивши щось у товстому шкільному журналі, Федір Данилович поглянув на мене, запитав:

— Діти, а хто до нас зайшов у клас?

— Директор! — почувлися несміливі, ріденькі голоси.

— Вірно, діти. Товариш директор до нас зайшов. А ви знаєте, хто це є — директор?

Я похнюпився. Ну, для чого це все? А Федір Данилович пояснював, що директор — це те саме в школі, що батько вдома, тому директора повинні шанувати й слухатись усі.

А далі я й не помітив, як минув той урок. Федір Данилович ніби грався з дітьми, і вони його слухали, виконували кожний його наказ, до кінця підкорялись волі старого вчителя.

— Дисципліну треба прищеплювати, Тарасе Демидовичу, в першого класу, — сказав Федір Данилович на перерві. — Треба викликати в учнів інтерес і до науки, і особливо до школи.

Я задумався над тими словами, вони мені були зрозумілі й раніше, я, власне, теж дотримувався цього правила в своїй роботі, але зараз відчув у словах старого вчителя якийсь новий зміст, до якого мені раніше важко було докопатись.

Шухновський щось бубонів довго й нудно Ганні Іванівні — він був на уроці у паралельному першому класі. Я ж ніяких зауважень Федору Даниловичу не зробив. Він, видно, добре знав себе, ні про що в мене й не запитав. «Цього не контролювати, вчитись у нього треба», — відмітив я для себе.

На столі в учительській лежала записка. Вася Бабак повідомляв, що сьогодні не з'явилося до школи одинадцять учнів. «Через погоду чи через статтю?» — з гіркотою подумав я. Те, що так важко було досягнуто, починало потроху вали-тись...

Побував на уроках в Панасика, потім у Пишної.

Панасик, мовчазливий і заляканий в житті, у класі був невпізнаним. Тоненький, білоголовий, блідолиций, він пильно стежив своїми ясними оченятами за класом. І хоч робив він усе неквапливо, немов навпомацки, в класі все ж відчувався порядок, учні діставали необхідні знання. Деяка невпевненість, повільність у мові і діях учителя, мабуть, пояснювалися при-

сутністю в класі стороннього. «Даремно тримають на другому класі хлопця,— відзначив я для себе.— Треба буде серйозно зайнятись Панасиком. З нього ще будуть люди».

Зовсім з іншою думкою вийшов з класу Антоніна Никонівни Пишної. Важко було зрозуміти її педагогічний принцип. Порядку в третьому класі не було, учні робили, що хто хотів. Незважаючи на те, що на уроці сидів директор, діти перекидалися паперовими човниками, оберталися назад, перешіптувалися, а то й покрикували одне на одного. Вчителька терпіла все це стоїчно. Вона тільки інколи, схаменувшись, стукала кулаком по столу, просила:

— Ванько, сядь! Оксано, не кричи! Ілько, не балуйся!

І все це — мов горохом об стіну.

Учні розказували напам'ять вірш. Розказували на один лад: швидко, без наголосів, не розуміючи того, про що говорять. Мов трієр, стрекотіли. І головне, що чим швидше й невиразніше учень пробелькотить вірш, тим більшу похвалу заслуговує в учительки.

Потім читали. Не читали, а бубоніли, без пауз, зовсім не вдумуючись у написане. На якісь логічні наголоси не було й натяку.

«Треба звернути увагу на виразність читання»,— подумав собі.

— Ну як? — запитала манірно Антоніна Никонівна після уроку.— Певно, вам не сподобалось? Я, розумієте, готувалась, готувалась... Але ви так несподівано... Будете критикувати?

Я не знав, що їй сказати. Одним словом не відповіси, а говорити довго — не було часу.

— Поговоримо згодом, подумавши. І ви подумайте, чи сподобався ваш урок вам самій?

Лишилися четверті класи. Я збирався йти до Кривохацької. Гадав, що Шухновський здасть, відстане. Але він, хоч був і невдоволений, уперто тримався мене. Я ходив на уроки, щоб розвіяти свою тугу, забутись, а він, мабуть, боявся, щоб я потім не звинуватив його у бездіяльності.

— До кого ви підете? — запитав Шухновський.

— Вибирайте ви.

— Хотів би я почути скаргиників...

Я мимоволі здригнувся. Значить, завуч уже гострив зуб на Ярину. А це ж я її підвів. І хоч не хотілося зустрічатись з учителькою, сказав:

— Збіглися наші бажання. Я теж хотів у 4-А.

— То йдіть.

— Ні, коли збирались ви...

. — Будь ласка, будь ласка, я не наполягаю. Катерино Дмитрівно, — зупинив він Кривохацьку, яка проходила коридором, — можна до вас?

В класі я сів біля вікна. Задумливо дивився на подвір'я, бо-вся зустрівся поглядом з учителькою. Для чого? Вона — працівник тієї школи, де я поки що директором, і не більше. Помітив у клумбі Петра Ковальця, він уважно щось переписував — у третьому був урок письма. Видно, йому було холодно на вогкій клумбі. «Треба буде вдягнути хлопця, — подумав я.

Ярина вміла володіти класом і собою. Урок з географії подавала цікаво, аж я заслухався. Стежив за учнями. Вони ловили кожне слово вчительки. І тільки на передостанній парті робилося щось непевне. Там сидів круглолиций, вайлуватий хлопець. «Кабанець», — здогадався я. Дуже вже він був схожий на батька.

Кабанець з чимось вовтузився. Придивившись, я побачив: затискує ноги на полчку парти. За ним стежать ті, що сидять поруч і позаду, починають оглядатись передні. Вчителька на хвилину замовкла. Я не стримався, глянув на Ярину. Вона пильно й терпляче дивилась на Кабанця. Той зиркав на вчительку, але й далі робив своє.

— Кабанець!

— Го!

Гокнув таким басом, що клас відгукнувся сміхом.

— Встань, коли до тебе звертаються.

— У мене ноги зайняті.

— Чим?

— Відпочивають...

Цікавий урок був порушений, зірваний. Кабанець виявився тільки заспівувачем, знайшлися й хористи. Переконався — працювати в цьому класі нелегко. Треба було вживати якихось заходів. «Але з чого починати?»

На перерві до мене звернулась і Ярина:

— Бачили? Я не знаю, з чого починати...

— Подумаємо, — сказав я. — Гадаю, що починати треба з Кабанця. Треба взяти його під особливий нагляд...

— Ой, чи є на світі така сила взагалі, щоб на нього вплинула?

Біля порога моєї квартири тупцювався Петро Ковалець.

— Глядіть, яких я грибів назбирав!

Він подав мені кошика, довірливо заглянув у очі. Я милувався красивими товстунами-грибами в рожево-попелястих капелюшках, а хлопчина щасливо посміхався.

«Коли можна вплинути на цього, на невинного Петра Ковальця, то невже ж такі недоступні інші? Душу, душу дитини треба шукати».

Ці думки вирішив винести сьогодні на обговорення педагогічної ради.

25

Задум — це лише половина справи. Між першою та другою змінами з'явилась із району комісія: Іван Іванович Горобець та голова райкому профспілки вчителів товариш Малецька.

Малецька була особою далеко не симпатичною, і я знав, що її приїзд не віщував добра. Хоч їй було понад сорок, але вона ходила в дівках, мабуть, через свою непривабливу зовнішність. Її велике, трохи скривлене вліво обличчя швидше нагадувало маску якоїсь злої сили; ніс чоловічий, копирсачкою, губи сині, аж чорні, через що її позаочі звали чорноротою. Жовтувато-сірі очі глибоко ховалися в товстих мішках-повіках, дивились на все недовірливо, з підозрою.

Малецьку добре знали в районі. У свій час вона, кажуть, учительювала, потім вилочувала безпритульних, від чого ті розбіглися і зовсім зникли з району, чим немало гордилась Малецька. Потім довгий час ходила по ліквідації неписьменності. Хоч і подейкували, що в районі неписьменність була ліквідована далеко не зусиллями Малецької, але вона сама любила, де треба, де й не треба, похвалитись своїми заслугами на цій ниві. Зараз Малецька керувала профспілкою, і її боялись, мов вогню. Як бджола збирає мед та відкладає його в щільники, так Малецька ціле півріччя, гасаючи по районі, збирала факти в свої записні книжки, щоб потім вийти з ними на районну вчительську конференцію. І лихо тому, хто потрапив у «щільник» Малецької. Ходили таємні чутки й про те, ніби за доносом Малецької не одного загнали туди, де Макар телят не пас.

Я тільки зітхнув, побачивши профспілкову матрону. Зрозумів: обліпить вона мене воцанкою, а потім червонітимеш на конференції...

Останнім часом Малецька спряглася з інспектором райвно Горобцем. Ходили чутки, ніби ця супруга була не випадковою. Сама Малецька при нагоді пояснювала так:

— Любить Іван Іванович в чарку заглядати. Шефствую над ним, може, люди будуть.

Шухновський весело вітав комісію, ніби ждав дорогих гостей. Шухновська, привітавшись, запитала:

— Що новенького?

— А ось прибули до вас! — відгукнувся Іван Іванович. — Хіба ж це, Елеоноро Степанівно, не новина?

Малецька по-чоловічому крутила цигарку з рудої махорки; послинивши синіми губами папірця, пробасила:

— Є й важливіші новини. Кетяг справи здає.

Шухновський з подивом глянув на мене, сумовито хитнув головою:

— Мабуть, на висування йде Максим Іванович?

— Хтозна. Може, й піде...

— Приїхав із області і здає, — таємниче додав Іван Іванович.

— Кому ж? — поцікавився Шухновський.

— З обласросвіти інспектора прислали. Серйозна людина.

— Нам все одно, — байдуже протягла Шухновська. — Хай хоч самого Цезаря в завідувачі призначать.

— Е, не говоріть так, Елеоноро Степанівно! — вигукнув Горобець. — Нова мітла по-новому мете. Особливо вона любить вимігати любимчиків попереднього начальства.

Горобець зиркнув у мій бік, мерзлякувато потер руки.

— Погодка, хай йому біс! Було-було літо, та раптом — на тобі! Осінь.

До самого вечора Горобець та Малецька перевіряли матеріали, висвітлені в статті. Розмовляли з учителями, кликали діда Хому Дягіля, ходили в село. Побували вони і в Федора Кабанця, говорили з Танюшею Коваль. І тільки мене мов не помічали, ніби й не було в Ковалівській школі директора.

Лише надвечір, якимось винувато відкашлявшись, Горобець запитав:

— Покажи свої дрова, Тарасе Демидовичу.

Я повів його до дровника. З широкого засторонку пахуче вдарило в ніс живицею, запахло березовою корою. Дров було багато, під саму покрівлю, вони лежали акуратно складені, радували око.

— Дровця — дай бог. Одне слово, гут. А в нас у відділі — жодного поліця. Це, я тобі кажу, Тарасе Демидовичу, покажійському. Зима не страшна. От тільки надало тобі примушувати дітей пиляти та колоти... Ех-хе-хе, молоді гарячі голови.

Я знизав плечима.

Увечері зібралася педагогічна рада. Скликав її чомусь Шухновський, я про це довідався вже в останній момент. Прийшов і Недокус — видно, непрошений, бо Малецька запитливо зирк-

нула на завуча і, коли той назвав посаду Корнія Кириловича, невдоволено переглянулася із Горобцем.

Педради ніхто не відкривав. Першим заговорив Горобець, а потім він уже й головував.

Спочатку інспектор пожалкував за тим, що їм, працівникам районних відділів народної освіти, ніяк не щастить виконувати того важливого плану контролю та допомоги школам, який вони складають на основі найновіших досягнень педагогічної науки й практики.

— Тільки зберешся в якусь школу, щоб з'ясувати те чи інше питання, розв'язати якусь важливу проблему, а тут тобі або усна, або письмова заява, або, ще гірше, — допис у газеті. І тоді вже не одному інспекторові, а й голові райкому профспілки треба кидати печене й варене та поспішати, мов на пожежу. Бо треба гасити помилки своєчасно, а то може дійти до стихійного лиха.

Малецька щось уперто й заклопотано вичитувала з свого потертого шкіряного блокнота, ставила якісь карлючки на окремий аркушик паперу.

— Ти, Іване Івановичу, простіше став питання, руба став! — рішуче підвела вона враз голову, ніби кінь, що почув клич до бою. — Хай висловлюються товариші пидагоги...

Не витримав, посміхнувся в душі: було відомо, що Малецька не лише говорить, а й пише — «пидагогічна рада».

— Хай висловлюються конкретно і без лишніх викрутаків — підтверджуються факти, наведені в статті, чи не підтверджуються?

Горобець покірно кивнув головою.

— От я ж так і ставляю питання: давайте обміняємося думками, розберемось. Нам, товариші, теж нецікаво проявляти до деякої міри необ'єктивність, через віщо ми й скликали педраду, щоб вияснити точно, об'єктивно, з педагогічним тактом, що воно, як та до чого. Питання, порушені в статті, я вам скажу, товариші, серйозні, не те що, може, хто собі думає, які-небудь хихоньки та жарти. Тут, брат, порушенням нашої радянської свідомої педагогіки пахне...

Ще довго так «виступав» Горобець, поки нарешті поставив питання руба:

— Хто бере слово?

Охочих не було. Шухновський про щось перешіптувався з дружиною, Кривохацькі думали нескінченну думку про мотоцикл, Панасик час від часу здригався, певно, йому вчувався владний голос тестя, Тит Назарович невдоволено, заплющивши очі, люто тер неголене підборіддя, мабуть, зважував —

перепаде йому сьогодні чарка чи не перепаде. Батожчучка тамниче переморгувалася з Чепуром, а Пишна побожно закочувала очі, кидала на мене жалісливі погляди. Тільки Орел з Світенко та Ярина з Маргаритою Василівною сиділи нерухомо, дивились у підлогу, нахмурені, невдоволені. Вася Бабак не міг всидіти на одному місці — крутився. Він, видно, рвався взяти слово, але соромився починати першим, боявся, мабуть, що його висміє районне начальство.

Недокус невдоволено кусав розкішного вуса, з-під кошлатих брів похмуро глипав на Горобця.

— Ну, то що ж, товариші педагоги? — рішуче пристукнула кулаком по столу Малецька. — У вас іще, крім неподобств, і зажим критики, видать, у моді? Чи, може, мені починати та розповідати вам про те, що твориться у вас під носом?

— Цікаво було б, цікаво... — несміливо озвався Орел.

Він не закінчив, знітився під знищувальним поглядом Ганни Іванівни. Це нижче похнюпив суху, як печена карафонька, голову.

І Малецька почала. Говорила вона їдко, не вибираючи виразів, не дотримуючись правил звичайної пристойності. Почала з того, що Залужний, мовляв, молодий, безусий, а вже бюрократ, що в нього ще молоко на губах не обсохло, а він уже вигадує якусь свою «педагогіку» та «методику».

Я спочатку спалахнув. Та чим більше лаялась Малецька, тим, на подив самому собі, ставав спокійнішим. Згадав чомусь «Горе з розуму». Тільки цього літа писав по цьому твору курсову роботу. Там зустрів слова: «Вино склянками тягнув». — «Пляшками!» — «І великими!» — «Бочками сороковими!» Випалив хтось це «бочками», і всім стало зрозуміло: забрехався.

— Це ж що виходить, товариші педагоги! — гриміла в екстазі голова райкому профспілки. — Насильницьким шляхом гнати, як рекрутів, дітей до школи?! А де культурно-масова робота? А згадайте, як революція творилась? Треба до таких речей творчо підходити, без вибриків. Або додумались примусити дітей рубати, чи як там, дрова!

— Політехнізація, — скривився Шухновський.

— Не та політехнізація, товаришу завуч! — накинулась на Шухновського Малецька. — Від цієї політехнізації руки у дітей вдома пухнуть, а ви ще й у школі. Не вийде, друзі! Це справа підсудна!

Лютими очима Малецька обвела присутніх — коли б вона була суддею, не лише одного мене, всіх би в тюрму запакувала.

— Або бійки! Та ви що, товаришу Залужний, зарплату цьому дідові платите за катування учнів? Діда ж підібрав —

справжній кат! Тільки вдягнути червону сорочку. Та такий за одну хвилину виб'є з дитини ніжну, невинну душу. Я його запитую: «Били в класі внука?» А він мені: «А ваше, мадам, яке собаче діло?» Ви чули таке? Коли він так голові райкому відповідає, то як він відповідає іншим?

Мертву тишу порушили якісь звуки. То, не витримавши емоційної промови Малецької, захлинувся від кашлю та сміху Недокус.

Малецька розгубилася на якусь мить, потім очі її спалахнули гнівом.

— Що, вам смішно, товаришу голова? Ви в цій історії виглядаєте не краще від нього...

Малецька енергійним чоловічим рухом ткнула в мій бік. Але мені було не страшно, смішно, хоч я й не заливався так, як Недокус.

Корній Кирилович не дав договорити Малецькій. Він звівся на ноги, крутий, зблідлий, урвав на півноті кашель, пік оратора чорними сердитими очима.

— Я не знаю, товариші комісія, що вас так розгнівало у нашій Ковалівці? Ви незадоволені, що діти відвідують школу? Так і скажіть, ми в протокол запишемо. Пиши, Васю! — кивнув Недокус у бік Бабака.

Малецька від несподіванки сіла, благально поглянула на Горобця.

— Тут педрада, товаришу голова, — нервуючи, озвався той.

— Бачу, що рада. Тільки — чи та рада?..

На Недокуса були звернені очі всіх присутніх: одні дивилися з подивом і острахом, інші — з захопленням.

«Так ось який ти, Корнію Кириловичу, — думав я. — Молодець! Герой!»

А він гримів своїм густим басом:

— Так ви за те, знаться, щоб діти не ходили до школи? А ми ось тільки зітхнули полегшено, навели трохи по цій лінії порядок.

— Поліцейськими методами! — гукнула Малецька.

— Нам на місці видніше якими, — хитнув головою Недокус. — Це вже справа сільради, а не ваша.

Малецька щось швидко й люто записувала в блокнот.

— Дрова діти рубали? Та то ж такі діти, що дайте тільки сокири в руки та накажіть — за один день дорогу в лісі аж до самого району прорубають. Їм розім'ятись, силу показати, а ви плачете над ними, мов над тими, що в сповиточку.

Ні Горобець, ні Малецька більше не перебивали Недокуса, але видно було — ігнорували його виступ.

З гарячою промовою виступила Ярина. Я не знав, що вона така бідова, така рішуча.

— Ви говорите про нашого директора зневажливо, а ми, вчителі, можемо заявити вам прямо — Ковалівська школа довгі роки ждала на такого директора.

— Не розписуйтеся за всіх,— буркнув Чепур.

— За вас не збираюся,— кольнула його Ярина.— Скажете самі за себе, не маленькі.

Чепур не виступив. Але його репліка не пройшла повз увагу комісії.

Більше ніхто не говорив. Горобець хотів уже закінчити педраду, але я зупинив його:

— То, може б, дозволили підсудному?

Горобець зиркнув на Малецьку.

— Будь ласка.

Я почав про справи в школі. Нарочито не встрявав у суперечку. Відмітив тільки — всі учні в школі. Учора було 99%. Сьогодні — 92%. Хіба ж це не наслідок статті? Саме життя стверджує і вказує, де правда. Сказав і про те, що в школі зараз є все необхідне. І не про ті окремі недоліки та промахи треба говорити, а про зміцнення дисципліни, про закріплення перших успіхів.

— От порадили б ви нам, товариші в району,— звернувся до комісії,— як нам посилити інтерес в учнів до школи, до науки? Це в нас найболючіше питання.

— Правильно! — підтримали мене вчительські голоси.

Горобець засовався на місці.

— Розв'язуйте це питання самі, вам видніше. У наші обов'язки, принаймні сьогодні, це не входить. Я вважаю, гадаю, що й Марфа Денисівна,— це на Малецьку,— поділяє мою думку! Стаття цілком стверджується матеріалами перевірки, і будемо закінчувати, бо вже пізній час.

Педрада чим почалася, тим і закінчилась. Переглядаючи, внижуючи плечима, розходились зниклові вчителі.

26

Ми з Корнієм Кириловичем вийшли останні. На землю важко налягла осіння ніч. Тьмяно поблискували вогники в імлі. Чути було сміх Шухновської — до них пішла ночувати комісія.

Пішов проводити Недокуса. Він був тут єдиною людиною, в якою я почував себе спокійно й незв'язано.

Якийсь час ішли мовчки. Потім Корній Кирилович раптово розсміявся дзвінко, молодо, на все село.

— Ох і в'їлась же в нас чорнорота! Пропали ми з тобою, Тарасе.

— Ну, вам-то нічого, а мені дістанеться.

— Зарані пускаєшся берега,— приглушив сміх Недокус.— Не такий чорт страшний, як його малюють. А чорнороту трохи знаємо. І як вона вашим братом, учителями, керує? Це ж там немало є розумних людей, а зверху над ними — ступа. Та такий дай волю — все перетовче. Запекла баба, а дурна — як бубон. Хоч би хто женився на ній та дурощі з голови трохи вибив. Так, скажи ти, кому, брат, охота зв'язуватися з такою відьмою, і здохне в дівках.

Я мовчав, думав своє. Недокус, певно, помітив мій пригнічений настрій, ляснув важкою долонею по плечу.

— Не журись, козаче! Казав той: «Якось воно та буде». А ти, їй-бо, молодець! Не став виправдуватися та вигороджуватись, відразу питання руба. Порадьте, мовляв. А в них, голубе, хоч вони і в районі штани протирають, за душею ні копійки. Що він тобі радитиме, отой Горобець? Він про півлітру думає, лазив он позаминулий рік рачки у нас у глинищах. Хай Шухновському дякує — витяг, а Шухновська штани випрала. Чортзна-що ж і нав'яжеться на голову, вчить мене, як з колгоспниками розмовляти. Та я, слава богу, з самих часів революції розмовляю. І слухають...

Голосним та розкотистим гавканням від двору до двору, мов передаючи по естафеті, нас проводили собаки. Нарешті ми спинилися біля головиного двору.

Недокус попрощався не відразу.

— Дивлюсь я на оцих твоїх інспекторів і думаю...— Корній Кирилович неквапливо почав скручувати товстенну цигарку.— І на якого біса отаких тримають там, у наросвіті? Воно ж тобі — ні в тин ні в ворота. От до революції ще, пам'ятаю, коли я вчився у школі... Ну, пройшла чутка — інспектор до нас їде. Федір Данилович хвилюється, Ганна Іванівна тремтить, а ми теж дрижаків ловимо. Поставили нас біля школи в рядок, стоїмо, ждемо. З ранку й до полудня ждали. Коли це дзвіночки, дзвіночки, балабончики... Вилітає тройка: голови чортом несуть, з ніздрів дим, на бричці візник — борода помелом, а позаду — інспектор. У окулярах, з чорною бородою, з срібною палицею в руках. Зупинились, заліз повагом інспектор з брички, до нас підійшов. «Здрастуйте, діти!» Пропищали ми щось у відповідь. Походив він так важно по школі, посидів на уроках. А ми принишки, мов мишенята,— нічирк. Учителі наші — мов з хреста зняті: авторитет! У його руках все...

Корній Кирилович міцно затагнувся, чвиркнув крізь зуби.

— А зараз що? Який авторитет у цього Горобця? Повзає по школі в зім'ятому піджаку, світить червоним носом. А хіба не можна зробити так, щоб інспектор був справжнім державним авторитетом? Щоб і вчителі, і учні відчували — сила! Щоб його слово — закон, а кожна вказівка — мудрість. — Недокус важко зітхнув. — Так, отже, кажи, Радянську владу відстояли, неписьменність ліквідували, а на справжнього інспектора не спроможємось, на тобі, небоже, що мені не гоже.

Помовчали. Не хотілося згадувати сьгоднішнього вечора. Розмова перейшла на інше.

— То, виходить, і ви у Федора Даниловича навчалися?

— А в кого ж! Вони в нас сорок років.

Недокус попихкував цигаркою, згадував. Нелегке, виявляється, прожив життя голова Ковалівської сільради.

Всю імперіалістичну війну вилазив рачки по окопах, в окопах і з більшовиками пізнався. В лютневому перевороті брав участь, потім у село своє повернувся, партизанів. У ревкомі був.

— Отак і трублю все життя. Хоч дехто й не любить мене в селі, а обирають. Знають, що задарма не скривджу.

Розповідав про своє життя Недокус, мов сплітав мою душу зі своєю незримими нитками. Я хвилювався, груди мої розпирала гордість: такий чоловік шанує, вірить у мене. Та що мені якась там чорнота! От коли б мені дисципліну тільки налагодити в школі, щоб діти до науки потяглися.

А Недокус наче відчув мої думки.

— Не знаю, як і що тобі радити. Давно вже сам учився. Дуже давно. Мало тоді нас, школярів, було, а школу любили, час не той був, а ми до науки тяглися. Пам'ятаю, збере, бувало, нас після уроків Федір Данилович, книжечку читає. Про кавказького полоненого, графа Толстого, та про рибака і рибку. Цікаво написано. Умів Пушкін писати, хоч і з багатого класу був. Читає Федір Данилович, а ми сидимо, і, чуєш, сльози тільки кап, кап... Або, бувало, як «Кобзаря» почне читати! Ті слова у мене й зараз у вухах дзвенять: «У всякого своя доля і свій шлях широкий». Ех, Тарасе Демидовичу, не вміють тепер так, як Шевченко, писати! Проглядав я оце недавно ваші книжки, що в школі діти читають, мало там із Тараса Шевченка, все якісь нові. Та хоч би вже писали, а то мерезять таке, що й язика поламаєш. А Шевченко писав, ото писав!..

Розвіялися трохи на небі хмари, пішли горою. Немов прислухаючись до нашої розмови, крадькома з'явився серед хмар ледь-ледь надщерблений місяць. Недокус відразу ж його помітив, привітав Шевченковим словом:

...І ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає. І будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами
І над тим, що буде з пашими синами.

Я стояв і слухав, боячись поворухнутися. Так ось який він, цей Корній Кирилович!

А Недокус, зітхнувши, перейшов на інше:

— А то, бувало, почне з нами Федір Данилович співати. Був він тоді молодий, може, такий, як ти оце, а голос, брат, мав дзвінкий, голосистий був. І почне з нами про ніч, та про зірки, та тріскучий мороз. Як дійдемо, було, до цього місця...

Недокус кашлянув, гмикнув, завів густим басом:

Шел по улиці мальчонка,
Посинел и весь дрожал.

Певно, Корній Кирилович і в дитинстві не був співаком, бо пісня в його виконанні звучала невиразно, але проспівав він з душею, з почуттям.

— То як дійдемо до цього місця, то так жаль стане того мальчонку, що й заплачемо, бувало.

— Такі «мальчонки» й сьогодні є, Корнію Кириловичу.— промовив я.— Далеко шукати не треба.

Недокус неохоче відірвався від поезії й повернувся до прози.

— Куди ти гнеш, Тарасе, не доберу?

— Є такий Петро Ковалець...

— А, Дзуз! Є, є, такий інвалід! Його ж, здається, вигнали?

— Вигнали. А тепер хлопець під школою в бур'яні уроки підслуховує. Вчитися дитина прагне, а його в невірні записали.

На хвилину виплив з-за хмар місяць. Недокус стояв, широко розставивши ноги, нахиливши голову.

— А голос у бісового хлопця як дзвінок! — захоплено сказав він.— Жвавий хлопець, як в'юн. Ну, та що й зробиш: мати померла, а батько другу взяв, забув про дитину, повіявся кудись линди водити.

— Думаю вдягти його трохи.

— Правильно надумав. До школи б його, хай учиться.

Про школу я нічого не відповів. У мене був свій план щодо виховання «невиправного». Згадав, чи дадуть тільки мені його здійснити?

Попрощались. Уже від хвіртки Недокус гукнув:

— Забув пак сказати. Говорив з старим Кабанцем. Вредний, собака! Каже: «Віддав у школу, хай хоч з'їдять».

Повертаючись додому, думав про Недокуса. Додати б йому до такої чутливої душі та ще освіту! А втім, він і без освіти розумніший від якогось Горобця.

Згадав, як тепло говорив Недокус про свого вчителя. Сорок років працює Федір Данилович, уміє приворожити дитячі серця. Як він сказав сьогодні: «Треба викликати інтерес і до науки, і до школи».

Аж зупинився від несподіваної думки. «Чекай, чекай! Та це ж відповідь на моє найболючіше питання! Хай там поки що перевіряють — жандармські в мене методи чи не жандармські, а мені треба розв'язати найважливіше: пробудити любов учнів до школи, до науки.

Наука каже — не лише навчати, а й виховувати. А в Ковалівці хіба виховують? Відбув чи відбула уроки, та й ідїть, дітки, додому. А чи є в школі хор, музичний гурток, літературний?

Мимоволі почервонів. Та я ж і сам про них забув. Про дрова думав, про відвідування, про огорожу, а про це забув.

З-за школи чулись якісь голоси. Зайшов на подвір'я. В Шухновських світились вікна, лящав голосний сміх Елеонори Степанівни.

Від будинку, де жили інші вчителі, відокремилась якась тїнь, пішла мені назустріч. Я звернув убїк.

— Тарасе Демидовичу!

Це голос Ярини. Мене мов хто облив відром холодної води. «Чого вона хоче? Поспівчувати? Не на того натрапила, мене з ніг якоюсь статтею не зіб'єш!»

Не відгукнувшись, пішов подвір'ям, повз хату Шухновських. А там враз вибухнуло:

Старий муж, грозный муж!

Елеонора Степанівна співала без того вогню, без тієї пристрасті, з якою співала мені. Певно, виконувала чиєсь прохання, і в неї не вийшло. Затихла, щось говорила виправдовуючись. Тоді почувся п'яний, хрипкий голос Івана Івановича:

по диким степам Забайкалья...

Але і в нього пісня не вийшла. Не знаю вже, чи недопив, чи перепив, чи, може, Горобця смикнула за полу Малецька.

Я поспішив додому; не світячи лампи, роздягнувся та й упав на ліжку.

«А все ж для чого вона мене кликала?»
Цієї ночі я спав як убитий.

27

Комісія другого дня непомітно виїхала. Шухновська, з якою випадково зустрівся ранком, сказала:

— Вреднюча ця Малецька. Горобця ми з Мишею умовили, а вона вперлася на своєму: «Факти підтвердились». Сказано — стара діва. Хоч би були до неї позалицялись, може б, пом'якшала...

Вийшов на подвір'я, заговорив до учнів. Розпитував їх про роботу піонерських загонів, про гуртки в школі, про самодіяльність. Діти відповідали охоче. Швидко довідався: нудно їм у школі. Уроки відсидять та й додому. А там або мати роботу знайде, щоб надолужити прогаяне, або шукай сам собі розваги. Книг у бібліотеці мало, та й ті читані й перчитані.

— А співати ви вмієте?

Мовчать, поблискують лукавими оченятами.

— А хор у вас був?

— А ми з Яриною Іванівною в класі співаємо! — вихопилась синьоока дівчинка, вертлява, як синичка.

— І ми в класі співаємо.

— То ж у класі. А ось організуємо хор. Різних пісень співатимемо. На олімпіаду в район поїдемо. Цікаво, правда?

— Цікаво, — посопують носиками, переглядаються. Не вірять.

— А піднесіть руки, хто хоче в хорі співати?

Ліс рученят. Сміх. Недовіра в очах.

— То давайте заспіваємо зараз. Хочете?

Смішки. Хтось бекнув по-цапиному. Йому відповіли по-овечому. Я пішов до своєї кімнати, узяв скрипку.

Діти зустріли скрипку захопленим «ох ти!». Дивились зацікавлено, просили: «Заграйте».

— А співати будете?

— То якої?

— А які ви знаєте?

Вибирали довго. Ті знали одну пісню, а ті — іншу. Нарешті всім припав до душі шевченківський «Заповіт». Я, згадавши вчорашню розмову з Недокусом, посміхнувся, торкнувся

смичком струн. У широкому коридорі, заповненому дітьми, настала мертва тиша. Тільки скрипка співала жалібно, мрійливо. Зіграв куплет, другий, а співаки мої мовчать. Спинився.

— Ой ловко! — загукали. — Ще грайте!

— Я все життя слухав би! — це сказав Петро Ковалець, який останнім часом так осмілів, що навіть зайшов до шкільного приміщення.

— Ну, то починаймо. Ану, всі разом! Раз, два, три...

Як умру, ■ поховайте...

Спочатку озвалось за скрипкою кілька несміливих дівчачих голосків, потім приєдналися й інші, хтось із хлопчиків узяв дзвінко та чисто, ніби в сурму засурмив. То — Петро Ковалець.

А за хвилину співали всі. Хто правильно, з душею, задумливо, а хто й так собі гув, мов джміль, а хтось спробував і повести «козлетоном». Та його відразу ж під бік, примусили замовкнути.

В школу заходили учні, здивовано скидали шапки, прислухались, починали співати. З подивом ставали до гурту вчителі — їм, видно, було це незвичним, ніяково переступали з ноги на ногу, переглядались.

Проспівали ще кілька пісень. По класах розходились збуджені, веселі, сповнені відчуття чогось нового, цікавого.

— А думаєш: хор це погано?

— Коли б оркестр! Ото було б!

На першу зміну не з'явилось чимало учнів. Стаття давала себе знати. Вирішив сам піти до деяких дітей; запросив з собою старшого піонервожатаго.

— А у вас здорово виходить! — захоплювався Вася Бабак своєю музикою. — Ми вас будемо запрошувати на піонерські збори.

Мені, власне, про це й треба було говорити. Почав розпитувати Бабака, як він організовував у минулому піонерську роботу.

— Умов у нас немає, — зітхав Василь. — Школа працює в дві зміни, приміщення зайняте.

— Чому ж, у нас у другу зміну є кілька вільних кімнат.

— Але ж малеча заважає старшим, це раз, а по-друге, старші ж не мають часу.

— А все ж, як ви проводите роботу?

Василеві, видно, не до душі було це запитання. Він розповідав довго, плутано, але все зводилось до одного: інколи

скликали збори, влаштовували ігри, бувало, що випускали в окремих класах і стінгазети.

— А піонервожаті хто?

Минулого року вожатими були і вчителі, і деякі комсомольці-колгоспники, сільська бібліотекарка та двоє дівчат-лікпомів із лікарні. Важко було керувати такими вожатими. Тепер Вася збирався піонервожатими призначати восьмикласників.

— Там у нас є діловиті комсомольці.

Я вже знав майже всіх восьмикласників. Серед них справді були люди досвідчені, два чи й три роки, як закінчили сьомий клас. Хлопці носили розкішні чуби, дівчата — більшість на відданні.

— Хто ж, наприклад? — загонив я Васю на слизьке.

— Я ще конкретно не думав, ніколи було, але гадаю, що можна ось хоч би й... Кужеля Нестора...

Кужелю Нестору, рідному братові голови колгоспу, — двадцять з гаком. Був він людиною похмурою, крутого норову, весь час здавався чимось невдоволеним.

— А він що, співати вміє, танцювати?

— Ні. Він більше в політику вдаряється. Він, знаєте, Тарасе Демидовичу, на політгуртку реферати з філософії читає.

— Ну от. А ти його до піонерів. Засушить він їх філософією, як миші від kota, розбіжаться.

Вася дзвінко засміявся.

— А розбіжаться! Він няньчитись не любить. Що не так — лапою по кумполу.

— Тож-бо. А треба добирати людей веселих, дотепних, хороших організаторів, справжніх витівників. Піонери — люди ще не старі, безвусі, повеселитися люблять.

— Добре, Тарасе Демидовичу. Я підберу. Є в нас такі.

* * *

Зайшли до Мартина Квочки. Останні дні його дівчатка знову почали ходити до школи через десь.

Дома застали Мартиниху, оточену дівчатками. Стара Квочка, сухоряла, вже не молода жінка з широкими кошлатими бровами, які зрослися над гострим яструбиним носом, зустріла таким поглядом, що ми мимоволі спинились біля порога. Вона годувала маля. Опецькувата дівчинка міцно тримала в обох рученятах зморшкуваті засмаглі груди, ссала швидко, жадібно, втупившись здивованими оченятами в нежданих гостей. Заговорили про те, за чим зайшли.

— А хіба не змінився закон? — здивовано перебила Мар-

тиниха мою мову.— Казали ж, у газетах написано, що дітям не обов'язково ходити до школи.

Терпляче роз'яснюємо, що то неправда. Жінка неквапливо відірвала від грудей дитину. Дівчинка обіруч чіплялась за пазуху, не хотіла відпускати матері.

— Сова, візьми Одуда!

Мене мов хтось батогом хльоснув.

— Для чого ви дітей калічите? Хіба в них імен немає?

— А так похватніше,— байдуже махнула рукою жінка.— Поки ще згадаєш, як котру звати... Вони в мене самі одна одну прозивають. Оце найменшенька, звинить, на втори слабенька, закаляне весь час лазить, то Одудом прозвали.

Вона лагідно, любовно глянула на маленьку:

— Ач! Розревлася, Одуд вонючий. Нема! Вова з'їла цицю.

Я клопочуся про своє:

— Гадаю, що тепер ваші доньки щоденно ходитимуть у школу.

— Ой батечку-соколику,— затигла Мартиниха.— Та, може ж, як-небудь ти обійдешся там без моїх? Отож у перший ходить, я й не перечу, а та, що в третій,— теж хай. А ці дві здорові на хліб уже хай заробляють, бо в нас он їх повна хата, а батько плохий. Такий уже плохий, що його й дитина може зобидити. Ото встряв на ту воловню, та й не витягнеш з кошари. Не повіриш, братику, з волами, мов з живими, розмовляє. А я вдома з оцією чемервою. Я розумію: тобі плата менша буде, коли не всі діти в школі, але ж не скілечки там — хай на якогось карбованця?

З досадою в душі роз'яснював Мартинисі, що не задля власної вигоди турбуюся про її дітей.

— Ми он неграмотні, та й живемо.

— Отаке ж ваше життя. Бач, он — дітей пташиними іменами назвали та й пишається.

— Ой братику-соколику! — приказувала Мартиниха.— Та хіба ж сама не бачу! — не життя це. Так що ж робити, коли не вчили мене колись грамоти, та ще й чоловік трапився такий плохий.

— Тож подумайте хоч про дівчаток своїх. Вони ж у вас хороші...

Мартиниха довго сякалася та витирала кінчиком хустки зрадливі сльози. Дітвора принишкла — нічирк. Навіть найменшенька перестала квилити.

— Хороші ж... Хороші, одуди вонючі...

Ще довго виговорювала собі право не посилати хоч одної, шестикласниці. Нарешті згодилась:

— Та нехай ходять, поки тепло, бо взимку сидітимуть на печі, мов кури на сідалі. Де я їм чобіт наберу?

Я зітхнув. Ні, мабуть, довіку я не позбудуся цього клопоту.

* * *

Повернувшись до школи, я почав улещувати Федора Даниловича:

— Кажуть, у вас голос хороший, Федоре Даниловичу.

Тільки на нього була надія. Вася Бабак сказав мені, що ніхто з наших учителів не вміє не лише керувати хором чи оркестром, а навіть «Шумів комиш» заспівати.

— Був, Тарасе Демидовичу, був колись, у ваші роки. А тепер тільки хрип лишився...

Я звів розмову на інше. Боявся налякати старого відразу. А може, ще знайду до нього «педагогічний» підхід.

Зайшовши на урок у шостий клас, кинув погляд на вікно. Парася Квочка лупнула на мене круглими очима. Почав урок. Згодом викликав дівчину до дошки.

— Не піду.

— Чому?

— Не хочу.

— То чого ж прийшла в школу?

— Бо мати вигнала, тому й прийшла. А вчитись, що хочете робить, не буду.

І знову за вишивання.

Я підійшов до неї ближче, поглянув на роботу. Помітив, вишивала в рубчик рушник.

— Вишиваєш, а некрасиво.

— Як умію.

Я роздумував, як повестися з дівчиною. А що, коли вишивальний гурток організувати? Ярина добре вишиває.

— Ну що ж, Парасю,— сказав.— Коли не хочеш уроків учити, то хоч вишивати тебе навчимо.

— Як? — це вже дівчатка хором.

— А про це іншим разом.

До кінця уроку Парася сиділа задумлива, не вишивала. Вона весь час стежила за кожним моїм рухом, а коли поглядав у її бік, одверталась. Дівчина з характером. А як його опанувати, той характер, як підкорити своїй волі?

Вирішив сьогодні ж скликати вчителів на дружню розмову, порадитись. Але не пощастило здійснити цього наміру.

В учительській лежала телефонограма. Певно, учителі вже з нею ознайомились і делікатно вийшли з кімнати. Тільки один

Чепур сидів, розвалившись за директорським столом, нахабно шкірив зуби.

— На, ось тут тобі депеша.

У телеграмі говорилось: «Наказую директорові Ковалівської середньої школи Залужному завтра прибути до райвно. Завідувач Будяк».

Я спокійно поклав телефонограму в кишеню. Пильно глянув на Чепура.

— До речі, Миколо Івановичу, чому так по-казенному ставитесь до роботи?

— То єсть? — звужив красиві очі Чепур.

— То єсть — приходите до школи в той час, коли подають дзвінок, ідете з школи теж разом з дзвінком. Ви тільки навчаєте чи й виховуєте дітей?

Він довго дивився мені у вічі. Його погляд увесь час мінився: очі то округлялись, то звужувались. Нарешті промовив глухо:

— Іди ти знаєш куди, директоре? Поїдь он ще раніше сам відвітайся, а тоді з інших вимагай. Багато вас тут...

Я ледве стримав себе. Відповів спокійно, але твердо:

— Я відвітуюсь, не турбуйтеся, Миколо Івановичу. Але вас примушу бути вчителем, а не бурбоном. Ясно?

28

Тільки прибувши в райцентр, — невеличке затишне містечко з цегляними, в багатьох місцях розбитими тротуарами, — я відчув, що на землю владною ногою стала осінь. Молоді деревця в містечковому сквері журливо повішали золоті сережки, під ногами ніби хтось розсипав мідні п'ятаки. На вікні чепурних одноповерхових будиночків смачно червоніли рожевобокі яблука та сулії з наливкою. На ринок ішли підводи з капустою, буряками, над базарною площею зграєю літало вороння.

Відразу ж подався в райнаросвіту.

Вулиця, на якій містився відділ, була тиха, безлюдна. В мене стиснулось серце, думав: «Зараз побачу біля входу знайомих директорів». Не було нікого. Значить, не на нараду мене викликали. Остання надія розтанула, важке передчуття владно оселилося в грудях.

Іван Іванович сидів на своєму місці. Тьотя Ліда — сухорулява дама непевного віку у великих рогових окулярах, незмінна секретарка відділу, — ретельно вистукувала щось одним пальцем на облупленій машинці. Ми, директори, добре знали цю машинку. В ній не було щонайменше половини букв, але

відсутні майстерно вписувались від руки, і директиви райвно ми читали легко й швидко.

На цей раз Горобець не зустрів мене своєю постійною фразою привіту. Він мовчки подав руку, не дивлячись у вічі, кивнув на кабінет завідувача: заходь, мовляв.

Рішуче постукав у двері. Там хтось буркнув:

— Ввійдіть!

Зайшов.

— Добрий день!

— Угу...

За тим самим столом, де завжди бадьоро сидів Максим Іванович Кетяг, зігнувшись у три погібелі, сиділа незнайома людина. Помітив вузькі, кістляві плечі, на яких випинались гострі лопатки, довгу шию та повісмо розтріпаного льону — довге волосся закривало обличчя людини. Новий завідувач щось писав.

— Я — директор Ковалівської школи. Прибув.

— Сідай...те.

Вимовлено це було якимось крізь зуби, нехотя, навіть із зневагою. Страх перед невідомим забився кудись у самий куток душі, натомість росла цікавість і визрівало обурення. Я ще в своєму житті не зустрічався, як казав Недокус, з такими «індивідами».

Сів на стілець, край столу. Довго розглядав цибату, довготелесу, зігнуту постать. Пощастило тільки побачити кінчик гострого носа. Та ще рука, довга, суха, як у піаніста, швидко бігала по паперу — писав він розгонисто, впевнено і, видно, красиво. Потім я розглядав уже знайомі портрети, що висіли на стінах, саморобний план району, на якому були позначені всі школи: середні — червоними колами, неповносередні — синіми, початкові — зеленими квадратами. Здалеку побачив Ковалівку. Зітхнув. Що там діється? Знову, мабуть, з добрий десяток учнів не з'явилося до школи?

Минуло п'ять хвилин, десять... Мені вже почало набридати. Врешті зовсім увірвався терпець.

— Мені, може, зайти пізніше?

Товариш Будяк (я знав його прізвище з телефонограми) ніби й не почув мого запитання. Писав ще з хвилину, потім рвучко, з голосним скрипом пера розписався, кинув на стіл ручку, підвів голову, енергійно стріпнув чубом.

Якусь мить ми розглядали один одного. На мене дивилися великі сірі з просинню холодні очі. За цю невловиму мить я встиг помітити і здивуватись: як могла триматись така велика голова на такій тонкій і худющій шиї? Справді, у Будяка був великий і широкий лоб, що звужувався донизу, а обличчя

внизу сходило майже нанівець — таке гостре було підборіддя. Ніс рівний, довгий, гострий, губи тонкі, сухі, вередливо стиснуті. Ще більшою, просто таки величезною, робило голову пишне русяве волосся, що м'якими хвилями спадало на вуха, на комір піджака. Щось приємне, чарівне було в його образі, але те чарівне ледь пробивалося з-під неприємного, відштовхуючого.

— Ви — Залужний?

— Так. Залужний. Тарас Демидович.

Поморщившись, він відкинувся на спинку стільця, недбало подав суху, холодну руку.

— Арсен Іванович Будяк.

— Дуже приємно, — для годиться шанобливо кивнув я головою.

— Нічого приємного, — лінивим, якимсь нуднуватим голосом протяг Будяк. — У знайомстві в подібній ситуації не бачу нічого приємного, товаришу Залужний.

Я знизав плечима. Що йому відповіси?

— Як же ви, товаришу директор, дожилися до такого? — заклад він руки в кишені штанів.

— Отак же й дожилися, — кажу, а сам не впізнаю свого голосу.

— До речі, вам скільки років?

— А це яке має значення?

— Має! — він рвучко став на ноги. Виявився значно вищим на зріст, ніж я думав. Поруч з такими людьми я — середнього зросту — завжди відчуваю себе ніяково, так і здається: дивляться на тебе, як на комашку. Я не підвівся з місця.

— Призначають директором у середню школу пташа жовтороте, а потім беруться за голови, — бурмотів він сам до себе, походжаючи по кабінету. — А ти розбирайся, вирішуй...

Мене мов хто кулаком ударив у груди. Забрало повітря.

— Вирішити не важко, — кажу глухо. — Я не напрошувався.

— В куці, значить? — спинився проти мене Будяк, високий, цибатий, схожий на журавля, з лев'ячою гривною. — А відповідати, товаришу Залужний, хто буде? Я буду за вас відповідати?

— Немає за що відповідати. Я нікого не обікрав і нікого не вбив.

Він зневажливо ковзнув по мені примруженими очима, підійшов до столу, натиснув кнопку. В передній хрипло диркнув дзвінок.

Через мить грюкнув стілець, відхилились двері, заглянула тьотя Ліда.

— Покличте Івана Івановича і Марфу...

— Денисівну,— закінчила секретарка і зачинила двері.

Швидко зайшов Горобець, мовчазно став біля порога.

— Наказ готовий?

— Додруковує Ліда Іпатівна.

— Сідайте.

Горобець примостився проти мене на краєчку стільця.

— Товариш Залужний не вважає, що він розвалив школу.

Він — коли хочете — реванш бере, іде в наступ.

Іван Іванович осудливо похитав головою, знітивсь. Усім виглядом своїм говорив: «Бувають же такі безсовісні люди».

Я звівся на ноги.

— Дозвольте все ж мені пояснити суть справи, товаришу завідувач.

— Будь ласка.

Скрипнули двері, зайшла Малецька. Протупала до дивана, важко сіла, дістала з одвислої кишені засмальцьованої шерстяної кофти облуплену коробку з-під цукерок, широко розставила товсті ноги, поклала на поділ ту коробку, сірники. Звичайно почала скручувати велику дідівську цигарку.

Я розповідав про те, в якому стані Ковалівська школа, скільки дітей прийшло в перший день навчання.

— А куди ж ви раніше дивились?

— Я за два дні до початку навчання прийняв школу.

— Я теж позавчора прийняв відділ, а мушу відповідати за ваші витівки перед областю.

Я вже не знав, що й говорити.

— Хай він розкаже про метод виховання дітей дубовим аршином,— озвалась простудженим старечим басом Малецька.

— От-от! — радісно здискантував Будяк.— Голками колються, ножами, чортзна-що якість! Для чого ж ви ще діда того пустили в клас із палицею?

Я почав пояснювати — перебили.

— А дрова? Та у вас є що-небудь у голові, товаришу Залужний? Учні рубають дрова, жах!

— Вони з власної ініціативи... А гроші — на музичні інструменти...

— З ініціативи? Ех ви, горе-педагог! А ще до екзаменів державних дійшов у інституті.

Зайшла тьотя Ліда, поклала перед Будяком якогось папірця, глянула на мене співчутливо.

— Я давно кажу: пусте діло — ці заочні інститути. Тільки псують людей. Окозамилювання, а не освіта,— димила їдучою цигаркою Малецька.

Я одним оком заглянув у той папірець. Помітив своє прізвисьце. Мене враз обдало жаром і холодом. Побачив фатальне слово — звільнити — великими буквами.

Похитуючись, підвівся на ноги. Забрало повітря, перед очима закрутились жовті кола. Рука потяглася до грудей, на шттовхнула на щось. Це гроші... Ті самі, які дав учора Недокус, зекономлені на дровах. На музичні інструменти. Думав порадувати учнів, тепер не треба.

Боявся, що впаду. Вистояв. А Будяк тим часом читав мені мораль:

— Вам виявлено довір'я. Вас — хлопчачка, можна сказати, — висунули на таку посаду. А ви за якихось два тижні встигли натворити таких справ. На всю область осоромили район. Я не знаю, товаришко Малецька, як ми знімемо з себе цю пляму?

Малецька з присвистом зітхнула. З її широких грудей викотилась ціла завіса сізого диму.

— Хіба це вперше? Переживемо якось, у нас шкіра міцна.

І мене враз прорвало. Втрачати мені вже не було чого, бачив: серед білого дня пограбували, осоромили, з невинного зробили злочинця. Я не міг мовчати.

— Отож, товаришко Малецька, шкіра у вас міцна, непробійна. Якби ще в голові було хоч що-небудь, може б, легше дихалося чесним людям. Що ви самі зробили, що інших осуджуєте?

Малецька від подиву випустила цигарку, закашлялась. Я кібцем насів на Горобця:

— А ви, Іване Івановичу? Ви ж усе-таки педагог, а не педагог. Невже і ви допились до такого стану, що не можете відрізнити правди від наклепу?

Іван Іванович дико поводив почервонілими білками очей, знизував плечима, шукав поглядом захисту у Будяка.

Тоді я звернувся до завідувача:

— Кому передавати справи, Арсене Івановичу?

— Одержите наказ. А поки що вгамуйте свою войовничість і їдьте додому. Своєю поведінкою ви мене переконали в усьому. Я спочатку був про вас кращої думки.

— Я теж не думав, що на вашому місці зустріну щось подібне. Годину сидів, немов перед кам'яним Буддою.

Іван Іванович з жахом витріщився на мене. Малецька ніяк не могла вгамувати свого кашля.

Не прощаючись, вийшов з кабінету. Мене провела жалісним поглядом добросердна тьотя Ліда.

— До побачення, Лідіє Іпатівно, — попрощався вже від порога і, мов ошпарений, вибіг на вулицю.

Спинився аж тоді, коли далі йти було нікуди — під ногами тихо, воркотливо хлюпались ніжні хвилі річки. Над Десною журно хилились старі дуплаві верби, з жалем ронили напівжовклі довгасті листочки. Інколи палітав з того берега вітерець, гомонів з вербами.

Десна несла свої води повз верболози, омивала невисокі піщані береги, ворушила напнуте туге коріння, яке ніби намагалось спинити течію, взяти річку на припон. Повівав вітер, і тоді посеред річки напинались левенькі хвилі, котились-котились, доганяли-доганяли одна одну і з тихим ласкавим гомоном розбивались об сірий піщаний берег.

Довго, замислений, дивився на воду. Тихий легіт річки, спокійна, розважлива плинь заспокоювали. Згадав: не вперше стою на цьому березі, під цими вербами. Чомусь завжди мене тягло в цей затишний куточок, де було щось на зразок міського парку, хоч і відгонило від нього більше пустою, забутим задвірком, на якому любили прогулюватись закохані та бродячі кози.

Якось гуляли ми тут з Настусею. Вона, мов маленька, чіплялася за довгі гнучкі коси верб, гоїдалася сміючись. «Я схожа на мавку?» — питала. «Ти схожа на ящірку», — відповідав. Вона незлобиво стукала мене в спину своїм маленьким напідитячим кулачком, довірливо заглядала в очі. «А ти на кого?»

Що вона робить зараз? Читала; безумовно, сердилась... Лише вона не повірить в оту писанину. А проте — хто зна? Чорним по білому написано. Наказом Будяка стверджено. Був директор — і нема директора. Був Залужний, а стало чортна-що...

Думав про себе без болю, без жалю, як про когось стороннього.

Надало ж тобі, Тарасе, їхати в ту Ковалівку! І чого тобі не вистачало? Жив би собі в Скрипалях, хвалили б тебе на конференціях, значився б у передових, любили б учні, шанували батьки. Веселився б у дружньому колективі. А там, дивись, і Ящірка розпалила б душу. Жив би собі тихим-тихим та спокійним життям. Варила б Настуся гарбузову солодку кашу — від'ївся б...

Аж посміхнувся сумовито сам до себе.

А то на власні сили поклався. Недаремно знайомі директори хитали головами: «У Ковалівку? Ну, брат, Тарасе, там і не такі зубри, як ти, ламали зуби. Це, брат, твоя зірка пішла на спад». Авжеж пішла. Не тільки пішла, а ось

і закотилась. З тріском і шумом, начадівши на цілий район. Був чоловік — і нема. Залишилась одна болюча рана. Знятий з роботи. Відкинутий дівчиною... Ех, Ярино, Ярино, краще б ти не потрапляла мені на очі, краще б було тебе не знати. Може б, і сором свій легше переніс. До Настусі б під крильце повернувся, доброго слова шукаючи. А так — не могу... Не могу, щоб мене жаліли, співчували. Куди ж дітись?

Десь у вишині, за тридев'ятьма хмарами, курликали журавлі. На серце впала ще більша туга.

Отак і ти, Тарасе, схожий на того журавля. Від одного табуна відбився, до другого не пристав. І блукатимеш тепер з пораненою душею один, ждатимеш, поки загояться рани, і хто зна, чи діждешся. Розгубив ти і товаришів, і друзів. Втікати тепер треба кудись, світ за очі втікати.

Сів на старому трухлявому пні. Охопив руками коліна. Відчув на грудях паунок.

«Ось же й гроші,— подумав з гірким усміхом.— Забезпечив Недокус на дорогу».

Згадка про цю людину освітила душу. Зовсім недавно його пізнав, а встиг чоловік запасти в душу. Вчора говорив з ним про хор, про музичний гурток. Загорівся голова:

— А ти, Тарасе Демидовичу, діло говориш! Був колись у нас у селі хор, і музика грала при клубі. Дячок один тут у нас командував ним. Тямущий дячок! Та ось прислали нам у село завклубом Зіньковича. Ну, він відразу проявив ініціативу, пильність, дячка вигнав, як класового недобитка, сам почав керувати хором. Хор швидко розпався, гітари та балалайки розклеїлись, і все діло розклеїлось. Прошу, щоб забрали к бісу цього Зіньковича — не виходить. Номенклатуру прислали. Раніш у районі завідував клубом, шишка велика. А ця шишка на шії в мене сидить.

— От нам би купити музичні інструменти! — кажу.

— То за чим діло? — розгладив вуса Недокус.— Гроші ж все одно по цій статті не використані. Бери — купляй. Та і в тебе ж економія є. Дрова самі порубали, а гроші лишилися, от і купи дітям подарунок.

І ці гроші лежали в моїй кишені, муляли бока. Хоч-не-хоч — треба йти купувати інструменти. Хай хоч згадка в Ковалівці лишиться: був такий невдаха директор, крім інструментів, нічого не залишив школі.

Пішов до міста. Вирішив зайти в культмаг, купити потрібні інструменти, поїхати в Ковалівку, негайно здати справи і... світ за очі. Затримуватись у Ковалівці не було потреби. У Шухновського, певно, вже заготовлений акт здачі, тільки

розписатись. Потім попроситись з Корнієм Кириловичем... Ех, Корнію Кириловичу, Корнію Кириловичу. Не судилося нам попрацювати. Був би в нас і хор, був би й порядок. Ще з ким? З Яковом Степановичем, безумовно. Дивак, а чиста душа, щоденно до хворих учнів ходить. Подвійна користь: і симулянтів виявляє, і хворих лікує. Ну й учителям треба побажати успіхів. Нічого мені поганого й Шухнопські не зробили: прийняли по-людському, Елеонора Степанівна пісню проспівала... Орел з своєю Дульцінеєю просто чарівні, кумедні й хвилюючі з своєю старечею любов'ю. А Панасика шкода — закліють його, так і лишиться «майстром другого класу». Ну, Антоніна — то не педагог, Кривохацькі — ні риба ні м'ясо, а втім, я їх ще не розпізнав, за Батожчуками журитися нічого — п'яниць, як і попів, не люблю змалечку. Чепур, певно, на посаду директора націляється, що ж! Хай спробує: «...не такі зубри зуби ламали». Ярина...

Серце обірвалося, однаково — прощайся чи не прощайся, а розійшлися, як в морі кораблі. Можливо, воно й краще, швидше загоїться рана...

А от кого по-справжньому жаль — це Петра. Кінець йому. Знову почнуть діти гнати від школи, погасне в ньому та хороша іскорка, що спалахнула. Згадалось, як проводив сьогодні. Тільки сіріло, коли я виїздив з Ковалівки, а він уже — біля школи. Зігнувся, дрижить у своїх коротеньких вузьких штанцях. То були розпанахані, а це зшиті. Невміло, через п'яте на десяте, певно, сам зашивав. «Швидко повернетесь?» А в очах і туга, і занепокоєння. Передчувало, мабуть, дитяче серце.

І мимоволі зволожились очі. «Треба ж хоч одяг не забути йому купити. Замерзне взимку, простудиться дитина», — подумав.

Завідувач культмагу, вусатий, круглолиций чоловіча, схожий чимось на Новикова-Прибоя, зустрів радісно. Він знав поіменно всіх директорів шкіл, називав нас своїми годувальниками. Коли ж довідався, що мені цілий оркестр треба, аж затанцював за прилавком.

Інструменти я вибирав довго, на совість. Незабаром у крамниці зібралось багато любителів музики, серед яких були й справжні знавці інструментів. Кожна балалайка, кожна гітара, мандоліна переходили з рук в руки, до їхнього звуку прислухалось чимало чутливих вух. І от нарешті ціла гора інструментів, виблискуючи жовтизною дзеркального лаку лежали на прилавку.

Почав розплачуватись. Слинючи олівця, завідувач виводив круглими літерами накладну, диктуючи сам собі вголос: «Відпущено Ковалівській середній школі через директора тов. Залужного балалайки...»

«Ще один документ про моє невдале перебування в Ковалівці», — посміхнувся скрушно.

Дістав гроші. Вони були акуратно загорнені в газету. Це сам товариш Недокус мені їх загорнув. І раптом згадав ті слова, що говорив Корній Кирилович, загортаючи гроші:

«В мило там тебе вгонять, Тарасе, відчуваю. Але не падай духом. Ага, мало не забув — дзвонив секретар райкому, товариш Вогневик, просив обов'язково зайти до нього. Чуєш? Не забудь тільки».

І от мало не забув. Тепер, правда, заходити було нічого. Із звільненими розмова коротка...

Розплатився. Ще лишилося чимало грошей.

— Домри узяли б, Тарасе Демидовичу. Домровий оркестр — краса й зачарування.

— Не вистачить. Іншим разом, Макаре Петровичу.

— Ну то хоч патефончика прихватить, — з жалем дивився на решту моїх грошей завмаг.

І я взяв патефон. Відібрав десятків зо три пластинок. Хай! Хай, може, хоч раз добрим словом згадають у Ковалівці Залужного.

Потім купив Петрові штани й сорочку, черевики, шапку й зимове пальто. Пальто, правда, було завелике, але я не журився — на виріст. Хто зна, коли ще знайдеться добра душа та згадає про... «невиправного».

Можна було їхати. Але мене весь час переслідувало: «Не забудь зайти до Вогневика».

Повагавшись, я все ж пішов до райкому.

30

Секретаря райкому партії Вогневика любили всі. Він секретарював у районі давно, і, певно, важко було й уявити вже наш район без Вогневика.

Я кілька разів зустрічався з секретарем. Не віч-на-віч, а на нарадах, активах.

Це був середній на зріст, сухорлявий чоловік років п'ятидесяти. На вигляд незavidний: жовтолиций, зморшкуватий, із вставними зубами і коротким хижуватим носом, майже безбровий, очі круглі, проникливі. При першому погляді від-

штовхував від себе. Але коли говорив, очі його спалахували, на тонких губах грала посмішка, вся постать якось оживала, наливалась чимось пружним, він ніби перетворювався на діючий акумулятор, що освітлював самого себе і запалював інших.

Якось він сказав на параді директорів: «Заходьте в райком, товариші. Заходьте просто, не соромлячись. А то буває, носить людина якусь хворобу в серці, вирішити сама не може, а про нас забуває». Саме ці слова й згадав я, ідучи до райкому.

Але перед дверима секретаря все ж нерішуче спинився. З товаришем Вогневицом так не поговориш, як з Будяком або Малецькою. Перед ним гопки не станеш. І я вперше посправжньому задумався над тим, що зі мною трапилось. Можна, безумовно, відкидати все, відбрикуватись, але ж факти фактами. Ходив дідів аршин по Васьковій спині? Хіба ж це можна приховати? А я тут при чому? А при тому ти, Тарасе, що директором там був, а не вільним спостерігачем. Не завжди ми робимо помилки з доброї волі. «Незнання закону від відповідальності не врятовує». Ну що ж, піду розкажу все, як є. Хай він розбереться, розсудить.

У прийомній секретаря мене зустріли так, ніби чекали.

— Товариш Залужний? — запитала молода дівчина-секретарка.

— Я.

— Де ж ви ходите? Ледве розшукали.

«Отакої, вже й тут розшукують! Певно, не минути тобі, Тарасе, ще й тюрюги», — подумав.

— Заходьте. Леонід Петрович у себе.

І не стямивсь, як потрапив до просторого кабінету Вогневика. У нього саме хтось був із працівників райкому, той швидко пішов, а Леонід Петрович з привітною усмішкою на обличчі гостинно вказав на стілець.

Я сів, червоний, розгублений.

— А я за вами посилав. Знайшли вас?

— Ні. Я сам, — відповів винувато. — В культмазі був, інструменти купував...

Леонід Петрович був, як завжди, в коверкотовій сорочці з білим комірцем, чисто поголений, майстерно зачесаний ззаду наперед, хоч уже й це йому не допомагало: крізь ріденьке волосся блищала зрадлива лисина. Він уважно стежив за кожним моїм рухом, не пропускав без уваги жодного слова. І я розговорився. Якось так трапилось, що за одну мить забув про все: і про наказ, що лежав на столі у Будяка,

і про самого грізного завідувача райвідділу, забув про все на світі. Я говорив про музичні інструменти.

— Для себе купували? Кажуть, ви на скрипці граєте?

— Поганенько. А інструменти купував для школи.

І незчувся, як розповів секретареві і про те, як гроші зекономили на дровах, і про те, як важко було зібрати дітей до школи. А найбільше говорив про дисципліну, про успішність учнів. Розповів і про Парасю Квочку, і про Кабанця, і про інших, тільки про Дягілів говорити язик не повернувся.

— І що ж ви думаєте робити?

За останні дні в моїй голові вималювався яскравий план дальшого наступу на непокірних ковалівських учнів. Дітей треба зацікавити. Пригадалась розмова з Кабанцем. «Чому ти не хочеш вчитися?» — «А нецікаво». — «То чого ж ходиш до школи?» — «Батько посилає». — «А сам би не пішов?» — «Пішов би й сам. Хіба хочеться цілий день корови пасти?» Ось воно що. І біля корови нецікаво, і в школі нецікаво». Йому б цілий день по селі ганяти, в лісі в піжмурки з хлопцями гратись, змія змайструвати та за хмари запускати. Він співав би солов'єм, танцював би так, що аж куріло. А хто всього того навчить?

Треба прищепити учням любов до своєї школи. А коли вони її полюблять? Коли школа не лише читати й писати навчатиме, а й жити. Жити весело, радісно, так, як має жити людина. Дитина повинна навчитись співати й майструвати, грати й декламувати вірші, вишивати й гратися.

Треба, щоб школа вийшла за межі свого села. Щоб шкільний хор виступав і змагався з іншими на районній олімпіаді, щоб роботи дітей експонувались на виставках, щоб шкільну самодіяльність показували в сусідніх селах, дивіться, мовляв, на що ми, ковалівці, здатні! Отоді буде зростати відповідальність кожного учня за честь своєї школи, буде хороша свідомість дисципліна.

Леонід Петрович слухав мене уважно, то зводився з місця і ходив по кабінету в задумі, то знову сідав за стіл, захопчально кивав головою.

— А навчання ж як? Головне все ж — наука.

— Коли буде любов до школи, довір'я до вчителів, коли буде почуття відповідальності за честь своєї школи, учень не посміє сказати: «Я не хочу вчитися». Він буде вчитись. А коли вчитиметься, йому захочеться знати ще більше. Така моя думка.

— Ну що ж, думка правильна. Гадаю, у вас вийде.

Леонід Петрович посміхнувся якоюсь особливою, загадковою посмішкою. Вона мені здалася іронічною, і я раптом згадав своє становище. Похнюпившись, забубонів винувати:

— Пробачте, Леоніде Петровичу, зафілософствував. Це все пусте марення. Хоч, може, моему наступникові і треба було б це зважити.

— А чому це — наступникові?

— Мене зняли. Наказом.

Вогневик насупився. Увесь його лоб вкрився густими зморшками. Покликав секретарку.

— Шуру, викличте негайно Чубенка (це редактор районної газети) і цього... новенького заврайвно.

— Добре, Леоніде Петровичу.

— Скажіть Максиму Івановичу: хай знайде.

Максим Іванович Кетяг на вчорашньому пленумі був обраний третім секретарем райкому. Почувши про те, що секретар збирає всіх цих людей, я зовсім занепав духом. А Леонід Петрович запитав просто:

— Так що у вас там трапилося, Тарасе Демидовичу?

— Трапилося таке, Леоніде Петровичу, що й говорити сором.

Я розповів секретареві про вчинок діда Хоми Дягіля. Розповів докладно, так, як було насправді. Тепер і мені самому цей випадок у школі здавався диким і непростимим. Вогневик слухав зосереджено, тільки в очах стрибали лукаві бісики.

— А то дід такий! Знаю старого. По батькові він собі ще не вибрав?

Зайшов Максим Іванович. Привітався дружньо, покепкував:

— Директор за дебют звітує? Що-о ж це ти, брат Залужний, підкачав? Без року день, як директором у Ковалівці, і відразу ж у дійові особи до Чубенка.

Чубенко, такий великий і товстий, що аж страшно, круглолиций, кирпатий, у манюсінських рогових окулярах, шумно відчинив двері, заслонила увесь прохід. Коли він переступив поріг, за ним вималювалася така ж висока, але втрое тонша постать Будяка. Насмішкуватий Кетяг не пропустив і тут, щоб не пожартувати:

— Леоніде Петровичу! Дивлюсь оце я: незабаром наш район стане гвардійським.

— Чому? — не зрозумів Вогневик.

— Таж бачите, хто не приїде — всі під Чубенка.

Леонід Петрович розсміявся дзвінко, додав і собі:

— Зате не про кожного скажеш — широкоплечий.

Він явно натякав на вузькогрудого, сутулого Будяка.

Посідали. Якийсь час ішла мова про те, про се: про погоду, про підозрілі скрипи у грудях Чубенка. Я почував себе тут п'ятим колесом до воза.

Нарешті згадали про мене.

— Так що ж, товаришу Будяк, вирішили робити з Залужним? — звузив очі Вогневик в бік заврайвно.

— Я вам уже доповів, Леоніде Петровичу. А після розмови з товаришем Залужним переконався, що не помилився.

Леонід Петрович запитливо глянув на Кетяга. Той примружився на упрілого Чубенка.

— Значить, факти підтвердились, Софроне Павловичу?

Чубенко, азартно витираючи хусткою червону шию, прогук:

— Як завжди, Максиме Івановичу.

Вогневик нетерпляче кусав губи.

— Що ж підтвердилось?

— Усе, що подавала газета.

— Вони дійсно там наломали дров,— вставив і своє завідувач райвно.— Силою дітей заганяли до школи.

— А що ж тут поганого? — голос Вогневика задзвенів металеву, роздратовано.— Скликали батьківські збори, пояснили людям. Потім пішли до батьків, роз'яснили ще раз. Хіба де сказано, що ми не повинні вести агітації, не працювати з людьми?

— Але ж... масово. Присмак не той,— завагався Будяк.

— Масово не прийшли діти в школу, масово відповіли на це. Причому хто відповів? Сільрада, комсомол. Чи, може, у вас є дані про те, що там когось побили, вилаяли?

— Та там і б'ють,— прогук Чубенко.— Дубовим аршином, Леоніде Петровичу.

— А при чому ж тут директор?

— Я говорю про факт,— знітився редактор.

— Бійка в школі — явище недопустиме,— безапеляційно сказав Будяк.— Мимо таких фактів проходити не будемо.

— Правильно, факт неприємний, але не смертельний. Ви знаєте діда Дягіля, Софроне Павловичу?

— Ні.

— Щастя ваше. То такий дід, що за непорядок не тільки на власному онукові, а й на директорів... Та що на директорів, на завідувачі райвно та редакторів аршин поламає. Ось чуєте, що Тарас Демидович розповідає? Одшмагав онука в школі і впевнений у своїй правоті. У нього своя, дягільська, педагогіка: він не хоче, щоб з онука росло ледащо.

Будяк, певне, відчув, що Леонід Петрович не на його боці. Почав відступати, але з боями.

— Учнів примушують рубати дрова...

— А ви що ж, боїтесь, щоб двадцятилітні юнаки не підірвались? З якого це часу ми білоручок виховуємо?

— Не етично, Леоніде Петровичу...

— А де це записано, товаришу завідуючий райвно? А я вважаю, молодець Залужний, що організував учнів на благородне діло. А ми колись хіба не рубали дров у своїй школі? Мало того, ще й на плечах за десять кілометрів носили, бо старшина волості пропивав ті гроші, що були виділені школі на дрова.

Будяк повісив голову, Чубенко тільки кліпав своїми маленькими очіцями.

— Що ж страшного в тому, що діти нарубали дров? Та ще разом з директором? Ось подивіться на нього: він директор середньої школи, а разом з дітьми пиляє дрова. Та за такого директора вони у вогонь і воду підуть! А гроші, ті самі, що якомусь рвачеві треба було заплатити,— на інструменти. Ось він цілий оркестр для школи закупив, товаришу Будяк, а ви з наказами носитесь.

Мені здавалось, що я прикипів не до стільця, а до гарячої сковороди. Мені й плакати хотілось, і сміятись, хотілося схопитись з місця і крикнути на весь район, щоб у Скрипалях, у Ковалівці почули: «Є правда на світі! Є справжні люди! Я ще попрацую, друзі!»

Вогневик, помолоділий, пламенючий, енергійно крокував по кабінету, лише інколи спиняючись то перед Чубенком, то перед Будяком.

— Вам, товаришу Будяк, як людині новій, не з таких наказів треба починати.

— Я скакую, Леоніде Петровичу.

— Забути навіть треба про те, що в нашій діяльності була така історія.

— Комісія підвела, Леоніде Петровичу.

Вогневик спинився перед зніченим Будяком.

— Комісія. Знайшли кого посилати!.. Людей би хоч спитали. Між іншим, це ваша вина, Максиме Івановичу,— оглянувшись він на Кетяга,— що тримаєє того Горобця. Та він же за півлітри не лише Залужного — вас продає.

— Руки не дійшли, Леоніде Петровичу. Мій гріх.

— Поправимо,— з готовністю озвався Будяк.

— А потім ця діячка... Малецька. До якого вона часу «пидагогами» керуватиме у вас, ця особа?

Всі сиділи принішклі, задумані.

— А ось підняти телефонну трубку та поговорити з головою сільської Ради, старим комуністом Корнієм Недокусом, у вас,

товаришу Чубенко, часу не знайшлося. Одержали писульку — відразу в газету.

— А чому ви гадаєте, що ми не перевіряли? — враз скипів редактор.— Дзвонили.

— До Недокуса?

— А коли й сам Недокус у цьому замішаний? Не буду ж я його про нього ж самого питати?

— Значить, ви якомусь Мацькові вірите, а до чесного, хо-рошого чоловіка у вас повне недовір'я?

— Ми подаємо лише факти. А факти — річ уперта. Бив у класі дід онука? Бив. Факт! Пиляли учні дрова? Пиляли. Факт! Заганяли масово учнів до школи — теж факт, а не ре-клама.

— Так ми ж з'ясували, товаришу Чубенко! — з подивом знизав плечима секретар.

— Ну, правильно. З'ясували. Дали оцінку фактам. А фак-ти ж лишилися? Мій погляд на ці речі вам, Леоніде Петровичу, відомий: є п'ять процентів у статті правди — значить, стаття хороша.

Вогневик стиснув зуби, нахмурився.

— Про ваші принципи поговоримо окремо. А зараз будемо кінчати. Їдьте, товаришу Залужний, сміливіше беріться за справу. Те, що ви мені розповідали, варте уваги. Мені здаєть-ся, у вас повинно вийти. Бажаю успіху й удачі. Будуть якісь труднощі — заходьте по-простому.

Я пообіцяв заходити. Мені цей будинок дуже полюбився. Я його не минатиму тепер ніколи.

Через кілька днів був одержаний наказ із райвно. У ньому засуджувався вчинок діда Хоми Дягіля, а мене попереджали, що за повторення подібного буду притягнутий до суворої від-повідальності.

Ще пізніше в районній газеті в замітці «Слідами наших ви-ступів» повідомлялось, що факти, наведені в статті «Педагогічні вправи» Залужного», частково підтвердились і що на ди-ректора Ковалівської школи накладено відповідні стягнення.

31

Для кожної людини центр землі — це те місце, де вона живе. Куди б вас не занесла доля, по яких шляхах-дорогах не носи-ли б вас ноги, в які краї, на які моря не завела б вас необхід-ність чи допитливість, ви все одно весь час мріятимете про те місце, де лежить саме ваш центр планети. Рідна хата завжди тягне до себе.

З якогось часу для Петра Ковальця центром тяжіння була не рідна хата, а Ковалівська школа. З самого світанку він уже вештався тут: або терпляче ждав на вулиці перед моїми вікнами, або знаходив собі розвагу біля діда Дягіля, що мовчазливо наводив лад біля школи. А то ганяв по шкільному подвір'ю з своїми ровесниками, яким теж, хоч ще й ранній час, уже не сиділося вдома. Він, певно, згоден був би й ночувати в школі.

З району я повернувся десь о дев'ятій вечора. Село вже дрімало під рясними зорями, лише в будиночку, де жили вчителі, світилося. Світилося і в Ярининому вікні. Глянувши на той вогник, я стримав мимовільне зітхання.

Коли підвода спинилась проти моєї квартири, від школи відокремилась якась тінь.

— Добрий день! — ще здалеку почув я знайомий голос.— Приїхали?

То вітався Петро Ковалець.

— А ти що тут робиш?

— Вас жду.

Щось тепле розлилося в грудях. Справді, чи не стиснулось би схвильоване серце в кожного, коли б він відчув увагу саме тоді, коли не чекав на неї?

— А ти ж звідки знав, що я повернуся сьогодні?

— А я від самого обіду жду.

Швидко перенесли до кімнати весь мій багаж.

Петро Ковалець захоплено, з якоюсь побожністю в очах дивився на музичні інструменти, хапався руками за голову.

— Ух ти! Оце музика! А що то за такий красивий ящик?

Я мовчки відкрив патефон, накрутив пружину, поставив пластинку. Голка зашипіла, пластинка закрутилась — і раптом:

Закувала та сива зозуля...

Петро закам'янів від несподіванки й подиву. Моя квартира сповнилася музикою, здригалась від величної, безсмертної пісні. Я дивився на хлопця, і в самого співала душа, силою повнілись груди.

Пісня затихла, тільки пластинка вертілась та голка шипіла і порипували гальма, а Петро стояв мов зачарований. Я повернув пластинку.

— Ой же й грає! — нарешті прошепотів вражений Петро.

Він так дивився на таємничу музичну машину, ніби не вірив власним очам. Запитав:

— А вона щодня може грати й співати?

— Авжеж.

— Я щоденно б слухав. І не їв би, а слухав.

Петро був не тим, яким я побачив його вперше. Справді ж бо, він був умитий, пострижений. Стрижка, правда, своєрідна, так кожного з нас стригли в Петрові роки, під драбинку, але й це мене приємно вразило.

Я згадав про подарунок. Дістав штани, сорочку, черевики. Хлопець поглянув на все те байдуже, мабуть, не подумав, що це для нього. Не зводив очей з патефона.

— Тарасе Демидовичу! Ще заграйте.

— Награємось ще на патефоні, хлопче. А ти краще ось вдягни оцю обнову.

У Петруся спалахнули очі. Він з подивом розглядав одяг, узяв у руки одного черевика.

— Хромові! — схитнув головою. — І з рантом.

— Взувай!

Петро критично глянув на свої ноги. Вони були чорні, подряпані. Я тільки тепер схаменувся — треба ж було носки купити. Хлопець якусь мить щось зважував, потім прожогом майнув з хати.

— Ти куди ж?

— Зараз повернуся.

Я встиг розвішати на стінах гітари та мандоліни, склав на столі балалайки, а Петра не було. Відшукав у своєму чемодані старі носки, в них були протерті п'яти. Вирішив, що для Петра будуть добрі.

Він влетів мов буря, посинілий від холоду, з запиленими ногами. Поглянув на свої ноги і зів'яв.

— Коли ж пісок, — пробубонів винувато.

— Ти куди бігав?

— А до озера. Ноги помив і... взагалі.

— Ти купався?

— Трохи. Вода тепла-тепла. Тільки коли з води, ух ти! Холодно!

У нього не попадав зуб на зуб.

Перевдягнений хлопець став невпізнаним. Обережно, немов боячись, щоб не відстали в черевиках підшви, ходив по кімнаті, прислухався до тонкого порипування.

— Ого! Ще й на рипах! — задоволено мотнув головою.

Штанці були трохи задовгі, лягали на передки черевиків, але то, певно, тому, що шилися вони не на Петра. Сорочечка ж, навпаки, ніби влипла, тільки рукави короткуваті. Глянув на хлоп'я, відразу ж згадав Якова Степановича. А він і сам сказав:

— Ух ти, як у Сягайла, рукави короткі! Тільки в того й штани теж.

Полюбувавшись обною, Петрик враз затих, зітхнув і почав розстібати сорочку.

— Ти ж для чого скидаєш? Це — твоя.

Він на мить завагався. Потім рішуче почав розшнуровувати черевики.

— Ні, Тарасе Демидовичу, мені не треба, — сказав зітхнувши.

Я остовпів. Справді, якийсь незвичайний цей Петро. То сам у людей краде, а тут дають — відмовляється.

— Це ж чому не треба? Зима ж іде, а в тебе, бач, який одяг.

Петро з жалем глянув на своє лахміття. Воно купю лежало біля груби. Важко було уявити, що ці ганчірки могли служити людині одягом.

— Мені вже минулий рік давав директор. Штани давав. І сорочку. Тільки не такі, як це. Слабкі дуже...

Я мовчки слухав, намагаючись збагнути, куди верне хлопець.

— Ну, дали... А ми гралися, то хтось мені, певно наемисно, розірвав сорочку. А може, й ненаемисно. А то пекли в полі картоплю, а я сів ненароком на жарину. Знаєте, які є вредні хлопці? Підгорнув мені хтось ту жарину, а штани й прогоріли. То коли директор вигнав мене з школи, тоді до бабусі приходили, щоб за штани ті заплатила. А що в нас є? Бабуся тільки плакала. А мені шкода, коли вона плаче.

— Я грошей за це не вимагатиму.

Петро якусь хвилину сидів задуманий, мовчазний. Потім подивився мені у вічі, заговорив серйозно, по-дорослому:

— Ви думаєте мене в школу повернути? Еге ж?

— Я тобі цього не говорив.

— Але ж цей одяг... То ж тільки школярам... А я вчитись дуже хочу. Та ви мене в школу не беріть. Коли б ви вчили в третьому класі, я учився б. А в Антоніни Никонівни не буду.

— Чому ж?

Петро знизав плечима.

— То йди в клас Федора Андрійовича.

— Теж не піду. Я, куди не піду, все одно вчитись не буду. Однаково порушуватиму дисципліну, тихо не сидітиму...

Говорив він усе це з якимось жалем і приреченістю в голосі. Видно було, хлопець і сам не радий тому, що так у нього все це виходить. Мені розповідав Шухновський про Петрову

поведінку в класі. День, два, три може сидіти, як усі діти, а потім зірветься. Інакше він не може. Та вже коли зірветься, то не так просто, а як ураган.

У мене був свій задум про перевиховання хлопця, і я не став наполягати на тому, щоб він ішов у клас.

— Ну що ж,— кажу,— коли не можеш, то тут нічого не вдієш. Буває, що інколи людина до чогось нездатна. Одна, буває, добре вчиться, а не хоче працювати, той любить роботу, а не хоче вчитися. Ти ось хочеш вчитися, а не вмієш себе стримувати.

Він з боєм глянув на мене.

— Та хіба ж не могу? Я зміг би... Але ж...

Він похнюпив голову, певно, не зважувався розкривати своєї душі. Я терпляче ждав. І він розговорився:

— Я й сидів би тихо, і учився б. Але хіба ж можна? Коли той справа, а той зліва: «Дзуз, Дзуз». А я дуже серджусь, коли мене дразнять. Або вдарить хто, або — шилом. А я тоді не витримаю і вже коли дам... То мене й виключають.

— А чому ж ти вчителеві не поскаржишся?

— А вчитель все одно мені не повірить. Усі скажуть, що то я, то й учитель вірить і теж на мене...

Я зважував кожне хлопцеве слово. Якщо він був щирим, можна легко виправити становище. Але я розумів: натура в Петра не така проста. Що його, наприклад, примусило лізти в портфель до Шухновського? Про це він мовчав. Не запитував і я.

— Що ж,— кажу,— Петре, не можеш вчитися в класі, я тебе й не примушуватиму. Але вчитись тобі треба.

Він соннув носом, скосив очі на балалайку.

— Коли б ви, Тарасе Демидовичу, грати мене навчили.

— І грати навчу. Але якщо ти будеш вчитися. Я сам тебе вчитиму. Згоден?

— Ви жартуєте? — не повірив хлопець.

— Будеш щоденно ходити до мене, я тобі даватиму завдання. Вчитимешся за оцим столом.

— Та я... Та я так учитимусь! Ось побачите.

Хлопець саяв. На запалих засмаглих щоках грав живий теплий рум'янець, а очі блищали. Та враз, щось пригадавши, він зів'яв, засмутився:

— А що, коли я сорочку... або штани розірву?

— То й що ж. Не чужі — свої розірвеш.

— Хлопець задумався. Але від одягу більше не відмовлявся.

Школа подібна до годинникового механізму: завели — пішла працювати. І в той день, коли я не був у Ковалівці, і сьогодні зійшлися до школи учні, прозвонив дзвінок, діти розбіглися по класах. Через п'ять хвилини у мене вже були відомості — не з'явилося троє. Цей список був негайно переданий Якову Степановичу, і він поїхав на село своїм жовтим потертим саквоюж. Хоч мені й перепало за «неприпустимі методи» притягання учнів до школи, але я не жалкував. Відвідування стабілізувалось.

Учителі зустріли мене по-різному. В Ярининих очах прочитав стриману радість. Антоніна Никонівна манірно запитала, чи не привіз, бува, їй якогось оригінального подарунка. Кривохадський поцікавився, чи немає там, в універмазі, мотоциклів. Орел та Світенко взагалі нічим не виявили своїх почуттів, ніби я їм не їздив на виклик паросвіти.

Шухновський зустрів мене з неприхованою радістю.

— Ну як, Тарасе Демидовичу? Відбилися?

— Та що ж там, не великі ми злочинці.

— Ну, слава богу, — він навіть жартома швидко-швидко помотав складеними пучками біля пупа — вдав, що хреститься.

— А то, ви знаєте, набридли вже. Тільки пришлють директора, гляди, вже й зняли. Ніби чари якісь. А ми тут уже засумували, можете пишатись, Тарасе Демидовичу, ви встигли покорити тут дечії серця. Елеонора Степанівна вчора цілий день ходила мов сама не своя, навіть спросоння вас згадувала.

Мені приємно було слухати ті слова. В усякому разі, набагато приємніше слухати хоч невелику похвалу і щире слово від Шухновського, ніж було б оце сьогодні підписувати стандартизований у Ковалівській школі акт.

А вже хто зрадив мені, мов рідному батькові, то це Василь Сидорович Бабак.

— Тарасе Демидовичу! Та ми вас розцілуємо всією піонерською дружиною, та ми вас — закачаємо!

— Це ж за віщо?

— А за мандоліни! За гітари! За балалайки!

— Ви краще створіть хороший оркестр.

— Створимо!

Потім Бабак довго розповідав про минулий день.

— Ви знаєте, Тарасе Демидовичу, ми вчора на відкритих піонерських зборах таких чортів надавали всім прогульникам та порушникам дисципліни, що до нових вінків пам'ятати-муть.

Василь Сидорович урочисто поклав переді мною на столі широкий аркуш паперу з розмальованим кольоровими олівцями заголовком. Це був план роботи піонерської дружини.

— Я вирішив приголомшити їх,— рішуче сказав щасливий піонервожатий.— Ось гляньте, що виходить,— кожного дня діти під впливом. Кожного дня порушники потрапляють під живий вогонь критики. А знаєте, є таке прислів'я: «Вода й камінь довбає». Отож, коли ми спрямуємо всі зусилля в одну ціль, бреше, який не буде запеклий порушник, не витримає, підніме лапки вгору. З усіх боків і всіма засобами треба боротись.

Мені був ясний «стратегічний план» Васі Бабака.

— А не здається вам, Василю Сидоровичу, що учням буде нудно на таких зборах і нецікаво?

Вася був переконаний у правоті того, що робить. Навіть мое запитання, яке повинне було примусити подумати, завагались, не вплинуло на реформатора.

— Що ж у житті головне? Боротьба! Без боротьби немислиме життя. Пам'ятаючи про те, ми і втягуємо дітей у боротьбу. Більшість критикує меншість. І тим цікаво, хто критикує, бо ж вони до цього готуються, а значить, політично зростають! Не байдужі й ті, кого критикують, бо проти справжньої принципової критики не встоїть навіть кам'яне серце. Ні, Тарасе Демидовичу, я продумав це питання.

Я жалкував, що мушу розчарувати хлопця. Треба було якось охолодити гарячого Бабака. Але як це зробити краще?

— Так,— розчаровано похитав я головою.— Даремно, значить, купував я музичні інструменти.

— Чому ж? — округлив очі Бабак.

— Часу не вистачить для оркестру. А ще думалось і хор створити. І гурток вишивальниць. І технічний — теж треба було б. Город у нас ось чималий, думав, що й агрономи свої знайдуться, сад посадять, весною на ділянках працюватимуть.

У Васі спалахнули великі, круглі, як гриби рижики, вуха. Він розгублено дивився на свій план.

— Потім думав цими днями послати тебе в район. Домовився з директором культмагу, щоб книги відібрав нам для бібліотеки. А виходить, даремно домовлявся.

Мене душив сміх, але казав усе те серйозно, з жалем у голосі.

— Чому ж даремно? — вигукнув Бабак.— Я ж вам говорив, у нас немає книг. Усе зачитане й перечитане.

— То й що ж. Все одно за зборами, накачками та нагітками не буде коли читати.

Вася швидко згорнув у дудочку свій план.

— Тарасе Демидовичу! Все зрозуміло! Все ясно! Не докумекав, по-старому, по стандарту пішов. План переглянемо. Дозвольте сьогодні ж записати дітей у оркестр?

— Записуйте. Окремо тих, хто вміє грати, і окремо тих, хто хоче.

— Таких буде чимало...

— Записуйте! Записуйте і тих, хто в хорі бажає співати.

— А хто ж керуватиме хором?

— Знайдемо.

Я сказав це «знайдемо», хоч ще й сам не знав, хто ж буде керувати хором. Надіявся на Федора Даниловича.

В перерву винесли на подвір'я патефон. Ще не відкрили й кришки, а вже навколо заздалегідь поставленого столу скупчилися майже всі учні. Стоять здивовані, переглядаються, певно, не вірять у чудо. Та й як повірити, коли про якусь надзвичайну музику почули від такої неавторитетної особи, як Петро Ковалець.

А Петро Ковалець тепер торжествував. Він був у мене за головного комічника. Я ніс патефон, а він пластинки.

Музика, бадьора, чарівна, вирвалася із зеленої скриньки, полинула через шкільне подвір'я, туди ген у лісові нетрі. Учні стояли мов заворожені. Вони, певно, не вірили власним вухам, адже для Ковалівки патефон був новиною.

Купкою стояли збоку вчителі, теж слухали. Їм не треба було пильнувати за своїми вихованцями.

Перерва минула непомітно, мов одна мить.

— А ще гратиме? — запитували діти.

— Кожної перерви гратимемо, — сказав я. — Але з однією умовою: коли в жодному з класів не буде порушень дисципліни.

— Пхі! — безнадійно протяг хтось. — Через когось одного — усім відповідати?

— Правильно! — мовив я. — Всі за одного — і один за всіх.

* * *

Петро Ковалець сидів за моїм столом, самостійно виконував уроки. Перед ним лежав мій годинник. Цей годинник був моєю гордістю. Рік тому мені надіслали його в подарунок від Центрального Комітету комсомолу. Я з ним ніколи не розлучався. Хоч і пам'ятав, що Петро витяг колись у Шухновського зошити, свій годинник я довіряв на нього без вагання. Годинник мені подарували як хорошому комсомольцеві-учителю.

Коли в мене його вкраде учень, яка тоді може бути до мене пошана? І чи треба було взагалі преміювати такого педагога?

Але час минав, крутились стрілки, Петро сидів за столом, писав. Видно, він і не думав про крадіжку.

Після другого уроку патефон не виносили. Антоніна Никонівна доповіла, що один учень на уроці поведився нестерпно: читати відмовився, смикав дівчат за коси, сміявся.

На третій урок той учень прийшов з пухлим носом і синяками під очима. То його по-своєму «перевиховували» однокласники.

— Добра штука патефон,— вдоволено хихикав Шухновський.— Не патефон, а гроб недисциплінованості.

Я тихцем проклинав себе за той не продуманий до кінця експеримент, та наказу свого не змінив.

Але це не принесло заспокоєння, я вагався: правильно зробив чи — знову «педагогічні вправи» Залужного?

33

Діти є діти. Їх вабить усе нове, яскраве. Немовля, не замислюючись, схопить у руки червону жарину, а підліток, коли б натрапив на таємничу печеру, не вагаючись, поліз би хоч і до центру земної кулі.

Швидко на моєму столі з'явилися довгі списки бажаних брати участь у роботі гуртків. Тих, що вміли грати на різних інструментах, було небагато, але тих, хто бажав навчитись грати, було чимало. Значилося серед них і прізвище Федора Кабанця, який виявив бажання стати балалаечником. Це мене порадувало і переконало, що обраний шлях правильний.

До хору записалось понад сто чоловік, у драматичний гурток теж чимало, особливо восьмикласників, виявились бажані стати і агрономами, і техніками, і вишивальницями. Серед вишивальниць була й Парася Квочка.

— Вишивати буду,— сказала вона,— а за книжку і не візьмуся. Хай сам директор учиться.

У вільний від уроків час я розмовляв з учителями.

Мені саме подали список бажаних працювати на шкільному городі, коли зайшла в учительську Елеонора Степанівна. Вона відразу ж висловила своє надзвичайне вдоволення з того, що я з району повернувся живий і здоровий.

— Ми з Мишею так переживали, так переживали,— сказала вона.— Але ж, певно, поварили там з вас воду?

— Та було. Але то дрібниці. А ось, Елеоноро Степанівно, є одна справа, то це вже цікаво по-справжньому.

Шухновська виричала очі.

— Що ви говорите, Тарасе Демидовичу? Цікаво, цікаво! Я слухаю.

— Погляньте на оцей список. Це все майбутні агрономи, ветеринари, мічурінці.

Шухновська примружила очі, піднесла аркуш мало не до носа — вона була короткозора, але окулярів не носила.

— Так це ж наші учні! — не розуміючи, втупилася в мене великими красивими очима.

— Наші! І всі вони хочуть працювати в агрогуртку.

Елеонора Степанівна розчаровано випнула нижню губу.

— Ах, ось у чому справа! Це непогано. Я рада.

Я теж задоволено посміхнувся.

— А я ще більше. Значить, ви будете керувати цим гуртком?

Шухновська глянула на мене, мов на божевільного.

— Я — гуртком? А чому це я повинна керувати? Хай Василь Сидорович керує — це його справа.

— Піонервожатий, Елеоноро Степанівно, це ж не вчитель природознавства.

Шухновська зрозуміла, в чому річ, зам'ялась.

— Ну так, це безумовно... В залежності від того, чим буде займатись цей гурток... Якщо це теоретично — будь ласка. Коли ж практично, я — не практик.

Це було сказано таким тоном, що не повірити вчительці було важко.

— Теорія — на уроках, — сказав я. — В гуртку треба привчати дітей до практичної роботи. Сад посадити на пришкільній ділянці, весною закласти досліди...

— О, це ні! — вигукнула Шухновська. — З цими речами я ніколи не мала справи. Хай хтось інший керує.

— Але ж гурток повинен працювати? Невже з перших же кроків відмовляти від задуманого?

Зайшла Антоніна Никонівна.

— Розумієте, Тарасе Демидовичу, моїх учнів ніби хто підмінив. Ваш патефон подіяв магічно.

І вона грайливо повела чорними вигнутими бровами.

— Треба, щоб ще магічніше діяли на учнів уроки.

Пишна похнюпилася, заговорила під ніс:

— Я — педагог молодий. Мені потрібні поради, настанови. Я їх не бачила в нашій школі.

Невимушено зайшла мова про урок, на якому я побував у неї. Я вже мав час подумати над тим, що чув і бачив на

уроці, і тепер висловлював свої думки вільно й переконливо. Пишна з усім згоджувалась, підтакувала.

— Дуже вдячна вам за поради. Це, розумієте, вперше така розмова за всю мою педагогічну практику.

Щось не вірилося. Вона уже вчителювала восьмий рік. Не могло такого бути, щоб за вісім років ніхто не робив їй серйозних зауважень. Вона справді підтвердила це й сама:

— У нас більше люблять покричати, понасміхатись на пед-раді або — нічого не сказати.

Заговорили про Петра Ковальця.

— Якщо ви посадите мені в клас цього розбишаку, я кину роботу,— рішуче заявила Пишна.— У мене й так лише сьогодні налагодилась дисципліна.

Я не наполягав — зрозумів, що справді такий учень їй понад силу. Вирішив поговорити з Кривохацьким. Та Пишна мені порадила:

— Взагалі, Тарасе Демидовичу, я скажу вам по секрету: ви робите одну помилку.

Пишна напрошувалася на відвертість.

— Яку ж саме?

— Вам слід якнайшвидше відшити Дзуза від школи. Він погано впливає на весь учнівський колектив.

— По-перше, я вас прошу, Антоніно Никонівно, ніколи більше, ані в моїй присутності, ані будь-де не називати дітей прізвиськами...

Пишна почервоніла, тільки обрубок носа посинів.

— Його так усі звуть. Я думала, то прізвище.

— То прізвисько, і ви це добре знаєте. А по-друге, коли ми — педагоги, то давайте думати і турбуватись не тільки про учнівський колектив в цілому, а й про кожного учня зокрема.

— Так я ж нічого...— збентежилась Пишна.— Я ж не свою думку... всі так думають і говорять. Тільки сказати ніхто не наслідуюється.

— А я на вашому місці — не мирився б з тим, щоб учень мого класу сидів під вікнами і підказував тим, хто помиляється.

Пишна сиділа, як на голках.

— Я й не заперечую. Присилайте його в клас. Побачимо.

Було видно: не характер в Антоніни Никонівни — віск. З цієї хоч свічки ліпи.

— Ні,— кажу,— зараз у клас його не пошлю. Сам його поки що навчаю. Треба тільки буде у вас програму взяти.

Антоніна Никонівна на мить задумалась. Потім сказала рішуче:

— Дозвольте мені з ним працювати. Добре?

Я завагався. Чи ж піде Петро до Пишної?

— Гаразд. Я завтра скажу йому прийти на другу зміну. Ви зайдете до мене на квартиру ніби випадково, а я вас попрошу підмінити мене. Розумієте, хлопець з характером.

Антоніна Никонівна пішла вдоволезна — вона, певно, ждала гіршого від цієї розмови.

Ярина хвилювалась. Я намагався не дивитись на неї, хоч робити це було нелегко. Не міг примиритись з тим, що вона для мене така сама вчителька, як і всі інші. Коли б вона знала, що діялося в моїй душі, як стискалось і завмирало серце! Але вона не повинна знати цього. І вона ніколи не взнає.

Хочу говорити спокійно, навіть з деякою байдужістю й начальницькою суворістю і сам відчуваю, що це смішно.

— Ярино Іванівно! Ви самі вишивали килимок?

— Який? — насторожилась.

— Що на стіні у вас. Журавель і лисиця.

— Та то так. Це в студентські роки.

— А знаєте — непогано.

— Ой що ви, Тарасе Демидовичу!

Розмова не клеїлась. Помовчавши якусь хвилю, переходжу просто до діла:

— У мене до вас прохання. Наші дівчатка хочуть учитися вишивати. Допоможіть їм.

Мовчанка. Я не смію підвести на неї очей.

— Цебто як?

— Кожен з учителів керуватиме якимось гуртком. Я дуже прошу вас зайнятись вишивальним.

Не витримав, глянув на дівчину. Яка ж вона чудова, ця Ярина! Сиділа задумливо, щось зважувала. Округлі щоки палали, брови суворо стиснуті на переніссі. Певно, не зважувалась відповісти. Я забув навіть, про що йшла мова. Згодний був отак сидіти вічність, дивитись на неї, забувши про все. Ні, нам не можна бути разом! Або їй треба було кинути Ковалівку, або мені. Поки бачитиму її, я не буду спокійним.

— Гаразд. Спробую, — нарешті зважилась вона, відверто глянула мені в очі і посміхнулась.

Того пам'ятного вечора в трудові будні Ковалівської школи ввійшло щось нове, незнане раніш.

У мене був останній урок у сьомому класі. Робота другої зміни закінчувалась уже тоді, коли від лісу аж до самої школи

лягали чорні вечорові тіні. В такий час у школі були присутні лише ті вчителі, що вийшли з класів, та й вони інколи, навіть не заходячи до вчительської, розходились по домівках. Не затримувались і учні: ще тепло, одягатись не треба було, отож хто в чому сидів за партою, в тому й біг вибриком додому.

Сьогодні в школі діялось щось незвичайне. Учні не поспішали додому, чогось нерішуче тупцювали в коридорі, перешіптувались. В учительській я застав мало не всіх учителів і старших, і молодших класів. Не було Федора Даниловича з Ганною Іванівною і Маргарити Василівни Кужель. Та за хвилину відчинились двері, і на порозі з'явилася Ганна Іванівна. Хоч Федора Даниловича й не видно було за її широким корпусом, але, без сумніву, він теж прийшов.

Шухновський про щось сперечався з Миколою Івановичем Чепуром. Біля них непомітною тінню застиг у кутку мовчазливий Панасик.

— О, сьогодні в нас людно! — весело гукнув Орел.

— Ще б пак! — вихопивсь Бабак. — Такий день, Федоре Даниловичу.

Василь Сидорович потер руки, запитливо заглянув мені в очі.

— То почнемо?

Виявляється, це зібрались любителі музики. Бабак розповів усім про мою покупку. І от стихійно зібралися всі ті, хто хотів узяти участь в нашому шкільному оркестрі. Біля учительської тупцювало кілька учнів, переважно старшокласників. Кожен з них у якійсь мірі вважав себе музикантом.

Незабаром гітари, балалайки та мандоліни перекочували в учительську. Вони враз розійшлися по руках, тут знялася така метушня й гамір, що хтось запропонував перейти в класну кімнату.

Поки я взяв свою скрипку, оркестранти вже перейшли в клас. Спостерігачі усілись на партах, музиканти групувались по кутках. Біля Елеонори Степанівни, вирядженої, мов на свято, чимось схожої на гітару, збилися всі десять гітаристів. Балалаечники — біля Кривохацького. З Панасиком — мандоліністи. Простора кімната одразу сповнилась бриньканням, климканням, тим безладним музикальним шумом, який завжди буває перед виступом оркестру, тільки ще безладнішим і нервовішим. Музиканти настроювали інструменти. З гітаристами були Ярина та Антоніна Никонівна, Лідія Батожчук та Кривохацька. Решту інструментів розібрали восьмикласники. Всі вони прислухались до тону, який подавала Шухновська.

Серед балалаєчників був Кривохацький, решта — учні. Мандолін було всього три. Панасик і Бабак, видно, вміли грати, Чепур тільки вертів інструмент у руках, дивився на нього жадібними очима. Панасик показував йому, як тримати в руках медіатор. Згодом Чепур таки відклав набік мандоліну — не для нього була ця музика.

— Хто грає на мандоліні? — даремно звертався до присутніх Бабак. Охочих не знайшлося.

Я підійшов до Шухновського. Він сидів на першій парті, весело поблискував золотим пенсне.

— А ви, Михайле Амадейовичу?

— Я — музичний критик. Критикувати сильний, а грати — ні. Хіба що на патефоні.

Відчувалась якась урочистість, всіх охопило загальне піднесення. У наше життя ввійшла якась свіжа хвиля, розрізнений колектив почав складатися в один кулак. Головне — треба використати цей інтерес. Вирішив брати ініціативу в свої руки.

— Товариші! Хто ж у нас буде за старшого?

Поступово замовкли. Тільки хтось там, у кутку, настирливо климав на балалайці. На нього цитькнули.

— Керуйте ви, Тарасе Демидовичу.

— Та з мене поганий керівник...

Хвилину тривала мовчанка. Потім хтось сказав:

— А серед нас нема й такого.

Так я й приступив до діла. Швидко оркестранти посідали на стільцях по порядку. Попереду — балалаєчники та мандоліністи, за ними — пірколом — гітаристи. Двері в клас відчинились, і вбігло троє захеканих хлоп'ят: двоє з балалайками, власними, один з гітарою. Посадили й цих.

Подаю на скрипці ноту. Почалося настроювання інструментів. У класі піднявся шум і гам. Але в ньому вже було щось знайоме, музикальне, те, що настроювало на музикальний лад.

Живим вогником горіли очі в тих, хто сидів на партах. Тільки Тит Назарович Батожчук поглядав на все те якимось понуро, а коли зиркав на дружину, в очах світилися злоба й докір. Певно, йому це не подобалось — не було б цієї репетиції, сидів би він собі спокійно вдома.

Можна починати й репетицію. Але одразу виникли й перші труднощі. Грати-то грати, але що? Той кричав: «На річеньку», тому вривався в пам'ять один вальс, а тому — інший, хтось уже викинув на балалайці колінце з веселої польки.

Зійшлися на краков'яку.

На якусь мить оркестранти застигли в готовності, за-
тамували подих слухачі. Я підніс смичок, кивнув головою.
І залилися врзніобій мандоліни, заспішили балалайки, загу-
ли — хто в ліс, а хто по дрова — гітари.

Змахнув смичком — усе стихло. За вікном пролунав веселий
сміх. Там, виявляється, теж стояли в вечірній темряві боліль-
ники. Хтось із оркестрантів сердито позачиняв вікна.

Я пригадав, як колись у технікумі нас навчали грати. На
ходу перебудувався. Спочатку спробував з мандоліністами. Раз
зіграли, вдруге — пішло на лад. Потім з балалайками. Вони
спочатку засікли, моз ножі в ті дні, коли жінки шаткують ка-
пусту, далі поступово вирівнялись, злилися в одне. Влучивши
момент, я подав знак мандолінам. Вони вдало й звучно вли-
лися в мелодію балалайок. Гітари піймали тон дуже швидко,
адже на цих інструментах грали майже всі вчителі. І лише тоді,
коли мелодії злилися в одну, хоч ще й хвилясту, але єдину
музикальну течію, я рішуче опустив смичок на струни.

У присутніх якимсь фосфоричним внутрішнім вогнем засві-
тилися очі; ми грали. Кострубато, глухо, інколи й невлад, але
швидко вирівнювалися, і тоді дзвенів закличний, бадьорий
танок, і вже права нога Шухновського відбивала такт під пар-
тою, а на сухих губах Тита Назаровича мимовільно з'явилась
грайлива посмішка.

Грали довго, з запалом. На кілька хвилин спинилися, нала-
дили інструменти, потім я знову змахнув смичком, і проста й
велична знайома мелодія завирувала в стінах класу. Хтось
непомітно відчинив вікна, і вже ті, хто слухав початок нашої
репетиції за вікном, не сміялися. Нарешті, коли оркестр, особ-
ливо вдало викинувши останнє колінце, одночасно змовк, мов
обірвав усі струни, «музичний критик» Шухновський лівиво
сплеснув у долоні й промовив: «Браво». Заплодували в класі,
плескали в долоні під вікнами. І раптом звідти почувся знайо-
мий голос Якова Степановича:

— Вам представників від лікарні не треба? В нас Ліда Ми-
колаївна грає на мандоліні.

Після краков'яка грали вальс «Дунайські хвилі». Виходило
непогано. Але я бачив і розумів: мені не вистачало багато чого,
щоб керувати оркестром. Треба було шукати людину, яка б
по-справжньому поставила наш оркестр на ноги. Але де її
шукати?

Отож, коли після репетиції всі були збуджені, веселі, повні
надій і впевненості в успіху, я думав своє. Мені треба було
з кимось порадитись. Користуючись тим, що в школі зібралися
всі вчителі, я запросив їх до вчительської.

Розповів учителям про своє перебування в районі, про зустріч з новим завідувачем райнаросвіти, про сутичку з ним, не втаїв і того, що вже в думках був попросився з Ковалівкою. Розповів і про розмову з секретарем райкому Вогневицом. Про все те, що думав робити в майбутньому, виповів педколективу і просив у товаришів поради.

Після моєї інформації якийсь час стояла мовчанка. Вчителі думали. Я розумів — подумати було над чим.

Першим озвався Шухновський.

— Я вважаю,— сказав він, протираючи пенсне,— що сьогодні в нас не просто невеличка нарада і не просто інформація, а важливе, я навіть сказав би тронне, засідання педагогічної ради.

Він мружив свої короткозорі водянисті очі, здавався якимсь незвичайним без свого пенсне, ніби чужим у цій кімнаті. Та ось пенсне знову посаджене на широкого носа, очі блиснули знайомо, з прихованою лукавинкою, і перед слухачами з'явився в усьому своєму блиску звичний Шухновський.

— Це не просто інформація, це, як я вважаю, програма нашого шановного директора, на яку ми так довго й нетерпляче ждали. Отож, оскільки в цьому всьому, мов ядро в жолуді, закладена вся суть дальшої нашої роботи, хотілося б висловитись. Не подумайте тільки, боронь боже, що я критикую основні положення виступу Тараса Демидовича, ні, я висловлюю власні припущення. В боротьбі думок родиться істина.

Він говорив якимось тям'яно, з обмовками і недомовками, а я слухав уважно, боявся пропустити слово, намагаючись впіймати за хвоста те, що його не влаштовує в моїй програмі. А що це так, я був певний.

— Нас усіх у Ковалівській школі приємно вразив той факт, що ми за кілька днів забули, що таке наш загальний бич — невідвідування школи. На сьогодні відвідування ідеальне. Його не похитнула навіть явно зловорожа стаття в газеті. Ця проблема вирішена, і вирішена правильно. Перед нами інша проблема: виховання і навчання. Оскільки це стосується мене особисто, як завідувача саме цієї частини нашої діяльності, я хочу зупинитись на цьому детальніше.

Шухновський надовго відійшов у своїй промові від конкретних питань навчання та виховання. Він для чогось згадав і Яна Коменського, і Песталоцці, Жан-Жака Руссо і Фребеля, почав і про Ушинського, а потім захопився педагогічними думками Спенсера. Хоч я недавно і досить ґрунтовно знайомився

з педагогікою цих знаменитих учених, хоч ніби й непогано знав їхні педагогічні погляди, але якого трактування хотів надати їм Шухновський, ніяк не міг збагнути. Нарешті почало прояснюватись.

— Як наші великі попередники розуміли навчання і виховання? Відірвано одне від одного чи, навпаки, злито воедино, як одне нерозривне й невіддільне? До кого б ми не звертались в учених-педагогів, вони твердять одно: «Через навчання виховуй...»

Шухновський заплутано, крізь густу тканину багатослів'я підводив слухачів до того, що різні там гуртки, піонерська робота — це все ні до чого. Виховувати дітей повинен педагог не поза класом, а в класі, через ту систему знань, яка подавалась за програмою.

— Правда, я був би необ'єктивним у своїх судженнях, — продовжував Шухновський, — коли б не згадав про визначного педагога нашого часу Антона Макаренка. Мені здається, наш шановний Тарас Демидович саме якраз у полоні педагогічних ідей Макаренка, але кому не відомо: Макаренко педагог особливий, або, вірніше, педагог особливих умов. Його вихованці — злодії, влочинці. З ними й мова інша. Їх виховувати треба трудом, з них і на мить не можна спустати ока. Можливо, це якраз підходить до виховання таких індивідуумів, як Петро Ковалець, але чи підходить усе це до наших звичайних, нормальних дітей, що живуть у нормальних умовах, у сім'ї, яка в першу чергу відповідає за виховання дитини?

Шухновський говорив ще довго, але мене вже все те не цікавило. Я бачив: мій найперший помічник не поділяє мого погляду в питанні навчання й виховання. Я зважував, чи має він рацію. Ні, він мене не переконував. Я розумів, що Макаренка всього не візьмеш для звичайної школи. Але ж суть? Хіба діти, які виховувались у Макаренка, не ті ж, як і наші? От лишився Петро Ковалець напівбезпритульним, маємо й наслідки. Він не такий, як Зінкович, він більше скидається на Макаренкових героїв. А Федько Кабанець? А Парася Квочка? В них були сім'ї, але хіба можна на ці сім'ї перекласти виховання дітей? А чому б не подумати про виховання сімей, про вплив на них через своїх же учнів? Не того я ждав від Михайла Амадейовича... Але, певно ж, сам винен, треба було з ним поговорити до цієї наради.

Шухновського підтримав Чепур. Якщо завуч говорив завуальовано, весь час прикриваючись цитатами та посиланнями на авторитети, то цей висловився відверто, з грубуватим цинізмом:

— Певно, наш шановний директор хоче вивести в Ковалівській школі якісь власні педагогічні теорії. Про гуртки якісь говорить. А до чого ті гуртки? Ну, є в школах гуртки. Але це ж самодіяльність. А тут якийсь дивне виховне навантаження. Ну от виходить, я повинен керувати якимсь гуртком... Що ж, я можу керувати. Але лише історичним. Коли згодяться учні поглиблено вивчати, припустімо, історію Стародавнього Риму, я можу й поглиблено. Але в кого ж виникне бажання поглиблено, коли вони й непоглиблено не хочуть?

Він уривчасто хихикнув із свого ж дотепу, обвів усіх поглядом, чи оцінив хто влучне слово?

Ніхто не оцінив. Чепур урвав смішок.

— А ви, Миколо Івановичу, організуйте гурток юних істориків та й створіть з ними історію нашої ж Ковалівки,— порадив я.— І нічого в тому не буде смішного.

— Замість Риму — Ковалівки? — іронічно звузив очі Чепур.

— А ви спробуйте, Миколо Івановичу,— озвався раптом в кутка Федір Данилович.— Між іншим, це слушна думка. Я сорок років збирав матеріали...

Старий звівся на ноги, заговорив тихо, але проникливо:

— Сорок років. А придивилися б ви, скільки зміні! Загляньте в один 1905 рік. А кріпаччина? Це дуже важливий виховний і навчальний матеріал, Миколо Івановичу. Так що ви не смійтесь.

— Та я що ж,— розгублено похнюпився Чепур.— Аби учні згодились...

— Згодяться. Ви їм тільки скажіть. А щодо сумнівів, як учити, а як виховувати, то я вам із власної практики скажу. Для того, щоб дітей учити й виховувати, треба, щоб у класі були всі ваші учні. На сьогодні ми це маємо. Для того, щоб навчити грамоті дітей, щоб виховати їх справжніми людьми, дітей треба організувати. І ось саме гуртки і є такою організуючою ланкою, через них ми посилюємо інтерес до школи, любов до школи. А коли діти любитимуть школу, любитимуть учителів — вони гори перевернуть. І поведінка буде хороша, і успіхи добрі. Ось що я хотів сказати вам, Михайле Амадеївичу.

— Правильно! — підтримали вчителі Орла.

Шухновський знову заклопотано зняв з носа спітніле пенсне.

— Я ж, власне, не заперечую... Я ж не проти... Я лише, так би мовити, ставлю питання проблематично...

Мені подобалась ця реча Шухновського — відмовлятись від власних помилкових думок.

Озався Кривохацький:

— Я, як фізкультурник, думаю організувати фізкультурний гурток.

— Чудово!

— Чудово-то чудово, а платити за керівництво гуртками хто буде?

На цій нараді передо мною ще більше розкрилися і окреслились характери. Педколектив згодився з тим, що в школі треба розгорнути діяльність гуртків. Кожен з учителів узявся керувати тим чи іншим гуртком. Федір Данилович виручив Елеонору Степанівну:

— А я давній агроном. Коли дозволите, допоможу вам.

Одно було горе — нікому керувати хором. Та я все ж не втрачав надії.

Після зборів до мене підійшов Федір Данилович.

— Є в нас на селі один блискучий знавець музики, хороший диригент, — сказав він замислено.

— Хто він?

— Ото ж і воно — хто він, — похитав головою Орел. — Коли б цьому чоловікові не біда — далеко пішов би. А так що ж... рахівником працює в споживчому товаристві...

Так я вдруге почув про Івана Марковича Русака.

36

Згодом біографію сільського музики Івана Марковича Русака я знав краще, ніж біографію будь-якого композитора.

Батько Івана Марковича свого часу був дяком у ковалівській церкві. Славився своїм неперевершеним басом і вмінням перепивати на хрестинах чи похоронах усіх гостей. Кажуть, що коли б Русаків предок менше пив, то вислужився б на диякона і співав би не в такій поганенькій церковці, як ковалівська. Його, кажуть, нібито брали на якийсь час у містечко в кам'яну церкву, і він дуже сподобався городянам, бо коли співав на «достойне» чи виводив якого акафіста, дрижали шибки і двигтіли кам'яні стіни. Та незабаром дячок, напившись, віддав крамареві у заклад дияконську рясу, і його вигнали з посади. На втіху ковалівцям, він знову повернувся на колишнє місце.

Жив старий Русак самотньо, бо його єдиний син Іван учився десь аж у самому Києві, хто говорив — на дяка, й хто й — на попа.

Спраді, Русак віддав сина, як нащадка духовної особи, в духовну семінарію. Але Іван, що над усе кохався в музиці

і не любив церковної справи, бо вона йому встигла остогиднути через п'яницю батька, не закінчив семінарії і вступив до консерваторії.

Консерваторії він теж не закінчив. Довідавшись про те, що син кинув семінарію та пішов у богопротивну науку, батько перестав висилати йому гроші. Покрутившись, як в'юн на сковороді, Іван змушений був кинути навчання. Йому підвернулося місце в оркестрі якогось пересувного театру. Тут він грав на скрипці, диригував хором, який складався з небагатьох акторів, виконував при потребі другорядні ролі на сцені.

Так дожив до того віку, коли на скронях з'явився перший іній, хоч йому пішов тільки сороковий. Про батька не забував, хоч сам не приїздив, але, дивись, вряди-годи та й вишле старому якусь п'ятірку чи три карбованці.

Певно, ті гроші й довели старого до біди. Ішов якось із шинку та й звалився в глинище. Зламав ногу, руку. Саме на той час і в Івана трапилось непередбачене — розпався театр. Покрутився-покрутився недипломований музикант та й прибув, ніби в гості, до батька. З ним приїхала дружина, артистка того ж театру. Вона хоч ще й молодилась, але вже ніякі білила та рум'яна не могли сховати перших зморщок.

А тут почалася революція. Іван Русак міцно пристав до батьківського берега.

Згодом старий Русак помер. Церква лишилася без дяка. Івана, що визначався чемністю, набожністю і приємним, хоч і не сильним голосом, парафіяни упросили зайняти батькове місце. Повагавшись, Іван Маркович згодився. Дякував він лише кілька років. Саме до того часу, коли в газетах почали з'являться об'яви про зречення духовними особами свого сану. Іван Маркович Русак першим у районі скинув рясу, почав господарювати на землі. Організував у сільському клубі хор. У двадцять дев'ятому році вступив до колгоспу. Зараз працював рахівником у споживчому товаристві. Від хору його усунули, як ненадійного елемента.

— Ого, якби він не дяківської породи, — говорив захоплено Федір Данилович, — то це просто незамінним людина.

І ось мені цей Русак, хоч я його й у вічі не бачив, не давав спокою. Мене турбувало те, що він дяківського походження. Але здоровий глузд перемагав: якщо Елеонора Степанівна — попівна — має право навчати й виховувати дітей, то чому ж Русак, людина, яка першою відмовилась в районі від сану, не може навчати людей того, що їм так необхідно? Коли б був хоч поганенький знавець музики, можна було б обійтись без Русака, а якщо немає? Невже ж відмовлятись від

людини лише тому, що вона колись мала нещастя співати в церкві?

Вирішив порадитись з Шухновським.

Михайло Амадеїович, вислухавши мої міркування, скрикнувся, немсв від зубного болю.

— Музику він розуміє і любить. Але знаєте що, Тарасе Демидовичу? Коли говорити по совісті, не робіть цього. На вас уже й так усіх собак вішають, а коли ще й це... Хай уже я все життя страждаю через це духовне звання, але навіть що вам добровільно сунути шию в зашморг?

Він не переконав мене. Я ніколи не боявся ризикувати. Сумління підказувало мені інше: для загального добра треба робити все...

Радився з Недокусом. Корній Кирилович сказав:

— На твоєму місці я самого чорта не злякався б. Але річ у тому, що Русак не піде на це діло.

— Чому?

— Ось побачиш. Він — гордий.

Твердо вирішив: я таки умовлю Русака.

І ось ми з Федором Даниловичем заходимо в правління споживчого товариства. Тут людно, гамірно, накурено.

Івана Марковича я відразу впізнаю серед інших. Він гордо, з якоюсь незалежною величністю сидів за столом. Голова велика, сива, вуса чорні, покраплені білизною, обличчя правильне, білосніжне. Він глянув на нас розумними чорними, як вуглинки, очима, підвівся назустріч.

— Мое шанування, Федоре Даниловичу! — привітався приємним співучим голосом. — Скільки літ, скільки зим! А це, здогадуюсь, товариш директор? — по-простецькому звернувся до мене.

Познайомилися.

— Ви ж до кого, власне? — подікавився Іван Маркович. — До товариша голови товариства чи до мене?

— До вас, Іване Марковичу.

Він шанобливо хитнув головою.

— Пробачте, у справі службовій чи особистій?

— Особистій, Іване Марковичу.

Русак мовчки зібрав зі столу папери, сховав до шухляди, замкнув. Рахівницю теж поклав у невеличку шафу, примкнув дверцятка.

— Прошу до моєї господи, — запросив гостинним жестом.

Ми не відмовлялися. Навпаки, мені хотілося якнайближче взнати Русака, це ж не гітару купуємо для оркестру, а вибираємо керівника хору. Тут треба зважити все.

Іван Маркович жив у другій половині будинку, де містилась контора споживчого товариства.

Вдома гостинний господар познайомив мене з своєю дружиною. Вона була маленька, зморщена, як печене яблуко, ласкаво поглядала напрочуд молодими очима. Видно, на кілька років старша за чоловіка, але на диво метка, балакуча. На мене вона не звертала уваги, а Федора Даниловича засипала запитаннями. Її цікавило і самопочуття старого вчителя, і здоров'я Ганни Іванівни, і те, чому Ганна Іванівна так рідко заходить до Русаків у гості, і як відпочивалося Федорові Даниловичу влітку, і скільки та якого варення зварила Ганна Іванівна цього літа, і чи багато учнів у класі Федора Даниловича.

Старий Орел відповідав на всі ці запитання спроквола, ґрунтовно. Я тим часом звернув увагу на Русакову скрипку, що лежала в напіввідкритому футлярі.

— Граєте? — запитав Русак.

Він дістав інструмент із футляра, подав мені.

— Все моє багатство, товаришу директор.

Я уважно розглядав скрипку, стареньку, полинялу, витерту підборіддям.

Метка господиня не лише встигала розпитувати Федора Даниловича, а й подавати на стіл закуску. З'явилися і червоні, як жар, помідори, й мариновані гриби та квашені огірочки, смажена картопля і порізане на тоненькі кусочки сире сало. Біля нього лежала велика головка часнику. Іван Маркович довго чаклував чогось коло буфета, аж поки не дістав звідти пляшку горілки.

— Федоре Даниловичу, ваша любима. Калганівочка!

Чарка швидко розв'язала язики. Я на власні очі побачив, що Іван Маркович порядна й розумна людина, великий любитель музики. Коли Федір Данилович розповів йому про нашу вчорашню репетицію оркестру, рахівник аж підстрибнув на стільці.

— Та не може бути! Тарасе Демидовичу, товаришу директор! Оце спасібі вам! Нарешті і в нашій Ковалівці зазвучить музичне слово.

— Упевнений, що зазвучить, Іване Марковичу. Але тільки при вашій допомозі.

Русак закліпав очима.

— Тобто? Не розумію...

— Ми з Федором Даниловичем прийшли просити вас, Іване Марковичу, допомогти нам у цій справі. Діти хочуть грати, співати, а керувати хором та оркестром нікому.

Іван Маркович заклопотано насупився, мовчки наповнював чарки.

— Ну ж, беріть ще по одній. За успіх вашої справи.

— За ваше здоров'я.

Пили манюсінськими чарчинами. Але від незвички голова починала макітритись. А може, то не від горілки, а від хвилювання? Адже Іван Маркович так ще й не відповів на запитання.

— Я вам дуже вдячний, Іване Марковичу,— розчулено сказав я, сприйнявши його мовчанку за знак згоди.

Мені вже здавалося, що наш хор дзвенить солов'їно, а оркестр гримить на весь район. Дихалось легко. Недокус казав, що Русак не піде, а він навіть і словом не заперечив. І саме в цей час я й почув відмову Русака.

— Не раджу, товаришу директор, зв'язуватись зі мною...

— Це ж чому? — простодушно здивувався я.

— Я, знаєте, Тарасе Демидовичу, людина незвичайна, особлива, зі мною так і дивись — біди наживеш.

— А я не боюсь біди! — вигукнув я. І одразу ж скаменувся, зрозумів — маленька чарка, а що робить з людиною.

— По-перше, товаришу директор, я прихильник міцного.

— Чого? — не зрозумів я.

— Ну...— Іван Маркович, хитро примруживши око, ударив пальцем у напівспорожнілу пляшку.

Мені говорили про цю слабкість Русака. Але мені казали й про те, що Іван Маркович пив у міру.

— Всі п'ємо,— уперто сказав я.

— А по-друге, я на службі. Часом зв'язаний.

— А ми вас не перевантажимо. У вільний час.

Русак заперечливо мотнув головою. Потім узяв свою скрипку, торкнувся струн.

— Краще не будемо про це говорити.

— Іване Марковичу! — озвався захмелілий Федір Данилович.— Заграйте, любий. Давно не мав я насолоди. А ваша музика мені у вухах дзвенить, у снах сниться.

— А може, товариш директор спробує? — для чемності запропонував був Русак мені скрипку.

Я заперечливо замахав руками.

— Заграйте, Іване Марковичу, ми вас дуже просимо!

— «Сумнів», «Сумнів», будь ласка,— попросив Орел.

У кімнату ніби впурхнула райська птиця, замахала золотими крильцями та залилась небесним голосом. Скрипка в руках Русака ридала, терзала душу, піднімала завісу в таємничий світ, туди, де все було таке незвичайне, звеличене, сповнене

радості, муки й страждання. І вже нікого й нічого не існувало навколо — тільки я та ще... Ярина. Вона стояла перед очима, горда, неприступна, ранила своєю байдужістю душу, а скрипка, немов моя стражденна душа, виказувала їй усе, дорікала їй за непоправний крок. Я зовсім не помічав того, що по щоках котилися сльози.

А скрипка ридала, а скрипка кликала, а скрипка подавала надію на кращі дні, сіяла їй розвіювала важкий сумнів.

Як раптово почав, так несподівано й обірвав свою музику Русак. Федір Данилович крадькома втирав очі, поліз цілуватись до музики, бо був і розчулений, і трохи п'яний.

— О, коли б я так міг! — вихопилося з боєм. — Щоб у мене вона в руках отак говорила, і плакала, і страждала! Іване Марковичу, не відмовляйте нам. Ми вас дуже просимо.

Він поклав скрипку, задумливо ходив по кімнаті.

— Не просіть, любий, не можу, — якось з жалем, лагідно мовив Русак. — Я з дорогою б душею... Я стужився, сумую за музикою, за людьми, які грають, співають. Але мені все теказано, Тарасе Демидовичу!

Іван Маркович зупинився проти мене й почав поспішно, з якоюсь тугою і образою в голосі розповідати про свого батька-п'яницю, про своє невдале дякування в ковалівській церкві.

— Люди мене упросили. А в мене характер м'який. Ось ви просите, а я вже й розчулився... Вже мені скрипки заспівали, зазвучали дитячі голоси. Ех, давайте краще по однеденькій...

Згодом Іван Маркович сказав одверто:

— Не хочу вводити вас в оману. Я вже керував хором, але мене вигнали звідти, як останню контру. Проковтнув пілюлю, пішов. Що ж, може, так і треба. Тільки ж повірте, друзі, немає в мене на серці ні краплини зла до свого народу. Навпаки, хотів би людям віддати всього себе, вилити всю свою душу... Ех, люди, люди...

По його блідих щоках покотились сльозинки, не втираючи їх, він рвучко схопив скрипку, схилився над нею, і вже важко було зрозуміти, хто з них ридав — він чи скрипка.

Я сидів мов зачарований. Я любив музику, розумівся на хорошій грі, але чогось подібного ще не чув ніколи. Мені до болю хотілося, щоб ці живі, хвилюючі звуки жили серед народу, будили свідомість моїх учнів, робили їх хорошими, дружними, дисциплінованими, розумними. Ні, все одно не відступлюся від Русака. Я вже чув, як наш хор впливався в чарівну музику скрипки...

Так ми ні до чого й не домовились.

— Не хочу, щоб мене ще один раз ганебно виганяли. Цього вже не переживу. А я жити хочу, Тарасе Демидовичу, бо над усе люблю життя.

37

Осінь вступила у свої права. Вдень ще інколи по-літньому світило сонце, втікали кудись за обрій хмари, і тоді над Ковалівкою синім шатром вигиналось безмежне небо. Та знову з-за лісу пахабно дув студений вітер, мов гончі, вилітали в розвідку худючі хмаринки, а за ними сунули цілі полки сірих, налитих холодним дощем хмар. Хмурились над школою густі крони пожовклих осокорів, радились про віщось пошепки, застерігали по-святковому вимережану, неспокійну березу.

Ранками на пониклі трави випадали холодні срібні роси. Ніхто й не запримітив ранкового заморозку, а квіти зів'яли, згорнули своє зелене, ніби обгоріле, листя. На городах ліниво порозлягалися рябі та жовті гарбузи. За селом копали картоплю.

Від груш-дичок, що росли біля будиночка Шухновських, вечорами і ранками пахло принадно терпкою грушевою есенцією.

На світанку сюди приходила прибиральниця Улита, збирала тверді, як камінь, круглі груші. З них згодом вилежувались смачні коричневі гнилиці.

У полі пахло стернею і осінню. Ліс відгонив дощем і грибами, заколисував шумом соснових гілок, ронив з вершин сум, непокоїв тривожним лементом метушливих сойок.

Мов забутий уламок дзеркала, лежало серед лісу наше чисте озерце. Дрімає над водою Сягайлів кінь, так, видно, він до зими і не вб'ється в тіло. Його вже ніхто не пасе, в лікарні, здається, забули про те, що мають власний виїзд.

Ми з Петром Ковальцем часто тепер проходимо на світанку повз озерце. І щоденно бачимо того коня в одній і тій же позі: Про що він думає? Про незвідану таємницю небуття? Про той Рубікон, що відділяє світ від вічної темряви? Не каже.

— Мабуть, лікарів кінь скоро хвоста надме,— кожного разу віщує Петрик.

Цього ранку ми побачили незвичайну картину. Кінь не стояв, а лежав. Лежав якимось незручно, впираючись нижньою своєю губою у вогкий пісок. Біля нього стояв заклопотаний лікар, нерішуче помахував лозинкою.

— Ану, вовче м'ясо, вставай! — погукував він.

Коли ми підійшли ближче, Яків Степанович, не відповідаючи на привітання, почав скаржитись:

— Розлінився кінь до безкраю. Вже й на ноги звестись йому ліньки.

— То він здихає,— урочисто доповів Петрик.

Яків Степанович тривожно глянув на мене, а потім на хлопця.

— Не може того бути.— змінився з лиця.— Кінь ще молодий, тільки що замучений. Невже здихає?

Я порадив покликати ветеринара. Яків Степанович не став затримуватись. Він чомусь попросився зі мною, навіть руку тицьнув, заклопотаний, підбігцем подався від озера.

Всю дорогу Петрик посміювався:

— Ну й лікар! Людей лікує, а коня не може. Коня ж легше лікувати, ніж людину, а він не може.

— Кінь же не скаже, де в нього болить,— пожартував я.

Петрик довго мовчав, роздумував. Врешті згодився.

— А правда. Людей, мабуть, лікувати легше.

Гриби тепер ішли мов із води. Їх збирали щоденно і дорослі, і діти, але гриб, як у тому був переконаний Петрик, вміє маскуватися. Десять чоловік, буває, пройдуть однією й тією ж стежкою, а гриб собі сидить збоку, посміхається, він усіх бачить, а його — ніхто. Та від Петрикових чорних циганських оченят не сховається жодний. Поки я знайду якогось невдачу,— він десять винишпорить. Знайде і гукає на весь ліс:

— Тарасе Демидовичу! А гляньте — якого бика знайшов!

«Бик» — по-Петриковому — це великий товстий білий гриб. Коли ж кричав: «Дивіться, дивіться, який лежень!» — це значить: знайшов червоноголовця. Коли ж гукав: «Тигр! Тигр!» — це значить: напав на рижика. Коли танцював біля «тигра з тигренятами», то це значило — знайшов цілий кущ рижиків.

— А чому ти їх зवेश «тиграми»? — поцікавився я.

— А бачите ж, які смугасті? В школі на картинці точнісінько такі тигри намальовані.

Бабку звав баринею, бо мала розкішного капелюха, а маслюків — махлаями. Говорив про них зневажливо, уперто не брав до свого кошिका, але не залишав і на місці, збивав ногою.

По гриби ходив босий — жалів черевиків.

— У лісі швидко хром поб'ється,— говорив.— А тоді що? Хто мені такі черевики купить?

Було помітно, що до одягу він ставиться бережливо, в усякому разі, і штани, й сорочка ще були цілі. З цього немало, між іншим, дивувався Шухновський.

Швидко ми наповнили свої кошики грибами. Я покликав Петра. Час було спідати. Він обережно, ніби неохоче, взяв з моїх рук шматок хліба та сала, почав їсти. Раптом його осяяла якась згадка, він з острахом глянув на мене.

— Тарасе Демидовичу! А де ваш годинник?

Годинника я ніколи не брав з собою. Він лежав на столі, по ньому Петрик робив уроки.

— Вдома,— кажу.

— А що, коли його хто вкраде?

— То й що? Хай краде.

Петрик докірливо похитав головою.

— Добре діло! А тоді ви на мене подумаете?

Ясна річ, що, коли б не стало годинника, я не подумав би ні на кого іншого. Але ось уже минуло кілька днів, а годинник ніде не дівався. Більше того, вже кілька разів Петрик бігав до крамниці: то сірників купити, то цукру. Умисне давав йому грошей більш ніж треба. Кожного разу Петрик приносив здачі копійка в копійку, доповідав, що скільки коштує, та хвалився про те, що дуже боявся, щоб крамник, бува, не обдурив його.

— Чому б я на тебе подумав? — удавано здивувався я.

— Тому, що всі так думають.

— Бо ти ж сам і винен. Узяв же колись зошита в Михайла Амадейовича?

Хлопець похнюпився.

— А красти будь у кого і будь-що — це дуже погано.

Петрик почервонів, мовчки жував. Тільки вже згодом сказав:

— А хіба я не розумію?

— То для чого ж це робив?

— А то так...— Очі в хлопчика зухвало блиснули, він рвучко змахнув рукою.— Хлопці кажуть: «Не візьмеш! Не візьмеш!» А я їм на зло, кажу: «Не побоюсь». А потім підскочив, коли Шухновський поклав портфель, та й витяг. А то ще колись до сусідки в комору заліз. У нас з бабою молока немає, а в них аж із горла пре. А бабуся якось захворіла, нічого не їла аж тиждень — тільки воду пила. То я запитую: «Бабусю, ви молока хочете?» А вона: «Ох, де ж те в нас молоко? Я вже забула, яке воно є». То мені дуже шкода стало бабусі. Я й пішов до сусідки. Кажу: «Дайте мені трохи молока, а я вашій корові за те трави нарву». То вона вигнала мене з двору. Каже: «Іди геть, злодіяко, щоб і дух твій не смердів». А який же я злодій? То я розсердився і, коли вона йшла з дому, придивився, де ключа кладе, та й заліз у комору. Ох і напився ж я тоді молока! І сметану їв, і вершки з глечиків

позлизував. А тоді думаю: «Це б непогано так щодня». А кіт у сіннях — няв! То я впіймав kota та й посадив у комору і зачинив його там. А сам сховався в бур'яни — що ж буде? Ох і біла ж сусідка kota, ох і біла! Він верещить, аж мсні жаль стало, а вона його кочергою, та все примовляє: «Я тобі дам молока, я тобі дам сметани». Як корова, ревів той котяра...— Петро вдоволено пошморгує носом, грає чорними лукавими оченятами.— Так я днів п'ять ласував молоком та сметаною. А сусідка все біла kota. А потім пожалілася своєму дядькові, а той — ого! — лютий, як тигр. Узяв того kota, повісив каменюку на шию та й кинув у копанку.

Ковалець замислено похитав головою, дививсь якусь мить немигаючими очима. Певно, той кіт і досі лежав на його совісті.

— То я приманив чиясь кішечку та й зачинив її в коморі. А вона, мабуть, зрозуміла, що непереливки, нявчить не своїм голосом. Аж ось і сусідка повертається. Прислухалась та: «Свят, свят! Кіт воскрес. Люди добрі, та що ж це на світі робиться?» — розповідає і не посміхається, тільки в очах танцюють смішинки.— Було ж тоді! Впіймала сусідка кішку, потягла до іншої сусідки. Ох і лаялись же, ох і лаялись! З обіду до самого вечора. Ще й на другий день уранці долаювались. А кішку ту посадила хазяйка під піч та й з хати не випускала. Тоді я приманив з вулиці чийогось пса. Худючого такого, як ото кінь у Сягайла. Та й залишив його в коморі. Били ж того собаку. Він усі горшки та глечики там поперевертав. Смалець виїв. Нався так, що став круглий як м'яч. Та сердитий дядько з нього геть усе вибив. То такий...— згадавши про дядька, Петро насупився.— Він і мене бив. Ого! Той так б'є, що вже й не знаєш — живий ти чи на тому світі. Ота сусідка, що я її кішку посадив у комору, таки підгляділа, коли я у комору залазив, та й виказала мене. То він і впіймав мене. Убив би, чорт, та люди вже відняли.

Петро замислено хитає головою, піби сам собі дивуючись, як після такої бійки він ще лишився живий.

— Ну, та я їм все одно віддячив! — переможно блискає він очима.— А хочете знати як? От відгадайте!

Я знизав плечима.

— Вночі я заліз до тієї сусідки, що виказала мене, у курник. Упіймав курку та півня, скрутив їм в'язи та й відніс їх до того, що бився. А по дорозі ще й пір'ячка потрусив, щоб видно було, куди стежка веде. Поклав тих курей на призьбі, житніми снопами прикрив. Ох і було ж потім, ох і було! Тітки знову три дні лаялись і до сільради ходили, а дядьки навіть

чубилися. Тому, що мене бив, добре око підсинили. «Ага,— думаю,— знатимеш, як битися».

Закінчивши свою розповідь, Петро якусь мить помовчав, потім додав:

— Але це все було минулого літа. Тепер я уже такого не роблю. А то з ними інакше можна?

Я слухав Петрову сповідь, а на душі було гірко, хотів, але не міг осуджувати вчинки хлопця. Мене обурювала та бездушність, та байдужість, з якими ставляться часто дорослі до дітей. Замість ласкавого слова, замість склянки молока, яке, можливо б, не стільки допомогло тоді бабусі, як добром розлилося б у дитячому серці, зажерлива сусідка запалила цілу пожежу ненависті в душі дитини, наштотхнула на хуліганство. Але я сказав суворо:

— Ти недобре робив, Петре.

— Навіть коли то погані люди?

— Навіть. Коли ти вважаєш когось поганим і починаєш робити йому зло, ти сам стаєш гіршим за нього. Зрозумів?

Він довго думав, певно, зважував сказане.

— А я більше-й не збираюсь такого робити! — знизав на-решті плечима.

Додому повернулися ми вдоволені. На небі розвіялись хма-ри, привітно світило сонце, а наші кошики були повні грибів,

38

Напружені, сповнені вщерть новинами, турбствами, роботою, дні змінюлися насупленими вечорами, по-осінньому непроглядними ночами. Вранці збігалися до школи учні, до хрипоті веселили їх загальний улюбленець — патефон, сходились учителі, вносили до вчительської сільські та шкільні новини.

Одного ранку з'явилась в учительській сенсаційна новина: в четвертому класі сталося неможливе — Федір Кабанець узявся за науку.

— Ви розумієте, товариші,— говорила Ярина, сяючи від щастя,— сталося восьме чудо. Я звикла до того, що Кабанець — ні за холодну воду. А то, бачу, дістає зошит, дістає ручку. Очам своїм не повірила, а він пише. Думаю собі: «Певне, вже каверзу якусь придумав». Глянула — ні ж бо! Робить те ж саме, що й усі інші. Руку навіть підняв, із запитанням звернувся.

— А в нас уже багато чого неможливого стало можливим,— зауважив Федір Данилович.

Тепер Ковалівська школа не завмирала вечорами. Її просторі вікна довго сяяли після того, як закінчувала роботу друга зміна. Кожного вечора працювали гуртки.

Ті зміни, що відбулися в нашій школі, мене тішили. На пришкольній ділянці учні викопали глибокі ями, засипали в них глину та перегній. Кілька днів кипіла робота. Розміряв площу Орел, але не відставала й Елеонора Степанівна. Вона, вирядившись у сіре широке плаття, невідступно ходила за учнями, поважно перевалювалась крутими клубами, невтомно заохочувала юних мічурінців до роботи. Потім подовгу, ніби про щось надзвичайне, розповідала про все те в учительській. Вона не пропускала нагоди попередити:

— Глядіть же, Тарасе Демидовичу, роздобудьте хороших саджанців! Я вже бачу той час, коли зацвіте наш шкільний сад.

Працювали й інші гуртки. Стрибали фізкультурники, читали цікаву книгу літгуртківці, вишивали вишивальниці. Та найактивніше все ж працювали музиканти. Кожного вечора в окремих кімнатах збирались балалаечники, гітаристи. Не ті, що вміли грати, а ті, які бажали навчитись. Відбивати такти та робити переходи їх навчали наші музиканти-віртуози. Балалаечників учив семикласник Миша Гуркало, гітаристів — восьмикласниця Ліда Конопацька.

Федір Кабанець старався до сьомого поту, осилював балалайку. Я часто заходив до музик, бачив їхні муки, розумів прагнення, схвалював ту впертість, з якою вони різали пальці об туго натягнені струни. Та, певно, найважче давалась музика Федору. Він хоч і мав великі вуха, але вони, певно, були більш здатні не до музики, а до того, щоб за них тягав батько. Хлопець уперто бив усіма пальцями по струнах, але звук виходив з-під його руки якийсь глухий, важкий, вимучений. Федорова гра весь час різала вухо, він ніяк не попадав у такт з іншими, не чув гри сусідів. Але в маленьких, пронозуватих очницях хлопця світилося стільки впертості й віри в свою перемогу, що мимоволі й сам починав думати: «А гляди ж ото — ще й гратиме!»

А поки що я вирішив сам зіграти на Федоровому захопленні грою. Не звертаючись ні до кого особисто, я заговорив про те, що дехто більше захоплюється гуртками, ніж навчанням, і що доведеться таких виключати з гуртків.

— Тільки той, хто добре навчається, може бути й хорошим гуртківцем, — сказав я.

Бачили б ви, якими очима зиркнув на мене Федір! Але я вдав, що того не помітив, похвалив музик за старання

й зауважив, що, певно, серед них не знайдеться байдужих до науки, кого треба було б виганяти з гуртка.

Внаслідок — сенсація: Кабанець узився за науку. Чим тільки людина не поступається задля служіння мистецтву!

Радувало мене й те, що на уроках учні поводитися краще, навіть заводяки не зважувались бешкетувати. Мене вже більше починало турбувати те, що дехто з учителів ще ставився до своїх обов'язків по-казенному.

Найбільше мене непокоїв Тит Назарович Батожчук. Уже двічі чи тричі його уроки довелося замінити. Лідія Григорівна в таких випадках повідомляла, що «старому» (так вона його звала в очі й заочі) погано. Я радив запросити до хворого Якова Степановича. Лідія Григорівна безнадійно змахнула рукою: не допоможе, мовляв, йому лікар.

— Ключнув Тит,— посміхався своїм золотим пенсне Шухновський.

Мене це зовсім не влаштовувало. Вирішив сам побувати у Батожчуків. І якраз у той час, коли нашому «Піфагорові» погано.

Та спочатку я побував у інших учителів. Незручно ж було зробити наскок на хвору людину. Маскувався під загальну справу — ознайомлення з побутом учителів.

Кривохацькі жили в невеличкому будиночку. Він належав якомусь лісникові, той жив у лісі, в сторожці, а хату здавав під квартири вчителям. В одній половині жило подружжя, в окремій кімнаті — Вася Бабак.

Кривохацькі саме снідали. Вони розгубилися, не ждали моєї появи. Вже й не знали — снідати чи кинути. Мені теж було незручно: запрошували до столу. Правда, я відразу ж помітив, що запрошувати не було до чого: миска вареної картоплі та солоні огірки. Ледве стримався, обурило те, що через якогось мотоцикла скупий Федір Андрійович доведе до дистрофії свою й до того захарчовану дружину.

Особливих скарг у Кривохацьких не було. Вона й зовсім мовчала, а він тільки попросив, щоб дров привезли їм березових, а не соснових, бо соснові курять. Насправді ж, говорив мені Шухновський, Федір Андрійович економив на дровах — березових ішло менше, отож можна було якусь копійку з дров і доточити до мотоцикла. Він і за свій фізкультурний гурток узився досить ретельно, певно сподіваючись, що й це щось додасть до омріяного мотоцикла.

З дому Кужелів вийшов ще з важчим настроєм. Маргарита Василівна Кужель — жінка спокійна, тиха, працьовита. Її ніби й немає в школі. Прийде перед самим дзвінком, іде додому.

разом з учнями. «Свекруха в неї лиха»,— сказала якось Шухновська. А Михайло Амадейович, як завжди, підкусив: «Догоджає любимій мамуні».

І я переконався, що, на жаль, це так.

У хаті, коли я зайшов, були Маргарита Василівна та свекруха. Як тільки глянув я на ту свекруху, так відразу і зрозумів усе. Це сухорлява жінка, пряма, як дошка, з довгими чорними руками і обличчям, що являло собою щось середнє між портретами Малецької і Казанської божої матері, одним своїм виглядом навіть мене примусила знітитись.

Маргарита Василівна, вдягнена в простеньке ситцеве плаття, схиливши широку спину, звично товкла щось у великому цєбрі. В хаті стояла сиза завіса від пари, солодко пахло вареною картоплею. Побачивши мене, Маргарита Василівна випрямилась, на її вилицюватому некрасивому обличчі спалахнув сором'язливий рум'янець. Вона, певно, не знала, де подіти важку, відшліфовану руками не одного покоління Кужелів товкачку.

— Чого засоромилась? — владно гаркнула на невістку свекруха.— Товчи та неси кабанові, бо верещить, аж саж ходором ходить, це переверне.

Маргарита Василівна мерщій запрацювала товкачем.

— А тобі, парубче, Антона? — зміряла мене поглядом Кужелиха.— Він не сидить дома. Ні світ ні зоря — збунтується і подавсь. І подавсь, і подавсь. Ніби та служба не бог вість що нам дає до хати. Про своє думати ніколи, за громадським світу не бачить. А подяка яка? Дуля з маком. Інші хоч красти вміють, а він і того не годен. І сам не гам, і другому не дам. Ти ж з району, видать?

Маргарита Василівна розігнулась, сказала свекрусі, хто я.

— А-а, от і добре,— хижо зиркнула на мене Кужелиха.— А я до тебе, чоловіче добрий, збиралася зайти якось.

Маргарита Василівна заспішила до іншої кімнати. Це не сховалось від зірких очей свекрухи.

— Не никай по закутках, молодице! Тобі наказано: винеси свиням їсти. Чи, може, мені тягати відра? Я на вас усіх не нароблюся. Відробила своє. Так-то.

Маргарита Василівна, ховаючи від сорому очі, накинула на плечі якусь фуфайку, понесла свиням.

— Отож хотіла тебе просити, голубе,— звернулась тоді до мене Кужелиха.— Не затримуй там у своїй школі моєї невістки. А то вдома господарство, я вже робити не годна, хлопці, як вітер, двору не тримаються. От, карай мене бог, швидко воно прахом піде, це господарство.

Хоч господарство в Кужелів було неабияке, але порядок, видно, був у всьому. Подумав: то ж, певно, руками Маргарити Василівни все робиться.

Розповідали мені: Маргарита приїхала вчителювати вже немолодою дівчиною. Працювала добре, вся віддавалась своїй роботі, бо, певно, вже не думала, що хтось візьме її за дружину. Була і некрасива, і незграбна. Селянка, звикла до важкої роботи, вона, і ставши вчителькою, зовсім не набула рис інтелігентки. Та ось прибув у село Антон Кужель. Його, певно, привабилла не стільки Маргарита, як те, що вона вчителька. Вони одружились. На жінку звалили всю найважчу роботу в господарстві.

Відверто сказав старій Кужелисі:

— Маргарита Василівна — вчителька. І я вам якраз хотів сказати про те, що вона школі приділяє мало уваги. А це ж її основна робота.

— Яка там робота? — невдоволено забурчала Кужелиха. — Що вона, гроші великі одержує? Що й одержить, то, гляди, батькові своєму відішле.

— Ой мамо, що ви говорите? — озвалась невістка. Вона саме нагодилась на останні слова свекрухи. Раз чи двічі посладала по сотні.

Кужелиха ніби й не почула слів невістки, немов тієї й не було в хаті.

— А решту — то на позики всякі, то на хинді різні, то Антону віддасть, а той проп'є, гемон.

Вийшов я від Кужелів задуманий. Рятувати треба було цю локірну жінку, бо заїздить її стара карга, виб'є з голови й те, що набула колись у технікумі. Але як?

Одного дня знову захворів Тит Назарович. Я пішов до Якова Степановича. Почувши, куди я його запрошую, Сягайло заблагав:

— Тарасе Демидовичу, любий! Куди хоч, тільки не до Тита Назаровича. Та це ж викінчений алкоголік! Його до психіатра треба. Побував я в нього раз та й зарікся. Він мало не примусив мене пити з ним і, ви тільки уявіть собі, що? Горілку. Ледве я ноги виніс з його апартаментів.

З тривогою наближаюсь до Батожчукових «апартаментів». Батожчуки наймають кімнату в просторому будинку під оцинованою бляхою, що належить продавцеві сільської крамниці. Вхід до Батожчуків через кімнату господаря.

Мене зустрічає жвава, моторна молодичка, дружина продавця.

— Тит Назарович? Ой же, здається, їх і немає,— заспішила вона, заступаючи двері до Батожчукової кімнати.

— Що нема? Що ти там мелеш? — раптом донеслося якесь глухе лев'яче ричання з-за дверей. — Хто там?

Молодичка зніяковіла, почервоніла.

— Отож я вдома не була... А вони, виявляється, повернулися.

Батожчук сидів за столом. На ньому була брудна, розпанахана на грудях спідня сорочка, через плечі лежали перекручені підтяжки, на ногах — жіночі хатні капці. Волосся розкуйовджене, очі червоні, по-волячому бездумні.

— А-а! — протягнув він, побачивши мене.

Його очі почали були прояснюватись, на лобі зібрались вморшки. Щось схоже на переляк і зніяковіння зародилося десь у складці сухого рота. Та все те вмить стерлося. Він звівся на нетверді ноги, дурнувато посміхаючись, гостинно змахнув рукою.

— Тарасе Демидовичу! Тарасе Демидовичу! — повторив. — Відмінно! Чудово! Ви геніальна людина. Я говорю Лідусі... А вона в мене — дурепа,— безнадійно махнув рукою і сів. — Тарасе Демидовичу! Вип'ємо! За процвітання науки і Ковалівської школи вип'ємо.

Гнівню дивився в його безсоромні п'яні очі. В мене було одне бажання — зняти з його плечей витягнені, перекручені старі підтяжки і відшмагати, відшмагати так, щоб пам'ятав до нових віників.

— Дякую, Тите Назаровичу,— все ж спокійно відповів я на запрошення.

— То чого ж ви прийшли? — здивувався Батожчук.

— Глянути, як ви живете.

Окинув поглядом велику світлу кімнату. В кутку стояло широке ліжко. На ньому, мов у барлозі, лежала зім'ята постільна білизна. На пофарбованій у червоне підлозі валялась голова від оселдця, хвостики квашених огірків, бараняча кістка.

— Дивіться! — великодушно дозволив Батожчук. При цьому він зробив такий широкий рух рукою, що не втримався на ногах, впав у лозяне крісло.

— Ось що, Тите Назаровичу,— сказав я, оглянувши житло,— лягайте негайно спати, а коли проспитеся, заходьте в школу. У мене до вас серйозна справа.

Батожчук невдоволено махнув рукою.

— А йди к чорту! Який же ти друг, коли ти в моєму домі не хочеш випити чарки?

Ці слова він гаркнув уже, коли я став на порозі.

Ця зустріч забулась лише тоді, коли повернувся до школи і застав тут завідувача райвно та старого Єфремовича. Він був бухгалтером у райнаросвіті. Побачивши їх, подумав: «Ну, певно, знову якісь дописи».

39

Зустріч була холоднуватою. Я не виявив ні подиву, ні захоплення, привітався стримано. Будяк так само не кинувся в обійми, швидше навпаки, недбало буркнув у відповідь на привітання, запитав мляво:

— Ну як справи?

— Маєте нагоду ознайомитись особисто,— дещо, з викликом відповів я.

Він якусь мить ловив мій погляд. Не впіймавши, багатообіцяюче протяг:

— Скористаємось нагодою.

Будяк розмовляв з Шухновським. Поговорити зі мною не встиг, бо подзвонили на урок. Я повинен був іти в шостий.

— Що ж,— звівся на ноги високий Будяк.— Почну з вас. Не заперечуєте?

Бухгалтер райвно, підсліпуватий Єфремович, розпитував у Васі Бабака про те, де знаходиться сільська Рада.

— Підете прямо, прямо, пікуди не звертаючи, а там, не доходячи до колодязя, завертайте праворуч, побачите невеликий садочок, а в саду будинок — ото й сільрада.

Єфремович ніяк не міг второпати. Довелося дати йому в супровід нашу Улиту.

Будяк ніби навмисне сів поруч з Парасею Квочкою. Але це мене не стурбувало — хай завідувач райнаросвіти побачить, з якими учнями доводиться нам працювати. Та, на мій подив, Парася Квочка, суплячись і невдоволено косячи око на Будяка, витягла з-під парти зошити. Перед нею стояла чорнильниця-невиливайка. Вона старанно почала писати разом з усіма, пильно поглядаючи на дошку. Я викликав її десь третьою чи четвертою. Парася покійно, з виразом якоїсь приреченості почала писати на дошці. Зробила, правда, кілька помилок, не змогла їх виправити й пояснити, але вже й те, що послухалась, було досягненням.

Тільки на перерві з'ясувалося, чому Парася змінила свою поведінку. Коля Зінькович розповів мені нишком:

— Тарасе Демидовичу! То ми Квочку налякали.

— Як?

— А сказали, що, коли вона не вчитиметься, отой начальник, який сидів на уроці, посадить батька в тюрму. То вона відразу ж і зошит попросила, і ручку.

— Для чого ж ви її обдурили?

— А то щоб вам через неї були неприємності? І так он у газеті написали...

До самого вечора Будяк ходив на уроки, розмовляв з учнями, з учителями. Дивився на дрова, обіішнов шкільне подвір'я, заглянув у ями, заготовлені мічурінцями для саду. Навіть побажав зустрітися з дідом Хомою Дягілем, який саме закінчував ремонт шкільної огорожі.

Повернувся з сільради Єфремович. Довго і прискіпливо перевіряв фінансові справи школи. Я, хоч і не знав, як вони велися попереднім директором, давав пояснення. Розумів — ця ревізія не просто так. Певно, попередній директор накоїв чогось, бо інакше Єфремович так причепливо не копався б у паперах. Зробивши всі необхідні виписки, він потім довго й швидко цюкав на рахівниці, то високо скидаючи на лоба густі сиві брови, то плямкаючи сухими губами, то на хвилину спиняючись і чухаючи лисину.

Уже стемніло, коли Єфремович закінчив ревізію.

— Нічого не розумію...— бубонів він сам до себе.— Де Арсен Іванович?

Будяк, ніби чекав за дверима, зайшов в учительську.

— Як у вас справи, Степане Іполитовичу?

Єфремов запитливо глянув на нього, знизав плечима:

— Нічого не знаходжу, Арсене Івановичу. Все ясно, як у божий день, порушень ніякісіньких. Одне незрозуміло...

— Що?

— Костюм ніде не проходить.

На хвилину запала мовчанка. Єфремович і Будяк дивились один на одного якомсь допитливо, ніяково, здавалось, що це саме вони поклали десь тут, у Ковалівській школі, якомсь костюма, а від нього лишилось тепле місце.

— А це ми зараз з'ясуємо,— пробубонів Будяк, сідаючи до столу.

Він дістав з кишені конверт, витяг листа, звернувся до мене:

— Одне питання, товаришу Залужний.

— Будь ласка.

— За які кошти ви купили одяг Петру Ковальцю?

Мені одразу стало ясно, до чого зводилася ця ретельна ревізія. Гнів закипів у грудях.

— А це когось обходить?

— Тож певно, що обходить,— Будяк суворо зсунув на переніс брови.— Ще й місяця не директоруєте тут, а матеріали сплиються, мов з мішка. За який же рахунок ви купили той костюм? — уже з подивом зирнув на мене.

— Я міг би не відповідати на це запитання, товаришу Будяк. Але оскільки бачу в ваших руках новий донос, і коли він зв'язаний з цим запитанням,— скажу. Бачите, справа в тому, Арсене Івановичу, що я одержую зарплату за свою працю і розпоряджатись нею маю право, як мені хочеться. А коли на кожную особисту витрату будуть до райвно надходити заяви, то вам часто доведеться виїздити в Ковалівку. Я думав, що ви приїхали до нас не з приводу кляузи...

Будяк розгубився. Він допитливо, з якимось подивом і недовіром дивився мені в очі.

— Нічого не розумію... Тут пишуть, що ви купили за шкільні кошти одяг дитині, яка ніякого відношення до школи не має.

— Там, певно, ще що-небудь й інше пишуть?

— Пишуть і інше. До речі, будь ласка, ознайомтесь. Він рішуче передав мені лист, заходив по кімнаті. Єфремович безтурботно барабанив пальцями по рахівниці. Зайшов Шухновський.

— Арсене Івановичу! — незалежним тоном звернувся він.— Елеонора Степанівна просить вас і Степана Іполитовича на обід.

Будяк подякував. Відмовивсь. Випровадив з Шухновським бухгалтера.

Я читав листа. Він був адресований у редакцію обласної газети. Там з нього зняли копію, переслали для перевірки в райвідділ. У листі писалося про ті неподобства, які діялись у Ковалівській школі: про зловживання та самодурство директора Залужного. Про ті ж дрова і діда Дягіля, про насильне заганняння учнів до школи, про жахливе розбазарювання державних грошей, про потурання з боку директора хуліганам та порушникам дисципліни, про безладдя на уроках. Як зразок розтрати державних грошей наводився факт купівлі одягу «невиправному хуліганові» Петру Ковальцю, який «забезпечує директора краденими продуктами, як-то грибами, а може, й ще чим іншим». Вказувалось і на те, що директор не гребує експлуатацією цього хлопця в особистих цілях для купівлі в крамниці різних речей та продуктів і т. д.

Прочитавши, спокійно передав листа Будяку.

— Ну як? — запитав я.— Вам усе зрозуміло?

— Крім одного. Для чого вам, Тарасе Демидовичу, витрачати власні гроші на якогось хулігана? Що ви — виправити його хочете?

— Хочу.

Він знизав плечима, безнадійно махнув рукою.

— Як собі знаєте. Але все ж мене цікавить, який злий дух стоїть у вас за плечима і підстерігає кожний крок? Боюсь, товаришу Залужний, що важко вам буде тут працювати.

— Ви маєте повне право звільнити мене, товаришу Будяк,— сухо натякнув я на недавню сутичку.

Він спинився передо мною, посміхнувся.

— А ви справді, той... йоршуватий. Ті, що характеризували, не помилились. Але чому вас виставляють у такому світі?

Я мовчав. Він теж мовчки походжав по кімнаті.

— А втім, не кожному зрозуміти деякі ваші дії. Не кожний купить за власні гроші одяг якомусь безпритульному.

Він розсміявся. Я вперше побачив посмішку на його довгому, лобостому обличчі. Усміхненням воно стало відвертішим, щирим, значно кращим, аніж тоді, коли він намагався надати йому начальницької суворості.

— Кажу щиро, я радий, що все це так, як є, а не так, як пишуть...

У мене на серці теж розтанув останній лід.

— Я теж радий,— кажу у відповідь.

— Чому радий?

— Та що ви врешті розібрались.

Він узяв свої справи.

— Ви де обідаєте, Тарасе Демидовичу? Де живете? Зрозумів: це крок до повного примирення.

— Якщо не погребуете, прошу до моєї хати. До речі, почастую тими грибами, про які пише Мацько. Сьогодні вранці назбирав власноручно у наших лісах. У нас їх красти немає потреби, аби не лінувався, під ногами ростуть.

За обідом Будяк став невпізнаним. Розмовляв невимушено, розпитував про школу.

Я відчув — дуже слабо розуміється новий завідувач на тонкощах учительської роботи. Розчулившись, він і справді підтвердив цей здогад.

— Для мене школа, Тарасе Демидовичу, до деякої міри — terra incognita¹. Адже практична робота в школі багато

¹ Terra incognita (лат.) — невідома земля, темний ліс.

значить. Особливо для керівника. Мені ж не пощастило, так би мовити, заглибитись у педагогічний процес. Як відмінника навчання, відразу ж із студентської лави забрали в обласний відділ, інспектором благословили...

Про це він говорив з якимись нотками і самовисміювання, і разом з тим законної гордості з того, що саме його помітили, саме його висунули, а не когось іншого.

— Так що мені доводиться не лише інших учити, а й учитись самому.

У двері постукали. Зайшов Петрик. Побачивши чужого, він ворожим поглядом зиркнув на нього, насупився, вислизнув за двері.

— Це, бува, не ваше протеже? — подікавився Будяк.

— Він.

— Справді, дикуватий якийсь у нього вираз. До речі, Тарасе Демидовичу, для чого вам уся ця петрушка? У вас є з ким возитись. А дисципліну вам треба підтягувати й підтягувати.

— Треба, — зітхнув. — Але розумієте, Арсене Івановичу, в чому справа. Цей Петро — дитина шкільного віку. Його не раз виключали із школи. І ось зараз один він ходить поза школою. Ви, педагог, повинні зрозуміти мої почуття. Виховати з нього людину — справа моєї честі.

— Мороки з ним буде. Адже він — хуліган, злодій.

— Хто вам сказав, Арсене Івановичу?

— Ваш завуч краще за вас дітей знає.

Ясно. Шухновський уже встиг наговорити і на мене, і на Ковальця. І чому він ненавидить, переслідує цю дитину? Невже через ті два копійчаних зошити?

— У кожного свій досвід, Арсене Івановичу, і свій погляд на ці справи. Вам піколи не доводилось бувати в колонії неповнолітніх злочинців?

Будяк заперечливо хитнув головою.

— Мені в час педпрактики довелося познайомитися з цією установою. І я згодом дуже багато думав про колоністів. Хто винен у тому, що інколи наші, радянські діти, допитливі, хороші, непосидючі, розумні, потрапляють спочатку в розряд невинуватих, а потім поступово стають і злочинцями? Ми самі винні. Не звертаємо уваги на дитину, відштовхуємо її від школи, а що ж їй діяти? Ще трохи — і з Петра Ковальця був би ще один неповнолітній злочинець. А насправді — це ж хороша дитина!

Будяк чи-то серйозно, чи жартома прикрив мою руку своєю обома.

— Вірю. Переконав, Тарасе Демидовичу. Ну що ж, бажаю успіху. Мир! І пробач за те, що погарячився при першому знайомстві.

40

Директор школи. Різні бувають директори і різне директорування. Лише в Ковалівці я зрозумів, що мені ще багато треба до того, щоб бути справжнім директором. Скрипалівська школа просто-таки засліпила мене, виховала почуття якогось всесилля. Здавалось, що директорові усе під силу, що вже саме звання працює на цього.

У Скрипалях був дружний учительський колектив. І я там відчував себе не стільки директором школи, як ватажком комсомольської ланки.

Зовсім інша річ директорувати в такій школі, як Ковалівська. Ось і вчора Корній Кирилович розповів мені таке, що я довго не міг заспокоїтися. Все роздумував, як почати розмову з нашим допжуаном — Чепуром.

А поки що я мав собі іншу халепу. Написав наказ, перший наказ по Ковалівській школі за власним підписом. За прогули та п'янку оголосив Батожчукові Титові Назаровичу догану.

Цей наказ лежав переді мною на столі, я дививсь на нього з якимсь подивом, читав і перечитував, і все більше закрдався в душу сумнів. По-перше, як він буде сприйнятий колективом, а по-друге, чи далеко зайдеш на таких наказах? Сьогодні наказ про Батожчука, завтра треба писати наказ про Чепура. А чи це зміцнить колектив? А що, коли навпаки — не злютує, а розлютує? То й що ж — мовчати? Пристосовуватись? Заробляти дрібний авторитет? Наш, мовляв, директор добренький, роби що хоч, — не помітить. Будьте терплячі до нього, а він вам усе простить, ніколи не скривдить.

Рішуче йду в учительську, внішую наказ. У класах бджолине гудіння — навчається перша зміна. В учительській — нікого. Той наказ, що з'явився на дошці об'яв, — мов гвіздок у серці. Може, зняти, поки ніхто не бачив? Поговорити на педраді обережно, тактовно?

Інша думка заспокоює. Педрада педрадою. Треба говорити й там. Але ти директор, адміністратор. Ти повинен твердою рукою, коли бачиш неподобство, викорінювати його. І не тільки викорінювати, а й виправляти. Ти повинен і покарати Батожчука, і допомогти йому. Але як? Це ж не

звичайна собі примха в чоловіка — це хвороба. А хворобу треба лікувати...

Тепер я знав, що робити. Наказ лишається на місці, а я йду до Сягайла.

Ці дні Яків Степанович не показувався на люди. Втрата коня вивели його з рівноваги, мало не поклала в ліжку.

Непомітно прокрадаюсь у коридор. Двері в лікареву кімнату напіввідчинені. Крізь широку щілину видно Сягайлову руку. В ній пляшка. Лікар тільки-но нахилив її над високою мензуркою. Я постукав. Метнулась рука з пляшкою, сховалась за столом.

— Хто там? — протяг Яків Степанович.

— Дозвольте?

— Ах, це ви, Тарасе Демидовичу! Заходьте, заходьте, будь ласка!

Він широко відхилив двері, гостинно розставив руки, оголені мало не до ліктів. Його ніс, великий, червоний, в хитро мудрому сплетінні голубих жилок, радів більше від самого господаря.

— А я оце, не повірите, Тарасе Демидовичу, збирався сьогодні до вас. Обідали? Сідайте до столу, спробуємо нашого лікарняного обіду. А в мене, знаєте, таке горе, таке горе...

— Що ж трапилось, Якове Степановичу? — вдав, що нічого не знаю.

— Така втрата... Пропав мій кінь. Ви ж розумієте, Тарасе Демидовичу, що лікарня без свого виїзду — не лікарня. А коли раптом доведеться евакуювати хворого до районної лікарні?

Я уявив собі, як би лікар віз хворого до району на своєму Гнідкові, і в душі був вдоволений з того, що Яків Степанович лишився без виїзду.

Лікар силоміць тягнув мене до столу. Вдаючи, що не маю особливого бажання сідати, я опинався, аж поки не влучив моменту та не сів з того боку, де Яків Степанович поставив пляшку.

— Що ж ви так, Якове Степановичу, — кажу жартома. — До такого обіду треба ж чарку.

Яків Степанович зітхнув, відгородився великими червоними руками.

— Що не вживаю, Тарасе Демидовичу, то не вживаю.

А лукавий сягайлівський ніс хитро посмикувався, сміявся, капосний, з вухами виказував господаря. Згадалось прислів'я: «То не п'яниця, якого не бачать п'яним». Що ж, тягне собі

Яків Степанович тихцем, тягне в міру, строго відміряючи меназуркою свою норму.

Заговорили про те, що привело мене до лікаря. Почувши про Батожчука, Сягайло безнадійно махнув рукою:

— Невиправний алкоголік.

— Невже нічого не можна вдіяти? — жажнувся я.

— На жаль. Ще багато в чому, шановний Тарасе Демидовичу, медицина безсила.

— Але ж я чув, ніби від алкоголізму лікують?

— Пробують. Гіпнозом лікують. Але розумієте, Тарасе Демидовичу, що справді виліковуються інколи люди, але ті, хто хоче вилікуватись. Гіпнотизер не кожного загіпнотизує. Коли ви захочете — загіпнотизуєтесь, коли ж ні — ніякий гіпнотизер вас не здолає. Так і тут. Захоче людина вилікуватись — вилікується. Але Тит Назарович не з таких. Він, напевне, помер би, коли б раптом перестав пити.

Жарт у лікарєвих устах прозвучав сумовито. Страва холонула на столі, Яків Степанович теж, видно, розучився їсти.

— Алкоголізм, Тарасе Демидовичу, явище жахливе. Це страшний пережиток капіталізму. Але скажу відверто: я розумію, що при капіталізмі люди пили з горя, спювали їх навмисно, а що примушує людину пити сьогодні? З жиру, від неробства п'ють. Розваги деякі типи шукають у горілці. П'є, п'є — та й зіп'ється до того, що подобу людську втрачає. Ну, це ще ви не бачили Батожчука в усій його красі. А я не раз його рятував від повного отруєння.

— Невже ж так і не можна нічого вдіяти? Боротися ж треба...

— Тут потрібна профілактика...

Яків Степанович забув про їжу, задумливо міряв кімнату, певно, уявляв, що він читає лекцію для свого медперсоналу.

— Як у нас п'ють? По-варварському. Потрапить людина в компанію та часто вже й сама стає тому не рада. Хочеш не хочеш — пий! В нього вже очі з лоба лізуть, а йому кричать: «Пий!» Ну й п'є. А потім чого хочеш... Бачили б ви, скільки з'являється в мене в лікарні екземплярів після так званих храмових свят. І з переламаними ребрами, і отруєних, і з вибитими очима. І все, чорт забирай, через горілку. Немає того, щоб коли вже зібрались, то випийте по-людському, хто скільки може, повеселіться, так ні ж бо! Є такі типи, що наливається, аж поки пальцем дістане. Ще й іншого примушує.

— А ви б, Якове Степановичу, виступили з доповіддю по цьому питанню.

— Збираюсь. Боюсь тільки, чи дійде.

— Дійде. Кожний себе відразу впізнає в тій чи іншій ролі.

— Якраз! Сміятимуться, згоджуватимуться, так нібито мова йде про когось іншого, а не про них. Ваш Тит Назарович визнає, що він п'яниця? Ніколи в світі!

— Визнає. Я йому догану по наказу записав.

Сягайло з подивом спинився проти мене. Якусь мить мовчав.

— Справді? Ну й як він?

— Ще не знаю. Наказу він ще не бачив.

Сягайло безнадійно махнув рукою.

— Батожчук усе переживе. Наказ той для нього як нуль без палички.

— А коли ще раз зробить прогул через п'янку, усуну з роботи.

— А район затвердить?

Сягайло сів до столу, взявся за ложку.

Я обережно намацав ногою пляшку.

— То ви нічого мені не допоможете в справі Тита Назаровича?

— Аж нічогісінько. Його треба відправити в психолікарню. А хто ж туди піде? Одна назва лякає. Сором який — людина побувала в психіатричці.

Я нарочито штовхнув ногою пляшку, вона задзвеніла під столом. Спритно підхопив її в руки.

— Ой, здається, наробив вам шкоди.

У Сягайла на обличчі подив.

— Звідки вона взялася там, ця пляшка?

Взяв у руки, відкоркував, понюхав.

— Ви розумієте, Тарасе Демидовичу, та це ж спирт! Звідки ж він тут узився? Чистий спірітус віні.

Лікаревому дивуванню не було меж. І головне, в невинних очах Сягайла було стільки подиву, що хоч бери та й повір: ні сном ні духом не відає людина, де взялася ця пляшка. Тільки зрадливий ніс і слухати не хотів ту мову, сміявся, капосний, аж посинів від сміху.

— Ах, згадав! — нарешті ударив себе долонею по лобі Яків Степанович.— Це якимсь я привіз з аптеки, засунув під стіл та й забув. Між іншим, ви можете взяти його собі. Він мені зовсім не потрібний. Візьміть!

Не став відмовлятись. Згадав, як учора Шухновський жалівся, що немає чим у фізичному кабінеті розпалювати спиртівки.

— Дякую,— кажу.— Візьму, коли він вам без діла. У нас якраз є в ньому потреба.

Коли Яків Степанович довідався, для чого я беру спирт, важке зітхання вирвалося з його грудей. Але жодним словом він не видав свого жалю.

41

Двері в учительську були прочищені. Я почув голос Чепура: — Адміністратор! Наказами розкидається.

Я спалахнув. Відчув, настав час серйозної сутички. З першого знайомства з Миколою Івановичем Чепуром я відчув у ньому того ведмедя, з яким важко нам буде жити в одному барлозі. Він дивився на мене завжди звисока, мов на диво, що невідомо звідки впало на ковалівську землю та ще й поставлене старшим над ним, самим Чепуром. Те, що Микола Іванович мене ігнорував, відчувалось на кожному кроці. То він кидав недвозначні ренілки, то займався чимось своїм і зовсім не звертав уваги на те, що я говорив на недрадах. Захоплювався він і статтею, яка була надрукована в районній газеті. Я сам чув, як він говорив Батожчукові, причому говорив так, щоб я міг почути: «Без досвіду, без освіти, а теж у начальство. От і обпалив метелик крила». У мене тоді й виникло підозріння, що ніхто інший, як сам Чепур, писав статті і в районну, і в обласну газети. Адже писав хтось такий, що ночував під школою. В одному був сумнів — Чепур у Ковалівці працював третій рік, а Мацько писав ще задовго до цього.

До роботи в школі Чепур ставився, як до звичайнісінької служби. Відчитав уроки — і додому. Як керівник восьмого класу заявляв:

«У мене клас свідомий. Керувати людьми, які вже мають виборче право, легко».

Справді, більшість восьмикласників уже мали право голосувати в цьому році. Але працювати з ними треба було не менше, ніж з іншими.

У школі був організований історичний гурток. В нього записались переважно учні старших класів. Їх зацікавило вивчення історії свого села та району. Обрали й голову гуртка — Ніну Горбань.

Ніна Горбань до цього два роки працювала в колгоспі обліковцем. Це була серйозна й розумна дівчина, цілком доросла, розвинена фізично. Їй би вже час до загсу, а не за шкільну парту, але Ніна прагнула вчитись. І ось вона пожалілась учора:

— У нас ще жодного заняття не було. Всі гуртки працюють, а наш на точці замерзання.

— Ви з Миколою Івановичем говорили?

— Йому все ніколи.

Недокус мені розповідав якось, чим зайнятий Чепур.

— Ти поговори з своїм парубком, — сказав тоді Корній Кирилович. — Бо хоч парубки тепер і сумирні, за дівчат не б'ються, не те що було в наш час, але батьки твоєму Чепуру можуть чуприну висмикати.

Та й розповів мені таке, що аж волосся сторч стало. Виявляється, оцеї самий Микола Іванович, який над усе пишався своїм розкішним чубом та красивими очима, почував себе серед ковалівських дівчат, мов риба у воді. Не було такої вечірки, де відсвятилась би вода без Миколи Івановича. Не було в селі жодної вродливої дівчини, якій би не морочив голови красень учитель.

— Колись сільські дівчата обминали того, хто в пани помазався, — казав Корній Кирилович. — Пам'ятаєш, як Наталка Полтавка возного відшила? А тепер інша інтелігенція, не з панків. Хто такий Чепур? Дядьківський, колгоспницький синок. З освітою, а повадки лишилися парубоцькі. Він тобі не стане церемонитись — ручки там цілувати чи на коліна падати. Він, як кібець, відразу руку за пазуху. Ну, а в селі це подобається, споконвіків так ведеться. От і липнуть до нього дівчата. Та й приклади такі є: он і Панасик одружився з сільською, і Антон учительку підхопив. А якій дівчині не хочеться, не кінчаючи ніяких тобі наук, та й стати учительшею? Панасикова он інакше й не зве себе, тільки учительшею.

Я теж нічого поганого в тому не вбачав, що вчителі одружувалися з колгоспними дівчатами або навпаки — вчительки виходили за колгоспників. Але мене турбувало інше. Вчитель повинен бути завжди і всюди вчителем. Його обов'язок — піднімати, облагороджувати всіх тих, хто з ним спілкується. Яка користь з того, що Маргарита Василівна жила в хаті Кужелів? Не вона їх вела вперед, а, навпаки, вони її принизили, примушуючи товкти картоплю та свиням виносити. Або хоч і Панасика. Я ще не встиг побувати у нього вдома, але те, що розповідали, було жахливим. Учитель перетворився на якогось попихача.

Мене дуже непокоїла поведінка Чепура. Про його донжуанські зальоти говорив мені й Шухновський, але говорив жартома, як про щось смішне, але звичайне. Те ж, що розповів Недокус, не могло не обурити. Замість того щоб учитель ніс культуру, нові звички, соціалістичну свідомість у народ, він сам став жертвою відсталості й пережитків минулого.

Все збирався поговорити з Чепуром наодинці, по-дружньо-

му. Тепер же, почувши його слова, як камінь, кинуті в мене, забув про своє вирішення.

— Вам не подобається наказ, Миколо Івановичу? — запитав учителя історії, переступаючи поріг.

В учительській були Маргарита Василівна та Ярина. Чепур не розгубився.

— Ні, навпаки! Я радію, Тарасе Демидовичу. Нарешті нашій школі поталанило. Ми обрели у вашій особі великого адміністратора, який, надіємось, переросте у великого диктатора, — кинув він з викликом.

Це вже було занадто, але я стримав свій гнів.

— Миколо Івановичу! — озвалась з досадою Ярина. — Як вам не соромно?

Чепур, здавалось, не почув тих слів.

— Цим наказом, товаришу директор, ви підірвали до себе довіря з боку колективу, — сказав він.

— Сперечатися з вами, Миколо Івановичу, не буду. Але від своїх прав, коли йдеться про боротьбу з неподобствами, я не відмовлюсь. А з неподобствами боротись можна лише рішуче, без реверансів.

— Хто ж слухатиметься ваших наказів?

— Ви слухатиметесь.

— І не подумаю, — закопирив губу Чепур і підморгнув у бік жінок.

Учительки стояли мовчазні, вони, видно, були налякані й здивовані цим несподіваним поединком.

— Подумаєте! — твердо сказав я. — Збирався вас поки що запитати без наказу, чому ви не починаєте роботи історичного гуртка? Учні вже скаржаться.

— Це моя добра воля. Поки що часу не маю, пане директор, — глузливо вклонився він, ще й реверанс викинув.

— А по вечорницях блукати у вас є час? Та ви знаєте, як вас називають у селі за ваші донжуанські походеньки? — грізно випалив йому у вічі.

Учительки почервоніли, закліпали очима. Чепур на мить був розгубився, переступив з ноги на ногу. Але швидко отямився.

— А вас зазидки беруть, Тарасе Демидовичу? Так? Зазидки? Самі, певно, побігали б до дівчат, тільки чи хто захоче з вами гуляти?

Вчительки знітилися, непомітно вийшли з учительської.

Ще мить — і я, здається, не стримав би себе. В голову вдарила кров, кулаки стиснулись. І зараз не знаю, як я нічим не виказав свого стану. Навпаки, вислухав Чепура, добив його спокійним зауваженням:

— Не збираюсь змагатися з вами по цій лінії. Але попереджаю: не шахтенетесь, плямуватимете високе звання вчителя — виженемо з школи! Чуєте, товаришу Чепур? Виженемо! Наказом! Зрозуміли?

Він зблід, розкривши від подиву рота, кліпав очима.

— Від вас усього можна чекати,— нарешті кволо промовив він і, похнюплений, пішов з учительської.

Мене тіпало, як у лихоманці. Чи правильно зробив? Чи треба було так говорити? Вирішив — треба. З хамами — похамському, круто треба. До таких, як Чепур, розумне й добре слово не дійде. Мені вже був відомий цей тип людей: поведися з ними по-доброму — на голову сядуть.

Згодом зібрались майже всі вчителі. Закінчилась перша, починалася друга зміна. Вони бентежились, ніяковіли, і важко було розібрати: з пошаною чи острахом поглядали на мене.

Зайшов Тит Назарович. Винувато приступив до столу.

— Тарасе Демидовичу! Прошу пробачення за вчорашнє... Я, здається, образив вас... в такому стані.

— Ми з вами, Тите Назаровичу, не сварилися. Пробачайте самі собі, коли можете.

Він стояв зів'ялий, знічений, не знаходив місця тремтячим рукам, злодійкувато блукав очима по підлозі.

— Іди ось, старий шкарбан, наказ почитай,— озвалася від дошки об'яв Лідія Григорівна.

Тит Назарович, згорблений, важкий, механічно пішов на її голос. Довго дивився на дошку, нарешті повернувся до столу.

— Що ж... правильно. Винен... більше не той... Тільки щоб учні... Коли учні побачать...

— Учні тебе знають як облупленого,— їдко кинула Лідія Григорівна.

Я наблизився до дошки, відшпилив наказ. Неквапливо підійшов до шухляди, поклав.

— Учні наказу не побачать. А вам це наука... і останнє попередження. Ми — вчителі, а не...

Я так і не добрав слова, щоб закінчити свою думку. Та, певно, мене зрозуміли й так.

— Правильно! — рішуче підтримав мене Шухновський.

42

Снилося щось чудернацьке. Боролись два якихось велетні, то кидали один одного на землю, то ганялись по колесу, вертілися білками. І раптом — оркестр. Я схопився, мов ошпарений.

Біля школи гомін, уривчасті звуки піонерського горна. Сьгодні неділя. Вчора домовились — збір на світанку. Шухновський, правда, не вірив у те, що зберуться. Мені хотілось перевірити.

Швидко вдягаюсь, виходжу на подвір'я. В душу повільно вливається святковий настрій. Біля школи, мов риба в коші, коловодить дівтора. Час від часу закличо обзивається золотавий горн. Чути вигуки команд, діти групуються. Серед них збуджений Вася Бабак.

— По загонах! Збирайтесь по загонах! Ставайте в колони! — азартно командує він.

І діти становляться. А з села біжать усе нові й нові — то зграйками, то поодинці. Поспішають Кривохацькі, підтюпцем біжить Панасик. Із-за школи вийшли Ярина з Антоніною Никонівною, показався заспаний Шухновський.

Збирались старші класи, починаючи з четвертого. Та виявилось, що прийшло чимало навіть третьокласників. Та й те сказати, кому не цікаво прогулятися по лісі, пошукати грибів?

Клопоталася Пишна:

— Тарасе Демидовичу! Що робити з нашими? Прийшли.

— Що ж, нехай ідуть. Тільки далеко не ведіть у ліс. Стомляться.

— Не стомимось, не стомимось! — гукають, як галченята, щасливі третьокласники.

Вася Бабак виголошує промову:

— Прогулянка в ліс — це не проста справа, — запально доводить він. — По-перше, ми виконуємо державний план, по-друге, ми відпочиваємо, по-третє... — це наша бібліотека, по-четверте...

Але, безумовно, він не міг висловити всього того, що ставили ми, педагоги, перед собою. Ця весела прогулянка до лісу була викликана необхідністю.

Найголовніше — мені хотілося всіма засобами об'єднати в один міцний колектив і вчителів, і учнів. А прогулянки, екскурсії, ігри зближують, зріднюють людей.

Крім того, були й інші обставини, що наштотхнули на думку організувати масовий збір грибів.

Я ознайомився з шкільною бібліотекою. Книг у нас було мало, та й ті читані й перечитані. Не було новинок. Правда, з грішми, асигнованими на придбання книг, їздив до району Бабак. Він привіз чимало нових книжок, але це теж було дрібницею в порівнянні до того, що нам хотілося мати. Потрібні були гроші, а де їх візьмеш?

Напередодні я зустрівся з Іваном Марковичем Русаком. Я все не втрачав надії, що умовлю його.

— Як живете? — питаю.

— Плани, Тарасе Демидовичу, плани заїдають. Гриби мучать.

— Які гриби?

— Звичайні гриби, товаришу директор. У наших лісах їх до гібелі, а самі до нас не йдуть, збирати треба.

Тієї осені вродило грибів, як ніколи. Навіть п'ятирічна дитина не поверталась із лісу з порожніми руками. І тут у мене блискавкою майнула думка.

— А якщо ми вас виручимо? — кажу. — Що буде?

Іван Маркович безнадійно махнув рукою.

— Тут не до жартів, Тарасе Демидовичу. План великий, а колгоспники не хочуть здавати грибів кооперативу. Сушать. Відомо, зимою на базарі за в'язочку грошики полічать.

— А коли ми школою вам план виконаємо, будете в нас хором керувати? — сміюся.

— Чорту душу запродам, аби план був! — засміявся Русак.

Про свою думку я розказав Васі Бабаку. Ось де, мовляв, лежать грошики на книжки! В лісі, під листям, під глицею. Вася мало не затанцював. Відразу ж побіг до комсомольців, вибрав комсомольсько-піонерські збори.

Шухновський знизував плечима, осміхався. Чепур і Батожчук мовчали, решта вчителів вітали незвичайний похід.

І ось піонерські колони вирушили до лісу. В кожного класу — свої провідники, свій маршрут, своє місце для збору грибів. Старшокласники підуть далеко, менші — ближче.

І сам не знаю чому, але я опинився серед найменших. Може, тому, що: «Тарасе Демидовичу! З нами! З нами!» — хором галасували вихованці Ярини Іванівни. А може, тому, що зі мною йшов Петро Ковалець, а він же третьокласник. А може, й тому, що, хоч намагався не помічати Ярину, виходило чомусь так, що ми завжди здибувалися з нею ненароком. Нам не було про що говорити, але важко було й мовчати.

Разом з четвертокласниками йшли й третьокласники. Їх вели піонервожати. Ми — Ярина, Антоніна Никонівна і я — ішли позаду.

Настрій був веселий, бадьорий. Ліс, суворий, по-осінньому, задумливий, сповнився дитячими дзвінкими голосами. Крик і співи, перегукування — все те не дратувало, тишило. Діти обережно несли свої порожні кошики. Чути було, вже хтось кричав:

— Є! Знайшов!

— Де ві-ін?

Петро Ковалець, мов мисливський песик, не ходив, а бігав поміж дерев, пригнувався до кожної купки листя. Час від часу він подавав голос:

— Тарасе Демидовичу! Тигряка з тигрятами!

Учительки глибоко вдихали повітря, їм до душі був цей похід.

— Тарасе Демидовичу! Чим ви причарували цього Дзува? — манірно закотила очі Пишна. — Я з ним ось уже другий день працюю, а він на мене вовчепням коситься.

— Тим, що не називаю його прізвиськом, — докірливо глянув я на Антоніну.

— А знаєте, Тарасе Демидовичу, мого Федька Кабанця ніби хто підмінив. Покаявся сьогодні, що більше від усіх набірає грибів.

— Тарасе Демидовичу! Аж три бики! — доповідав з гушавини урочистим голосом Петрик.

— Ой, я боюсь! — раптом округлила перелякані очі Пишна. — За мною позамишулий рік колгоспний бугай ганявся.

Сміючись, пояснив Антоніні Никонівні, що лякатись немає чого. «Бики», по-Петриковому, — це звичайні білі гриби.

— А Микола Іванович так і не прийшов, — сказала після паузи Ярина. — Важка він людина.

— Ох і взяли ж ви його в шори, Тарасе Демидовичу! — раптом оживилась Пишна. — Я так злякалась, так злякалась! Думала, він поб'є вас, аж він на ділі боягуз.

Ми з Яриною тільки переглянулись.

— Але ви, Тарасе Демидовичу, все ж в одному не правий, — лукаво повела оком Антоніна Никонівна. — Скажете — ні? Він хоч і донжуан, а справжній кавалер, не дає скучати молодим колгоспницям, а ви живете, як чужинець. А може, є такі, що й вами цікавляться.

Неприємно було слухати цю балакашну.

— Нікому мною цікавитись, — відповів похмуро.

— А ви спробуйте подати привід, побачите: знайдеться не одне сердечко, що відгукнеться на ваш поклик.

— Нікому відгукуватись, — з жалем глянув на Ярину.

— Ой, чи ж справді? — запитливо звела брови Пишна.

Ярина йшла мовчки, винувато дивилась у землю.

— Не в жарт.

— Боже мій! — сплеснула в долоні Антоніна Никонівна. — Чи не трапилось, буває, біди з вашою нареченою? Вона померла?

— Гірше, — сказав я. — Вийшла заміж.

Засміялись. Ярина поглянула на мене співчутливо, сумовитими очима. А я подумав:

«Тобі смішно? Не знаєш, голубонько, що я зовсім не жартую. Ех, Ярино, Ярино...»

Діти розсипалися по лісу. Весь час перегукувались: пильнували, щоб хтось не заблудив. Час шов непомітно, вже підбилося вгору осіннє задумливе сонце, все рідше потрапляли під руку гриби. Але кошики в дітей були не порожні. Вже дехто зголошувався брати товаришів на «буксир», бо власний кошик був виповнений.

Оголосили перепочинок. Антоніна Никонівна наказала всім поснідати. Але даремно, бо снідати однаково вже не було чого. Все те, що бралось в кишені, було непомітно з'їдено.

З веселим гомоном, з піснями поверталась до школи дівчора. Ми знову йшли позаду. Сміялись, а потім,— все ж молодь, хоч і вчителі,— затіяли перегони, ловили одне одного. І незчулися, як трапилась біда. Ярина враз на бігу впала, мов підкошена, до болю закусилла нижню губу, сміялась, а на очах показалися сльози.

— Вставай, вставай, Ярино! — квапила її Пишна.

— Тоню, я, здається, зламала ногу.

Справді, Ярина не могла ступити на ліву ногу. Діти вже були далеко попереду. Я наказав Антоніні Никонівні йти з ними, зайти до Якова Степановича, прислати його в ліс з Петриком.

Налякана Антоніна Никонівна кивала мовчки на знак згоди головою, не пішла — побігла на дитячі голоси.

Ми лишилися удвох серед безмовного лісу. Важко було говорити, неможливо мовчати.

— Як же це ви так? — хитав я головою.

Ярина винувато мовчала.

— Болить?

— Трохи. Ступити не можна.

Вона сиділа розгублена, маленька, знічена. Уста до болю затиснуті, на обличчі болісна гримаска.

— Трапиться ж таке...

— Нічого... Нічого, Ярино Іванівно. Все буде добре...

Мені до сліз було її шкода. Я взяв би її на руки й поніс. Хоч вона й чужа, але все одно найрідніша, бо я живу нею, бо все моє щастя — в ній. Але цього не скажеш, про це можна тільки думати.

— Ярино Іванівно,— кажу несміливо.— Давайте я вас понесу...

— Ой, що ви, Тарасе Демидовичу! — перелякано дивиться на мене. — Хіба ж я маленька? Ви допоможіть мені звестись.

Обережно, боячись дихнути від щастя, я доторкуюсь до її талії, піднімаю з землі. Вона твердо стає на праву ногу, мов лелека, підтягує ліву.

— Ой, як смикає!..

Повільно, крок за кроком ідемо лісом. Крадькома поглядаю на її бліде, зрошене краплинами поту обличчя.

— Болить?

— Нічого... Дійдемо помаленьку.

Ярина спирається на моє плече, прихилиється до мене довірливо, близько. І вже важко розрізнити, де я, а де вона. Мені здається, що ми — одне ціле: одна думка, одна плоть. І вже не лише у неї болить вивихнута нога, а біль і жаль пронизує всього мене. Мені хочеться і плакати, й співати. Я безмежно щасливий в цю мить, хоч ні на хвилю не можу забути про те, що я все ж найнещасніший з усіх тих, хто любив і любить на світі.

43

До щоденних турбот прилучалася ще одна, найприємніша. Яків Степанович, хоч у Ярини був звичайний вивих та розтягнення м'язів лівої ноги, поклав її в лікарню, заборонив ходити. І ось я двічі, а інколи й тричі на день відвідував хвору. Приносив їй то найкращих яблук, яких міг роздобути, то цукерок, то печива. Вона щоразу червоніла від задоволення, відмахувалась:

— Тарасе Демидовичу! Слово честі, я не випишусь звідси й через місяць. Про мене ще зроду ніхто так не турбувався.

Це мене і тішило, і завдавало болю.

Ще тоді, коли Яків Степанович сказав, що Ярині доведеться полежати в лікарні, я запропонував викликати когось з її рідних. Вона рішуче замахала руками:

— Ой, будь ласка! Я сама напишу. Не треба нікого турбувати.

Я не наполягав. Бачити в Ковалівці «сиву шапку» — для мене радість не велика.

Відвідуючи хвору, я затримувався в палаті саме стільки, скільки потрібно, щоб розповісти шкільні новини. А їх було чимало, незначних, дріб'язкових, але наших, шкільних, з яких складалось наше життя.

— Дітлахи привіт передають. Навіть ваш улюбленець, Федько, турбується.

— Ох, непокоюсь я за Федька. Тільки почав за розум братись, боюсь — знову застрайкує.

— Тепер уже не застрайкує. Його добре взяла в руки бабалайка. Та й з татусем його ми, здається, надійно порозумілися.

Вона допитливо дивиться на мене.

— Тарасе Демидовичу! І тут ви?

Я не зрозумів її запитання.

— Я гадала, що то я знайшла ключ до Федькового серця, а виявляється — ви.

— Ключ до серця учнів можна знайти тільки гуртом, — відповів я.

У неділю школа засипала кооперацію грибами. Близько двохсот кілограмів учні здали білого гриба. Крім того, учням так полюбилася ця справа, що кожного дня на світанку до лісу йшла ціла бригада старшокласників. Вася Бабак поїхав у Київ по книжки. Діти з нетерпінням чекали його повернення.

Русак задоволено потирив руки:

— Ви чудодій і благодійник, Тарасе Демидовичу.

— Я свого слова дотримав. Наші хористи ждуть вас, Іване Марковичу.

Русак спохмурнів, задумався.

— Ні, Тарасе Демидовичу, не треба цього робити. Мені не себе жалко — вас. Мене знову виженуть — та й по всьому, а ви — людина молода, хороша, певинно постраждаєте.

Я ладен був піти на все, але переконати старого не міг.

— Хоч що хочете, Тарасе Демидовичу, не можу, — категорично заявив Русак.

В одному тільки мені пощастило — Іван Маркович сам згодився навчати мене грі на скрипці. І ось я тепер майже щодня, чи то вранці, чи пізно увечері, виконую Русакові завдання. Думалось, що він відразу почне з виконання різних класичних речей, а він почав з дрібниць: як правильно брати в руки скрипку, як тримати, як ставити руку з смичком. Велів вивчати ноти. Ноти я знав, але читав їх нешвидко. Русак схоплював якось цілу нотну сторінку одним поглядом, переливав її в звуки. Мені ж нелегко було навіть одну ноту вліпмати відразу на грифі інструмента.

— І ось тепер пиляю ввечері і вранці, — розповідаю Ярині. — Добре, що ніхто не живе поруч, а то розбіглися б. Аж самому набридає та музика, але Іван Маркович забороняє порушувати порядок. Каже: не буде школи.

Пригадую, що є на світі людина, якій мої вправи здаються янгольським голосом.

— Петрик може годинами сидіти, як зачарований. До му-
вики тягнеться.

Ярина слухала мовчки, не зводила з мене очей.

— Він більше до вас тягнеться, ніж до скрипки. Тарасе Де-
мидовичу, скажіть, чому вас так люблять діти?

— Мабуть, тому, що я їх люблю.

Вона неспокійно засовалась у ліжку.

— Не кажіть. Я теж люблю, але... Ось ви всього місяць
у нашій школі, спочатку навіть викликали злобу до себе, а за-
раз про все забуто. Ніби й не було тих порядків, які існували
раніше.

І вона починає розповідати. Розповідає про те, як важко
було працювати минулого року. Закінчилась перша чверть,
в її третьому класі тільки дві третини учнів були атестовані.
А решта? Не виставляли оцінок, бо діти не ходили в школу.
Морока була, та й годі. Шухновський подвійну бухгалтерію
був вигадав. Двоєко успішність виводилась. Для райвно —
дев'яносто два проценти, це з цих, що атестувались, а насправді
— сімдесят один. Горобець приїздив. Ну, Елеонора Степа-
нівна проспівала йому, наливкою почастувала, обійшлося
якось. Директора, правда, зияли весною.

— Ніяк я не розумію Шухновських. Хороші педагоги,
і люди непогані, а працюють якось... без вогника б сказати,
чи й не розбереш...

Виявляється, що і Ярина теж не розкусила завуча. Сказа-
ти б погана людина — не скажеш. Сказати добра — теж не
скажеш.

— По-моєму, живуть люди, себе не кривдять, і все. Чого ж
у них не вистачає? Молока пташиного. Квартира хороша, за-
сіки повні, гроші добрі одержують. Чого ще треба? Берегти
нерви та здоров'я. Вони й березуть. А Тарас Демидович який-
небудь завжди знайдеться, відповідальність на себе візьме.
Певно, через те й не хоче Шухновський директором бути.

— А йому пропонували?

— Кілька разів. Елеонора Степанівна говорила якось: «Для
чого це йому? Хомут на шию? Нам і так добре».

У тих коротких, одвертих розмовах я знаходив відповідь на
багато питань.

— Ярино! Як ви гадаєте, чи не перегнув я палки з наказом
про Тита Назаровича?

Вона якусь хвилину вагалась.

— Як вам сказати. В Батожчуків є щось своє, інтимне, але,
певно, нелегке. Мене дивує, чому вона, молода, непогана жін-
ка, вийшла заміж за цього старого п'яничку? Вона його не те

що не любить — ненавидить. Один час вона дуже впадала за Шухновським. Тепер,— помовчавши, додала,— мов кіт на сало, на вас поглядає.

Кров ударила в лице, розгубився. Правду кажучи, я не помічав жодного її погляду.

— Вигадуєте,— промимрив глухо.

Але я вірив Ярині. Вона, я вже помітив, була дівчиною серйозною, спостережливою, не любила неправди. Тим більше стало неприємно, бо це ж можуть подумати, що саме через Лідію Григорівну напався на Батожчука.

Ярина ніби відгадала мої сумніви.

— Але ви не думайте, все бачимо. Всі знають, що погляди Лідії Григорівни до вас не пристають. А наказ... Що ж — наказ правильний, усім сподобалось це... тільки незвично.

— Так ось чому Чепур збунтувався?

Ярина тихо засміялась:

— А за Чепура ви двічі молодець. Поставили його на місце. Він вийшов тоді з учительської такій переляканий. Помітили, вже не бундуються. Він нахаба. Але — боягуз. А знаєте, чому він вас не злюбив?

Я не знав.

— Побачив суперника. То він вважався парубком на все село, а тут раптом нове світило з'явилося. Якже, директор, молодий, інтересний. Ясно, що після цього Чепур стане другою величиною.

— Вам же й потрап на язик, Ярино Іванівно,— посміхнувся я.

— А це я не з свого язика. Це я вам передаю останні ковалівські новини, що снують по бездротовому телеграфу. Ото він і почав на вас нападати, всіляко принижувати. А те, що ви його присадили, добре зробили. Вважає себе неперевершеним чарівником дівочих сердець...

Ярина тихо засміялась. Видно, хотіла щось розповісти, але не зважувалась. Я терпляче ждав, заохочуючи її поглядом.

— Коли зустрілись уперше, почав до мене залицятись. Ну, я його до Антоніни Никонівни переадресувала. Бачили б ви, як він злився.

Я конвульсивно проковтнув слину.

— Як же ви не приборкали такого красеня?

Ждав з таким хвилюванням відповіді, ніби від неї залежало все моє майбутнє.

— Немає потреби. До того ж такі джэнджики мені не подобаються.

Зрозумів: засиджуватись тут нічого. Почуття ревности до Чепура швидко згасло. «В неї є «сива шапка». Для чого їй Чепур та інші».

Але наступного дня я своєчасно з'явився в лікарню. І коли Яків Степанович повідомив, що завтра випише хвору, я в душі пожалкував, що настане кінець цим побаченням.

Того дня Ярина мені сказала:

— Тепер я знаю, за що вас усі люблять. Ви добрий. З усього колективу ви один не забули про мене.

— В силу свого обов'язку,— сухо відповів я.

Мені стало боляче від того, що я для неї був добрим і... не більше.

44

Мій потаємний план підкорення впертого Русака виправдався.

Після перших двох розмов про шкільний хор я більше на цю болючу тему і не заїкався. Ретельно виконував кожне завдання свого вчителя гри на скрипці.

А тим часом у школі майже щовечора збирався на репетиції наш оркестр. Наближалась річниця Великого Жовтня, і нам хотілось будь-що виступити на урочистому вечорі в клубі. Цією мрією вже жили не тільки оркестранти, а й уся школа.

Кілька разів збирався й хор. Бачив: нічого в мене з нього не вийде, а все ж збирав. Співали відомих піонерських пісень, співали в один голос, хто як умів. У мене вуха в'янули від тих співів, а хористам подобалось. Треба б розпустити цей хор, але я уперто тримався за нього.

Цього вечора знову збирались хористи. Але задовго до репетиції я завітав до Івана Марковича. Запросив до себе в гості. Іван Маркович жартував: «А чарка буде?» Я обіцяв поставити цілий ківш оковитої. Він посміявся, довгенько відмовлявся, але я потягнув його з собою мало не силою. «Та повинні ж ви, Іване Марковичу, нарешті, побачити, як я живу».

Іван Маркович був вдоволений. Переглянув книжки, послушав мою гру на скрипці, випив чарчину, закусив грибами. Саме під час нашої розмови до кімнати постукали. Зайшов Олесь Куниця — голова хорового гуртка.

— Тарасе Демидовичу! Уже всі зібралися...

— Хто зібрався? — вдав, що не розумію Олеся.

— Таж хористи. Хіба ви забули, що сьогодні співанка?

— З голови випало! — ляснув себе долонею по чолю.— Пробачте, Іване Марковичу, але, виявляється, в нас репетиція.

У Русака загорілися очі. Поглянув на мене з подивом.

— Хто ж керує вашим хором?

Я безнадійно махнув рукою, постарався виразити на обличчі скорботу.

— Ай, Іване Марковичу! Яке там керівництво? Я махаю руками, а вони тягнуть. Співати діти аж горять, а керівника немає.

Русак нетерпляче посмикував вуса, погмикував під ніс. Я взяв скрипку.

— Іване Марковичу! Коли маєте час, послухайте нас. Дуже буду вдячний вам за поради.

Він якусь хвилину вагався. Потім рішуче змахнув рукою.

— А, пан чи пропав! Ходітьте! Послухаємо...

Дітвора, якщо треба, теж може бути дипломатичною. Коли ми зайшли до класу, хористи вже стояли рядочками, мовчазні, з святковими обличчями, з сяючими оченятами.

— Добрий день! — привітався Іван Маркович, хоч уже був ранній вечір.

Я звернувся до хористів, сказав, що сьогодні нас слухатиме великий знавець музики, любитель народної пісні, мій хороший друг Іван Маркович Русак. В Івана Марковича зволожились очі, він артистично вклонився.

— Я радий... Я послухаю...— схвильовано промовив він.

У мене не було камертона. Тон подавався на скрипці. Потім я змахував рукою. Урізнобій, але енергійно, охоче заспівали діти. Їхні дзвінки голоси почали все більше зливатись в один, і мені здалося, що сьогодні вони співають краще, ніж під час попередніх співок. Я навіть перелякався цього і почав невлад змахувати руками, намагаючись будь-що показати, що з мене диригент нікудишній. Крадькома поглядав на Русака. Той нервово покусував нижню губу, смикав пальцями за сивого вуса. Його великі очі горіли, мов розпалені вуглинки: в них світилися і захоплення, і розчарування, і досада.

Пісня затихла. Винувато я підійшов до Івана Марковича.

— Не виходить у нас, Іване Марковичу. І роти розкриваємо, і глотки надриваємо, а віз і досі там...

Діти дивилися на Русака. Посміювались з моїх слів.

— Чому ж... чому ж...— втішав мене Іван Маркович.— Зовсім непогано... На перший раз навіть добре. Організовано. Але...

Він таки не витримав. Підійшов ближче до дітей, узяв з моїх рук скрипку.

— Але цю пісню треба співати у два голоси. До речі, Тарасе Демидовичу, у вас співаки розставлені не по голосах.

— А мені здається, що в них однакові голоси,— знизав я плечима.

Русак поблажливо посміхнувся. Підійшов до крайньої дівчинки.

— А нуте ж бо...

Заспівала в його руках скрипка. Перестрибнула з ноти на ноту, потім задзвеніла протяжно.

— Тягни, дитино, за скрипкою.

За якусь годину Іван Маркович перевірів усі голоси, розставив дітей по-своєму.

— Ну ось. А тепер спробуємо заспівати.

Спочатку він спробував перші голоси. Потім перейшов на дисканти. І вже тільки згодом звів обидва голоси в один хор.

Та сама пісня, яку знали всі співаки, яку співали в час піонерських зборів, зазвучала зовсім по-новому, сповнилася такою музичною красою, що вже не можна було слухати її без хвилювання.

— Нічого, нічого,— покашлював Русак.— Для першого разу непогано. Але ось що...

Він рішучим поглядом обвів хористів, закінчив:

— Наступного разу почнемо розучувати нові пісні. Ми ще заспіваємо... Хіба ж так заспіваємо!

— Заспіваємо! — в тон йому гукнули учні.

Більше в нас не було розмови про те, керуватиме хором Іван Маркович чи не керуватиме. Він ніби забув, що відмовлявся з нами співати. Тепер з головою поринув у шкільні справи. На репетиції з'являвся заздалегідь, схвилюваний, помолоділий. Під пахвою завжди тримав стареньку папку з нотами.

Зовсім по-іншому зазвучав і наш оркестр: з якоюсь молодю силою, енергійно, злагоджено. Іван Маркович вів першу скрипку, а сак-так тяг другу. Кожного вечора тепер Ковалівський ліс віддунював вальсами, гримів піснями та маршами, а Яків Степанович, хоч були вже й колодиуваті вечори, не зачиняв вікон у своїй кімнаті. При кожній зустрічі він не забував сказати:

— Ваш оркестр примушує мене забувати про все. Я слухаю з невимовною насолодою. Чудесно!

Та все ж найбільше радував мене своїми успіхами хор. В ньому співало понад вісімдесят учнів. Співали з натхненням, з піднесенням, з любов'ю.

Якось розучували нову революційну пісню. З неї думали починати святковий концерт. Пісня розпочиналась сольним вступом. Це завдало Іванові Марковичу чималого клопоту. Він

переслухав, мабуть, десятків зо два хлопчаків. Жоден з них не міг його задовольнити. Врешті довелося спинитись на Миколі Зінковичу. Він хоч співав і тихо й не відчував тонких музичних переходів, але все ж краще від інших.

— Ну що ж, спробуємо, Миколо,— сказав Русак.

Супроти міцного, голосистого хору голосок Зінковича здався ріденьким, схожим на комарине дзижчання. Іван Маркович примушував хлопця повторювати раз за разом, аж у того піт виступив на носі.

Та в якусь мить непомітно голос Зінковича зазвучав сильніше, а потім враз пішов угору-вгору, задзвенів солов'їно, красиво, несказанно красиво.

Всі з подивом поглянули на Зінковича і тільки тепер побачили, що Коля стояв, як риба, з розкритим ротом і здивовано мовчав. Позад нього непомітно прилаштувався Петро Ковалець. То він і заспівав.

— Петре Васильовичу! — жартівливо вигукнув Русак.— Ти чому ж мовчиш? З отакою голосиною і в кущі? Ану ставай сюди!..

— Та я ж не учень...— сором'язливо глянув на мене Петрусь.

— Нічого, нічого. Тарас Демидович дозволяє... Правда ж? В ім'я мистецтва.

Я був вражений несподіваною Петровою витівкою. Не знав до цього, що в нього такий срібний голос. Це відкриття мене просто приголомшило.

Петрик і досі продовжував навчатись під керівництвом Антоніни Никонівни. Я все збирався запропонувати йому йти в клас, але не випадало якоїсь зачіпки до розмови на цю тему. Тепер час для поновлення Ковальця в школі настав.

Отож на слова Русака я мовчазно кивнув головою.

Щасливий Петро Ковалець виступив наперед хору. Іван Маркович тихо почав на скрипці пісню, хлопчик підхопив її рішуче, сміливо. Шибки задзвеніли у вікнах чи-то від несподіванки, чи від радості: задивились на хлопця хористи, заслухались, навіть несвоечасно підхопили приспів.

— Хто б міг подумати,— дивувався після репетиції вдоволений Іван Маркович,— що в цього хлопчини такий голос!

Другого дня я оголосив наказ.

Мабуть, у той день не було щасливішої від Петра людини в світі. Розчулений, він сказав мені лише:

— Ось побачите...

Я сам завів його в третій клас, розказав учням про те, хто такий Петро Ковалець, про його важке сирітське життя і про

те, який у нього голос. Попросив учнів шанувати його. Петро стояв похнюпившись, перекладав з руки в руку портфелік. Третій клас прийняв його мовчазно, але, видно, без вожості.

45

Наближався кінець першої чверті. Складалося так, що ні в кого — ані в учителів, ані в учнів — не було зайвого часу. Відвідування налагодилось, уже навіть забули про те, що було в перші дні.

У шкільному коридорі, там, де все частіше учні через негду проводили свій час, висіла велика дошка показників соцзмагання. Класи змагалися за краще відвідування. Щоденно Вася Бабак вже після першого уроку старанно виписував проти кожного класу процент відвідування і кількість прибулих на урок учнів. І діти так звикли до цих показників, що кожного разу юрмились біля дошки, висміюючи ті класи, що не мали цифри сто.

Тепер уже не треба було посилати до батьків комсомольських бригад. Учні самі ревниво стежили за тим, щоб ніхто не пропустив навчання. На винуватця нападалися всім класом так, ніби ворони на сову, яка мала необачність з'явитись серед білого дня на видному місці.

Гірше було з успішністю. З якогось часу ми почали на дошці показників виставляти кількість оцінок, одержаних учнями всього класу за день. У стінгазеті писали про тих, хто одержував двійки. Піонерські загони тепер брали на своїх зборах під обстріл невстигаючих.

Повелось так, що вчителі після робочого дня хоч на кілька хвилин збирались в учительській. Жваво обмінювались враженнями від роботи, ділились досвідом, доповідали про труднощі і, що мене особливо радувало, почали звертатись за порадами.

Якось Лідія Григорівна Батошчук попередила, що в цій чверті змушена буде поставити багато двійок. До неї відразу ж приєднались й інші вчителі. Шухновський слухав їх насупившись, щось думав. Потім почав неквапливо:

— Я цілком згодний з товаришами, що висловлюють побоювання щодо сумних наслідків першої чверті. На жаль, я теж прийшов до такого висновку.

Протерши пенсне замшевою ганчірочкою, він ще більше заглибився у роздуми.

— Зрозуміла річ, нічого незакономірного в цьому немає. Як говорить філософія, кількість завжди пов'язана з якістю. Більше учнів у школі — більше й двійок. І навпаки.

Я вже звук до характеру виступів завуча. Як не прислухайся, все одно відразу не збагнеш, куди він загинає.

— Діти — це резервуар невичерпної енергії. Коли б дорослі були такими енергійними, як діти, вони, керовані життєвим досвідом і знаннями, творили б чудеса. На жаль, нам, особливо людям уже мого віку...

Шухновський посміхнувся якоюсь особливою посмішкою, яка мала означати якраз протилежне тому, що він говорив. Але його слухали мовчки, зосереджено, ніхто не відповів на його посмішку, і він, погасивши її, продовжував:

— На жаль, нам, кажу, не властиве те кипіння і невгамовність, якими живуть діти. Але все ж з педагогічної літератури і власного досвіду я виніс переконання, що і дитяча енергія не є невичерпною. Дітям, як і всьому живому на світі, властиво стомлюватись, розчаровуватись у власних діях.

Я ніяк не міг зрозуміти Шухновського: невже вірить у те, що говорить?

— Ясно, що учні Ковалівської школи розчарувались у навчанні, не всі, безумовно, не сприймуть моїх слів, будь ласка, в буквальному розумінні, але те, що значна частина наших учнів не хоче вчитись, — це факт.

Це було зрозуміло і без Шухновського. Але куди ж він поведе далі свою мову?

— Ми повинні виховати в дітей любов до науки. Це наше завдання. Але річ то не проста. Різними шляхами різні педагоги досягають своїх успіхів. Та чи завжди й досягають? Ми в себе пішли не в любову атаку, а застосували, так би мовити, обхідний маневр. Мета такого маневру — через любов до самодіяльності, до різних гуртків, до громадської роботи прищепити любов до науки...

Я був вдячний завучеві за ті слова. Отже, він добре зрозумів мій задум, поділяє його. Та й як можна не поділяти, коли це єдино правильний шлях? Але моя радість була передчасною. Шухновський, помовчавши, поставив питання прямо:

— Але запитаємо себе просто — що дали нам самодіяльні гуртки? Чи поліпшили вони стан успішності в нашій школі?

— Так, поліпшили! — рішуче відповіла на запитання Ярина.

Михайло Амадейович не звернув уваги на слова вчительки. Він ніби й не почув їх, навіть не глянув у бік Ярини.

— На жаль, цього не сталося, — рішуче заявив він. — Діти переключили свою енергію на пісні, на музику, на вірші, на читання книг, на непродуктивне марнування вечорів у школі, а основне, те, за що ми боремось — успішність, — не підвищує-

ться, а, навпаки, обіцяє приголомшити нас після першої чверті. От і вийде в нас, як у тій пісні: «Рано пташка заспівала, коли б кицька не спіймала».

Учителі здивовано переглядалися, в очах у кожного і подив, і занепокоєння.

— Факти! — хрипло кинув Тит Назарович Батожчук.

З тону запитання я так і не зрозумів, чи він підтримує Шухновського, чи осуджує.

— Можна й факти. Є в шостому класі всім відома Парася Квочка. Рідкісної породи пташка. Так оця Квочка... Вона непогано вишиває...

Шухновський звів насмішкуваті очі на Ярину.

— Кажуть, що вона швидко наздожене й пережене в цьому мистецтві свою вчительку, Ярину Іванівну. Чув, ніби її вишивку беруть навіть як кращий зразок на виставку. Це добре. Погано одне — вона й досі вишиває свої хусточки під час уроків. От і виходить — ми тягнемо віз, а він і досі там.

Справді, в нашій школі було декілька таких учнів, як Парася. Вони не хотіли братись ані за книжку, ані за ручку. На сьогодні всі вони, крім Парасі, взялися за навчання. Правда, саме вони й одержували ті двійки, що так турбували завуча. Але вже навіть те, що діти почали вчитись, було досягненням. Та й навіть Парася тепер стала іншою.

Дівчина дуже любила вишивати. Помітивши це, я зрозумів: це єдине, з того, що необхідно використати педагогам, щоб приборкати поровисту й неслухняну дівчину. Попросив Ярину Іванівну якнайближче подружити з Парасею. Тепер Ярина була для дівчини найбільшим авторитетом, але, на жаль, від тих учителів, які викладали у шостому, Парася була віддалена, ставилась до них недобррозичливо, навіть вороже.

Я довго думав, як примусити неслухняну дівчину взятись за книгу. Ярині пощастило не тільки прищепити в дівчини любов до вишивання, а й до книг з бібліотеки. Парася читала тепер багато, з охотою. Коли я зайшов якось додому до Квочки, Мартиниха навіть поскаржилась:

— Зовсім відбилась від рук моя Сова. Певно, вже ви з неї виучите вчительку, бо все читає та й читає. А то раніше до книги й носа, бувало, не наvertала.

Для того щоб цілком покорити дівчину, я й вирішив організувати шкільну виставку кращих вишивок. Оглянувши роботи вишивальниць, ми в першу чергу вибрали з Яриною роботу Парасі. Бачили б ви, як радісно спалахнули великі, круглі очі в дівчини. Вона й пишалася, й соромилась.

А сьогодні на уроці я повів рішучий наступ на Парасю.

— Парасю, чому не пишеш?

— Зошита немає.

Дав їй зошит. Повторилася попередня історія.

— Ручки немає.

Дали їй і ручку. Я вдав, що дуже розгнівався на дівчинку.

— Парася Квочка! — сказав суворо. — Як тобі не сором? Ти ж краща вишивальниця в школі. Твою роботу дивитимуться всі учні і навіть дорослі на свято Жовтня. Тож, певно, кожний поцікавиться: а як навчається Парася?

— Хай цікавляться, — уперто буркнула непокірна.

Тоді кинув останнього козира:

— Що ж, Парасю. Видно, тобі вчитись заважає вишивання. Доведеться сказати Ярині Іванівні, щоб виключила з свого гуртка.

Сказавши це, я відвернувся до дошки, удав, що й говорити не бажаю з такою, як Парася.

Продовжую урок. Навмисне не дивлюся в той куток, де сидить дівчина. Потім таки не витримав — зирнув. Парася, зосереджено схилившись над зошитом, писала. Під кінець уроку, ніби забувши про неприємну розмову, я викликав її до дошки. І вона пішла. Пішла покійно, ніби ніколи вона й не бунтувала, тремтячою рукою писала речення, відповідала тихим, незнайомим голосом.

І ось тепер, почувши про неї слова Шухновського, я не витримав, з подивом запитав:

— Хіба, Михайле Амадейовичу, вона вишиває на ваших уроках?

— А на ваших ні? — відпаривував Шухновський.

— На моїх уроках Парася Квочка, товаришу Шухновський, робить усе те, що й інші. Так що приклад ваш зовсім не переконливий.

Не знаю, чи мій різкий тон, що прозвучав як натяк і виклик досвідченому педагогові, чи той факт, що «велика німа», тобто Парася Квочка, заговорила, чи що інше заціпило рота Шухновському, збило з нього пиху несхибного пророка від педагогіки. Він якийсь час мовчав, збентежено втупивши очі в стіну, потім зняв з носа пенсне, повертів у руках і, забувши втерти, знову посадив на носа, розгубленим поглядом обвів присутніх.

— Я, безумовно, не нав'язую своїх думок... Я порядком обговорення, — сів він на свого випробуваного коника. — Я тільки радітиму, коли мої сумніви будуть розвіяні, бо, як і кожна розсудлива людина, прагну до істини.

Але на цей раз я не звернув уваги на самокритику завуча. Навпаки, мені навіть спало на думку, що наш завуч не зовсім на своєму місці.

46

Кінець першої чверті приніс свої радості і свої болі.

Ми з Михайлом Амадейовичем задумались над цифрою успішності учнів. Вона була маловтішною — сімдесят вісім процентів.

— Рознесуть нас, Тарасе Демидовичу, на зимовій конференції, — шкріб гостре підборіддя Шухновський. — Рознесуть в пух і в прах.

— То й що ж? — намагаючись якнайбільше падати своєму голосу байдужості, запитав я.

Шухновський з докором і навіть якоюсь злобою зиркнув на мене.

— Вам, зрозуміло, нічого. Ви — директор. Відвідування налагодили — та ще й, можна сказати, героїчними зусиллями, школу огородили, дрова завезли, бюджет виконали. А мене, як відповідального за педпроцес і успішність зокрема, битимуть.

Роздумування завуча для мене звучали якимось одкровенням з боку Шухновського.

— Неув'язка вийде, Тарасе Демидовичу. Всі попередні роки були директора Ковалівської школи за, так би мовити, загальні непорядки, а самий педпроцес у нашій школі і, головне, успішність, навпаки, підносились як приклад. А тепер що ж вийде?

Шухновський заклопотано зняв з носа пенсне, похукав на скельця, почав протирати. Я вперше бачив його розгубленим і стурбованим.

— За успішність я особисто відповідаю так само, як і за відвідування та всі інші шкільні справи.

Шухновський осідлав носа золотим сідлом, з подивом глянув на мене крізь миготливі скельця.

— Тоді, виходить, завуч у школі — просто химера?

— Чому ж? Ми разом відповідаємо за все, що діється в школі.

Шухновський задумався. Він час від часу поглядав на мене, видно, хотів почати про щось розмову і, певно, не зважувався. Врешті таки заговорив:

— Минулі роки в нас практикувалося виставлення оцінок лише тим, хто навчався фактично...

Шухновський раптом спіткнувся, замовк. Задумливо схиливши голову, ходив по учительській.

— А решта?

— Решта не ходила до школи. Це були переважно відстаючі учні.

— В цьому році вони відвідують школу з перших днів.

— Але це їм не завадило, Тарасе Демидовичу, одержати погані оцінки,— зупинився навпроти Шухновський та з докором вп'явся в мене очима.

Я починав догадуватись, до чого він завуч.

— Що ж ви пропонуєте?

Шухновський рішуче сів на стілець, почав переконливо:

— Є два виходи, Тарасе Демидовичу. Перший — переглянути незадовільні оцінки і, можливо... так би мовити, профілактично, з чисто педагогічною метою, їх підвищити, ну, скажімо, апіорі, на один бал. Це врятує школу від ганьби, бо трійка — вже не двійка. Це для райвно. А для учня трійка — рідна сестра двійки. Це навіть матиме виховне значення. Ти ось, Ванько чи Федько, не знаєш арифметики, а ми тобі умовно ставимо трійку. Зваж, лобуре, на нашу добрість, підтягнись. Я з своєї довголітньої практики знаю такі випадки, коли підвищення оцінки надзвичайно впливало на психіку учня. З відстаючих деякі учні ставали відмінниками.

Певно, помітивши лукаві бісики в моїх очах, Шухновський вигукнув з відчаєм у голосі:

— Ви дивитесь на мене так, ніби Шухновський пропонує якусь контрреволюцію. Я тільки прикидаю... думаю вголос, бажане приймаю за можливе.

— Нічого я не думаю. А другий вихід?

— Другий? Другий — той самий, колишній, випробуваний Ковалівською школою. Всіх важких учнів, силою притягнених до школи, не атестувати.

— На якій підставі?

— Тарасе Демидовичу! — схопився на ноги Шухновський.— Ви ще молодий мене розігрувати!

Завуч розлютився, тонке скло пенсне не могло стримати тих громів і блискавок, що палахкотіли в очах.

— Михайле Амадейовичу! Ніхто вас не збирається розігрувати! — твердо і владно сказав я.

Кілька хвилин Шухновський збуджено снував туди й сюди по кімнаті, нервово жував пухлі губи, видно було, намагався опанувати себе.

— Так ось! — нарешті спинився перед столом. — Є лише два виходи. Третього я не бачу, і його немає.

Якусь хвилину ми мовчали. Я ніяк не міг зрозуміти, що примусило Шухновського висувати ці два, обидва явно антидержавні, окупаційні виходи. Певно, вже не що інше, як боязнь за свій авторитет, за власну кар'єру. «Невже оце і є той кар'єрист, про якого не раз чув я в промовах і читав у газетах, але ніколи не бачив живого у вічі?» Але зовнішньо Шухновський був зовсім не схожий на тих кар'єристів, що їх малюють у газетах.

— Ви помиляєтесь, Михайле Амадейовичу, — відповів я на ультиматум завуча. — Є ще третій вихід. Це той, який ми з вами обрали і від якого не відступимось. Покажемо райвно ту цифру успішності, яка в нас є. Будемо на ній виховувати й самих себе, й учнів.

Шухновський потупився, нахмурих вишкірив брови.

— Можна й так, — сказав він. — Але тоді я змушений буду за успішність учнів скласти з себе відповідальність.

— Я беру її на себе.

Шухновський глянув на мене чистим і навіть співчутливим поглядом.

-- Ну що ж, дивіться, Тарасе Демидовичу. Вам видніше. Я лише вважаю своїм обов'язком попередити вас, висунути для обміркування деякі думки. Я їх не вважаю досконалими, але й не шкідливими. Те, що пропонуєте ви, я підтримуватиму, але... Що ж, наберемося громадської мужності. В житті бувають не лише лаври... бувають і тернові вінки.

Зате вечір, присвячений святкуванню річниці Великого Жовтня, приніс багато радості і до сліз розчулив не одного з нас.

Після коротенької доповіді відбувся учнівський самодіяльний концерт. Певне ж, він і привабив до школи не лише учнів, а й багатьох батьків. Дві найбільші класні кімнати, перегороджені збірною стіною, яку заради свята розсунули, від чого утворився веселий і просторий зал, були переповнені.

Виступав шкільний хор. Оркестр розташувався перед сценою, бо на тимчасових підмостках ледь вмістилось вісімдесят співаків.

Дівчатка й хлопчики, вдягнені по-святковому, в червоних галстуках, урочисто сяяли блискучими оцінками, кожне шукало в залі когось із своїх — друзів чи рідних. Один лише Петрик невідривно дивився в оркестр, ловив очима мій погляд. Я кивнув йому дружньо, заспокійливо. Він зачервонівся, схитнув головою: страшно, мовляв.

Петрик сьогодні аж у двох піснях співав соло. Хоч на репетиціях у нього виходило це й непогано, але під час такого відповідального та ще й першого виступу хлопчина не міг не хвилюватись.

І справді, коли перед співаками став Іван Маркович, помолоділий, підстрижений і поголений, у чорному піджаку та біло-сніжній сорочці й галстуку в червону крапинку, з паличкою в руці, як справжній диригент великого хору, коли в залі в одну мить настала тиша, Петрик після першого енергійного змаху палички в руках Рисака повів якимсь хриплим, не своїм голосом. Я аж голову втягнув у плечі. Та в одну мить голос хлопчика вирівнявся, видно, Петрик поборов своє хвилювання, пісня полилася срібним дзвіночком, а серед слухачів, мов вітер у лісі, пронісся шепіт. Я помітив, як заблищали очі в глядачів.

Після хору виступали декламатори, танцюристи, фізкультурники. На закінчення драмгуртківці показали одноактівку. Діти й батьки розходились по домівках вдоволені, з розв'язаними язиками. Їм усе сподобалося на нашому вечорі, але найбільше розмов було про наш хор.

— Ох і співають же, ой і співають! — чути було чийсь збуджений голос на вулиці.

— Як дзвіночки!

Ще більшої слави здобула наша шкільна самодіяльність на вечорі в сільському клубі. Наш концерт сколихнув усе село. В клуб набилося стільки люду, що яблуку ніде було впасти. Стояли в дверях, сиділи на підвіконнях, заглядали крізь відчинені вікна.

На цьому вечорі ще голосніше, підбадьорені першим успіхом, звучали голоси наших хористів. А Петрик розливався, мов соловей. І на що вже Шухновський не любив хлопця, а й той сказав:

— А з Дзуза, коли б не був ледачим, міг би вийти неабиякий співак.

Ковалівці хвилювалися, як море. Та чи не найбільше був вдоволений Корній Кирилович. Одвівши мене вбік, він сказав:

— Ну, брат, Тарасе Демидовичу, тепер як собі хочеш, а ми тебе з Ковалівки не випустимо. Спасибі тобі. Я тільки мріяв про все це, а ти, чорт такий, гляди, що зробив. Ну, що ж, голубе, ходімо до мене замочити все це діло.

Але в цей час до мене підійшли Шухновська, Пишна та Лідія Григорівна Батожчук.

— Е, Корнію Кириловичу, — промовила Елеонора Степа-

нівна, сварячись на голову сільради пальцем, — нічого не ви-
йде. Тарасе Демидовичу, ви забули про свою обіцянку?

Я згадав, що з ініціативи наших учительок споряджена дружня святкова зустріч учителів, працівників лікарні та ще деякого з керівників Ковалівки. Довелося нам з Недокусом піти на той бенкет.

Бенкет пройшов дуже весело. Багато співали й танцювали. Я помітив, що навіть Тит Назарович пішов з цього вечора тверезим, хоч і злим. Злився він на Лідію Григорівну, яка не звертала на нього уваги, а весь вечір увивалась то біля Миколи Івановича, то біля Кужеля. Пробувала липнути й до мене, але біля мене невідступно чатувала Антоніна Никонівна, переслідувала своїми розмовами на педагогічні теми. А мені хотілося хоч словом перекинутися з Яриною, бо була вона чомусь сумовита і в'яла. Але стримував себе. Для чого? Хай її втішає «сива шапка». Для мене Ярина чужа... Тож будемо слухати «педагогічні мотиви» Антоніни Пишної.

І хоч який був хороший і дружній вечір, хоч я й вірив у слова Шухновської про те, що цей вечір «історичний у Ковалівській школі, бо він, як ніколи, здружив колектив», але все ж мені було не зовсім весело, я весь час відчував, що поруч не було когось близького й вірного.

Уже йдучи з вечірки, згадав про Настусю, нашу маленьку Ящірку.

47

Недарма кажуть: «З чужого клопоту голова болить».

По селу йшли суди та пересуди, хто сміявся, хто кепкував, а були й такі, що навіть лаялись.

Першим ту ковалівську новину розповів мені Петрик Ковалець. Він тепер був у центрі уваги. Хоч дивилися на хлопця і з підозрою: такому, мовляв, не клади пальця в рот, але всюди, де тільки він з'являвся, кожний вважав своїм обов'язком похвалити Петрів голос. А це підносило малого співака мало не до небес. Кілька днів після своїх виступів він мотався по селу лише з одною метою — якнайбільше почути похвал від односельців. Отже, він чув, де що говорилось і про вчителів, і про школу. А коли вже що Петрик почув, того не сховає за пазуху.

— Ух ти ж, Батожчук дав клас! — доповів якимось на другий чи третій день після Жовтневих свят Петрик. — О, дав! Так нахлестався, що додому рачки ліз, черевика одного загубив

на вулиці і в хату не потрапив. То учні того черевика взяли на палицю та й поставили ту палицю біля двору. А сам Тит Назарович добрався на подвір'я та й заснув біля хліва. А замість подушки вмонтився на купі гною. Ух ти ж, замурзався! Лідія Григорівна, певно, не впізнала його, бо коли ранком господар розбудив Батождчука, вона не хотіла його навіть до кімнати впустити. То він біля колодязя вмивався. А вода ж холодна!

На жаль, те, про що розповів Петрик, було правдою. Мені соромно було людям на очі показатися. Тим більше, що в тому відчував і свою провину. Потягло ж мене за язик дати згоду на влаштування тієї дружньої вечірки. І все то — Елеонора Степанівна. Підбурила Пишну та Батождчучку, умовили гуртом. Мовляв, це ще більше колектив наш згуртує, буде світлим променем у нашому буденному ковалівському житті. А я й вуха розвішав. Думав, справді це піде на користь, а про Батождчука й забув.

Пригадав, що на нашому бенкеті було дуже мало горілки та вина і ніхто ж тоді не сп'янів. Навіть Тит Назарович був зовсім тверезий. Увесь вечір сперечався про якісь теореми з Шуховським та Сягайлом. І лише тепер пригадалось, що Батождчук раніш від усіх подався додому. Лідія Григорівна йти з ним відмовилась, вона ще хотіла гуляти. Напрошувалась потім до кого-небудь у супутники. Пішла, здається, з Панасиками. І ось тобі маєш.

Другого дня починалося навчання в школі. Я чекав приходу Батождчука. Але замість нього ще до закінчення першої зміни з'явилась Лідія Григорівна.

Вона була стомлена, почервонілі очі та ніс свідчили про те, що жінка перехвилювалась, плакала.

— Тарасе Демидовичу, я хотіла б з вами поговорити наодинці.

Піонервожатий Вася Бабак та Антоніна Никонівна Пишна, що саме були в учительській, мовчки вийшли.

Лідія Григорівна дала волю сльозам.

— Ви, певно, чули, що трапилось? Такий сором!

Трохи заспокоївшись, вона, втираючи мокрі від сліз очі та розпухлого червонуватого носа, розповіла про те, що трапилось:

— Хіба йому, старому п'яниці, гуляти з чесними людьми? Йому тільки туди б, де збираються п'яниці та різні гультаї. Хіба ж йому вистачило того, що всі люди пили? Сидів на вечорі, бачили, мов сич, мало очей не скосив, усе за мною стежив, щоб з ким словом не перекинулась. О, яка це мука,

Тарасе Демидовичу, коли молода жінка виходить за старого! Але ви не жінка, ви цього не зрозумієте.

Виявилось, що Тит Назарович, не вдовольнившись випитим на бенкеті, вдав, ніби розсердився на дружину, приревнував її, нишком вирвався на вулицю та й потяг просто до крамника додому. Ну, а крамник у Ковалівці — людина чула, «передбачлива», горілку тримає не тільки в крамниці, а й вдома, на випадок, коли в когось виникне пагальна потреба. Певно, він був навчений гіркою долею, бо від таких, як Батождчук, не відв'яжешся. Отож, щоб не йти серед ночі до крамниці, горілка в крамника завжди стояла під його ж власним ліжком. Покупці в Ковалівці ніколи не жалілися на крамника.

— Яке паскудство! — обурювалась Лідія Григорівна. — Культурна людина, математик, викладач середньої школи пив горілку нахильці серед вулиці, а пляшку потім розбив об телеграфний стовп. О бідні жінки, і де тільки беруться на нашу голову ті п'яниці?

Лідія Григорівна у відчаї ламала руки:

— Я більше не можу! Врятуйте мене, Тарасе Демидовичу. Я пропала. Молодість моя, найніжніші почуття — все пішло за водою.

Я не знав, як врятувати Лідію Григорівну, і тим більше не знав, від чого її рятувати. В мене визріла єдино правильна думка: поставити питання перед райвно про звільнення Батождчука з роботи, а це аж ніяк не рятувало його дружини. Розумів: врятувати Лідію Григорівну — значить, покрити аморальні вчинки її чоловіка. Але я цього зробити не міг. Був твердо переконаний, що п'яниціям не місце в школі. П'яниця нічому доброму не навчить дітей. Навпаки, п'яниця не лише калічить дитячі душі, а й підриватиме авторитет школи і вчителя в народі.

Про це все обережно, намагаючись вибирати якнайм'якші формулювання, сказав Лідії Григорівні:

— На жаль, нічим вам допомогти не можу. Мушу ставити питання про зняття вашого чоловіка з роботи.

Вона рвучко потиснула мені руку:

— Спасибі вам, Тарасе Демидовичу! Мені більше нічого й не треба. Я бачити його не хочу, осоружний він мені. Ах, коли б ви були жінкою, ви б мене зрозуміли.

Зітхнулось вільніше. Складне питання виявилось складним лише наполовину. Я особисто жалкував би, коли б за Батождчуком поїхала і Лідія Григорівна. Вона була досить старанна і здібна вчителька.

— Як же так трапилось, Лідіє Григорівно, що ви зв'язали своє життя з такою людиною? — поцікавився.

Жінка зітхнула:

— Ах, не питаєте, Тарасе Демидовичу. Молодість! Вона наскільки прекрасна й неповторна, настільки ж і недосвідчена. О, коли б можна було повернути назад ці вісім років!..

І вона довірливо, з подробицями розповіла історію свого недовгого життя. Говорила задумливо, інколи, здавалось, забувала про мою присутність, ніби радячись сама з собою.

Була вона зовсім молодого дівчиною. Нівроку-таки собі, не поганою. Не такою, як оце зараз,— погане життя жінки не крає. У пісні як співається? «За хорошим мужем жінка молодіє, а за розсукиним сином...» Але ж тоді й він був орлом. Учителював у їхній школі. Був ставний, чорнобривий і, головне, здався їй зовсім не старим. Горілки і в рот не брав. І полюбив її до самозабуття, до втрати розуму. А вона, мов полум'я свічки на свіжий вітер, потяглася до нього. Бо була нерозумна, довірлива й недосвідчена. Навіть не збагнувши до пуття, що таке дівування, що таке дівоча воля, не наспівавшись з подругами на вечорницях, стала жертвою лихого спокусника. Він вивіз її з містечка. Правда, перший час вони жили непогано. Він учив її. А вона була здібна, лише за один рік схопила те, чого б інша не засвоїла й за п'ять. Він її влаштував у інститут на підготовчий факультет. Вона вчилася... А він вечорами простоював біля дверей інституту, вартував у тіні дерев, на зрці проводжав її додому. А вона таки ж молода була й хороша, не те що зараз...

Слухав ту сповідь мовчки, розуміючи, що Лідія Григорівна не вірить у те, що говорить про власну красу, мабуть, напрошується на комплімент.

Отож за нею впадали в інституті однокурсники. Хіба була винна в тому, що вони проводили її інколи додому? Для неї це було байдуже, а їм, видно, було приємно провести додому молоду жінку. Хіба ж усі такі неотеси, як цей Батошчук? Єсть же на світі і джентльмени, хіба не правда? А він безпідставно ревнував, лютився, почав нишком пити. Вона в той час на це не звертала уваги, а ось тепер маєш.

Мов свята, діждалася молода жінка випуску в інституті. Коли б вона була пуста чи так собі якась легковажна, то хіба поїхала б на роботу разом з Титом? Можна б же було вибрати собі першого-ліпшого хлопця в інституті. Кожен вважав би за щастя мати таку дружину, як вона. Ні, потяглася ж, нерозумна, мов нитка за голкою, услід за своїм Батошчуком. І незчулася, як на його спині колесом вигнувся горб, як похилилась до

низу струнка постать, закошлатились чорні брови, помутніли від алкоголю живі й розумні очі. Вона — молода, повна сил, а він — немічний, нестерпний, ревливий дідуган, собака на сні...

— Скільки вам років, Тарасе Демидовичу? — раптом ні з сього ні з того запитала Лідія Григорівна.

Я так розгубився, що механічно відповів.

— От бачите. Ви лише на три роки молодші від мене. Але ж ви ще дитина, хлопчик, а я вже стара баба. Баба-яга.

Лідія Григорівна поступово розвеселилась. Ніби їй не було тієї сумної розповіді. Навіть пожартувала:

— Але не втрачаю надії. Думаю, що коли позбудуся свого діда, знайду молодшого. Отже, Тарасе Демидовичу, ви маєте шанс.

Вдав, що не второпав сказаного. Лідія Григорівна враз прсерйознішала, промовила:

— Скажіть, Тарасе Демидовичу, потрібна ти мені, стара хева. Чи мало є хороших дівчат? Он у нас які красуні: Тоня Пишна, Ярина...

— Тит Назарович сьогодні на роботу вийде? — перебив її.

— Куди там йому! До крамниці почвалав. Він зі мною у сварці. А коли посвариться, тоді п'є безпросипно.

Послав техробітницю Улиту викликати Батожчука. Сам собі вирішив, якщо Тит Назарович з'явиться до школи нетверезим, у клас не пушу.

Але він і зовсім не з'явився.

48

Уже десь надвечір замість Батожчука прийшов Іван Маркович. Як глянув на нього, так відразу їй зрозумів — трапилось щось непоправне.

Щоразу, заходячи в учительську, він, за давньою звичкою, хвацько розправляв чорно-смолянисті вуса, довго й шумно вітався з усіма.

На цей раз він вступив в'яло, мов цілий день ходив по тупчаку, пройшов по вчительській якоюсь ніби нетвердою ногою, очі в нього були каламутні, неспокійні, а завжди підкручені вуса обвисли. Був блідий, якийсь розгублений.

Я занепокоєно дивився на нашого диригента. «Невже й цей став на Титову стежку?» — подумалось.

Та Русак був не п'яний. Тяжке горе зім'яло його. Привітався без слів. Рука в нього в'яла, безсила, коли я її випустив, безвільно повисла.

— Що трапилось, Іване Марковичу? — запитав з тривогою.

На очах у нього вертілися сльози.

— Ви нічого не знаєте?

Я нічого не знав. Він безнадійно махнув рукою, зітхнув, одвернувся. Потім неквапливо дістав з бокової кишені газету, подав мені.

Це була наша ж районна газета. Я здогадався: знову якусь пілюлю підсунув нам поборник справедливості й фактів, редактор Чубенко. Але переглядав заголовки статей — нічого підозрілого не бачив.

— Нічого не розумію, Іване Марковичу...

Русак нехотя заглянув у газету, ткнув пальцем у одну з статей. Я прочитав: «Не в свої сани». Тепер уже невідривно прочитав усю статтю. В ній писалось:

«Ковалівська середня школа закінчила першу навчальну чверть з ганебними наслідками. 78 процентів успішності — така жахлива цифра, через яку ця школа опинилась в самому кінці списку всіх шкіл.

Таке злочинно-нестерпне становище нікого, виявляється, тут не турбує. Директор школи Залужний педагогічному процесові не приділяє ніякої уваги, захопився голим адмініструванням та різними витівками, далекими від завдань школи. Замість того щоб боротися за основи знань, щоб в першу чергу навчити дітей читати та писати, опанувати передбачену програмою кількість знань із різних предметів, директор школи, ігноруючи ці основні завдання школи, насаджує в Ковалівській школі гурткоманію. Тут створена така кількість різних самодіяльних гуртків, що вже немає такого учня, щоб не був членом одного або й кількох гуртків. У гуртки записані навіть ті, що погано навчаються. Але це не турбує директора школи, йому аби учень умів танцювати та співати, а коли він не вміє рахувати до десяти, то біда невелика.

Гурткоманія в Ковалівській школі призвела до найстрашнішого — до втрати пильності з боку директора школи. Захопившись піснями та танцями, цей недалекоглядний керівник, з дозволу сказати, притягає до роботи в школі політично неблагонадійні і навіть ворожі елементи. Так з'явився в школі колишній дяк, людина з темним минулим, якийсь Русак І. М. До речі, цей Русак уже не раз намагався пролізти до керівництва ідеологічною ділянкою, але йому завжди давали одкоша. Тепер Русак у особі Залужного знайшов надійного захисника і мецената.

Скажемо і Залужному, і Русаку: до якого часу ви кататиметесь у чужих саях?

В. Мацько»

В учительській були Шухновські, Чепур та Лідія Григорівна Батожчук. Поки я читав, стояла напружена, мертва тиша. Певно, всі здогадались, що в тій газеті написано щось зовсім не веселе.

Прочитавши, я, хоч всередині все бурхало й кипіло, намагаючись бути якнайспокійнішим, недбало передав газету Шухновському.

— Читайте, Михайле Амадейовичу. Те саме, чого ви боялись. Шухновський почав читати.

— Читай уголос, Мишо,— попросила Елеонора Степанівна. Шухновський запитливо зирнув на мене.

— Читайте,— кивнув я головою.

Шухновський почав читати, а Русак непомітно вислизнув із учительської. Я вийшов услід за ним.

Іван Маркович підтюпцем вибіг із школи. Я наздогнав його вже на вулиці, покликав. Русак спинився, повернув назад.

— Як це вам подобається, Тарасе Демидовичу?

— Це мені зовсім не подобається, Іване Марковичу,— кажу спокійно.

Русак похитав головою.

— Я так і знав. Душею відчував. Так от же ніби мене щось засліпило, ніби загіпнотизувало. Як не відмовлявся, а почув дитячі голоси — і повели вони мене... Мов труби янгольські на страшний суд.

Сказавши це, Русак криво посміхнувся, зауважив:

— Не подумайте, що я справді задурманений релігією, просто висловлююся фігурально.

Я не знав, що йому відповісти. Вже встиг збагнути всю безглуздість написаного. Але разом з тим бачив і інше — факти там були поставлені на своє місце. Цифра успішності правдива. Останнє місце серед шкіл району теж, мабуть, не було вигадкою. Гуртків у нас справді чимало. Спробуй довести, що через гуртки ти йдеш до свідомої дисципліни, пробуджуєш любов до науки. Це така тонка річ, що не кожний відразу зрозуміє. Крім того, Русак справді був дяком. А кого переконали, що він (по всьому видно) чесна людина, любить над усе музику й співи, і у Ковалівці, де немає жодного знавця з цієї галузі, він просто незамінний?

Прикинувши всі ці «за» й «проти», я зрозумів, що на цей раз приціл Мацька виявився уразливішим, ніж уперше. Удар міг виявитись для мене навіть смертельним. Згадав секретаря райкому товариша Вогневіка. Але як цього разу подивиться на справу він? Чи не подумає, що я, користуючись його підтримкою, розперезався? Адже це не що-небудь, а в т р а т а п и л ь н о с т і.

— Нічого, Іване Марковичу, ми ще повоюємо за правду! — все ж бадьоро сказав я Русакові.

Той, мабуть, відчув у моему голосі нотку невпевненості й нарочитої бадьорості. Він втовкмачував своє:

— Ех, Тарасе Демидовичу, Тарасе Демидовичу! Кривдно мені. На самого себе кривдно. До смерті не прошу собі такого промаху. Ви ж людина молода, запальна, довірлива. А я — стріляний старий горобець, і теж не помітив сильця. Але мені що? Мене виставили на посміховисько перед усім районом, та й тільки. Кому там діло до якогось колишнього миршавого дядька Русака? Хто його бачив, хто про нього чув? Що зміниться від того, коли він знову залізе в свою нору, самотньо вилізатиме тугу на скрипці? А вас жаль, Тарасе Демидовичу.

Ми повільно прямували посеред ковалівської вулиці.

— Нічого, Іване Марковичу, ми ще хіба ж такий оркестр та хор організуємо! — бадьорює я.

— За той час, як ми познайомились, полюбив я вас, Тарасе Демидовичу, як рідного сина. І тепер боляче, що через мене зам такі неприємності. Я багато дав би, щоб усього цього не трапилось.

— Іване Марковичу! Не за вас, то за інше, а все одно були б мені неприємності. Пам'ятаєте, минулого разу як пропечатали?

Русак був людиною розумною.

— Але там вас не звинувачували у втраті пильності. А це річ страшна.

Спинились біля Русакового двору.

— Закликав би вас у гості, але в такий час... краще не треба. І взагалі я боюсь одного, Тарасе Демидовичу. Боюся, щоб ви не подумали, що, може, це все я для вас навмисне... От слово честі, Тарасе Демидовичу, засліпивсь я... музика мене засліпила...

Рвучко змахнувши рукою, він, щоб не показати своїх сліз, круто повернувся і, не прощаючись, зник за хвірткою.

Я стояв на вулиці розгублений і пригнічений. Що діяти? Де шукати правди?

Згадав про Корнія Кириловича. Тільки він міг щось поради мені. Згадалось, що саме він радив втягти в роботу Русака. Значить, він, певно, тієї ж думки, що й я.

Попрямував до сільської Ради.

Біля крамниці споживчого товариства помітив якихось людей, що нетвердо стояли на ногах. Пройшов повз них, не підводячи голови. Раптом мене спинив знайомий голос:

— Тарасе Демидовичу! Товаришу директор! На хвилиночку.

Оглянувшись, побачив Тита Назаровича Батожчука. Він стояв нетвердо, похитуючись на ногах, розхристаний, з пляшкою в лівій руці і склянкою в правій, дивився на мене червоними, каламутними очима.

Забувши про все, я наблизився до «ковалівського Піфагора». Біля Батожчука тупцювали троє чи четверо підпилих його приятелів. Жодного з цих людей я ще не зустрічав у Ковалівці, але по одягу; по поведінці зрозумів — це ковалівці і, видно, постійні гості крамниці.

— Ви чому не на уроках, Тите Назаровичу? — суворо запитав я.

Батожчук по-змовницькому підморгнув, лінивим рухом лівої руки відмахнувся. У напівпорожній пляшці хлопнула горілка.

— Які уроки, Тарасе Демидовичу! Вип'ємо! Вип'ємо! — на всю вулицю повторив він. — Я зустрівся з своїми кращими друзями... До речі, товаришу директор, знайомтесь. Це мої кращі друзі — лісники. На вепра підемо... на лисицю. Вам ніколи не доводилося ганяти вовка, Тарасе Демидовичу? Так ось... запрошуємо...

— Коли товариш директор мисливець... то ми чого ж... з дорогою душею... — озвався один з лісників.

Мовчки одвів убік Батожчука.

— Тите Назаровичу! Йдіть додому і не ганьбіть високого звання вчителя! — наказав суворо.

Батожчук втяг голову в плечі, оглянувся, ніби шукав підтримки у своїх друзів.

— Що він верзе? Теж мені начальник! Пити з нами не хоче, чіпляється. Про якісь уроки... Сьогодні я гуляю з друзями, а уроки завтра...

— Ні, товаришу Батожчук! — твердо сказав я. — Більше ви на уроки не підете. Я вас звільняю з роботи. Зрозуміло вам?

Батожчук п'яно закліпав, низив плечима:

— І що він верзе, хлопці? Подумаєш, школа! Я — мисливець! Ви розумієте, люди, я — мисливець! — на всю вулицю п'яно гукнув Батожчук. — Я — мисливець!

Я повернувся й повільно пішов до сільської Ради.

Обабіч чорною стіною виструнчилися сосни і шепочуться між собою. Над головою широка небесна дорога. Небо високе, вимерзле, зорі далекі, маленькі. Холодний вітер знаходить тебе, в який би бік не повернувся.

Промерзла земля, грудкувата дорога, скупий сніговий настил, від якого земля здається сірою, мов спина осіннього зайця. Віз лунко дозволило люшнями, колеса вибивають барабанний дріб об скам'яніле груддя, на возі трусить так, аж печінки перевертає.

Бачу перед собою широку спину Корнія Кириловича Недокуса. За ним, десь там далеко-далеко, ліниво перевалюються дві темні кінські спини, здається, у віз запряг хтось двох ширококостих бегемотів.

Відлунюється в принишкому лісі дзвін колісних шин, чути бадьоре кінське пирхання, ходором ходить з боку на бік віз, і, здається, зорі на небі не стоять на одному місці, а хитаються, так хитаються, що аж у зуби заходить оскома.

Ми з Корнієм Кириловичем їдемо до районного міста. Учора, тільки зайшов я до сільради, Недокус, ще не привітавшись, запитав:

— Тобі не треба до міста?

— Дуже треба, Корнію Кириловичу.

Тільки після запитання голови я збагнув, що саме в район необхідно звернутися з усіма справами.

— От і добре, — сказав Недокус. — То разом і поїдемо.

Розбудив він мене рано, десь опівночі. І нічого в тому не було дивного. Осінні дні короткі, світало о восьмій, ще й не розвидніється — вже дев'ять, кілька годин світла, і знову на землю спадають сутінки.

Недокус не з тих людей, щоб грати в мовчанку. Розповідає то те, то се. Мені хотілося б заговорити про свою болячку, але Корній Кирилович, певно навмисне, не зачіпає болючих струн. І це мене ще більше хвилює — значить, і він в душі осуджує мою поведінку. От уже недаремно говориться, що заводії завжди знайдуться, а трапиться потім тобі з того лиха — всі в куші. Сьорбай юшку сам. Ну що ж, спробуємо...

Підвода ледь рухається. То, певно, тому, що їдемо важко. І де вона, ця гора, взялася? Скільки я пам'ятаю: їздили завжди рівною дорогою, а це Недокус вибрав такий шлях, що, видно, швидше виведе нас до неба, ніж до району.

— Ми правильно їдемо? — стурбовано запитую Недокуса.

Той насмішкувато гмукає, знаю — лукаво посміхається.

— За дорогу ти, хлопче, будь спокійний. Тут я не те що їздив сотні разів, а на колінах її вилазив.

Корній Кирилович напівобертається до мене. Хоч у темряві ми й не бачимо один одного, але я знаю Недокусову звичку: коли щось оповідає, то повинен заглядати в обличчя. Час

від часу помахаючи бато́гом на коней, він неквапливо починає свою розповідь.

У цих лісах партизанів Корній Кирилович в часи громадянської війни. Йому тут не те що дороги — кожний кущ знайомий, кожне дерево. Було їх тут спочатку небагато, десятків зо два відчайдушних хлопців. Хоч і хоробрі були, та не знали, що робити. Та ось з'явився до них одного разу земляк один, балтійський морячок. О, тоді вони такого шелесту заздавали петлюрівцям, що аж луна лісом ішла.

Після встановлення Радянської влади був Недокус у своїй Ковалівці головою ревкому.

— І ось одного разу трапилась мені така пригода, хлопче, що я однією дорогою не на конях, а галопом на одинадцятому номері не довше як за годину до району добіг...

Мене хлібом не годуй, тільки пригоди повідай.

— Розкажіть, Корнію Кириловичу! — прошу.

Він прокашлюється, розправляє рукою пишні вуса, починає неквапливо:

— Вже не пам'ятаю чого, а їздив я тоді з села тут у ліс поблизу, хутір там тоді був. Побував, значить, ото на хуторі, повертаючись так уже в надвечір'я до села. Їду собі, думаю, як би то швидше людей до мирної праці привичаїти, дати відчути, що Радянська влада не на час прийшла, а навик укріпилася. А люди, відомо, ще оглядаються, було таке до цього, що сам біс не розбере. Фактично існує Радянська влада, а на ділі, дивись, з лісу то банда яка забреде, то загін денікінців увірветься, то петлюрівці, то гетьманці. Не раз, брат, доводилось мені давати з села городами такого драла, що аж пилюка стовпом. А вони зайдуть, зженуть людей на сходку, об'являть про встановлення своєї влади, переночують або, гляди, ще й до вечора знімуться та й зникнуть, щоб більше не повертатись. А я на ранок у село — та й знову на місці Радянська влада. А то вже, може, місяців із п'ять не бувало ніякого біса. Спокій почав надійно входити в життя. Вже дівчата співали вечорами, і собаки спокійніше дримали по дворах.

Під'їжджаю до села, а там лемент, а там лемент! Ніби тих собак притьомо хто дратує. Я насторожився: чого б то? Невже якого чорта знову принесло? Зупинився так за гони від крайніх хат, прислухаюсь. Що трапилось в селі щось, я не сумнівався — досвід підказував. Але що? Може, наша радянська яка частина вступила, а може, ще що? Одним словом, ну, мов магнітом, потягло мене до села. Мені б повернути назад та до лісу, а я їду собі, мов нечиста сила мене тягне. Чув я, ніби так заець сам у пельку до удава лізе. Ліз отак і я. Нічого ніде

не видно, на цьому кутку мертва тиша. Дай, думаю, під'їду до крайньої хати, спитаю, в чому справа...

На хвилину Недокус замовк, певно, щоб розпалити в свого слухача ще більший інтерес. Потім, незлобиво покартавши коней за те, що йдуть черепашими темпами, знову продовжив розповідь:

— Ну й під'їхав. Ще й з воза не зліз, а тут: «Стій! Руки вгору!» Не встиг я й прицілитись, у мене ж таки була зброя, як якийсь біс підкрався ззаду та так двигонув прикладом у потилицю, що тільки зорі засвітилися в очах та й померкли.

Вже аж на попівському подвір'ї отямився. Помацав рукою голову — ціла, тільки гулю таку нагнало, як яблуко. Дивлюся: вийшов на попівський ганок офіцер у кавказькій бурці, здоровило такий, на Шухновського твого схожий. Кинули мене йому під ноги.

«Голова ревкому здешнього, пане курінний»,— чую, доповідає знайомий голос.

Підводжу очі, а то наш-таки сільський один, глитаєнко. Я в його батька усю молодість свою занастив, а він десь, чорт, у кадетах був, чи біс його зна. Одним словом, з імперіалістичної війни повернувся прапорщиком, а потім то з Петлюрою, то з гайдамаками водився. Це вже собі якогось «курінного отамана» нажив. Упізнав я його та й думаю: «Ну, брат Корнію, кінчилась твоя пісенька. Хоч би вже смерть, та не така паскудна».

А курінний наказав:

«Прив'язати, як пса, до брички. Завтра сход — і... в розход».

Миттю ув'язали мене до заднього колеса отаманської брички так, що й матінка моя рідна, голубка, так колись не сповивала. Ні рукою, ні ногою не поворушити. «Еге,— думаю,— пане отаман, чортового батька я тобі доживу до твого розходу. Біля колеса, як Рябко, сконаю».

А вони поставили вартового, а самі до попа пити. А в селі, чую, і крики, і гики. Наші — хто кричить, хто голосить, а пани отаманді, бодай зслизли, п'яно пісень горланять.

Спробував з вартовим заговорити.

«Дай, братішка,— кажу,— хоч разок потягнути.— Мовчить, собака, ніби й не чує. «Еге,— думаю,— доброго гицеля поставили».— Навіть при царизмі,— кажу,— давали курити перед смертю».

«Здохнеш і не куривши,— каже. А сам сердито сплюнув, під бік чоботом стусонув.— Возиться ще з тобою, стерво. Я тебе, так твою та перетак, зараз би в розход пустив, щоб чесному християнинові не нидіти над тобою».

Зрозуміла річ, злість його брала, що всі п'ють, а він змушений біля мене, мов пес на ланцюгу, сидіти.

«Еге,— кажу,— не пофортунило тобі, паночку. Інші п'ють, а ти слинку ковтаєш».

«Не гавкай!» — визвіривсь.

Коли це чую, до воза підійшов Русак. Оцей же Іван Маркович.

Недокус замовк, зашарудів полою. Дістав кисет. У мене дух перехопило. Зрозумів, до найважливішого дійшов Недокус у своєму оповіданні. Але що зробив Русак? Невже якесь паскудство?

А Недокус, загорнувшись у свиту, припавив від сірника, зазягся так, що цигарка спалахнула і освітила його чорно-смоляні кошлаті вуса.

— Він, Русак тобто, жив на одному подвір'ї з попом. Оце ж тут, де й зараз. Тільки в поповій хаті зараз правління споживчого, а він, як і колись, у своїй живе... Чую, заговорив Іван Маркович з вартовим про випивку. Мовляв, дивиться на нього і жаль бере людину. Всі, мовляв, п'ють та їдять, а бідний чоловік на суху у дворі тупцює. А я слухаю ту мову та й думаю собі: «Ех ти, собака-собака! Мені не підніс кварти води, хоч уста від спраги згоріли, а отаманця жаліє». А Русак уже запрошує того до господи: мовляв, вареники в старій докипають. «А,— думаю,— подавились би ви тими варениками». А вартовий до нього грубо, сердито: «А ти хто?» — «Я — дяк тутешній. Хіба по мені не видно?» А надворі вже зовсім смеркло, перша зірка на небозводі засвітилась. «А коли ти слуга божий,— каже вартовий,— то винеси мені чарку та закуски». На мить Русак задумався. А потім переконливо так: «Незручно носитись. А ви на одну хвилиночку. Хіба ж це завадить?» — «На моїй голові арештований», — з сумом відповів вартовий. «Та хіба його нечистий схопить, вашого арештованого? Посидить, як пес, біля колеса». Як почув я ті слова, так і спалахнув від злоби. «Ну,— думаю,— гад рябопузий, щастя твое, що завтра мені каюк. А то я тебе обов'язково розпатронив би». А вартовий підійшов до мене, поторсав за вірвовки, боляче копірснув чоботом у ногу, пробубонів: «Ще возись з усяким падлом». Потім, чую, пішов до дяка. У дворі нікого. Тільки на селі лемент та гавкіт собачий. Втекти б зараз, але... Напружив я всі свої сили — куди там! Не поворухнутись.

У мене мороз пішов по спині чи то від розповіді, чи, може, ранковий холод справді непомітно забирався під одяг.

— Бачу, нічого не вдію, а все ж смикаюсь. Розумію, це єдина можливість на втечу, а зробити нічого не можу. А тут ще сльози заливають. Від жалю, значить,— тільки б утекти, а ти безсилий. І раптом чую, тріснула вірвовка. Оглядаюсь, а ти дружина Івана Марковича під бричкою зігнулась, ножем ті вірвовки пиляє. Вихопив у неї ножа. «Втікайте,— кажу,— матушко, спасибі». А вона: «Щасти вам, Корнію Кириловичу». Та й, мов тінь, розтанула в сутінках. А я в один мент пере-різав ті всі вірвовки та рачки, рачки до тину, та через тин, та в город, та в коноплі.. Еге, брате. Тарасе, тепер лови вітра в полі! З города через вулиці та завулки, пригінцем та плазом, і незчужся, як за селом опинився.

Я зітхнув полегшено.

— А на ранок у село з району повернувся з цілим загonom. Тільки від «курінного отамана» вже й сліду нема.

— Так от який він, цей Русак! — сказав я.

— А який ти думав? Хороша людина. Бачиш,— я йому життям зобов'язаний.

— А як же Русак викрутився після вашої втечі?

— Викрутився. Каже, вибіг на подвір'я вартовий, а мене немає. Він і за голову схопився. «Розстріляє,— хниче,— отаман». То Іван Маркович йому й нараєв: «А ти кидай до біса гвинтівку та втікай собі з богом». Ну, дременував услід за мною і вартовий. А отаман почув, що пахне смаленим, та непомітно й дав тягу з села опівночі. Вже десь аж за Дніпром його доби-ли. Така, брат, була мені пригода.

Разом з розповіддю в душу влилося щось хороше, тепле. «Ні,— думалось,— так я цієї людини не віддам. Боротимусь. Доведу. Хорошими людьми розкидатись не можна».

Непомітно підкрався сивий холодний ранок.

50

Як погоду визначають за барометром, так я визначав настрій у райнаросвіті з поведінки Івана Івановича Горобця.

Сьогодні він зустрів мене без трафаретної посмішки «Значить, погода не на мою користь».

— А, наш ковалівський великий реформатор! — протяг він чи то співчутливо, чи то насмішкувато.

«Горобець в душі мені співчуває».

Привітались.

— Якраз ти до діла, Тарасе Демидовичу. Не доведеться мені труситись по вибоях.

— Що? Знову збирались?

— А то ж як? Хто б де якого фортеля не викинув, усе на Горобцеву голову. Ідь розбирайся. Вам знічев'я не сидиться тихо, а мені розплутуй, хто з вас правий, хто винен. Що там у тебе?

— Нічого,— знизую плечима.— Читали ж, певно... Крім того, ось наказ привіз. Батожчука не допустив до роботи.

— Батожчука? — зиркнув на мене, мов на божевільного, Горобець.— Це ж як так?

— За п'янку. Ось тут написано.

Горобець так довго читав мій короткий наказ, ніби там було списано щонайменше п'ять або шість сторінок. Нарешті повернув мені того папірця, покрутив головою.

— Діла-а... Ну, брат Залужний, я вже бачу — не зносити тобі голови. З одним не розплутався, а вже нову загадку загадав. Глянеш на тебе — людина як людина, миршаве таке, сухоребре, а придивишся — чорт у тобі якийсь сидить. Так ріжки й показує. Ну, брат, і смикнуло ж мене за язик рекомендувати тебе на цю прокляту Ковалівку.

Він невдоволено крутив головою, а я підсміювався в душі, ніяк не розберу: жартує чи всерйоз бубонить Горобець?

— Завідувач є? — запитую.

— Та є. А чого ти так поспішаєш? Думаєш, з хлібом-сіллю там тебе зустріне? Він, брате, теж, як і я... не любить різних фортелів. Прочитав статтю, розсердився. «Я,— каже,— поспішив із Залужним. Думав, що він серйозна людина, а він звичайнісінький молокосос». Так, брат, і сказав. А хіба ж і не правда? І на якого чорта, ти мені скажи, був потрібний тобі якийсь дяк? Та ти що, без духовенства обійтися ніяк не можеш?

— Не можу,— кажу,— Іване Івановичу. Є в мене одна повівна, захотілося ще й дяка. Щоб був повний синод.

Горобець не сприйняв жарту.

— Та ну тебе до біса з твоїми вигадками! Тут, брат, сидимо, ламаємо голову... А як на все це діло райком подивиться?

— Райком профспілки? Малецька?

Горобець розсердився вже по-справжньому.

— Та ти що? Гадаєш, тобі тут жарти? Вогневик, брат, таких жартів не любить. Дяка, чорт, якогось викопав, а це ще з роботи зняв учителя. Ти ж хоч Арсенові Івановичу не показуй цього дурнячого наказу.

— А вам що — Тита Назаровича жалко?

— Та йди ти к чорту! — почервонів від гніву Горобець і, сердитий, одвернувся.

Зайшов до Будяка.

Арсен Іванович уже, видно, забув про ту теплу розмову, яку ми вели з ним тихого осіннього вечора в нашій Ковалівці за смаженими грибами. Зустрів мене похмурим поглядом з-під важких брів, привітався сухо, втупився в папери на столі.

— Ну, викладай! — проскрипів нехотя.

— З чого ж починати? — ніби сам до себе звертаюсь я.

— А хоч би й з процента успішності! Що там у вас? Педагогія на практиці?

— Чому ж педагогія?

— Ну, а як же зволите все це розцінювати? На словах ви, товаришу Залужний, друг і брат усіх гнаних і голодних, ви готові всім дітям і дорослим дати знання й освіту, а на ділі — чверть учнів у вас кретини, дурні телепні й подібні белбаси? Ви думали над цим? Та ви ж не тільки на останньому місці в районі, ви відірвались аж на дванадцять процентів. У найгіршій школі процент успішності дев'яносто, а у вас — сімдесят вісім. Жах!

— Зате, Арсене Івановичу, я впевнений, що наш процент не нижчий сімдесяти восьми.

Будяк, певно, не відчув того глибшого змісту, який я вкладав у ці слова.

— Ну, тоді вже взагалі не було б про що говорити.

Неквапливо звівся на свої довгі ноги, задивив, мов журавель, по кабінету.

— Ви ще, виходить, і радієте з того, що маєте такий ганебний процент?

Я попросив його уважно вислухати моє пояснення. Довго і терпляче роз'яснював, що інакше зробити не могли, що до оцінок підійшли з усією суворістю й вимогливістю, що це необхідно для того, щоб у майбутньому добитись глибших і сталих знань учнів.

— Все це утопія, — зауважив Будяк. — Мене майбутнє менше цікавить, ніж сучасне. Ти мені скажи, як я перед областю звітуватиму за твою школу?

— А так, як є, так і звітуйте. За один квартал знань глибких учням не даси.

Він задумливо ходив по кабінету, а я розповідав йому про поведінку викладача математики Батожчука.

— На конференції треба буде протерти з пісочком, — зігнувся над столом Будяк, щоб записати собі про Батожчука.

— Це само собою. Але я його не допустив до роботи і прошу затвердити мій наказ.

Будяк з подивом втупився в мене і якусь хвилину не зводив важкого погляду.

— Товаришу Залужний! Коли ви будете на моєму місці — видаватимете подібні накази. А поки що не лізьте не в свої сани...

Я посміхнувся:

— І тут не в свої сани? До речі, як ви дивитесь на статтю в газеті?

— Це я у вас повинен запитати, як ви дивитесь?

— Як на чергову провокацію. Ця стаття не дає мені спокійно дихати, жити й працювати.

Будяк, сівши на своє місце, з цікавістю розглядав мене, як заморську якусь диковинку. Лише згодом заговорив:

— Ніяк я не зрозумію тебе, Залужний. Чи ти все це серйозно, чи просто викручуєшся?

— З чого викручуюсь?

— Ну, з цим дяком, з Батожчуком...

— Ні, шановний Арсене Івановичу, аж ніскілочка не викручуюсь. Коли ви хочете, щоб у Ковалівській школі більше ніколи не повторилась ганебна цифра сімдесят вісім, звільніть з роботи п'яницю Батожчука і... призначте викладачем співів у старших класах Івана Марковича Русака.

Будяк перелякано закліпав очима.

— Ви при здоровому глузді?

— Абсолютно! В усьому тому, що я вам колись говорив, я переконаний. І так діятиму. Не вірите мені — можете зняти з роботи. Цифра сімдесят вісім дає вам на це право.

Будяк скривився, довго куйовдив пишне русяве волосся, думав.

— Завдав ти мені мороки. Ну, ось що... Нічого я тобі не скажу. Мені треба порадитись, погодити... Справа не проста.

Я бачив: Будяк вагається. Він, видно, в душі поділяє мої думки, але чогось боїться, в чомусь сумнівається. Але мені не хотілося повертатися додому ні з чим.

— Добре, — кажу недбало. — Я почекаю день-другий. Погоджуйте.

— Чого ж чекати? Ідь, працюй...

— Ні, я не поїду. Мені треба твердо знати: працюватиме в школі учитель-п'яниця чи не працюватиме? Співатиме наш хор чи не співатиме?

Задзвонив телефон. Будяк неохоче взяв його, приклав до вуха.

— Слухаю.

Та за мить він став невпізнаним. Мов якась пружина кинула вгору Будяка, очі його загорілися, рухи стали гарячкові, мова уривчата.

— Я слухаю, Леоніде Петровичу. Так, так. Тут, тут. У мене. Ага. Слухаю. Зараз зайдемо.

Тепер його хвилювання передалося й мені. Безумовно, мене розшукував Вогневик і викликав до себе обох нас. І страшно було йти, і дуже хотілося швидше потрапити до Леоніда Петровича. Тільки він міг вирішити всі мої сумніви.

По дорозі Будяк невдоволено бурчав:

— Ламаєте дрова, мудруєте, новаторством займаєтесь, а потім відповідай за вас... Директори називаєтесь...

У Леоніда Петровича сидів Недокус. На потертому дивані, що важко ввігнувся мало не до землі, напівлежав важкий Чубенко. Я зрозумів: секретар райкому вже знав усе про наші справи.

Леонід Петрович був у незмінній своїй коверкотовій сорочці з білим комірцем, чисто поголений, але якийсь не такий, як минулого разу. Привітався з нами сухо, не глянувши у вічі. Я помітив під очима в нього сизуваті припухлі мішки. Побачив — справи мої кепські, секретар не схвалював моїх дій.

Леонід Петрович, мабуть, повернувся до перерваної розмови.

— Факти від фактів відрізняються, товаришу Чубенко. Я вам не раз про це трублю, голубе...

Чубенко неквапливо витирав хусткою лисину, мовчав.

— Чому в вашій школі, товаришу Залужний, така низька успішність? — якимось роздратовано запитав у мене секретар.

Я почав пояснювати. Пояснював незграбно, заїкаючись, боявся, що секретар мене не зрозуміє. Було боляче навіть від думки, що Вогневик не схвалить моїх дій. А я ж йому наобіцяв під час попередньої зустрічі, наговорив...

Вогневик справді мене не дослухав. Звернувся до Будяка:

— А райвно як дивиться на цю цифру?

Будяк звівся на довгі ноги.

— А ви сидіть! — кинув секретар.

Будяк говорив ще з більшим переляком, ніж я.

— Ми, безумовно, Леоніде Петровичу, заклопотані... ми здивовані... Школа, безумовно, відстала, але щоб до такої міри... Ми вживемо рішучих заходів. Ми зробимо висновки...

Вогневик схопився з місця. Заходив по кабінету швидко, напруженими кроками, заметляв своїм широким галіфе.

— Ну от же, от... — якимсь переможно заговорив він. — Для вас цифра сімдесят вісім — теж факт. Для Чубенка факт і для наросвіти факт. А чого ж ви хочете, товаришу Будяк? Щоб замість сімдесяти восьми стояло дев'яносто вісім? Тоді ви були б спокійні? Хай би директор надів вам на носа рожеві окуляри, замилив вам очі, як, до речі, йому й пропонували...

Це вже Недокус розповів йому про нашу інтимну розмову. Але я не розсердився на Корнія Кириловича. Навпаки, зітхнув, відчув — гроза збирається не над моєю головою. А Вогневик гримів на весь кабінет:

— А коли людина вам показує справжній стан речей, серйозно, по-державному піднімає питання боротьби за правильну, а не дуту успішність, ви чіпляєтесь за факт, готові вже робити організаційні висновки. Які ж висновки ви хочете робити, товаришу Будяк?

Вогневик спинився проти завідуючого райвно, криво посміхнувся. Будяк сидів, низько опустивши велику кошлату голову.

— З роботи знімати? Не вийде! Ми не дозволимо.

— А я без погодження з райкомом... Я взагалі, Леоніде Петровичу, роблю все погоджено...

— А ви менше погоджуйте, а більше дійте самі, на свій розсуд. Тільки факти аналізуйте, бо вони бувають різні.

Заскрипів диван. Звівся на ноги огрядний Чубенко.

— Я не дозволю, товаришу секретар. Я не розумію... Я член бюро райкому. Що ви мені, як дитині, під носа тичете...

— Заспокойтесь, товаришу Чубенко. Що з вами?

Та Чубенко весь побуряковів, ліва рука в нього смикалась.

— Я так не можу працювати. Я не маю права прикривати неподобства! Скільки ви мене не агітуйте, а я виступав і буду виступати проти таких цифр, як у Ковалівській школі. Що ви мене тут дурником виставляєте? Я редактор. Я знаю, які факти йдуть для газети, а які не йдуть. З якого це часу радянська преса вихваляла відсталість?

— А ви й не вихваляйте, вас ніхто не примушує. Але розбирайтесь нарешті ж у тому, що пишете...

— Я не захищатиму тих, хто робить брак і втрачає класову пильність, хоч хай це будуть тричі висуванці і десять разів ростучі товариші...

Очі Вогневика звузились, налилися свинцем. Він затиснув тонкі сухі губи, якимось спідлоба дивився на Чубенка.

— Все? — запитав, коли той трохи перекипів.

— Я цього так не залишу, я підніму питання на бюро. Це утиск преси.

— От, от і добре,— уперто кивнув головою секретар.— На бюро й поговоримо. Я теж вважаю, що настав час поговорити про подібні речі.

Чубенко важкою ногою вийшов з кабінету, не причинивши дверей. Я сидів мов на голках. Мені завжди здавалося, що у верхах, серед керівних товаришів, усе йде спокійно, тихо, гладко. А виходить, киплять і тут «страсти роковые».

Вогневик говорив так, ніби й не сталося цього дивного інциденту.

— Зрозумійте, товаришу Будяк, що дико й нерозумно звинувачувати директора, який починає серйозно ставити питання про успішність. Навпаки, допомогти йому треба. Яка вам допомога потрібна, товаришу Залужний?

— По-перше, затвердити мій наказ про звільнення з роботи вчителя-п'яниці...

Я детально розповів про поведінку Батожчука.

— Яка ваша думка? — зиркнув на Будяка Вогневик.

— Я гадаю... Якщо райком санкціонує...

— Якої ж вам санкції треба, товаришу Будяк? — спалахнув секретар.— Там розперезався п'яниця, нахабно п'є перед учнями й колгоспниками, а вам необхідні санкції? Та з такою боротьбою нам п'яниці швидко на голову сядуть! Ви що ж, дієте за принципом — п'яниця проспиться, а дурень навряд? Але зрозумійте, дурень проти п'яниці — благородна істота. Адже він дурень від природи і не винен, що матінка природа його скривдила. А п'яниця? Він же гірший за дурня. Він одурманює себе добровільно. Та ще й інших одурманює. Тим більше п'яниця вчитель. Розпеченим залізом треба випалювати такі речі, а вам треба якихось санкцій...

— Я сьогодні ж підпишу наказ.

Недокус вдоволено кліпнув очима. Він сидів увесь час мовчки, не вимовив жодного слова. Але я був дуже вдячний йому, розумів, уся ця розмова йдеться саме тому, що є на світі такі люди, як Корній Кирилович Недокус, тому, що є правда на землі.

Врешті Вогневик заспокоївсь. На його стомленому обличчі заграла добра усмішка, він дружньо глянув мені в вічі.

— Кажуть, ваш хор скоро прогримить на весь район, товаришу Залужний?

— Не прогримить, Леоніде Петровичу.

— Чому ж? — здивувався Вогневик.

— Керівника в нас немає. Знайшли людину, але її спаплюжили в газеті. Русак відмовився керувати хором.

Секретар задумався.

— Послужливий ведмідь — гірше ворога, — сказав сам до себе.— А що ж зробити, щоб він повернувся до школи?

— Є вихід, товаришу секретар!

— Який?

— Призначити Івана Марковича Русака викладачем співів у нашу школу.

На мій подив, хоч ще було й рано, в учительській зібрались майже всі вчителі, всі ті, хто працював у першу зміну. Сидів за столом похмурий і заспаний Шухновський, схилилась над класним журналом Елеонора Степанівна. Не було лише Батожчуків і Чепура.

Привітались стримано, кидали на мене запитливі погляди. Бачив, тут ждали мого повернення з нетерпінням. Адже ж, справді, вузол зав'язався туго, спробуй його розв'язати.

— Тита Назаровича я до уроків не допустив,— глухо сказав Шухновський, дивлячись у підлогу.

— Він був п'яний?

— Здається, не зовсім...

Вийжджаючи в район, я попередив Шухновського: якщо Батожчук прийде до школи нетверезим — у клас не пускати. Тож добре, що в моїй кишені лежав наказ про його звільнення. А коли б мені в райвно відмовили?

— Добре,— відповів Шухновському.— Батожчук з роботи знятий.

Легенький шепіт, подив і збентеження, мов вітерець, похилив голови декому з учителів. Хоч і п'яниця Батожчук, але ж шкода старого. Мені й самому було жаль Тита Назаровича, він людина добра, розумна, товариська. Але що зробиш?

Неквапливо дістав з кишені наказ, подав Шухновському. Завуча колом обступили вчителі, заглядали в папірець через плечі одне одному.

— Мама моя! — скорботно закотила очі жаліслива Антоніна Никонівна.

В учительській запанував такий настрій, ніби тут лежав мрець. Учителі жаліли Батожчука і жалілись на нього.

— Я не раз казав, що інакше воно й не закінчиться,— розсудливо сказав Орел.— І так довго терпіли...

— Набридло вже слухати,— раптом рішуче озвався Панасик.— На селі тільки й розмов, що про Батожчукові п'янки.

Всі здивовано глянули на щуплого Панасика. Петро Климович палав від гніву, був не схожий на себе.

Поступово всі зійшлися на одній думці — інакше бути не могло. Наказ жорстокий, але справедливий.

— Що ж він тепер робитиме? — повисло в повітрі питання Пишної.

Після хвилинної мовчанки озвалась Шухновська:

— А як же з хором?

— Вам доведеться керувати, Елеоноро Степанівно,— посміхнувся я.

— А чому мені?

— Як викладачеві співів.

— Та який з мене викладач? — замахала руками Елеонора Степанівна. — Нав'язали мені ці співви. Потрібні вони мені!

Тоді я дістав з кишені і другий наказ.

— З вас могорич, Елеоноро Степанівно. Пам'ятаючи ваші скарги, я поставив питання в наросвіті, і нам призначили викладача співів...

— Викладача співів? — за скельцями округлив очі Шухновський.

— Так. Викладачем призначений Іван Маркович Русак.

Це повідомлення прозвучало для всіх, мов вибух гранати. Тільки Елеонора випалила механічно:

— Правильно!

Шухновський зняв з носа пенсне, звично похукав на скельця і, не витерши, знову осідлав носа. З докором зиркнув на дружину. Я зрозумів, його турбували втрачені години, хоч Елеонора Степанівна була й так перевантажена. Та Шухновський був розумною й вихованою людиною. Він за мить погасив у собі перше замішання, на губах з'явилась широка посмішка, глянув на мене:

— Ну, Тарасе Демидовичу, я вам скажу. Я вас починаю побоюватись. Диявольська сила у вас. Ми боялись, що вас там, у районі без солі з'їдять, а ви повернулись, як полководець, з повною перемогою.

— Яка ж тут перемога? По-моєму, просто по-діловому вирішено питання.

Задзвонила Улита.

Я повернувся до своєї кімнати, сів готуватися до уроків. Це не встиг і слова записати, як хтось постукав. Це був Тит Назарович Батожчук.

Я його аж ніяк не чекав. Мимоволі розгубився і знітився. Чомусь мені тепер здалося, що саме я винний у всьому нещасті старого вчителя.

А Батожчук усім своїм виглядом викликав співчуття і жаль до себе. Був тихий, тверезий, зів'ялий. Згадалося, що справді в тверезому стані Тит Назарович був непомітною, завжди чомусь заклопотаною і доброю людиною. Може, справді я поспішив? В усякому разі, я приготувався слухати нарікання й докори і вже думаю про те, як би знайти якість добре слово для потерпілого, підтримати його в біді...

Але Батожчук не нарікав і не жалівся.

— Попрощатись до вас зайшов, Тарасе Демидовичу, — почав він тихо, винувато. — Вибачитись зайшов...

— Сідайте, будь ласка.

Він обережно, немов боячись зламати, сів на кривобокий табурет, не знав, де подіти свої жилаві, сухі руки. Дивився в підлогу, не сміючи підвести вгору очей. Тільки тепер я по-справжньому побачив, якою важкою печаттю була позначена ця людина. На сухих плечах висів потертий сірий піджак, з-під якого випинались гострі лопатки, груди вузькі, запалі. Через рідке сіро-попелясте волосся проглядала мертвно-жовта шкіра на тім'ї, великий опуклий лоб посікли глибокі й густі зморшки.

— Не думайте, що я ображаюсь або нарікаю, боронь боже... Я знав, що так буде... Дивувався тільки, чому тягнуть. Я ждав цього... Так ждав, як жде безнадійно хворий смерті: вона йому і любя, вона і жадана, вона і лякає трохи...

Я слухав, нічого не розуміючи. Якось підсвідомо збагнув тільки: не випадково ця розумна й добра по натурі людина стала тим, чим є зараз.

А Батожчук говорив неквапливо, тихо, ніби роздумував сам з собою:

— Ви одним помахом скальпеля, мов хірург, вилікували мене. В усякому разі, ослабили і вгамували всі мої болі. Я навіть вдячний за це. Тепер моя душа трохи заспокоїлась і тіло теж.

Він звів на мене почервонілі, глибоко запалі очі, посміхнувся скупкою, але доброю посмішкою.

— Зараз я, Тарасе Демидовичу, нагадую ту душу, що розсталася з тілом і відлітає кудись у небесну безвість. Полечу і я... Так. Мені, правда, треба було вже давно це зробити.

Слова Батожчука були сповнені щирості, всією своєю поведінкою він нагадував людину, яка сповідається в своїх слабостях. Хотілося хоч чимось утішити його.

— Я проти вас, Тите Назаровичу, нічого особисто не маю і не маю. Але ж, розумієте... Мені шкода вас і просто дивно, як ви могли дожитись до такого?

— Як я дожив до такого? — криво посміхнувся він. — Дуже просто, шановний Тарасе Демидовичу. Коли хочете — послухайте.

Він зручніше сів на табуреті.

— Ще недавно, всього вісім чи десять років тому, я був молодим, бадьорим. Мене цінували і колеги, і друзі. Була в мене хороша сім'я. Дружина, двійко дівчаток...

На хвилину він замовк. У нього по горлу пробігла конвульсивна спазма, він силкувався проковтнути її і не відразу зміг.

— Так... Є в мене двійко дівчаток. Уже дорослі, одна в десятому, меншенька — у восьмому. Дружина... Проста жінка,

вічно зайнята своєю кухнею, фартушками, цінами на базарі. Але ми з нею росли на одній вулиці, у нас була справжня любов. Потім вона потрошечку, як камінь, вивітрилась, перетворилася у пісок.

Я вчителював у одній школі. Хороша була школа, дружний колектив. Мене всі поважали, цінували. Я справді-таки був там незамінним, як говорить Михайло Амадейович, Піфагором.

На хвилину Батожчук знову замовк. Певно, його заповонили спогади, і він, видно, вже й забув, що почав розповідь. Сидів знічений, тихий і непомітний, якийсь незнайомий. Він справді був зовсім не схожий на ту буйну розпалену горілкою людину, яка ще недавно гукала на все село: «Я — мисливець!»

— Мене запросили у вечірню школу, — продовжував він після мовчанки. — Дружина відраджувала, про здоров'я моє турбувалась, а я пішов з охотою. Пішов на своє безголов'я. Мені було сумно вдома, я шукав якогось виходу. Мене пригнічувала домашня обстановка, виводила з себе буденними розмовами дружина. У свій час ми знаходили з нею спільну мову, могли вечорами й ночами перешіптуватись, клястися в коханні. Та з роками притупились почуття. Вона жила своїми турботами, чим погодувати дітей, як перелицювати мій костюм, могла говорити про ці речі по кілька днів підряд, і це в той час, коли жодного слова не було сказано про кохання! Це мене ображало, спочатку викликало підозру, навіть подумав, що розлюбила. Коли ж переконався, що для неї кохання не існує, бо воно — те ж саме, що сіль в солянці чи хліб на полиці. Хочеш — бери скільки треба. І я став сам не свій. Мені стало тісно й задушливо вдома. Я шукав виходу...

Батожчук важко зітхнув, перекинув на колінах сухі, інтелігентні руки.

— Після того я почав працювати у вечірній школі, кожний мій вечір став зайнятим. Я повертався додому пізно, дружина мене ждала з вечерею, але говорити з нею про ціни на картоплю, про пошиття фартушків для дівчаток не було охоти. Вдавав, що смертельно стомлювався, лягав спати. А сон не йшов. Я думав про Лідку.

Зустрів я її у вечірній школі. Хто вона, що, звідки — не знав. І не хотів знати. Пам'ятаю лише одне, вона мене з першого погляду засліпила. Зрозумів — до цього я не знав справжнього кохання. З своєю дружиною ми разом росли, звикли з самого дитинства одне до одного, повірила в те, що любимо одне одного. А виявилось, що кохання — це не те... А Лідка була зовсім юна, приваблива, хоч і не дуже красива, але така, що кращої і в світі немає.

Батожчук говорив про Лідію Григорівну так, що було зрозуміло: вона й зараз для нього та ж Лідка, яку він зустрів колись у тій вечірній школі. Він ледь-ледь похитував з боку в бік головою, дивився кудись у непроглядну далину гарячими очима з-під примружених повік.

— А вона, на мою біду, потяглася мені назустріч, певно, відразу зрозуміла й відчула мою душу. До того ж, виявилось, що ми жили на одній вулиці. Спочатку випадково наші шляхи сходились, а згодом я, мов засліплений, ждав її, поки закінчатся уроки, а потім проводив додому. Вона то сміялась, то жартувала, то враз замовкала і мовчала подовгу, то зазірала мені допитливо й віддано у вічі, то соромливо одверталась. Одного разу, коли ми прийшли до її дому, вона не спинилась біля дверей. Пройшла далі, туди, де нічний морок ховав нас від сторонніх очей. Я їй пояснював якусь теорему, до інших тем у нас розмови поки що не зводились, а вона слухала й чомусь тяжко зітхала. Потім враз чогось захлипала, закрила обличчя руками. Я розгублено спинився, почав допитуватись, чого плаче. Думав, хтось образив дівчину. Я знав, що вона живе в своїй далекої родички, що рідних у неї немає. Чи важко скривдити лихим людям сироту?

«Що з вами, Лідо?» — допитуюсь.

Вона ще дужче заридала, потім, на моє збентеження, впала мені на груди, охопила руками за плечі.

«Не питаєте, не питаєте...» — трясеться в плачі.

Я забув про все. Відчув, ця дівчина — найближча мені в світі людина, найдорожча за все. Я нікому не дозволю кривдити її.

«Та скажи ж мені Лідо?! — гукаю з болем у голосі.

Вона трохи затихла, втерла сльози.

«Для чого тільки я вас зустріла? — питає сама в себе крізь сльози.— Вчилась би, жила б... А тепер хоч з мосту та в воду».

«Про що ти говориш, дівчинко?»

«Я люблю вас. Я не повинна більше бачити вас... Я не приїду більше до школи... Я збожеволю».

Коли б з неба заговорив до мене янгольський голос, я, хоч і атеїст, більше повірив би у нього, ніж у голос Ліді. Стояв зацікавлений, ошелешений її признанням. А вона важко схлипувала, по-дитячому припавши до моїх грудей.

«Чому я така нещаслива?» — повторяла одне.

І я забув про все. Про далеку і байдужу мені дружину, навіть про своїх синьооких дівчаток. Пригортав її до серця, цілував у мокрі очі, клявся, клявся так, як не вмів клястися

в молодості, у своїй любові до неї, у своїй вірності їй одній, моїй богорівній Лідусі...

«Я знаю, у вас є дружина,— схаменулась вона.— Але що я можу зробити, що я можу?»

«Окрім тебе, у мене немає нікого».— І, на жаль, мені тоді здалося, що саме так воно і є.

Я уважно слухав Батожчука і не вірив власним вухам. Все те, що розповідав мені в хвилину розчулення і самосповіді Батожчук, вразило мене до глибини душі. Воно було так не схоже на те, про що говорила Лідія Григорівна. З її слів виходило, що хоч Тит Назарович і непогана людина, він усе ж виглядав якщо не злочинцем, то мерзотником. Його ж сповідь освітлювала давноминулі події зовсім іншим світлом.

— Через кілька днів ми втекли з нашого затишного містечка. Вона нічого не сказала своїй тітці, я навіть не попросився із своїми дівчатками. Написав тільки дружині, щоб не шукала, щоб не ждала, щоб улаштувала своє життя так, як їй заманеться. Ми опинилися в Харкові. Швидко відшукав собі роботу,— адже математики з вищою освітою всюди в пошані. Вона почала вчитись в інституті. Я її підготував до інституту, вона, правда, жінка дуже здібна, я зробив усе, щоб вона дістала освіту. Ну що ж...

Батожчук гірко посміхнувся, змахнув рукою.

— Нерідко невдахи чоловіки виучують жінок собі на лихо.

Не перебивав його запитанням ані зауваженням. Лише уважно слухав, і йому цього було, певно, досить. Він знову продовжував свою розповідь:

— Перший рік жили ми непогано. Я був засліплений коханням, вона на мене молилась. Але з якогось часу поміж нами пробігла чорна кішка. Вона все частіше почала розповідати про ту увагу, якою її оточують однокурсники-хлопці, молоді чоловіки. Я намагався не надавати тим словам ваги, а самого за серце шкребти коти гострими кігтями. Я втратив спокій. Мені почали снитися мої крихітки доньки. Щоночі уві сні вони підбігали до мене чи то на вулиці, чи навіть на уроці, чіплялися за поли піджака чи за холоші штанив, кликали: «Тату, ходімо з нами».

Батожчук замовк, замислено дивився в одну точку. Якась уява, певно, порушила хід його думок.

— Сняться вони й по сьогодні! І все однаковими. Зараз вони вже майже дорослі, старшій — шістнадцять, а сняться все одно такими, як залишив.

Після мовчанки він помахом руки ніби відігнав від себе уяву, повернувся до розповіді.

— Одного разу я зайшов у інститут, нічого не думаючи, хотів просто зустріти Ліду, щоб йти разом додому. Сів під кущами бузку на лавочці, жду. І раптом — очам своїм не повірив: бачу, йде Ліда з якимось молодим хлопцем, заглядає йому в очі, причому так заглядає, як це вміє робити тільки вона, дивиться так, як колись у той трагічний для мене вечір дивилась мені в очі. Я не підійшов до них, нічого їй про те не сказав навіть вдома. Більше того, вона сама мені сказала, що її проводжав додому молодий чоловік, в коханні освідчився. Невимушено сміялась з того, хотіла, щоб сміявся і я. Мені ж було не до сміху. «Певно, тобі до вподоби подібні освідчення?» — холодно питав я. «А якій жінці це не до вподоби?» — знижувала вона плечима. З того часу й почалося. То з вікна квартири бачив, як її проводжали до самого дому, то десь на вулиці ненароком зустрічав їх, захоплених розмовою і самими собою, то навіть у театрі побачив якось. Дійшло до того, що почав слідкувати за кожним її кроком. Не витримав, якось — сказав усе. Вона розсміялась, ласкавою кішечкою на коліна стрибнула. «Дурненький, дурненький!» — шепотіла на вухо. Хотів вірити, що то так і є, і не мав сили повірити. З того часу й почалося... це саме.

Батожчук жалісно глянув мені в очі, красномовним рухом пальця вдарив себе по підборіддю. Певно, йому пити подобалося більше, ніж говорити про це.

— Поступово я втратив спокій, утратив віру в неї, в самого себе, відчував себе і обдуреним, і найнещасливішим у світі. Я її ненавидів і разом з тим любив. Любив безмірно, до самозабуття, зрікаючись всього на світі. Я був поглинутий нею, ніби вода губкою, я хотів би виплутатися з її лабетів і не мав сили. Я просив її: «Вижени мене, вибий у шию, як останнього п'яницю, вибий носачами, як старого, глухого собаку». Сміялась тільки. Віджартовувалась. «Де ж, — каже, — я знайду більшого дурня за тебе?» Просив, щоб змінила свою поведінку, щоб не ганьбила мого доброго імені. «До чого тут твоє ім'я? — сміялась. — Чи тобі не досить того, що маєш?» Нарешті закінчила вона інститут. Я мав можливість влаштувати її теж у Харкові. Не став цього робити. Навмисне заїхав з нею аж у Ковалівку. Вибирав уже таку глушину, такі задвірки, думав, хоч тут матиму спокій. Нічого подібного...

— Але ж Лідія Григорівна поводить себе цілком пристойно? — нарешті не витерпів я.

Батожчук пильно глянув мені в очі, ніби щось пригадував. Потім на згоду кивнув головою:

— Так. Вона досить стримана і вміє поводитися. Але, безумовно, мені, чоловікові, значно видніше, ніж збоку. Хоч, правда, можливо, я її вже звинувачую не стільки за поведінку, скільки за те, що вона може зробити? Це, знаєте, буває.

Батожчук підвівся з стільця. Мені здалося, що він не встоїть на ногах від горя. Якось п'яно похитнувся.

— Я на вас не гніваюсь, Тарасе Демидовичу, — сказав він. — Навпаки, я відчуваю, що знову стаю людиною. В усякому разі, решту свого життя зможу присвятити своїм дівчаткам... ну, і дружині, якщо вона не плюне мені межи очі. Відчуваю одно: мов на світ наново народився.

Він якось винувато глянув мені в очі, скупно посміхнувся, видно, вагався: говорити чи не говорити.

— Глядіть от, щоб і вас... Ви людина молода, одинока... Бо вони чіпкі... як трава ото така є: обів'є, засмочке і навіть найміцніше дерево може засушити.

Я нарешті збагнув, від чого застерігав мене Тит Назарович. Почервонів від коренів волосся аж до п'ят. «Невже він і до мене ревнував свою нерозсудливу дружину?»

— Не турбуйтеся, Тите Назаровичу. Я — стійкий.

— Бачу. Але чого на світі не буває. Пробачте за моє нахабство і відвертість... Знаєте, незважаючи на все, у мене до вас залишаться найтепліші почуття... і навіть, може, ви цього й не зрозумієте, почуття подяки.

Через день він виїхав з Ковалівки і мов у воду впав. Більше його ніхто не бачив і ніхто не чув про нього жодного слова. Швидко забули його і учні, і вчителі. І, мабуть, найпершою забула Тита Назаровича його палка любов — Лідія Григорівна.

52

Люди, як і квіти, розкриваються не відразу. І розкриваються кожний по-своєму.

Інкони дивисься на великий соковитий пуп'янок, і тобі здається: ну, з цього розві'ється повна та запашна троянда. Виходиш ранком — гляди, а вона шолудива, з порожнявою всередині. А буває, що й не звернеш уваги на манюсінський бутончик, а з нього, дивись, така квітка розкриється, що прямо-таки на подив!

Отак розкриваються переді мною ковалівські люди. Чим більше розпізнавав їх, тим більше дивувався.

Ось хоч би й Маргарита Василівна Кужель. Довго я до неї приглядався: так собі, ні риба ні м'ясо. Акуратна, знаюча, але холодна, без того священного вогника, без якого ніколи не бу-

ває справжнього вчителя. Учителювати буде довго, дослужиться до пенсії, але... навряд чи згадають її через рік після того, як піде з школи.

Гадав собі: певно, по тому, що молоду вчительку осідлала вольова й крута вдачею свекруха. Говорив з нею про це. Маргарита Василівна, потупивши очі, відповіла, що хатня робота їй не заважає. Навпаки, вона звикла до неї змалечку. І далі ставилася до роботи так само по-казенному, як і раніше. Я вже збирався махнути на неї рукою.

Та ось саме в той час, відразу ж після Жовтневих свят, немов хто підмінив вчительку. Вона стала невпізнанною. До школи приходила зарані, весела, говірка, на вилицюватих смагливих щоках з'явився легенький рум'янець, в очах не згасали іскорки, і свідчили вони про те, що до жінки завітало справжнє щастя. Інколи вона зупиняла свій погляд на мені. В тому погляді я читав і ніжність, і повагу, і ще щось нерозгадане, таємниче. Поступово починав лякатися того погляду. «Невже вона закохалась у мене? — думав з острахом. — Ще мені не вистало такої калепи».

По-іншому пішли справи і в класі Кужель. Вона тепер не навчала дітей, а ніби гралася з ними. Була завжди спокійна, вже ніколи не долітали з її класу роздратовані викрики. На перерві діти ходили табунцем за своєю вчителькою. Вона майже кожного дня організовувала з своїм класом то прогулянку до лісу, то читала якусь цікаву книгу, то розучувала нову пісню.

Вперше тоді почули всі, який у Маргарити Василівни голос. Сильний, густий, по-чоловічому дужий, приємний. Здавалось, слухав би її і слухав. І справді, коли вона починала з своїми учнями в піонерській кімнаті пісню, біля дверей затихали всі, хто тут був, слухали, боячись поворухнутись.

— Нашу Маргариту Василівну таки хтось підмінив, — сказав якось Михайло Амадейович. — Недаром кажуть: «В тихому болоті чорти водяться».

Тепер не було того вечора, щоб не збиралися всі вчителі. Кожного з них, мов магнітом, тягло на теплий вогник в учительську. Навіть Федір Данилович і Ганна Іванівна не могли всідіти по своїх «келіях».

Вечорами працювали учнівські гуртки. Найчастіше збиралися на репетиції хор і оркестр. Але заняття гуртків не затягувалось — не можна було учнів перевантажувати.

Коли ж діти йшли додому, тоді саме й починалося нове життя в стінах затишної школи. Залишались тільки вчителі. Розсідалися в учительській, кожний із своїм інструментом; Іван Маркович браз скрипку, і... ми забували про все: котилися

до Ковалівського лісу ніжні й теплі дунайські хвилі, бурхав і лютував грізним прибоєм татусь Амур, шепотів і співав віденський ліс Штрауса, брала за душу мелодія Чайковського, тужили-плакали половецькі бранки... Задумливо схиляли голови, прислухаючись до власної музики, гравці, сиділа мовчазливо, мов засватана, Ганна Іванівна, не знаходив собі місця Федір Данилович. Тепер у нас грали всі, окрім них. Навіть Шухновський, і той азартно рвав струни гітари.

А Русак знаходив усе нові й нові ноти. Щоденно або через день з'являлася нова мелодія. Потім уже в наступні дні ми саме з неї починали свої концерти для себе.

Та мене особисто ніщо так не хвилювало, як полонез Огінського.

Цей полонез, виявляється, був любимою річчю й Івана Марковича, бо він у той день, коли приніс до школи ноти, був сам не свій.

— Тарасе Демидовичу! В мене сьогодні щасливий день,— сказав він.— Перекидав старі ноти і раптом яка розкіш! Ні, ви подивіться, що я знайшов!

Уперше я тоді почув ім'я цього композитора. Вірив у те, що цей полонез — чудова річ, але щоб така! Навіть уявити собі не міг.

Русак тепер залишав свою скрипку в мене на квартирі. Ми відразу ж пішли з ним до моєї кімнати, взяли скрипки. Він програв увесь полонез від початку до кінця. Я стояв, не сміючи покласти смичок на струни. Мені здавалось, що ця музика вже давно жила в моїй душі, і аж дивно було, як це я її не знав раніш. Ніжні звуки м'яко стискували серце, видавлювали з очей сльози. А коли мелодія досягла найвищого свого зльоту, кульмінації, здалося, ніби мене хтось схопив за руку і сказав: «Ходім!» І я пішов, полетів услід за тими прекрасними закличними звуками, трепетно ждучи, коли ж вони приведуть мене до вершини блаженства, до чогось ще не відкритого, але такого жаданого.

У перший момент я не збагнув, чому ця музика так полонила серце. Відгадав це трохи пізніше.

Полонез Огінського ми вивчили не відразу. Він довгий час не давався нашим гітарам. Не відразу повів і я його вслід за скрипкою Русака. Але все ж настав час, коли ми по команді Івана Марковича вдарили в струни дружно, енергійно, повели ту мелодію і самі полинули за нею кудись у казково прекрасну країну.

Я відчув солодке, до болю солодке скімління на серці, не помітив, як сльози заструмили по щоках. Для мене нічого не

існувало, окрім невимовно чарівних звуків Огінського, і я нічого не бачив, окрім... Ярина.

Вона сиділа, напівсхиливши голову, замислена, одукотворена. На її рівному, округлому, мармурової чистоти чолі лягла зморшка, брови були зведені суворо, в ледь помітному трепеті, довгі чорні вій напівприкрили задумливі очі. Для мене більше нічого в світі не існувало, крім того омріяного образу. Я забув, що живу. Здавалось, ніби став безплотним, розчинився в повітрі, лечу на крилах легких звуків, прагну догнати той образ, припасти до нього вустами і не маю сили наблизитись.

І коли полонез злетів до своєї вершини, коли звуки почали переконувати в тому, що щастя прийде, що сонце посміхається, тільки тоді зрозумів, чому ця музика так мучить мене, чому завдає стільки болю. Адже я ніколи не матиму щастя. Злою долею я засуджений на вічний неспокій, на безконечне страждання. Бо ніколи не назву своєю ту, назустріч якій розкрита вся душа, ту, яка назавжди ввійшла в неї.

Ще б мить, і я, забувшись про все, впав би перед дівчиною, на весь світ крикнув би про свою любов до неї, про свої болі. Але вчасно опам'ятався. Рвучко відірвав від струн смичок, прожогом вилетів з учительської, вбіг до своєї кімнати, поспішно замкнувся, упав з скрипкою на ліжку, пригорнув холодний інструмент до грудей і заплакав сухими колючими сльозми.

За стіною затихла чародійна мова Огінського. Чути було човгання ніг, хтось легенько постукав у мої двері. Потім — тиша... Так і заснув не роздягаючись.

Але це не перешкодило мені наступного дня знову грати в оркестрі. Про мою вчорашню витівку ніхто не згадував, я вдавав, що нічого не трапилось. Тільки намагався більше не дивитись у той бік, де сиділа Ярина. В той день Іван Маркович ніби забув про Огінського, почав вивчати якийсь веселий, грайливий танок, здається, козачок чи щось подібне.

Маргарита Василівна інколи приходила разом з чоловіком, а частіше він заходив за нею після того, як роздавав наряди чи проводив засідання правління. Антоп Федосович Кужель непогано грав на мандоліні. Він швидко захопився оркестром і все частіше приходив до школи разом з дружиною. Маргарита розквітала.

Якось я застав її одну в учительській. З учителів ще нікого не було, а вона вже переглядала цілий стос учнівських зошитів. Побачивши мене, почервоніла, почала для чогось перекладати з місця на місце зошити.

Вирішив, що маю нагоду щиро поговорити з нею. Привітавшись, запитав:

— Що трапилось, Маргарито Василівно? Чому так рано?

— Справи, справи, Тарасе Демидовичу, — хвильно відповіла вона і одвертим поглядом великих добрих очей глянула на мене.

Лише тепер я по-справжньому роздивився, що в Кужеля не така вже й некрасива та незграбна жінка, якою спочатку здавалася. В неї були дуже красиві променисті очі, одвертий, дружній погляд.

Я спасував перед тим поглядом. Вирішив краще не починати розмови, мовчки повернув до дверей.

— Тарасе Демидовичу!

У мене скалатнулось серце. Невже вона зараз мені скаже те, що я боявся почути? Мов загіпнотизований, спинився. Вона підійшла до мене впритул, якимось нервовим рухом взяла за руку, стиснула по-чоловічому міцно, до болю.

— Я вам так вдячна... — стиха промовила вона.

Здивовано звів очі. Ні, не коханням світилося її розум'яніле обличчя. Воно світилося звичайною пошаною, вдячністю, і любов'ю, якою люблять найближчих, найрідніших людей.

— Ви поставили моє життя на ноги, ви мене зробили найшасливішою жінкою в світі.

— Нічого не розумію.

— Ваша розмова з Антоном переродила його. Він став зовсім іншою людиною. В нашу сім'ю ввійшло щастя.

Тільки тепер збагнув, що трапилось. Як я раніш не подумав про це?

Коли ми святкували Жовтневу річницю, я тоді за дружнім столом довго розмовляв з Кужелем.

Голову колгоспу я вже трохи розпізнав сам, багато говорив про нього Корній Кирилович Недокус, характеризував його як розумну й здібну людину, але досить самолюбиву і не позбавлену самодурства. Кужель любив показати себе, похвастати, не терпів будь-якої критики. Чим частіше я з ним стикався, тим більше переконувався в правдивості Недокусових слів.

Тоді на вечорі нам випало сидіти поруч. Поки вчителі танцювали, ми з ним розговорились. Маргарита Василівна припустилась біля Ганни Іванівни, вони про щось говорили тихо, неквапливо, по-старечому.

— Як моя дружина? — запитав Кужель. — Не відстає? — Я не люблю кривити душею. Але разом з тим не хотілося про свою учительку й говорити поганого слова. Вирішив сказати те, що думав.

— Що ж, — кажу, — Маргарита Василівна — хороший педагог. Знаючий, чесний, любить свою справу... Але...

— Що «аде»? — настороживсь Антон Федорович.

— Працювати їй важко. Не на повну силу вона працює.

— Це ж чому?

— Та просто тому, що перевантажена хатніми роботами.

Кужель нерозуміюче закліпав очима. З подивом і навіть ворує дивився на мене.

— Тобто як — перевантажена?

І я розповів йому про свої відвідини Кужелів, про враження від знайомства із старою Кужелихою, про годівлю свиней, про командне становище свекрухи в кужелівській сім'ї.

Кужель залпом вихилив чарку горілки.

— Чорт забирай! І все це поза моєю спиною. А вона мовчить, дурна.

— Отож, бачите, яка у вас шаноблива та хороша дружина.

Пожалкував тоді, що говорив з Кужелем так одверто. Адже в нього було багато засвоєного від матері властолюбства, і все те могло вилитись на голову дружини. Тепер виявилось, що розмова пішла на користь.

— Антон розукрупнив домашню свиноферму, — розповідала, сміючись, Маргарита Василівна. — Залишив одну свиню та поросля. І свекруху трохи присадив.

— І послухала? — здивувався я.

— Ого! Здійняла галас. Та Антон крикнув мені: «Збирай речі!» Вона побачила, що підемо з дому, перелякалась, почала просити, як шовкова стала. Взагалі, Тарасе Демидовичу, вона, наша мати, непогана людина. Запрошує вас у гості. Так що — милості просимо...

Маргарита Василівна говорила, а я слухав, посміхався сам до себе і думав своє: «Яка сила в людському слові, вона може душу перевернути людині, на добре й на погане наставити. Чому ж ми в своїй душі не завжди знаходимо для людей хороші слова, такі слова, щоб запалювали душі, черствих перетверювали на сердечних, злих — на добрих? Чому?»

53

Несподівано розкрились Кривохацькі.

Катерину Дмитрівну я шанував. Вона була старанною, хорошою вчителькою. Мабуть, в неї не було інших інтересів, окрім інтересів свого класу. Федір Андрійович мені не подобався. Ходив він увесь час задумливий, кислий, хоч і мовчав, але видно було — всім невдоволений. Він так само, як і дружина, приділяв багато уваги своєму класу, з вогником взявся за фіз-

культурний гурток, любив грати в оркестрі. Але все ж я не міг побороти у собі настороженості й антипатії до вчителя. В мой уяві він був подібним до Тобілевичевого Калитки. Правда, Калитку я ненавидів, але розумів, що в того під ногами був ґрунт, і він коли й громадив гроші, то в тому для нього був якийсь сенс. Суспільство таке — збирай, накопичуй, вилазь наверх. А в нас? Хіба чимось виправдувалося хоч у якійсь мірі будь-яке накопичення? Навіть селяни вже давно перестали виробляти масло і яйця лише на базар — не треба ж було купувати землю, вона їм дана Радянською владою безкоштовно. Чи пристало ж народному вчителю, хоч він і думає придбати мотоцикл, морити себе й дружину на сухарях та картоплі?

З жалістю поглядав я на сухі плечі Катерини Дмитрівни, мене розбирала лють, коли дивився на запалі щоки, блискучі, певно від недоїдання, очі самого Кривохацького.

Через день чи два після того, як я привіз наказ про призначення викладачем співів Івана Марковича, до мене підійшов Федір Андрійович. Дивлячись у землю, він запитав, чи не можна б йому виклопотати ставку за керівництво спортивним гуртком. Це запитання мене обурило.

— А вам для чого ця справа? — запитую сухо.

— Ну, а як же? Іван Маркович одержуватиме ж за хор?

Пояснив, що Русакові ніхто за керівництво хором платити не буде, одержуватиме він лише за години співів, як і сам Кривохацький одержує за години фізкультури.

Федір Андрійович зітхнув. Я подікавився:

— А вам ця ставка дуже необхідна? Чи, може, вважаєте, що всяка самодіяльність повинна оплачуватись?

Він, певно, не відчув ідкого тону запитання.

— Гроші мені до зарізу потрібні, Тарасе Демидовичу, — про-
стогнав у відповідь.

І я не стримався. Сказав йому те, що думав про нього сам, що говорять про Кривохацьких люди.

— Потерпіли б ви з своїм мотоциклом, Федоре Андрійовичу, не соромили б себе перед людьми. А крім того, гляньте на себе, на Катерину Дмитрівну! Вона ж у вас аж світиться.

Він спалахнув, мовчав. Мабуть, до нього тільки тепер дійшло все те, що він викликав своєю скупістю.

— Дружину пожалійте, коли самому себе не шкода, — порадив я.

— Не ваше діло! — не вигукнув, а зойкнув Кривохацький і прожогом вибіг з учительської. Мов постріл, грюкнули двері, відчинилися навстіж.

А другого дня Катерина Дмитрівна попросила вислухати її

уважно. Я ждав, що вона накинеться на мене за чоловіка, бо всі знали, що Кривохацькі жили душа в душу і Катерина Дмитрівна ніколи і ні в чому не перечила чоловікові.

— Мені відомо про вашу розмову з Федором Андрійовичем,— сказала вона. Але в голосі її я не відчув ні скарги, ні невдоволення, в ньому швидше бриіли нотки сумирності, покори.

— Дуже жалкую, що так трапилось,— сказав я. Мені справді було неприємно після тієї розмови. Адже посада директора ще не давала мені права втручатись у особисте життя своїх учителів. Коли я й мав якесь моральне право порадити вчителів змінити свою поведінку, то, мабуть, треба було зробити це тактовніше.

Катерина Дмитрівна не зважила на мої слова.

— Він усю ніч не спав, Тарасе Демидовичу,— говорила вона.— Він дуже страждає від того.

— Мені зовсім не хотілося завдавати своїми словами такого болю Федорові Андрійовичу,— пожалкував я.

Кривохацька оглянулась на двері, немов боялась, щоб нас ніхто не підслухав, заговорила півшепотом:

— Його не те вразило, що ви сказали. Ми самі знаємо, що живемо бідно. Але ж ніхто не знає — чому. Ми справді живемо в нестатках, але Федір ніколи не думав, що його вважають скнарою і... егоїстом.

На худому, витягнутому обличчі жінки з'явилися рожеві плями, на очі навернулися сльози, губи стиснулись у жалісливу гримасу, від чого ще більше видалися вперед рідкі великі зуби. Я мовчав, схвильований, розуміючи, що й на цей раз попав пальцем у небо.

— Федя ніколи не був егоїстом, ніколи не був жадібною людиною,— схлинула Катерина Дмитрівна.— Ми з ним разом учились у педагогічному технікумі. Я його й полюбила за доброту. Знаєте, як жилося студентам? То він з хлопцями на нічні роботи ходив: то баржу десь розвантажать, то ще якийсь вантаж перенесуть на заводі чи на станції. Купить, бувало, хліба чи ковбаси якої, сама уже не знаю, з'їсть чи ні, а нам, дівчатам, у гуртожиток принесе, віддасть, їжте, мовляв.

Висохли на щокях у жінки сльози. Загнали весняно очі, завітала посмішка на устах. Катерина Дмитрівна розповідала про минулі дні з гордістю, з піднесенням, так, як згадують люди про щось хороше, неповторне в своєму житті.

Уже на останньому курсі вони зблизились, одружились. В них була, крім великої мети — нести знання народу,— ще своя особиста мета, маленька, по-дитячому наївна. Вони

вріяли, ставши на зарплату, звити собі затишне гніздечко, зажити спокійно, в достатку.

— На жаль, цього не сталося,— зітхнувши, промовила Катерина Дмитрівна.

Я, схвильований, ходив по кімнаті.

— І все через мотоцикл?

Вона відмахнулась від тих слів, мов від настирливого овода.

— Який там мотоцикл! Послухайте їх, Тарасе Демидовичу! Все то вигадки. Нам до мотоцикла дуже далеко... Ще б вигадали, що, може, Кривохацький хоче корабель купити.

— А в чому ж справа?

— Справа дуже проста. Зібралися ми з Федором Андрійовичем — пара чобіт на одну ногу. В нього — рідня, а в мене теж.

Виявляється, що в Кривохацького були старенькі хворі батьки та менша сестра-каліка. Працювати з них ніхто не міг, а жити треба було. Син не забував про німечних батьків. Він сам жив на хлібі та картоплі, а батькам допомагав. У Катерини Дмитрівни не було батька. Одинок мати, а малих — повна хата. Катерина була найстаршою. Менша від неї зараз у восьмому класі вчилася. А решта троє — одне за одним, найменшою дев'ять років. Федір Андрійович був людиною принциповою. Посилаючи гроші своїм батькам, він одноразово послав таку ж суму й теці.

— Мотоцикл він тільки очі людям затуманює,— закінчила свою розповідь Кривохацька.— Навіть грошей не переводить з Ковалівки. Кожного місяця в Курені пішки ходить. Отакій він у мене «механізатор».

Вибравши зручну хвилину, я попросив у Кривохацького пробачення. Він спочатку нахмурився, потім посміхнувся доброю, відвертою посмішкою, яку я вперше побачив на його задумливому, змарнілому обличчі.

— Не витримала-таки,— покрутив він головою.— Розповіла! А яке кому діло до того, що в кого болить?

Я докірливо похитав головою.

— Дивна ви людина, Федоре Андрійовичу. Хороша людина. А хорошого ніколи не слід соромитись.

Проявився справжній характер і Панасика.

Якось зайшла до мене його дружина. Вона була досить галасливою й безцеремонною особою.

— Товарищу директор! — загукала ще від порога.— Це що ж воно виходить? Мій Петя дурніший від усіх?

Навіть не відразу знайшов, що відповісти на таку мову.

— Це ж чому всі вчителі живуть по квартирах, а ми повинні в чужій хаті мучитись?

— Ви ж живете в батьків?

— А коли ми не хочемо? Я не бажаю, щоб над моїм чоловіком глумилися! Хто мені дорожчий: чоловік чи батько? Хоч він мені й батько, але я не подивлюся, що батько...

Виявилось, що тихенький та сумирний Панасик збунтувався. В попередні роки він сидів увесь час вдома, без ремства виконував кожний загалд тестя, а тепер йому мов полином хто посипав тестеву хату. Кожного вечора він ішов до школи. З ним ішла й дружина. А батьки лютились. Мало того, що зять не працював, відбилась від рук і донька. Тепер у Панасиковій сім'ї почалися щоденні сварки та перепалки.

— Мій Петя, не дивіться, що він тихий, а оглашений. Знаєте, що він мені сказав? Сказав, що коли тягнутому за батьків руку, то кине к бісовій матері. То хіба що? Дурепа яка, чи що? Та де ж я візьму такого чоловіка, коли мене Петя кине? Хто це такими чоловіками розкидається? Отож давайте нам шкільну квартиру та й ну його, того батька!

На ту мову нагодився й сам Петро Климович. Він мовчки вислухав галасливу тираду жінки, потім тихим голосом, але рішуче ствердив:

— Совість не дозволяє мені бути тим, ким я був до цього часу.

54

У другій чверті поліпшились стосунки між учителями та батьками. Тепер уже не чути було серед учителів розмов про невинправних та неможливих учнів. Траплялись, правда, і бешкетники, й ліниві, але це зовсім не те, що було напочатку.

Петро Ковалець щоденно ходив до школи, старанно учився. На одне тільки скаржилась Антоніна Никонівна:

— Активний дуже. Так і дивись за ним. Це не запитаеш, а він уже руку вгору: «Мене викличте».

Антоніна Никонівна, як і раніш, щоденно доповідала мені про справи свого класу, радилась, як краще виховувати Петра. Я їй терпляче пояснював, уже встиг передати все, що знав, але чомусь був переконаний, що її педагогічні знання і на крок не посунались уперед. Уроки вона подавала, як і раніш, сухо й нецікаво, тільки й чути було з-за дверей, як молотила кулаком по столу. Але Петро її слухав, навіть поважав.

Знайшовся ключ до норовнистої Парасі Квочки. Під час свята ми преміювали кращих учнів подарунками. Сиротам та дітям багатосімейних дали щось з одягу, іншим — книжки.

Преміювали і двох менших сестричок Парасі. Про преміювання її самої не було й мови, адже вона одна з тих, у кого було найбільше двійок. Але все ж для неї була призначена новісінька шерстяна хустка з красивими рожево-синіми квітами. Я знав, що в дівчини немає чим прикрити голови. Вона весь час куталась у важку материну виношену хустку.

Через кілька днів після того, як я повернувся з району, ми пішли з Василем Бабаком до Мартина Квочки. Вже було холодно, землю скував мороз. Всю Мартинову сімейку ми застали вдома. Сам Мартин куняв на широкому припічку, парив живота. Мартиниха годувала найменшеньку, а решта дівчат були зайняті хто чим. Старші кришили зеленого гарбуза для корови, лущили качани кукурудзи, одна терла на крохмаль картоплю. Меншенькі возилися з саморобними ляльками, а Парася вишивала біля маленького віконця.

Мартиниха неквапливо відняла від грудей дитину, почала застібати кофту. Дівчинка засовала пухлими ноженятами, заїшлася від образи.

— Ану, котра там! — гукнула мати. — Візьміть Одуда, розревлась...

Дівчинку підхопили старші, за хвилину забавили: незабаром вона вже заливалась голосним сміхом.

Розговорилися з Мартином про його роботу. Він сидів на припічку, важкотілий, лінивий, розкудланий, певно, невдоволений тим, що його потурбували.

— А яка там у нас робота? Кинув худобі — та й лежи, вигріб гній — та й сядь. Це ось коли воли на лісовивозку підуть, отоді вдень хоч без штанів на воловні бігай, а поки худоба при місці — робота відома.

Мартиниха з підозрою поглядала на гостей, старші дівчатка лукаво зиркали на набундюченого Васю Бабака, переморгувались, пирскали сміхом.

Я неквапливо дістав загорнуту в газету хустку, стріпнув нею, взявши за два кінці. Аж світліше стало в низькій квочківській хаті. Всі дівчатка забули про роботу, обступили нас, сяючими очима розглядали. Навіть Парася перестала вишивати, зацікавлено розглядала дивовижні квіти на хустці. Я підійшов до дівчини.

— Ось тобі, Парасю, подарунок.

Зірочками спалахнули в дівчинки очі. Вона з подивом поглянула на матір, не зважувалась взяти хустку.

— Та бери ж, чого запишалася, — прикрикнула осяяна щастям мати. — Людина дає, а воно, мов що добре, ще й індичить. Спасибі ж вам, товаришу директор! За віщо ж це їй?

Ми пояснили, що хоч Парася ще й не відмінниця, але вже навіть у першій чверті почала краще вчитись. І коли буде надалі старатись, то, безумовно, частіше одержуватиме премії.

Ожив на припічку батько.

— Отож, бац! У такій хустці хоч заміж. От тобі й Сова! Молодець, значить...

А дівчата вже оточили Парасю, примушують приміряти, видно, ладні ту хустку по клаптику поділити.

З того часу невпізнанною стала Парася Квочка в класі. На уроках сиділа без хустки, мабуть, жаліла обнови, почала старанно вчитись і, на подив Шухновському, виявилася досить розумною і «логічно мислячою» ученицею.

Не скаржилась більше Ярина Іванівна на Федора Кабанця. Любов до балаалайки зробила його ручним і слухняним.

На репетиції оркестру Федько з'являвся перший. Йому не раз дорікала за це вчителька, та все марно. Кожного разу хлопець виправдовувався тим, що в них немає вдома годинника, а він боявся спізнитись.

Якось Федько прибув на репетицію разом з батьком. Ми всі немало здивувались, коли побачили у школі Тараса Бульбу.

Старий Кабанець теж, видно, в першу хвилину розгубився: навіть услід за Федьком зняв з голови свою кудлату шапку. Так і стояли, переступаючи з ноги на ногу, обидва опецькуваті, круглолиці, з маленькими, глибоко посадженими очима, схожі на муштрованих ведмедів.

— Оце тягне мене до школи та й тягне. Все канючить, щоб балаалайку йому купив. Ну, а воно, сказати б, купити не штука, але чи до діла? Каже, ніби бринькає вже, а я не вірю.

Я запросив Кабанця-батька послухати учнівську репетицію.

Кабанець сів у кутку в класі на краєчку парти (залізти за парту він не зміг — не вмістився), терпляче ждав, поки зберуться музики. Нарешті зібрались усі балаалаечники, прийшов Вася Бабак, почав з ними навчання. Малий Кабанець звертав до батька щасливе, сяюче обличчя, старанно бив усією п'ятірнею по струнах, то відстаючи, то випереджаючи своїх сусідів. Батько слухав зацікавлено, мов заворожений, жодного разу навіть не поворухнувся.

Побачивши, що старий Кабанець закоханий у музику, я запросив його послухати гру вчительського оркестру. Він охоче згодився.

Того вечора ми грали з особливим піднесенням. Скрипка Івана Марковича впевнено й сміливо вела за собою весь оркестр. Грали довго, до самозабуття, а Кабанець сидів у кутку і невідривно стежив за смичком Русака. На його розгубленому

обличчі був написаний такий подив, ніби людина була присутня при чомусь незвичайному, казковому.

Коли закінчили грати, наш слухач ще довго не міг отямитися від подиву. Він то сідав, то вставав, певно, не вірячи в те, що музика, яку він щойно слухав, затихла. Підійшовши до нього, я запитав:

— Ну як, товаришу Кабанець?

Він тільки замотав великою головою, мабуть, не знаходячи слів для відповіді.

— Сподобалось?

— Сила! Коли б моя жінка почула, нізащо б не повірила.

І вже тільки згодом зауважив:

— От коли б ще бубон! Тільки бубна й не вистачає.

З того часу Кабанець став частим гостем у школі. Він просто заходив до мене додому, подовгу розглядав скрипки, гітари. Вони всі висіли в моїй кімнаті. Петро, який майже кожного разу був при тих відвідинах, подавав гостеві інструмент, обережно підтримуючи його рукою: видно, не довіряв Кабанцеві.

— Скажи ти! — дивувався щоразу чоловік. — Зліплено з дощок, пофарбовано, натягнуто струни, а отака сила! Коли поїду в місто — не задумуючись, куплю Федькові.

Одного разу Кабанець несподівано запропонував свої послуги:

— Вам, Тарасе Демидовичу, може, зробити що треба, ремонт який, чи що, або, може, дров нарубати, то воно ж залюбки можна. Не платити ж бо справді за всяку дрібницю.

Іншим разом Кабанець, пом'явшись трохи, запитав:

— Вам Корній Кирилович нічого про мене не говорив?

— Нічого. А що?

Кабанець завагався.

— Та то, бачите, таке діло... Ото, може, пам'ятаєте, про акти він згадував?

Хоч я й добре пам'ятав ту розмову, знав і про акти, але удав, що нічого не чув і не знаю.

— Щось не пам'ятаю.

— Та коли за Федька ото спірка в сільраді вийшла. Ну, коли Недокус хотів міліцію викликати. Так то бачите, діло таке... Кабанцеві, видно, нелегко було про це розповідати.

— То, бачите, я приніс із лісу кілька колодок. Воно й колодки, ясне діло, доброго слова не стоять, а в господарстві, відомо, що й трісочка пригодиться. Ну, а Корній Кирилович і побачив. Він у нас такий, що й крізь землю бачить. Побачив та й звичайно: «Віднеси на колгоспне подвір'я». Ну, а воно діло звісне: попавсь — неси. Хіба ж хто коли перечить...

Мені якось незручно було слухати сповідь дорослої та ще до того ж і такої сильної людини, як Кабанець, але я мовчав.

— Але ви тільки не подумайте, що то крадіжка, боронь боже, ми красти не будемо. Але ліс... Коли береш ліс, то це в нас і за царя крадіжкою не вважалось. Ліс. Так собі, пусте. Треба — бери, не лінуйся тільки.

Я хотів пояснити людині, що в нас тепер не ті часи і не ті, що за царату, ліси. Та Кабанець ніби відчув мої думки.

— Конешно, ми розуміємо, що ліс тепер державний і брати не можна, але ж то не крадіжка. І раз, значить, ніззя, то вже, значить, не можна. Не будемо...

Висповідавшись, Кабанець ніби гору скинув з плечей. Ми з ним подружили по-справжньому. І став Кабанець таким другом школи, що хіба ще дід Хома Дягіль міг з ним зрівнятися.

Дід Хома теж був у мене частим гостем. Правда, музикою він не захоплювався. Кожного разу при зустрічі цікавився, чи не розсипалась там, бува, шкільна огорожа і чи не «опомнився» його онук Васько. Огорожа стояла надійно, мов нова, а от Васько так і залишався найгіршим учнем в школі. Правда, поводив він себе в класі добре, зате на перерві тільки й чути було скарги, що на малого Дягіля: тому ногу підставив, тому гулю насадив. Викличеш до вчительської, а він дивиться невинними очима й одне пояснює:

— Та я ж легенько. Та я ж ненароком.

Вичитували йому в учительській, «виховували» його і дід, і батько, але Васько залишався Васьком.

— Ух ти ж, дід Дягіль списав спину своєму Васькові, ух, списав! — часто доповідав Петрик. — За аршин ви його полаяли, то він його ремінцем або різкою.

Я не раз просив діда Хому кинути свої методи впливу на внука, але старий був неблаганний.

— Е, Тарасе Демидовичу, це вже ви нас не вчіть. У нас до ребйонка свій підхід. Коли б ми гладили його за шерстю — на голові, от сучий же я син буду, ходив би. В нас не те, що воно тобі напаскудить, я його, несека свиня, ще й по голівці гладить. У нас порядки суворі, як колись у ревкомі... Так-то.

І дід Хома поважно сідав до чаю. Пив він багато, з смаком і з знанням справи. І кожного разу розповідав притчу про те, як колись, ще до революції, обдурив крамаря.

— Наставив він мені самовара і три грудки цукру поклав на стіл. То я, от сучий же син буду, коли брешу, всю воду з самовара випив, а цукор у кишеню сховав. Старій привіз до паски. От, товаришу директор, які діла були за нашої молодості.

З кожним днем у мене ставало все більше і більше хороших друзів. І, відкривши кожного з них, я радів так, ніби відкривав щонайменше нову Америку.

55

Викладач математики Григорій Іванович Яр прибув у неділю надвечір. Цього дня видалася така погода, що й собака не виліз би з конури. По-зимовому лютував холодний вітер, низько над землею слалися сиві, завиті в повісма хмари, то дрібно сікла по промерзлій землі крупа, то зривався йти сніг, все те змішувалося з жовтим, аж чорним, піском, клубочилось смерчами, заганяло всіх до хати. Глухо й невдоволено стогнав ліс, з оголених осокорів синалось сухе галуззя, тарабанило по шкільному даху.

Я сидів у своїй теплій кімнатці, готувався до державних іспитів. Через якийсь місяць мав уже їхати до інституту, отож, хоч землю спозаранку огортала чорна важка ніч, для мене день закінчувався не раніше як о третій чи четвертій годині ночі. Спав я в ці дні мало, хоч і спав як убитий, без снів. Ранком ледь справлявся із своїм обов'язком старий хрипкий будильник. Крізь сон чув його і ніяк не міг прокинутись. Тільки вже тоді, коли за стіною починали лунко стріляти кришки парт, пущені рукою найраніших учнів, схонаювався, мов ошпарений. Так молода мати, огорнута сном, прокидається на перший звук немовляти.

До школи підкотила з стуком і брязкотом шин підвода, з во- за сплигнув високий незнайомий чоловік, розглядаючись, пішов на шкільне подвір'я.

Я відразу ж догадався, що це новий учитель, бо ми з нетерпінням його чекали. Вийшов йому назустріч.

Новий учитель був людиною середніх літ, дуже спокійний, знаючий собі ціну. Зайшовши до кімнати, він відразу відчув себе немов вдома, але й не виявив будь-якої настирливості чи панібратства.

Незабаром ми розговорились. Виявилось, що Григорій Іванович до цього працював у Києві, викладав математику в одній із середніх шкіл столиці. Він розповідав коротко, навіть неохоче, а я дивився на його худорляве, посічене чорними маківчатиими зернами довгобразе обличчя і намагався догадатись, чому він кинув місто. Не так просто столична людина кине затишну міську квартиру, театри, кіно, рівні світлі вулиці, хорошу школу та не поїде так собі знічев'я кудись до чорта на роги. Певно, з цією людиною скоїлося якесь лихо. І я навіть злякався:

«А що, коли замість одного п'яниці прислали іншого?» Бо ж вигляд у Яра був якийсь хворобливий, на худорлявих щоках грали чи то від холоду, чи від чогось іншого нездорові рум'яні.

Григорій Іванович дивився на мене відверто, допитливо. Його розумні сірі очі примушували відкидати будь-які підозріння. Не може людина з такими очима бути поганою.

Я почав обережно випитувати в нового математика, чому його доля закинула в наші краї.

— Як вам їхалось?

— Їхали добре. Далеко тільки дуже.

— Як вам сподобались наші ліси?

— О, ліси чудові! Я всю дорогу милувався ними. Ох, як гуде ліс! У бурю він грізний, як море. Я колись, під час військової служби, плавав на морі. Думав, ні з чим не можна порівняти сили морського шторму. А виходить — ліс теж може штормувати. Сидиш на возі, а тобі так і здається, що ось-ось тебе покриє з головою зеленою шипучою хвилею. Мені порадили значючі люди...

— Значить, ви не випадково прибули в нашу школу?

— Не випадково.

Він не став пояснювати, як саме потрапив у нашу Ковалівку, а, помітивши на стінах музичні інструменти, зацікавлено звів догори брови, підійшов до них.

— О, та у вас цілий оркестр! — захоплено вигукнув він. — Хто ж у вас грає? Учителі? Учні?

Він зняв з стіни гітару, для чогось зважив у руці, взяв кілька акордів. Видно було, що людина розумілась на музиці.

— Це добре, — сказав він. — Я, власне, цього не ждав. Вірніше, не думав, щоб тут гриміла музика.

Повісивши гітару, він заходив по кімнаті, сказав:

— Привезу, значить, свою бандуру. Я, розумієте, колись замолоду грав у оркестрі. На бандурі. Та згодом закинув музику. Привезу, якщо не розклеїлась.

— Ви з сім'єю чи самотній? — поцікавився згодом я.

— Ми з дружиною. Власне, через дружину я й потрапив у ваші краї.

— Вона наша землячка?

— О ні! Вона киянка. Далі Голосієва та Пуці ніде не була. Уявляю собі, як вона тремтітиме у вашому лісовому краї.

Загадка була складною. Мені хотілося знати, чому ж саме корінна киянка обрала наші лісові нетрі, але я розумів, що в'язнути до людини з запитаннями більш ніж нетактовно. Ждав — рано чи пізно Григорій Іванович сам пояснить причину переїзду в Ковалівку.

Він, видно, не відчував моєї цікавості, заговорив про інше. А мені залишалося одне — слухати і здогадуватись. Григорій Іванович викрав свою дружину від батьків? Або швидше за все — від живого чоловіка... Мабуть, так воно і є. З подивом і якимось внутрішнім захопленням дививсь я на нового математика. Нічим не помітний, не красень, далеко не войовнича натура, а за своє щастя постояти вміє. Я зітхнув. У мене ось тут, під боком, молода жінка, яку чоловік кинув напризволяще і носа не показує, а я навіть не смію натяком видати своїх болів, свого почуття...

А Григорій Іванович цікавився:

— Скажіть, будь ласка, Тарасе Демидовичу, чи можна влаштуватись у вашій Ковалівці з квартирою?

Це питання прогнало всі мої роздуми. Як же це так? Я ждав нового вчителя, а про те, де він житиме, й не подумав. Почав заспокоювати новоприбулого, що все буде гаразд, а сам думав: «Де ж його справді помістити?»

— У вас, окрім дружини, ще хтось є?

— Ми вдвох.

Це було легше. У нас поряд з бібліотекою була одна кімната. Звалась вона шкільною майстернею. Але до цього часу ця майстерня стояла порожня. Тут був столярний верстак, але навчати на ньому учнів було нікому. З учителів ніхто не брався за цю справу, а Соменкам, які були в селі на всі руки майстрами, я не хотів доручати. Тим більше, що, напевне, ніколи не зійшлися б з ними в оплаті. Дід Дягіль не раз пропонував свої послуги, але я остерігався його чотиригранного аршина. На крайній випадок можна було до весни поселити Григорія Івановича в цій майстерні.

Почувши про це, учитель насупився.

— Для чого ж заселяти майстерню? Вона ж потрібна.

— У нас все одно поки що немає керівника.

— А ось, коли дозволите, я й керуватиму.

Моїй радості не було меж. Виявляється, що Григорій Іванович до того, як став учителем, був слюсарем на заводі. У нього вдома зберігся весь набір інструментів і навіть похідний верстат. Учитель пообіцяв усе те привезти до Ковалівки.

Мені хотілося розцілювати цю людину, зробити йому щось приємне; я й не опам'ятався, як з уст злетіла обіцянка:

— Житимете, Григорію Івановичу, в моїй квартирі.

— А ви ж як? — стрельнув допитливими очима вчитель.

— Що ж я... Я — одинокий. На селі знайду кімнату. А ви з сім'єю.

Григорій Іванович широко посміхнувся.

— Добра ви, бачу, людина, товаришу директор. Я вам широко вдячний. Але коли знайдеться кімнатка на селі, вона нас з дружиною цілком влаштує. Директор школи повинен жити при школі.

— Це не має значення.

— Має. Але хоч би навіть і не мало, ми не змогли б поселитися тут. Справа в тому...

І тут він розповів про те, що його серед зими вигнало з столиці, закинуло в наші ліси.

У Григорія Івановича молода, освічена дружина. Вона за спеціальністю — інженер-хімік. Кілька років працювала на заводі. Завод старенький, в цеху — газу, а вона слабосила, тендітна. І ось — біда. Захворіла дружина на легені, кров'ю почала харкати. Довелося кинути роботу. Лікарі зробили все, щоб припинити процес, але в умовах міста жінка почала гаснути на очах. І лікарі порадили вивезти її на лоно природи, у лісову місцевість. З цього погляду Ковалівка була просто курортом. Григорій Іванович ще з осені подав заяву в Міністерство освіти, щоб його послали на роботу саме в таку місцевість. Отак йому й випала наша Ковалівка.

І за вечерею, і після вечері ми довго розмовляли. І головне, що коли, наприклад, з Шухновським чи Чепуром я, залишаючись наодинці, не знаходив тем для розмов, то з Григорієм Івановичем ми говорили й не могли наговоритись.

— Ні, ви обов'язково повинні поселитися з хворою дружиною в моїй квартирі,— сказав я нарешті.— Це буде для вас дуже зручно, близько до лісу, повітря тут хороше.

— Ніколи, ніколи в світі,— замахав руками у відповідь Яр.— Хоч у Марії й закрита форма, але ми не вандали якісь, щоб поселятись там, де щоденно бувають діти. Ні, й не думайте про це. Знайдемо десь на селі...

Другого дня ми справді знайшли для Григорія Івановича хорошу квартиру. Корній Кирилович допоміг. Квартира була дуже зручна — недалеко від лісу, в кінці поля, майже біля школи. Це були розділені сіньми дві кімнати. Господарі взялися за підготовку приміщення, а Яр виїхав у Київ за дружиною.

— Матимемо мороку з цим математиком,— невдоволено бурмотів Шухновський після того, як випроводили Григорія Івановича в дорогу.— Певне, в Києві вигнали з роботи за пиятику, а може й... знаєте, зараз треба бути пильним.

— Поспішні висновки не завжди правильні, Михайле Аматейовичу,— став я на захист математика.

— Людей я, Тарасе Демидовичу, знаю, зуби на них проїв.

Це вам не Тит Назарович. Запам'ятайте моє слово. Добровільно ніхто шій в зашморг не стромляє.

Я не став сперечатися з завучем.

Через два дні Яр прибув з дружиною до Ковалівки. Другого дня вже був на уроках. Спокійний, урівноважений, підтягнутий.

— Побачимо, чим порадує нас столична пташка,— уїдливо кавав, поблискуючи скельцями пенсне, Шухновський.

Під час перерви Григорій Іванович в учительську не зайшов. До дзвінка він говорив з учнями. А вони, щирі й довірливі, відразу побачивши в ньому не лише вчителя, а й друга, не хотіли відпускати з свого кола.

Наступного дня восьмикласники перенесли з квартири вчителя до шкільної майстерні якісь ящики та пакунки. До самого дзвінка на другу зміну чув Вася Бабак з бібліотеки, як стукали й грюкали в майстерні, встановлювали верстат та розвішували на стінах інструменти. З того часу в нашій школі почав працювати технічний гурток.

Увечері Григорій Іванович в супроводі дружини прийшов до школи. Він приніс у захисному чохлі бандуру, чим трохи не до сліз порадував Івана Марковича.

Їїго дружина, худенька, висока й тендітна, ясноока, була така ж проста й щира, як і її чоловік. Познайомившись з усіма, вона затиснулась у куток, ближче до теплої грубки, і заслухалась музикою.

Помолоділий Іван Маркович бадьоро змахував цапиною бородою, і стіни школи сповнювалися вальсами й полонезами, гопаками та польками.

Ми забували про те, що з холодної півночі до школи підступила сердита зима.

56

Новий рік уже десь ходив не за горами. Час було збиратися до інституту. Викликали за два тижні до початку екзаменів. Але я не поспішав. Готувався ночами, а кинути школу ніяк не міг.

Кожний день приносив щось нове, цікаве. Діти залюбки ходили до школи. Все частіше можна було бачити в школі батьків, вони приходили, щоб довідатись, як поводитьься в класі та як навчається син або донька. Значно зменшилась кількість двійок та трійок, все більше четвірки та п'ятірки стояли у класних журналах. Багато колишніх постійних двієчників не вважались уже невстигаючими. Забули навіть, що в свій час у

школі був такий розбишака, як Петро Ковалець. Тільки Дягілів онук Васько незмінно ходив охрещений Шухновським як невинуватий другорічник.

Учителі й учні тепер щоденно готувалися до ялинки. Вивчали нові вірші, драмгуртківці збиралися показати героїв літературних творів. Пушкін і Шевченко, Валерій Чкалов і Павло Корчагін мали прийти на ялинку, розповісти про самих себе.

Шкільний хор розучував пісню про ялинку, що в лісі росла, а оркестр у повному складі, чоловік на сорок, бо вже навіть у Федька Кабанця була власна балалайка, мав вразити слухачів своєю програмою.

Готували концерт не лише для учнів, а й для батьків.

З того часу, як у школі з'явився Григорій Іванович, у шкільне життя влився ще один свіжий струмінець. Новий учитель запропонував готувати для концерту сольні номери. Сам він збирався виконати кілька пісень на бандурі. Всім ця думка припала до смаку.

— Маргарито Василівно! — озвався Русак. — Вам і карти в руки. Заспівайте що-небудь.

Маргарита Василівна боязливо поглянула на чоловіка, відмахнулася.

— Теж мені знайшли артистку.

Її почали впрошувати всі, а Чепур навіть церемонно став перед нею на коліно і приклав ліву руку до серця. Тоді озвався й Антон Федорович:

— Спробуй, Рито.

Вона слухняно стала перед оркестром.

— Яку ж?

— Вибирайте самі.

Маргарита Василівна заспівала. Спочатку її густий, могутній голос тремтів, зривався, далі поступово вирівнявся, зазвучав на повну силу, перекрив оркестр.

Я дивився на співачку, вслухався в прості, але такі близькі для мене слова:

Дай подивитись в ясні очі,
Стан твій обняти гнучкий, дівочий,
Глянути в личко біле, чудове,
На коси довгі, на чорні брови.

З Маргарити Василівни я перевів погляд на Ярину. Вона дивилась у мій бік і, застукана зненацька, опустила очі, почервоніла. О, як мені хотілося проказати ці слова пісні саме їй, моїй коханій, моїй муці і моему щастю! Чим більше придивлявся до Ярини, тим нестерпнішою ставала моя мука. Вона

єдина тут, серед усього колективу, серед усіх ковалівців була мені незрозумілою, такою далекою і такою близькою.

Та хіба ще Микола Іванович Чепур.

Ми з ним ніяк не могли налагодити товариських відносин. Мені здавалося, що він навмисне робив так, щоб дратувати мене, щоб перечити в усьому.

Останнім часом Чепур активізувався. Історичний гурток, яким він керував, працював не гірше за інші. Ніна Горбань, голова гуртка, щоденно радилася з учителем, усе вони щось планували, ходили по селу та записували від старих людей розповіді про історію Ковалівки.

Та робота цього гуртка мало радувала мене, а стосунки вчителя з ученицею навіть непокоїли. Усе почалося з розмови з Петром. Якось він мене запитав:

— А вчителям можна одружуватися з школярками?

— Звідки ти це взяв?

— Та так...— почервонів Петрик.

Я довго ламав собі голову над словами хлопчика.

А він таки не витримав, пояснив:

— А на селі всі говорять, що Микола Іванович одружиться з Горбаневою Ніною.

— Дурниці,— розсердився я.— Вигадують знічев'я.

— Еге, вигадують,— чмихнув Петрик.— Коли я сам бачив...

— Що ти бачив?

— Та... Нічого.

Петрик більше й не повертався до тієї розмови. А мене вона насторожила. Знав: хлопець не стане говорити так собі. Та мені й самому здавалося, що у стосунках Чепура й дорослої учениці було щось непристойне.

З якогось часу восьмикласниця Ніна Горбань проявила інтерес до музики. Але грати вона не вміла. Отож приходила до школи, стояла під вікном або в темному коридорі чи сиділа в класі — слухала.

— Чому ви, Горбань, тут? — запитав якось у неї.

— Мені... Я... Нам треба порадитись з Миколою Івановичем.

А позавчора увечері, проходячи повз Горбанів двір, я почув пустотливий сміх Ніни. Потім голубине дудотіння. Мені причувся голос Чепура. Обдало всього морозом. Та що він собі думає? Ще тільки такої ганьби не вистачало на нашу голову!

Другого дня заговорив одверто віч-на-віч з учителем історії. Чепур вислухав мене мовчки, спідлоба косо поглядаючи в мій бік.

— Все? — перепитав, коли я закінчив.

— Невже цього для вас не досить?

— Досить! Досить для того, щоб розкусити вашу натуру, Тарасе Демидовичу. Тож якою це треба бути людиною, щоб збирати по селу бабські плітки та виносити їх на світло?

Мене пересмикнуло, але оволодів собою.

— Я нічого нікуди поки що не виношу. Говорю з вами наодинці. Був би дуже радий, коли б то були бабські плітки.

І ні слова не сказав про те, що бачив і чув на власні вуха.

— Я вам заявляю авторитетно! — сердито крикнув Чепур. — Ви самі мені нав'язали цей дурний історичний гурток, і з Ніною ми лише радимось як з головою гуртка.

— Не обов'язково радитись на перелазі біля Горбаневої хати.

— А хто мене бачив? Хай тому очі повилазять, хто мене бачив. І взагалі я кину к чорту той гурток.

— Для чого ж такі крайності? Працюйте. Але пам'ятайте, що ви — вчитель. Мені теж неприємно слухати такі розмови. — А ви не слухайте!

Так ми й розійшлися, ще більше невдоволені один одним. Я був упевнений, що Чепур приховує свої взаємини з Ніною.

Після уроків до мене підійшов Толька Кужель, секретар комсомольської організації. Він говорив про те, про се, але я бачив — щось особливе хоче сказати хлопець. Нарешті він справді, сторожко оглянувшись, заговорив про Чепура та Ніну.

— Тарасе Демидовичу, мені незручно говорити, але восьмий клас невдоволений поведінкою Ніни Горбань...

Хлопець облизнув сухі губи, винувато глянув у вічі. Я знав, що він небайдужий до Ніни Горбань. І не випадково: адже вона найкраща дівчина не то що на всю школу — на все село. Певно ж, то він переживав від того, що інший вирвав у нього з-під носа кохану.

— Я говорив з нею... То ж недобре, коли вчитель і учениця... Але вона й слухати не хоче. Сміється.

— А може, то неправда?

— Таж яка неправда? — вигукнув, забувши про обережність, Толька. — Все село про це тільки й говорить. Люди ж бачать.

Я задумався.

— Може, на комсомольському бюро поставити? — запитав сам у себе Кужель.

Подумавши, я порадив поки що ніде не ставити цього питання. Толька зітхнув з полегшенням — видно, йому теж не по душі було розглядати на бюро такі речі.

Була субота, і в цей вечір більше ніж будь-коли засиділись в учительській оркестранті. Нарешті, коли закінчилась репетиція, ніхто не поспішав іти додому. Тільки Чепур першим злодійкувато шмигнув у двері. Виждавши хвилину, вийшов і я. Вчителеві кроки простугоніли по шкільному ганку.

Із-за лісу вже викотився великий круглий місяць. Рожево-синім променем він освітив ковалівську вулицю. Я дивився на неї крізь вікно. Вулицею самотно йшов Микола Іванович. Та ось від одного з осокорів відокремилась струнка постать. У мене тривожно забилося серце. То була Ніна. Вони зустрілись, обнялись, пірнули в тінь вулиці.

З школи розходились учителі. Я швидко вдягнувся, догнав уже на шкільному подвір'ї Шухновського.

— Михайле Амадейовичу, ви мені потрібні на хвилину.

Він зупинився. Елеонора Степанівна попрощалась, пішла додому.

Було тихо, ніжно струменіло на землю місячне проміння, перший морозець пощипував за щоки. Якийсь час ми мовчки ходили по шкільній садибі.

— Цими днями я поїду, Михайле Амадейовичу,— почав я.

— Дивуюсь, чому ви взагалі затримуєтесь,— з невдоволенням у голосі відповів Шухновський.— Адже це державний іспит. Сам знаю, що це таке.

— Та все ніяк...

— Кидайте до біса все та їдьте. Не турбуйтеся — догляну.

Щось тепле ворухнулось у грудях до цієї великої, волохатої людини. Шухновський був одягнений у короткий хутряний піджак і таку ж шапку. У його голосі я відчув і турботу, і якесь батьківське тепло.

— Одно мене турбує — Чепур. Щось там у них з Ніною Горбань. Недаром люди дзвонять...

— А хіба для вас це секрет, Тарасе Демидовичу? — спинився Шухновський і аж присвиснув з подиву.

То, виходить, і завуч теж щось знає? Але чому ж мовчав?

— Того й жди, що наш Микола Іванович буде новоявленим Панасиком. Лісоруб Горбань — дядько крутий.

— Михайле Амадейовичу! — вигукнув я.— Ви так спокійно про це говорите, ніби про якусь дрібницю?

— А що ж тут страшного? Відгуляємо весілля.

— Весілля вчителя й учениці? Та це ж підсудна справа!

Шухновський на мить задумався.

— А знаєте, Тарасе Демидовичу, я про це не подумав. Правда, Ніна така учениця, як я парубок, але все ж... Справді, треба щось робити.

— Але що?

— Виключити із школи, та й кінці в воду,— рішуче відрізав Шухновський.— Іншого виходу не бачу.

— Але ж який сором! На весь район, на область.

— Ну що ж,— зітхнув Шухновський.— Переживемо й це. Переживемо.

57

Перший сніг!

Хто не пам'ятає його, першого, білого, аж голубого, пухнатого, м'якого? Хто не забував про все, побачивши його за вікном, не вибігав прожогом на вулицю, не качав перших холодних сніжок? Кому не хотілося, не задумуючись, впасти на білу снігову постіль?

Він випав несподівано, серед ночі. Ще звечора небо було чисте, тільки на обрії стояла важка сива хмара, сріблився вгорі місяць, мовчазливо дрімав ліс, ніби до чогось прислухаючись.

А ранком — леле моя! Ледь розплющив очі, помітив: у кімнаті світло, весело, грають оновленою білизною і стеля, і стіни. Навіть балалайки й гітари — і ті посміхаються якось таємниче, вдоволено.

Підбігаю до вікна — зирк у шибку, а там чудо! Вся Ковалівка, мов наречена, від голови до ніг загорнулася в білу весільну фату. Білі шапки на хатах, біла оздоба на деревах, білі вулиці. І все те несміливо посміхається проти червоного ранкового сонця. Тепер навіть дим, що рівними стовпами здіймався в небо, здавався чорним, а он ті діти, що вийшли з санками, аж ген там, в кінці вулиці, немов були тут, перед самим вікном, такі виразні їхні постаті на сліпучо-білому фоні.

Вискакую на подвір'я, вмиваюся першим снігом, ліплю сніжку, шпурляю у верхів'ятта осокора. Осокір невдоволено шумить, донизу густо сиплеться сніг. Мороз швидко пробирається під сорочку. Втікаю до хати.

У школі тихо. Неділя. Саме б тільки відпочити, витягти з хати Шухновських, Ярину, Тоню, Васю Бабака, пограти б у сніжки, насміятись доскочу, натерти кому-небудь сніжком рум'яні щоки. Але мені не до того.

Сьогодні я мав виїздити до інституту. Через два тижні — перший екзамен. Попередні рази я з охотою їздив на сесії, завжди прибував у інститут одним з перших, за кілька днів до початку занять. Любив у ті вільні дні посидіти у бібліотеках, почитати, подумати. Тепер же, хоч ця поїздка була в моєму житті найвідповідальнішим кроком, я не поспішав. І не тому,

що в цьому не було потреби. Не хотілося залишати своєї школи. Я її полюбив усією душею, вона для мене стала рідним дітищем, виплеканим власними руками, вистражданим у муках. Адже нелегко мені довелось в Ковалівці, немало прикростей пережив та й зараз переживаю. Але бачив, що все це немарно, що мій труд дає наслідки. Хоч би й поставити на ноги одного Петра Ковальця, хіба це нічого не значить? Загинула б дитина, виріс би неук, відкинутий життям і людьми, горе людське. А тепер я за Петрика був упевнений, в ньому прокинулась справжня хороша людина. Ось і зараз. Знає хлопець, що до екзаменів готуюсь,— не йде до хати. Або прийде, посидить тихенько, розпитає, чи я вже готовий до тих екзаменів, та й біжить геть. «Не буду заважати»,— каже по-дорослому.

А вчителі? Хіба не сповнюється радістю серце директора, коли він відчуває, що ті люди, з якими він робить одну справу, стали іншими, дружними, організованими? Сміються тепер, згадуючи, як в усі попередні роки жили кротоми,— ніхто не вилазив з своєї нори. Сьогодні ж у стінах школи дзвеніла музика, чулися щирі розмови, лунав сміх і вчителів, і учнів.

Але це лише початок. Я знав, що все те ще не увійшло в побут, що воно може легко погаснути, тільки-но припиниться доступ свіжого повітря. І я свідомо, на шкоду самому собі, відтягнув свій від'їзд.

Витершись сухим рушником, сідаю до столу. На столі розгорнуті книги, папірці й папери, олівці й ручки. Намагаюсь не звертати уваги на перший манливий сніг. Мені треба так багато прочитати, запам'ятати. Навіть забуваю про сніданок.

У двері шкрябає маленька Галка — дошкільниця, донька моєї хазяйки.

— Талаче Амидовичу, йдїть чнїдать.

Я люблю подражнити потїшне дївча.

— Що, що, Галю?

— Чнїдать.

— І ти не побоялася йти сама вулицею?

— Чобак нема. А чнїгу багато.

Пробираємось по глибокому снігу, бо ще не встигли протоптати стежки, і Галка, округляючи від жаху великі сірі оченята, розповідає свою постійну пригоду, як на неї напали одного разу страшні «чобаки», яких вона зовсім не злякалась, крикнула грізно: «Пушли вон!» — і «чобаки» геть розбіглися хто куди.

Після сніданку — знову за книги.

Та десь опівдні у моє вікно хтось постукав лнжею. То був Вася Бабак.

— Тарасе Демидовичу! Виходьте!

— Що там?

— Уже всі зібралися. На лижах підемо.

Забулось про все. Кинув на столі розкриті книги, висихало на папері недописане слово. Пройтися на лижах... По першому сніжку. Чи є що в світі краще від катання на лижах?

За кілька хвилин уже був на подвір'ї. Тут справді зібралося чимало людей. Ярина й Антоніна Пиконівна, вдягнені легко, в теплі яскраві светри, кружляли по подвір'ю. За ними ганявся Чепур. Він хоч був і сильний, але незграбний, важкий, як ведмідь. Лижі його не слухались, роз'їжджалися в різні боки.

Комсомольці, як завжди, оточуючи Танюшу Коваль, заклопотано припасовували до ніг лижі. Вася Бабак умовляв Шухновських:

— Михайле Амадейовичу! Елеоноро Степанівно! Ставайте на лижі! Пройдемося!

Михайло Амадейович, споряджений у короткий хутряний піджак, ваянки та круглу теплу шапку, схожий на Папаніна, незалежно розглядав — тільки не Північний полюс, а шкільне подвір'я. Біля нього стояла Елеонора Степанівна. Вона вирядилась у чорне пальто з дорогої матерії, видно, шите вже давненько, бо Шухновська нагадувала в ньому футбольний м'яч, аж боязно було: ось-ось те пальто трісне ззаду й на грудях.

Елеонора Степанівна якусь хвилину вагалась. Побачивши мене, запитала:

— Йдете, Тарасе Демидовичу?

— Обов'язково.

Перекинувшись нишком словом з Шухновським, вона заявила:

— Ми теж. Тільки переодягнемось.

Я став на лижі. Вони були трохи короткуваті, якісь незграбні. Але Вася Бабак завбачливо їх змастив. Сніг ще пухкий, йти по ньому було нелегко. У свій час я вважався в технікумі непоганим лижником. Ходив без палиць. Зробив кілька кроків, лижі пішли легко, слухняно.

— Оце так! — вигукнув позаду Бабак. — Тарасе Демидовичу! Та ви ж — справжній лижник!

Швидко догнав Ярину й Тоню. Ярина ходила на лижах упевнено, вміло. Пишна весь час верещала, сміялась, звалювалась то на той бік, то на той.

Привіталися.

— Тарасе Демидовичу! — засяяла до мене блискучими очима Ярина. — Позмагаємось?

— Ой Ярино Іванівно! Бачу, важко мені буде з вами змагатись.

— А ви не бійтесь!

Антоніна Никонівна спинилась, зашепотіла:

— Дивіться, дивіться! Шухновські. Оце лижники!

Шухновські, вдягнені у справжні лижні костюми, вайлуватو ішли до гурту.

Згодом лижники висипали за шкільне подвір'я, взяли курс на ліс. Ярина йшла першою. Від неї не відставав Шухновський. Він, видно, у свій час непогано ходив на лижах. Ішов енергійно, всім важким корпусом подаючись уперед, вагою свого тіла розганяв лижі. Елеонора Степанівна, розчервоніла, збуджена, ледь пересувалася позад усіх, гукала на всю околицю:

— Мишо! Не поспішай, Мишо! Я впаду-у-у!

Шухновський не звертав уваги на дружину. Він явно прагнув перегнати Ярину. Але це було не так просто. Ярина йшла не на повну силу, час від часу посміхаючись, оглядалася назад, притишувала хід, а коли Шухновський наближався, кількома ривками кидалась уперед, і він швидко відставав.

Я не поспішав, ішов мало не останнім, розкачувався. Незабаром ланцюжок лижників втягнувся у задумливий ліс.

Сосни, ледь стримуючи вагу пухкого снігу, важко хилили до землі гілля. Ледь-ледь повівав холодний зимовий вітерець, і в повітрі кружляли снігові пушинки, затуманювали далину, робили її непроглядною. З-під глибокого снігу подекуди виглядали верхини сосонок, стирчало сухе поруділе бадилля. Ліс відлунював пустотливим вереском, криками, сміхом. Хтось уже забрався в глибокому снігу, заплутавшись у кріпленні власних лиж.

Мене ніби щось ударило під ноги. Набравши повні легені повітря, видихнув з присвистом, звернув з глибоко прокладеної лижні.

— Вперед!

Ноги, здається, самі посилали вперед то одну, то другу лижу, я швидко випередив усіх тих, хто був попереду, кликав за собою.

— Тарасе Демидовичу! Візьміть мене на буксир! — вокала позаду Антоніна Никонівна.

Швидко порівнявся з Шухновським.

Михайло Амадейович почав очевидячки здавати. Хоч і йшов на повну силу, розчервонілий, рожевощокий, але вже парував, мов казан. З подивом зирнув на мене, видно, не чекав моєї появи, в очах блиснули лихі іскорки. Він мовчазливо з усієї

сили рвонувся вперед. Та я його легко обігнав, спрямував лижі у видолонок, запетляв між густими соснами.

Попереду, мов білка, вертілась серед дерев невтомна Ярина. Оглянувшись, вона здивовано звела брови, навіть на мить стишила біг. Потім лукаво посміхнулась, кинула задерикувато: — Доганяйте.

Я втратив лік часу. Не знаю, може, годину, а може, й дві, ми, мов шалені, мчали з нею по припишклому, зачудованому лісу. Навіть вітрець затих, мабуть, придивлявся, що ж воно вийде з того змагання.

Увесь час ми йшли майже поруч. Інколи я на півлижі виходив уперед, але то було лиш на якусь невловиму мить. Весело посміхнувшись, вона енергійно змахувала палицями й виривалась уперед.

Мені важко було з нею змагатися. Доводилось пожалкувати за тим, що не взяв палиць. Але все ж сподівався на свою перемогу, бачив: Ярина недовго триматиметься такого темпу.

Вже не чути й не видно нікого позаду, зайшли ми хтозна й куди, перескочили великий ліс, пересікли широку, кількакільометрову галяву, знов вилетіли на лісисту гору, а Ярина й не думала здавати. І тільки тоді, коли, ставши на горі, побачив некрутий далекий спуск, я зрозумів, що тепер пережену невтомну лижницю.

Вона, легка, пружна, мов лісова казка, першою зірвалася з гори. Але була значно легшою від мене і не могла набрати тієї швидкості, якої хотіла. Даремно Ярина допомагала собі палицями. Я наліг вагою всього тіла на свої лижі, розігнав їх і десь на половині спуску порівнявся з дівчиною. Вітаючись, махнув їй рукою і вирвався вперед. Під горою ми спинились.

— Здаюсь, здаюсь! — підняла вгору палиці дівчина.

Вона розчервонілась, очі блищали, вуста напіврозкриті, груди здіймалися високо, а на волоссі, що вибилосся з-під яскравого берета, танули блискучі сніжинки. Подала мені червону гарячу руку.

— Слава переможцям!

На одну лише мить більше, ніж личило, я затримав ту руку, допитливо глянув у вічі. Мені, як ніколи, чомусь схотілося пригорнути її і сказати все-все...

Та Ярина поспішно забрала свою руку, заклопотано оглянулась.

— Ох, та й зайшли ж ми! Ця гора — за вісім кілометрів від села. Ми колись тут уже блукали з Тонею.

Мене це зовсім не турбувало. Ми ж лишили за собою глибоку й помітну стежку. Не заблудимо.

Назад пішли повільно, стомлено. Ішли поруч, інколи перекидались словами.

— Екзаменів не боїтесь?

Сказати правду, я їх не дуже боявся. Але відповів:

— Душа в п'ятах.

— Коли їдете? — поцікавилась згодом.

— Та, мабуть, днів через п'ять-шість.

— Кортить довідатись про наслідки чверті?

— Кортить.

— Гадаю, що буде все добре. І школа, і учні стали незпізнаними.

Мені було приємно чути ці слова саме з її вуст.

Якийсь час ішли мовчки.

— Повертайтеся тільки швидше, Тарасе Демидовичу, — якось загадково глянула на мене супутниця.

— Хіба що?

— Скучатимемо. Без вас школа глуха.

«Це без тебе вона була б глухою», — подумав я, але не відповів нічого, тільки зітхнув.

— На зимові канікули додому збираєтесь? — запитав згодом.

— Не збираюсь.

Дивувався сам собі: «Невже її не тягне до рідних, до чоловіка?»

Ярина немов збагнула мої думки.

— Я дуже заздрю тим, у кого є така можливість. Мені ж їхати нікуди.

— А до батьків?

Дівчина зітхнула.

— У мене лише сестри. Заміжні. У кожної свої турботи...

— А батьків немає?

— Нема.

Якусь хвилину дівчина дивилась собі під ноги, щось згадувала.

— У мене був хороший татусь... — почала роздумливо. — Та ви ж його бачили. Пам'ятаєте?

— Де? — остовпів я від подиву.

— На фото. Пам'ятаєте, запитували: «Хто це?»

— У смушевій шапці?

— Угу.

Мені мов хто жару за комір насипав.

— Та хіба ж то ваш... батько?

— А хто ж? — з подивом глянула дівчина.

— Кажали, що то... — я своєчасно осікся.

— Хто?

Мені мов полуду зняло з очей. Дурень я, дурень! Повірих першому чиємусь слову, а її й не спитав навіть. Тепер вирішив узнати все до кінця.

— Кажали, то ваш чоловік.

Вона здивовано поглянула у мій бік, залилася рум'янцем. Потім засміялася дзвінко, весело.

— Та хто вам сказав?

Я почував себе незручно, розгублено.

— Кажали, ніби уповноважений якийсь...

Дівчина урвала сміх, похитала головою.

— Не знала, що про мене такої думки.

Потім, збагнувши щось, додала:

— Хоч сама ж і винна. То я Миколі Івановичу колись сказала. Щоб не чіплявся. А уповноважений...

І вона розповіла мені по дорозі про нього. Справді, приїздив у Ковалівку той чоловік. Дуже симпатична й розумна людина. Але, на жаль, тяжко хвора. Вони з ним на одному кутку працювали разом. Там йому зробилося погано. Ледве додому довела, в своїй кімнаті в ліжку поклала. Викликала Сягайла. Другого дня хворого забрала швидка допомога, і хто зна, чи живий він сьогодні.

І незчулися, як до нас підлетів захеканий Бабак.

— Ху! — важко відсапнув він. — Ледве догнав. Ну й ходите ж ви, товаришочки! Ну й ходите! Як справжні чемпіони.

Я з досадою глянув на старшого піонервожатога. І принесе ж людину тоді, коли вона тут зовсім зайва.

58

Як це трапилось? І сам не збагну.

Увечері ми довго грали. Тепер уже нікого й нічого не бачив я, окрім Ярини; і душа моя була переповнена музикою й щастям. Дівчина інколи поглядала на мене, поспішно опускала очі, на її устах увесь час теплилась загадкова, тремтлива усмішка. Здавалось, що нам з Яриною була відома якась велика й радісна таємниця. І нікому більше її не знати — всім зась.

Полонез Огінського сьогодні для мене прозвучав по-новому. Вже не сумом і безнадією огортав він мою душу, а сповнив світлими надіями, пролунав покликком до боротьби за своє щастя, розповіддю про щось надзвичайне, по-весняному радісне й по-людському тепле. Грали його довго, ніби музиці не було кінця, і коли закінчили, я попросив Івана Марковича повторити ще раз.

Пізнього зимового вечора розходились із школи музиканти. Я вийшов слідом за всіма.

Небо таке було високе, таке зоряне, таке чисте, таке ласкаве, що хіба ж можна було спати отакої ночі? В Ярини вигинались небозводом чорні круті брови, зірками поблискували очі, вони тепер світили мені одному, вони зігрівали, вабили, кликали до себе.

— Агей, братці! — гукаю збуджено. — А хто майстер ліпити снігову бабу?

І майстри знаходяться. Першим відгукується Вася Бабак, за ним манірно пищить Тоня Пишна. Ярина ж нічого не каже, але її відповідь найкрасномовніша. Кинувши на мене сміхотливий погляд, вона перша починає згортати до купи м'який сніг.

Старші розходяться. Лишаємось лише ми, молодь. Із жартами-смішками, із завзятим сопінням горнемо снігові брили. Росте снігова баба! А вгорі сміються зорі, дивлячись на нашу роботу, задумливо шумлять осоки: їм, певно, дивно, що дорослі зайнялись дитячою роботою, по-старечому мружаться добрим блиском вікон наша любима школа.

— Хто допоможе бабі голову приліпити? — гукає Ярина.

В одну мить я біля неї. Дівчина згорнула круглу снігову кулю. Саме ця куля й буде головою. На одну лише мить ми зустрічаємось очима. Щось запаморочливе, тепле, радісне ударе мені в груди, я не можу відігнати погляду від щасливого обличчя Ярини.

— Взяли! — каже вона і нахилиється.

Я нахилиюсь теж. Наші руки, теплі, мокрі від снігу, ніби ненароком зіткнулись, переплелися пальці. Її обличчя, палаюче від рум'янцю, пламеніє перед моїми очима. Я відчуваю її подих. Біля моїх уст холодок її пружної, червоної, як калина, щоки. Мимоволі доторкаюсь устами до тієї щоки, цілую беззвучно, соромливо.

Дівчина вириває руку, рвучко відхиляється. Снігова баба лишається без голови. Опам'ятавшись, я не можу збагнути, що ж трапилось...

І от стою один, мов зачарований, на місці.

Уже всі давно розійшлися по домівках. Погасло світло у вікні Шухновських. Жодного вогника в усій Ковалівці. Тільки в лікарні то спалахує, то пригасає жовтава пляма. Може, кому там тяжко в цю хвилину, може, хтось бореться там із страшною смертю?

І ще один вогник блимає з вікна. Я добре знаю те вікно. Не спить Ярина... Що вона думає? Може, розсердилась? Але ж хіба я хотів її скривдити? Що ж, коли люблю її, люблю над

усе на світі. Невже вона цього не розуміє? Мов сновида, блукаю поза шкільною садибою, безсилий одвести погляд від теплого вогника.

Поблякли на небі зорі, сірою ковдрою заволоклося бездонне небо, на пожежні пробрили тричі в металеву рейку. Глуха північ, холод, безлюддя, а я не маю спокою, чатую ось тут, не зводжу очей з заповітного вікна.

Коли це трапилось? Я цього не помітив так само, як не помітив, у яку саме мить зник у Ярининому вікні веселій вогник. І мені раптом стало ще холодніше, тільки тепер відчув, що від холоду одерев'яніли мої ноги, а дріж пройняв плечі. Тепер на вулиці нічого не було цікаво. Я пішов до хати. Але сон не йшов на думку. Ходив по кімнаті, мов заворожений, немигаючим поглядом дивився кудись у недосяжну далину, бачив те, чого не було в кімнаті.

Ні! Тепер я повинен сказати їй усе. І про свою любов, і про сумніви, і про болі, і про готовність зв'язати своє життя з її життям. Але як про все те сказати?

Сную з кутка в куток. Спробував читати — не зрозумів нічого. Ліг, не роздягаючись, на ліжку — все одно, мов самі пружини поставили мене на ноги. Як їй про все це сказати? Розумів, що в мене не вистачить сміливості промовити до неї те заповітне слово. А дівчина тим часом пройде мимо, не відчувши тієї пожежі, що палає в моїй душі, назавжди зникне з поля зору.

Мене починає лихоманити. Хіба я можу собі уявити життя без неї? Ні, ні. Я повинен про все їй сказати... про все сказати... Але як?

У таких випадках найкращими порадиниками, спільниками людини стають папір та ручка. Рішуче сідаю до столу і починаю писати. То задумаюсь на хвилинку, то гарячково ліплю слово за словом. Згодом перечитую написане, блідну й червоною, серджусь сам на себе, шматую написане й починаю писати знову.

За ніч списав немало паперу. Листи в мене виходили то довгі й туманні, то сухі й дуже офіційні, то плаксиві, повні розпуки й безнадії. Жоден з них не задовольняв автора.

Врешті на папір лягли потрібні слова, лист вийшов коротенький, але досить промовистий і зрозумілий. Я читав його і перечитував, виправляв, поки не засвоїв напам'ять від початку до останнього слова.

«Дорога Яринко! — писав я. — Тисячу разів пробач за мою одвертість, за незграбність, за все-все, що я вчинив і пишу в цьому листі. Повір мені, інакше не можу. Те, що трапилось

учора біля снігової баби, — не жарт, це воля серця. Коли б ти, Яринко, хоч трошечки пережила й відчувала те, що кипить у моєму серці! Який би я тоді був щасливий! Хіба ж я винен, що люблю тебе більше від усього на світі, що ти для мене і сонце, і життя, і зорі ясні, і небо неозоре, що ти для мене зміст усього мого життя. Не було б тебе — і, мабуть, жити не було б для чого. Я довго ждав цієї зустрічі. І тільки зустрів тоді вперше тебе на порозі, як сказав сам собі: «Це вона!»

Потім мені сказали, що ти заміжня. Це повідомлення приголомшило, прибило мене. Світ утратив для мене всі барви. І, певно, лише тому я не випав з колії, що ти лишилась поруч, що я бачив, відчував тебе, тамував власне серце, боячись подумати, що ти в перший-ліпший момент можеш зникнути, піти з мого життя.

Яринонько! Я не можу далі мовчати. Це над мої сили. Я повинен знати, чи я найщасливіша людина в світі, чи... Я готовий винести всі випробування, я готовий на все, тільки подай мені надію, не відкинь не роздумавши. Коли сумніваєшся в мені — маєш час перевірити. Коли ж я тобі не любий — скажи просто. Тоді я, як казав Маяковський, наступлю на власне горло, затамую в собі всі почуття. Але я повинен знати. Це мені необхідно зараз, перед великим для мене іспитом у житті.

Яринонько! Не сердься за цей лист. Зрозумій стан людини, яка втратила голову, будь чулою. Знаю твою щирість, відвертість і добре серце, сподіваюсь, що й тут ти залишишся вірною собі. Напиши мені одне слово, але напиши правду. Я її жду. Вона мені потрібна. Хоч хай навіть вона буде жахливою й гіркою».

Підпису я не поставив. Поклав лист у конверт, написав адресу і вирішив вручити адресатові в кінці першої зміни.

За вікном засірів ранок. Минула ще одна з моїх безсонних ковалівських ночей.

59

Цей день був подібним до всіх попередніх і наступних. Так само довго барився на узліссі сивий ранок, як і вчора, з осоко-рів тихо сіяв морозний пил, галасувала навколо снігової баби дівтора, дзеленчав шкільний дзвінок. Не встиг розгулятись день, а вже почав супити густі кошлаті брови ранній вечір. Але цього дня я не забуду повік.

Ярина не показувалася на очі. Я ждав на неї в учительській, а вона щось робила з учнями в класі. Коли ж виходив у кори-

дор, щоб зустріти її тут, вона була з учнями на подвір'ї. Я зрозумів: дівчина уникає зустрічі. Але це не примусило мене відмовитись від свого наміру. Навпаки. Я вирішив будь-що передати того листа. Що буде, те й буде.

І тільки між першою і другою змінами ми зустрілись у вузькому коридорі. Не сподіваючись цієї зустрічі, я відхилив двері в коридор, а навпроти — вона. Сполохано глянула в очі, опустила довгі вії. У мене язик мов приріс до піднебіння.

— Ярино Іванівно! — глухо озвався вже згодом. — Вам лист.

Вона терпляче ждала, а я, хоч той лист і пік мені в груди, в першу мить забув, де він. Глянула на адресу, її рівні чорні брови здивовано звелися. На округлих щоках спалахнув густий рум'янець. Ледь помітна посмішка торкнулась куточків губ. Вона тихо подякувала, не підвівши очей, пішла.

Після першого уроку застав в учительській незнайомого чоловіка.

— Я — батько Ніни Горбань, — назвався він.

Мене щось торкнуло в груди. Відчув — не з добром прийшов цей сивочолий похмурий чоловік.

— Мені б з вами наодинці.

До учительської заходили вчителі, і я запросив Горбаня до себе в кімнату.

Горбань стомлено сів на стілець, важким поглядом окинув кімнату. В очах світилась якась туга і неспокій. Він не знав, де знайти місце своїм великим мозолястим рукам. Я чув: Іван Горбань один з кращих лісорубів у районі.

Заговорив він не відразу, дивлячись у підлогу.

— Не знаю, з чого й почати, Тарасе Демидовичу.

Я вже був переконаний, що трапилось недобре.

— Говоріть, товаришу Горбань. Розберемось.

Він стрельнув на мене з-під сивих брів, хворобливо поморщився.

— Розбір тут нелегкий. Це я говорю, значить, з приводу своєї дівчини...

— Що ж, ваша Ніна — здібна учениця.

— Авжеж. Вчитись вона любила. Думалось, що й справді діло буде.

Горбань знову замовк, неквапливо відкинув полу свити, дістав з кишені кисет. Відшматував на цигарку газети, взяв у зуби. Двома пальцями поліз у кисет.

— Отака-от справа, товаришу директор, — ніби сам з собою розмовляв, згортаючи цигарку. — Одна вона в мене, Ніна тобто. Хотілось би, щоб у люди вийшла, а воно, мабуть...

— Та в чому ж справа? — не витримав я.

— Заморочив отой твій Чепур голову дівчині. Не до науки їй.— Зітхнувши, Горбань затагнув цигаркою, додав: — Покарав мене господь дітьми. Хлопчик у мене був — помер. А на Ніну ми просто молились, так-от тобі маєш. Я їй сказав старій: «Куди їй у школу, коли її заміж віддавати саме якраз». Так скажи ж ти.

— А що ж трапилось, товаришу Горбань?

— Так отож зачастив до нас Микола Іванович. Ну, я собі думаю, що ж тут поганого? Учитель, вона учениця. Може, й справді там діла в них по школі. Аж оце приїхав з лісу на вихідний, а стара мені не тієї співає. Каже, що вони дихнути одне без одного не можуть. Та й сам бачу: змарніла дівчина, не до науки її душа лежить, інше в голові.

— А може, то тільки так здається?

— Еге ж. І я так подумав. Та й вирішив спитати дівчину. А вона тобі хоч би засоромилась, почервоніла. «Люблю,— каже,— Миколу Івановича».— «Ах ти ж,— говорю,— дівчисько, тобі про книжки треба, а не про любов думати». А вона своє: «Я не маленька».

Горбань важким чоботом розтоптав на підлозі цигарку, запитливо і з надією глянув мені у вічі.

— То прийшов оце до вас порадитись. Візьміть ви його в руки, а то боюсь, щоб халепи якої не вийшло.

Я заспокоїв Горбаня, випровадив його додому, а сам уже не міг заспокоїтись. Те, чого я боявся, виявляється, не минуло нашої школи.

Закликав Михайла Амадейовича. Розповів йому про розмову з батьком Ніни Горбань. Шухновського, здавалось, ця розповідь зовсім не вразила.

— Нічого дивного. Такий ловелас, як Микола Іванович, якій завгодно дівчині голову закрутить. Я теж помічаю, що тут справа нечиста.

— Але що будемо робити?

Михайло Амадейович насунив брови, задумався.

— А я вже вам свою думку сказав, Тарасе Демидовичу.

— Виключити легше за все. А що робити з Чепуром?

Шухновський пошкріб великим пальцем за вухом.

— З нього — як з гусака вода. Я вважаю, що необхідно сьогодні на педраді про це поговорити. Може, колектив на нього вплине.

Сьогодні мало відбутися засідання педради. Треба було порадитись про те, як ми проведемо зимові канікули, як закін-

чимо перше півріччя. Мені, правда, не дуже хотілося говорити про Чепура на педраді, але іншого виходу справді не було.

Засідання педагогічної ради почалося рівно о восьмій. Останньою прийшла Ярина. Вона якось несміливо, ніби чимось налякана, переступила поріг. Вмостилася в самому куточку, за плечима в учителів. Даремно я намагався піймати її погляд: вона ховалась від мене.

Відкривши педраду, надав слово Шухновському. Він говорив неквапливо, обгрунтовуючи кожную думку, а я крадькома поглядав у бік коханої і не знав, що їй подумати. Не хотілося вірити, що вона відкине мої щирі почуття, але було схоже на те. Ярина сиділа, не підводячи голови, вдавала, ніби щось ретельно записує.

У мене зовсім підупав настрій. Згадав, що доведеться говорити про Чепура. Позаздрив йому — і щастить же людині. Навіть ті в нього закохуються, кому й не слід ще закохуватись. Чому ж я такий безталанний?

Обговорення завучевої інформації проходило мляво і швидко закінчилось. Мусив говорити я.

Коли підвівся на ноги і вимовив перші слова, з-за спини Федора Даниловича на мене крадькома поглянула Ярина. Мені перехопило подих. Той погляд сказав мені все. Вона не сердилась на мене. Йї, певно, було просто незручно дивитися мені у вічі. Мабуть, боялася, що самі очі викажуть її почуття. Вона в ту ж мить опустила вії. Але від мене не сховалося те тепло, та любов, з якою вона заглянула мені в душу.

Тамуючи трепет у грудях, я заговорив про поведінку Миколи Івановича. Чепур був до всього байдужий, сидів, заглибившись у власні думки. Тепер він дивився на мене колючими злими очищами.

Я розповів про всі ті розмови, які поповзли по селу, про свою сутичку з Чепуром в учительській і, нарешті, про сьогоднішні відвідини батька Ніни.

— Що ви на все це скажете нашому колективу, Миколо Івановичу? — цим запитанням закінчив свою інформацію.

Чепур якусь мить дивився на мене лютими очима, неквапливо звівся на ноги. Я помітив, як його очі заіскрились по-новому, замість злоби в них спалахнули насмішка, лукавство.

— Що ж я скажу, товаришу директор. Може, в тих словах, які ви зараз сказали і є частина якоїсь правди, але не вам би, шановний Тарасе Демидовичу, про це говорити.

Він на мить замовк, а вчителі, не розуміючи, переглянулись між собою.

— Ви мене звинувачуєте в тому, що я зустрічаюся з Ніною

Горбань. А ви краще розкажіть, Тарасе Демидовичу, про власні зустрічі. Адже вся Ковалівка знає про те, що у вас на квартирі днює і ночує шановна... Антоніна Никонівна. Що ви на це скажете?

Мов струна лопнула серед напруженої тиші. Зойкнула Пишна, сковзнула з стільця і непритомна простяглася на підлозі. До неї кинулись жінки. Елеонора Степанівна галасувала:

— Води! Дайте води! Лікаря!

Нарада зірвалася. Всі метушилися по кімнаті. Хтось побіг за лікарем, хтось комусь щось радив. Чепур непомітно зник. Я стояв біля столу, немов приголомшений. Пишна не приходила до пам'яті. Вона тільки стогнала інколи, і знову смертельна блідість розпливалася на її обличчі.

— Ну й мерзотник, ну й мерзотник,— шепотів Шухновський, не знаходячи паперам місця на столі.

Незабаром з'явився Сягайло, санітарки. Яків Степанович попросив усіх сторонніх залишити кімнату. Я не мав більше сил тут лишатися. Давалась взнаки безсонна ніч. Якось механічно ледь доплентався до кімнати, не роздягаючись, упав на ліжко. Забувся в кошмарному напівсні.

Уранці не мав сили звестися на ноги.

На душі було важко, хотілося кудись зникнути, втекти, не бачити нікого й не чути нічого.

Побачив на столі свої записки, книжки. Конверт. То виклик на державні екзамени.

Рвучко звівся на ноги, сів до столу. Написав наказ. Покликав Улиту. Передав Шухновському.

Того ж дня, не лише ні з ким не прощаючись, навіть не побачившись, я покинув Ковалівку.

60

Вир інститутського життя швидко вивітрив з голови всі сумні думки. За дорогу мав час наодинці обдумати все. Поступово проаналізувавши становище, прийшов до висновку, що, власне, не трапилось нічого непоправного.

Мене тільки ображало й мучило те, що є на світі безсовісні люди. Ну, ще можна було примиритися з тим, що в людини вивітрилась совість, але того, щоб утратив будь-яку совість учитель,— я ніяк не міг збагнути.

З самого дитинства я звик дивитися на вчителя як на щось виняткове, як на людину особливої породи, як на людину, в якій нічого не було іншого, окрім добропорядності, чесності, великого розуму і великої людської совісті. Мій перший учи-

тель був для мене святинею. Сказав би він мені колись: «Помри, Тарасе!» — і я, не задумуючись, помер би. Я міг інколи не послухатися матері, батька, будь-кого, але слово вчителя для мене було законом. З самого малечку мати привчала вірити в бога. З роками, під впливом книжок та свого любимого вчителя, віра в богів розвіялась у моїй дитячій душі так, як розвіюється ранковий туман. Яюсь повернувся я з церкви задуманий. Мати запитусь: «Ну що там, Тарасе, гарно в церкві правилось?» А я їй у відповідь: «Мамо, еге ж, церква — це ніби театр? Насправді ж, мамо, немає ніякого бога». І вона довго дивилась на мене, голівку для чогось помацала. «Звідкіль це ти узяв таке в голову, синку?»

Тоді мати відшмагала мене за безбожницькі думки, але до релігії цим не привернула. Після цього ї ногою не ступив я більше до церкви. Богом для мене був мій учитель. Усе те, що він говорив, що він робив, — було для мене зразком. Пам'ятаю: яюсь весною, коли все зазеленіло навколо, коли в сусідньому болоті трохи прогрілась вода і там залящало голосистим жаб'ячим кумканням, а в очах зажовтіло від лопухів, поліз я поміж купинням ганяти диких качок. Мабуть, десятків з п'ять або й більше знайшов я качиних яечок. Гордість за власний подвиг та удачу не вмещалась у моїх грудях. Хотілося показати комусь свої трофеї. І я піднісся з тими качиними яечками до вчителя. Він докірливо похитав головою, довго розповідав мені, якої я шкоди завдав людям: адже дичина — це всенародне багатство. Після того я вже не лише сам не руйнував пташиних гнізд, а й не пропускав нагоди, щоб не полізти в бійку з будь-яким ворогом птахів.

У своїх дитячих мріях я плекав у собі народного вчителя. Мені хотілося в усьому бути схожим на свого вихователя. Адже коли в селі п'яниці билися і лаялись, чинили різні неподобства, то мій учитель не лише і в рот не брав горілки, а ще й на зборах завжди гудив тих, хто не розлучався з чаркою. До мого вчителя завжди і з усіякими питаннями йшли селяни, він один був у них і порадником, і захисником. «Так сказав учитель», — чув я не раз.

Для мене навіть звання «учитель» містило в собі незвичайний, неосяжний зміст. Учитель! Людина, яка знає все, бачить усе, розуміє все. Учитель не для себе живе — для народу. Тож якою треба бути людиною, щоб заслужити всенародну пошану!

І коли я сам став народним учителем, то вже ніколи не забував того, як на мене дивляться учні, їхні батьки. Намагався бути таким, щоб жодна людина не могла не лише помітити,

а й подумати, що я десь покривив душею, пішов проти власної совісті. З тією ж міркою підходив і до своїх товаришів по роботі.

Учителі є різні. Навіть у невеличкому колективі Ковалівської школи були різні люди. На Федора Даниловича Орла та Ганну Іванівну Світенку я був готовий молитись, так само, як молився колись на свого вчителя. Цінував я й Кривохацьких, особливо Катерину Дмитрівну, за їхню любов до дітей. Я заздрих Ярині. Як вона вміла зацікавити своїх учнів! Навіть про Панасика, майстра другого класу, я був хорошої думки, даремно йому ярлика приклеїли. Ясно ж, що він і сам себе не любив стільки, як любив оту свою малечу. Шанував і Елеонору Степанівну, хоч і не міг забути того, що вона попівна. Лідію Григорівну готовий був би носити на руках за її педагогічну майстерність, та разом з тим поглядав на неї насторожено, з деяким острахом і зневагою як на людину. Вчитель навіть у особистому житті повинен бути прикладом для інших.

На очах міцніла й зростала Маргарита Василівна Кужель. Навіть Шухновський дивувався, як непомітно, але яскраво розкривався її педагогічний хист. Я робив усе для того, щоб згуртувати своїх учителів в міцний колектив. Але все ж нічого не міг зробити з Титом Назаровичем. Тепер переконався, що не вийшло педагога і з Миколи Івановича Чепура. То не вчитель, який забув про своє високе покликання. То не педагог, який допускається антипедагогічних вчинків.

Зрозуміло, що учнівська любов теж є любов. Хіба мало було випадків, коли дівчатка старших класів закохувались у своїх вчителів? Але ж справжній учитель повинен розібратися в тому, що це за кохання. Вчителя в першу чергу люблять як старшого товариша, як зразок, як наставника, як батька. І коли педагог посміє зловжити напівдитячою довірливістю юнки, коли він дасть привід для того, щоб ця любов переросла в інтимне почуття,— це не вчитель. Це злочинець.

Так трапилось і з Батожчуком. Згодом він зненавидів Лідію Григорівну, вона — його. Обоє нещасливі. А чи ж це було необхідним?

У мене був час, щоб всебічно обдумати трагедію Батожчуків. Після від'їзду Тита Назаровича я пильно придивлявся до Лідії Григорівни. Вона увесь час ходила мов у воду опущена, замислена, багато уваги приділяла роботі. Видно, не так легко було їй розстатися з чоловіком, навіть чоловіком-п'яницею. Правда, вона частіше, ніж звичайно, зверталася з різними запитаннями до Михайла Амадейовича, але за нього я був спокійний.

Я був переконаний, що Чепурові не місце в школі. До роботи він ставився по-казенному, історії не знав: під час уроку не відривав очей од підручника. Тепер дійшов до краю. Хоч Ніна Горбань і доросла вже дівчина, але вона учениця. А вчитель не мав права переступати у своїх стосунках з ученицею дозволених меж.

По дорозі в інститут я заїхав до райвно і розповів про все Будякові. Той спочатку розсердився.

— І що воно в тебе там робиться, у тій Ковалівці? — люто стріпнув кудлатим чубом.— То п'яниці, то... чортзна-що! Куди ти тільки дивишся?

— Тепер черга за вами, Арсене Івановичу. Я вже надивився.

— Це ж підсудна справа! — вигукнув Будяк.

— Справа така, як є.

Нарешті завідуючий райвно заспокоївся, вислухав мене до кінця, пообіцяв розібратися в цьому складному питанні.

Тепер у мене на душі лише щеміла стара рана. Невже Ярина вірила в те, про що сказав Чепур? Хіба ж нікому не було відомо, що до мене інколи заходила Пишна, заходила лише для того, щоб порадитись, як краще виховувати Петра Ковальця? То чому ж вона не відповіла на лист? Чому мовчить?

Поступово я оговтався. Ну й що з того, що Чепур ляпнув ті дурні слова?

У перший день по приїзді в місто, сидячи в інститутській бібліотечі, я довго й старанно писав листа Ярині. Хотів пояснити все. Але лист не виходив. Усе зводилося до виправдування, а виправдуватись я не хотів. Хіба вона сама не бачила, що мене безвинно облили брудом? А може, сміється з мене Ярина, мої слова читаючи? Ну що ж, обачнішим буду в майбутньому, не вивертатиму свою душу в листах.

Знищивши недописаного листа, я з головою заглибився в книги. Не до переживань. Через якийсь тиждень треба було ставати перед державною комісією.

61

Державні екзамени позаду. Зітхнулося полегшено. В усіх на устах цвінуть щасливі усмішки. Ми поспішаємо на головпоштамт. Хтось запропонував надіслати рідним та знайомим листи й телеграми. Як-не-як, це ж у нашому житті, може, найзнаменніша подія: вища освіта без відриву від роботи.

Десь на півдорозі мене огорнули невеселі думки. Кому ж я маю писати? Матері? Телеграфувати Шухновському? Одразу ж висміє, скаже, що хвастаюсь, Ярині?

У перші дні перебування в місті, коли я день і ніч готувався до екзаменів, коли, збираючись гуртом, ми з товаришами сперечались і до знемоги вимотували одне одного запитаннями, все те, чим жив у попередні дні, забулося, відійшло кудись у безвість. Немов ніякої Ковалівки й не існувало на світі, ніби й не було в моєму житті Ярини, а та рана, якої завдав мені Чепур, заступіла в один день. Але ні, Ярина не забулась. Бо не було такої ночі, щоб мені вона не сnilась. І кожного ранку, прокинувшись, я посміхався їй назустріч, хоч одразу ж і хмурнів, згадавши про те, що всі ті сни марні.

Та після першого екзамену, коли в мене справи пішли добре і коли був упевнений, що тепер уже обов'язково витримаю всі екзамени, в душу знову запали нудьга й неспокій. Усе частіше замислювався над тим, що моя любов так нагло була вбита в самому зародку. Мені здавалось, що коли б не ті дурні, безвідповідальні слова Чепура, ми з Яриною порозумілися б. Дедалі більше починав вірити в те, що все з'ясується. Навіть таячись сам від себе, кожного дня ждав листа від Ярини. Але його не було. Невже вона не знала адреси?

У мене було бажання написати або телеграфувати саме їй, але... тільки зітхнув і відкинув цю думку. Яке вона мала відношення до того, що в моєму житті відбулася найрадісніша подія? Для неї — це нічого.

На поштамті всі взялися за роботу. Тільки я не знав, кому писати. І тоді раптом у пам'яті спливла та, що поступово забулась, відступила в потемки. Я згадав Ящірку. Аж посміхнувся сам до себе. Вона постала переді мною мов жива: весела, сіроока, з лукавою посмішкою на устах, щира й одверта. Ох, Ящірко, Ящірко! Як давно я тобі писав! Згадав, що перед від'їздом в інститут одержав од неї листа, але навіть розкрити не встиг, не те що відповісти. Так і лишився він лежати, затаївши веселий Настусин лепет, у шухляді мого робочого столу. Хіба ж мені було до нього, коли в мене наклюнулись такі хороші стосунки з Яриною і я ходив по світу немов очманій!

Згадавши Настусю, рішуче підійшов до телеграфістки. Але в Скрипалях не було поштової філії, сказали, що телеграми не можуть прийняти. Тоді я взявся за лист.

Писав, як завжди: напівсерйозно, напівжартома. Назвав її і Настусею, і Ящіркою, і Земноводною, і привітав її, і побажав усіх благ у житті. Вибачився за мовчанку, хоч одразу ж виправдався зайнятістю.

Потім розповів про те, що вже було позаду. Як сидів над книгами до запаморочення, як тремтів перед першим екзамене-

ном. Екзамен був дуже урочистим. За столом сиділа загалстучена поважна комісія, квітували анемічним цвітом хризантеми. Але кому урочистість, а кому дріж до печінок. Я ладний був краще здати за один вечір два предмети, ніж оцей один. Ішов до столу немов по розпеченій сковороді. Сів на стілець — не всиджу, підстрибую, мало зубами не цокочу від хвилювання. І тільки тоді, як глянув у картку, трохи заспокоївся: питання випали знайомі. А коли голова комісії сказав: «Досить», я пожалкував, що так мало дали говорити. А міг би, здавалось, заговорити всю комісію. Одним словом, я давав зрозуміти Ящірці, що як би там не було, але заповітний диплом, той самий диплом, без якого на вчителя, хай він буде навіть наймайстернішим, дивитимуться завжди з підозрою і недовірям як на неука, і, навпаки, хай буде той учитель найтупішим невіглахом, Чепур Чепуром, але коли у нього з кишені стримітиме диплом, його вважатимуть справжнім спеціалістом, так от саме я й давав знати Настусі, що той диплом уже був у моїх руках. Писав жартома, що тепер маю право халтурити, не готуватись до уроків, спати до сніданку, і ніхто мені не зауважить, що я не майстер своєї справи.

Писав я ці слова, а сам уже думав над тим, куди б ще, в який інститут чи, може, й університет втопити свою голову? Бо звик за цей час до науки і, певне, не знайду собі спокою без зимових та літніх сесій.

Поступово перекинувся думкою в майбутнє. Воно мені не усміхалося. Уявив своє подальше життя в Ковалівці. Згадав Петрика — як він там? Я навіть не встиг з ним попрощатись. Вже встиг засумувати за своїми учнями, за нашим дзвінкоголосим хором і оркестром, за вчителями, за Корнієм Кириловичем. Як би оце поговорилося зараз з химерним, але таким людяним і простим Сягайлом! Тільки б жити та не тужити мені з ковалівськими людьми. Але там була Ярина. Вона скрашувала мое життя, але настільки ж і сповнювала його тугою й болем. Відчував: мое життя ніде не буде радісним і безтурботним. Страждатиму так, як ось зараз, і дивлячись на неї, рідну й недосяжну.

Думав про все це в ту мить, коли писав саме останню частину листа Ящірці. Безумовно, там ні слова не було сказано про причину моїх важких душевних переживань. Я скаржився на самотність, на незрозумілу сердечну печаль, а закінчив листа скаргою на те, що мені важко. Дуже-дуже важко, хоч я тепер і дипломований. І, що найгірше — не бачу просвітку в своєму житті. А в кінці побажав радощів і щастя, сонячних днів у житті моєї широкій, противної Ящірочки, якої так мені зараз не

вистачає для того, щоб розвіяти хмари на моєму життєвому горизонті.

Виливши всі свої болі й переживання в тому листі, я відчув себе так, немов поговорив із найдушевнішим другом. В усякому разі, коли ми поверталися до гуртожитку міськими вулицями, на моїх устах, як і в усіх друзів по інституту, ясніла щаслива посмішка, мене веселило лунке скрипіння снігу під ногами, мене смішили сліпучі зорі на зимовому небі і тьмяні ліхтарі на глухих вулицях, груди розпирало якесь незнайоме передчуття чогось нового, якоїсь незвіданої радості.

Відчув: мене потягнуло додому.

62

Чи запам'ятався вам той час, коли ви були малим та й раптом стали дорослим? Я в своєму житті дорослим ставав двічі.

Уперше, пам'ятаю, дорослим я став тоді, коли мені батько купив якось весною справжні черевики, а кравці пошили крамні штани та сатинову сорочку і я в неділю вийшов на вулицю. Став серед парубків, і мене не прогнали, не висміяли, а навпаки, поводилися, як з рівнею. А ще так недавно я обминав ту вулицю десятою дорогою, бо був малим.

По-справжньому дорослим я став лише сьогодні. Ішов по нашому районному містечку, ішов твердо, упевнено, це тоді, коли до цього ходив тут, якось ніби скрадаючись, намагаючись бути якнайнепомітнішим. Адже тепер я був уже законним директором школи. У моїй кишені лежав дорогоцінний диплом. Можна було не оглядатись, можна було йти повільніше.

І я справді йду неквапливо, з почуттям власної гідності й ваги. Іван Іванович Горобець, який завжди поводився зі мною зверхньо, дещо зазпайкувато, голос якого найчастіше звучав повчально й безапеляційно, йде поруч якось бочком, говорить солодко, заглядає у вічі. Правда, то, може, тому, що він напрошується на чарку?

У райвно, куди я зайшов відразу, тільки-но повернувся з інституту, вже закінчилась робота. Але все ж я там застав Горобця. Він зрадів мені, мов рідному батькові.

— Тарасе Демидовичу! Вітаю, голубе! Від щирого серця вітаю! Не запитую про успіхи, знаю, брат, твою хватку, знаю. Молодець! До біса в районі вашого брата-заочника, — а ти, брат, перший склав державні. Ну, показуй свій диплом.

Я знехотя дістаю документ.

Іван Іванович розглянув його з усіх боків, прочитав, прищмокнув язиком, підхвалив мене за успіхи.

— Ну, Тарасе Демидовичу, як, брат, собі хочеш, а могорич поставити мусиш. Мусиш, брат.

— За цим діло не стане. У Ковалівці не були?

Горобець по-змовницькому підморгнув бровою.

— Був, брат, був. Ох, діла там, діла! Але поки не замочимо диплома — ні слова. Не питай, мій друже, я тобі не скажу нічого, — перейшов він на пафос.

Мусив вести Горобця до ресторану.

Іван Іванович пив і закушував, забуваючи навіть мене припрошувати, і повідав мені ковалівські новини.

— Їздив, брат, я в твою Ковалівку. Мало вух не відморозив, така була холоднеча. Тобі ж, певно, писали про Чепура? А, то фрукт! Ні, ти скажи, Тарасе Демидовичу, і пощастило ж тобі з кадрами!

Терпляче слухаю говіркою за чаркою інспектора.

— Арсен Іванович, я тобі скажу, в цій справі зайняв чітку лінію. Правда, він лютився, коли ото ти йому розповів про пригоди бравого солдата Швейка в Ковалівці. А потім розібрався. Ну, прокурор втрутився в цю справу, і твій Чепур наживав п'ятами.

— Як — наживав?

— А так, брат, дуже просто. Відчув, що пахне смаленим, то він, як той Еней, тягу дав. А дівчина за ним... Там таке, брат, заварилося... Іншого виходу Чепурові не було, як тільки йти до загсу, я йому, правда, по-дружньому й радив це зробити, а він, мабуть, прокурора злякався — втік. Одним словом, щастить тобі, Тарасе Демидовичу.

Я сидів ошелешений. Усього чекав від Чепура, але такої підлості... навіть подумати не міг. А Горобець встигав і розповідати, й пити, й закушувати, і мене частувати несподіванками.

— До речі, товаришу Залужний, лопнула твоя педагогічна система. Не витримала іспиту часу.

— Як саме? — закліпав я очима.

— Шухновський мені казав. Учня там якогось ти перевиховував, якогось невинного...

— Петра Ковальця?

— Здається ж, Ковальця. То можеш плюнути на цю справу. Твій Петро викинув такого коника у класі, що тільки дивись. Так-то, брат, Тарасе Демидовичу.

Мене мов хто окропом ошпарив.

— Це вам Шухновський говорив?

— Не мені, а всій учительській конференції.

Іван Іванович почав розповідати про зимову вчительську конференцію, а я думав своє. Не вкладалося в моїй голові все

те, що трапилось. Більш ніж упевнений був у тому, що в усій цій історії з Петром Ковальцем найменше винний сам Петро. Мабуть, не по-педагогічному повелення з дитиною. А найбільше мене обурило те, що Михайло Амадейович, замість того щоб підтримати Ковальця, зрадив, що хлопець зірвався. Навіть на вчительську конференцію виніс. На конференціях виступати найлегше, а от щоб втримати учня в своїх руках, уміння їй не знайшлося...

Мене враз потягло в Ковалівку. Виявляється, я там був дуже потрібний. Я не міг допустити, щоб погіршилась дисципліна, щоб учні розбігалися з школи. Не закінчивши вечері, почав прощатися з Горобцем.

— Куди ви, Тарасе Демидовичу? — здивувався той.

— Додому.

— У готелі спинились? А коли, може, той... то прошу до мене. У мене по-простому, по-холостяцькому...

Зимовий вечір настає рано. Коли я вийшов з ресторану, над містом уже боролася з світлом тьмяних ліхтарів холодна темінь. Закинувши на плечі свою полегшену валізку, рушив за місто. В такий час про підводу не доводилось і думати.

Мені хотілося якнайдовше побути на самоті. А відомо, що ніколи так довго не залишаєшся віч-на-віч з собою, як у дорозі. Ідеш один і чого тільки не передумаєш за той час, кого не переспориш!

Натерта саньми скрипуча дорога вела у непроглядну ніч, у біле, безмежне поле. За час перебування в Ковалівці я добре встиг вивчити ту дорогу. Йшов сміливо і впевнено, мене весь час з нічної темряви вітали то знайомі верби, то придорожні кущі, то вітряк заступив дорогу широко розставленими крильми. А ось і ліс, зимовий, грізний, зустрів важким, таємничим гомоном.

За думками і не помітив, як посилився холодний північний вітер, як небо затяглося низькими рваними хмарами. Війнуло снігом, закрутило, завертіло поміж сосон, засліпило очі. Йти ставало все важче й важче, дорога губилась, втікала кудись з-під ніг, ставала м'якою, важкою. Йшов навмання.

Моя легенька валізка обкипіла сніговою шкуринкою, стала важкою, непотрібною. З охотою кинув би її в сніг, щоб не обривала рук та не переїдала гарячих пальців, але там були книги. Я міг кинути все — одяг, гроші, хліб,— але не книги. І я перекидав ту валізку з руки в руку, то ставив на плечі, то брав під пахву.

Тільки тепер зміркував, як необачно рушив у цю небезпечну дорогу. До самої Ковалівки в лісах не було жодного села. Йти

треба було лісом і лісом, не менше двадцяти кілометрів. О, коли б на моїх ногах були не обважнілі промерзлі чоботи, а лижі, я не задумувався б над тим, що даремно зірвався в дорогу! А так я ледь переповзав через кучугури снігу, весь час натикався то на стовбури дерев, то на сховані сніговою подушкою пні, спотикався, хитався від втоми, чіплявся за якісь гілляки й падав у сніг. Зводився повільно, ніби роздумуючи, чи не лишитись лежати в сніговій постелі? Рішуче ставав на ноги — йти, за всяку ціну, незважаючи ні на що, йти!

І я йшов. Боліли ноги, щеміло обличчя, сльозились очі, мерзли руки, а я посувався вперед. Не прислухався до дикого реву завірюхи, до стогону в лісі, до зміїного сичання снігу під ногами. Намагався думати про своїх учнів, про вчителів, згадував Недокуса, вів мовчазну розмову з Яриною. Але все ж з кожною хвилиною йти ставало важче, останні сили зовсім покидали мене.

Спинився знесилений. Оглянувся навколо. Тільки білогриві скакуни біснувались серед дерев. Ні дороги, ні стежки. Та ще в ногах нестерпний біль, а в руки заходили шпари. Випустив у сніг валілку, сів на неї.

Скільки так просидів — не пам'ятаю. Взагалі втратив лік часу, почуття відстані. Де я перебував у цей час? Куди встиг зайти? З якого боку Ковалівка? Чи далеко світанок? Не знав.

Одне відчув — замерзають ноги. Холодний вітер все міцніше хапає за плечі. Мене пробирає то морозний дріж, то раптом вогонь закипає в грудях. Розумів: треба йти. Інакше — загибель.

Загибель? І аж смішно стає. Не уявляю собі, як це я, молодий, здоровий, упертий (до того ж з дипломом у кишені!), можу загинути? Хіба смерть владна надо мною? А втім, вщухне завірюха, над Ковалівкою засяє скупе зимове сонце, а мене привезуть мертвого. Вийде Ярина... І аж посміхаюся сам до себе: цікаво було б побачити, як вона поведе себе в ту хвилину? А яке їй до мене діло? Замерз, ну й замерз. Адже все одно я для неї ніхто. А коли так, то на зло їй не загину, житиму, вийду...

І знову йду. Не йду, а завірюха мене жене в спину. Куди жене? Невідомо. І хай жене, зараз найважливіше — не стояти на місці, не спати. Рухатись.

Цей рух згодом стає катуванням. Здається, йому не буде кінця. Хочеться впасти, заритись у сніг і заснути. Заснути й спати, спати... Бо ж все частіше звідкілясь повіває гарячим сонячним теплом, а повіки самі склепляються, в голові макітриться, перед очима все танцює і крутиться.

Але я йду...

Мов крізь сон, почув собачий гавкіт. Не зрозумів: уві сні чи насправді наштовхнувся на якусь загорожу. Не переліз, а перекотився через неї. Наблизився до якоїсь темної будівлі. Кудлатий собака примарою кидався під ноги, то потопавав, то виринав із снігу, намагався схопити за ноги і, здається, таки раз чи двічі смикнув за пальто. Рука натрапила на замерзлу шибку. Стукаю... Сідаю на засніженій призьбі. Вже нешвидко, ніби з підземелля, до мене доходять людські голоси. Хтось про щось мене запитує. Силою волі відганяю від себе сон. «Хто такий?» Починаю згадувати, хто ж я. Нарешті згадую. Рвучко схоплююсь на ноги. Так, це не сон. Це людська оселя, це людські голоси.

Випадково натрапив на лісникову хату.

Другого дня лісник, один з тих, що стояли колись разом з Титом Назаровичем біля крамниці і запрошували мене до чарки та на полювання, привіз мене в Ковалівку. Він усю дорогу говорив про горілку, яка, мовляв, є найкращим лікувальним засобом від простуди, а я слухав ті слова і все більше п'янів, голова ставала важкою, у грудях закипав пекельний вогонь. Хотів одного — швидше потрапити у своє ліжко.

Так лісник сам і пив могорич. Я, як зайшов у свою кімнату, так, не роздягаючись, і впав у постіль. І в ту ж мить блаженний спокій війнув мені в душу: я, нарешті, дійшов до своєї мети. Я знову в Ковалівці.

63

На вікні — білосніжна фіранка. За вікном — волохата від інею лапа старої сосни. На ній золотим зайчиком виграє промінь. Пахне ліками, від грукки дише теплом.

Неквапливо обводжу поглядом кімнату — все тут біле. Білі стіни й стеля, біле ліжко, на стіні висить білий халат. Це ж я, мабуть, в лікарні.

Тоді, мов забутий сон, картина з картиною спливають спогади. Мене поздоровляв із закінченням інституту Шухновський. Це було насправді чи тільки снилося? Ось виплило заклопотане, добре обличчя Сягайла, в очах тривога, а ніс... ніс, як завжди, веселий, безтурботний, засоромлений. Я не пам'ятаю, щоб будь-коли так зблизька бачив лікаря. Може, й це мені приснилося? Потім я кудись їхав. Не пам'ятаю, чи вдягався, чи сідав у сани, але добре пам'ятаю, що кудись їхав, замотаний у ковдру з голови до ніг, що сани, здавалось, як човен, пливли по весняній річці. І більше не пам'ятаю нічого.

Ні, правда, ще щось було зі мною. Була якась пожежа. Хтось залишився в палаючому будинку. Я кинувся йому на допомогу. Але там нікого не знайшов. Мов навіжений, бігав у палаючій будові, блудив у вузьких коридорах, задихався в диму та смо-роді, шукав виходу і не міг знайти. Це було дуже довго. До нестерпності довго. І важко.

І ось зараз я лежав на білосніжному ліжку, обважнілий, стомлений, ніби й справді щойно вирвався з палаючої оселі. Був безсилий і до всього байдужий. У лікарні, то й у лікарні. Аби не серед пожежі, аби не в диму, аби не палило нестерпно всього тіла. Стомлено склепляю повіки, мені до всього бай- дуже.

За дверима важкі поспішні кроки. Хтось заходить у кімна- ту. Знехотя розплющую очі і бачу Сягайла. Мене ніби щось штовхнуло в плечі. Нарешті збагнув, де я і що зі мною. Я зав- жди був радий бачити Якова Степановича, а зараз особливо.

— Доброго ранку, Тарасе Демидовичу! — зраділо вітається лікар. Мов маленькому, кладе на чоло широко, пропахлу ма- хоркою долоню.

Я не відповідаю на привітання. Мене цікавить інше.

— Чому я тут?

— Отакої! — весело тягне Яків Степанович.— Потрапив чо- ловік у гості, та й не знає куди? Ех, брат, Тарасе Демидови- чу, добре, значить, було тебе скрутило.

Сягайло якось блискавично змахнув у повітрі термометром, за одну невловиму мить сунув його мені під пахву.

— Одначе у вас, товаришу директор, багатирський організм. Тільки йому можна й завдячити. Тут, брат, така двостороння крупозна пневмонія була розгулялась, що я, брат, хоч і бачив дива, а й то злякався. Думав, брат, доведеться мені, як серед- ньовічним ескулапам, першим іти за твоєю домовиною.

Тепер і я починаю пригадувати, як мене несли до лікарні, як колоди, як метушились біля ліжка, як напівшепотом кричав на когось сердитий Сягайло.

— Тепер уже небезпека позаду,— говорить неквапливо лі- кар, розглядаючи до світла термометр.— Тепер ми з вами, Та- расе Демидовичу, ще й по гриби підемо, і в оркестрі заграємо. На ваше щастя, не встиг я тоді виїхати з села. У Київ зібрався, та, як завжди, Кужель забув своєчасно наряд на підводу дати. Отож я й кажу: все, що не робиться, то на краще. Правдиво сказано. Своєчасно дав би Антон Федосович підводу, хто зна, чи й побачились би ми ще з вами.

Мені смішно з усієї цієї історії. Бо диво б сталося, коли б наш голова колгоспу хоч раз своєчасно прислав до лікарні

підводу. Повернувся б Сягайло з Києва, а я вже лежав би на лаві холодний. Але цього, на щастя, не трапилось. Залишилась дурна смерть з носом: гуртом — я, Сягайло та Кужель — пошили її в дурні.

— Ну, а тепер, Тарасе Демидовичу, сто літ житимеш, — підсумовує вдоволено Сягайло. — Їсти хочеться?

Пригадується розповідь Шухновського про те, що Яків Степанович радий кожному хворому, як рідному батькові, саме тому, що біля нього може харчуватися, і він сам, і я починаємо сміятися вголос. Аж Сягайло глянув на мене занепокоєно. Та я враз відчув, що справді мені дуже хочеться їсти. Придусив свій сміх.

— Давно я тут у вас валяюсь?

— П'ять днів, брат, непритомності, — урочисто заявляє Сягайло.

— Ну, то за п'ять днів разом і подавайте мені і печене й варене.

— За п'ять не п'ять, а те, що по дієті дозволено, будь ласка, Тарасе Демидовичу.

Лікар швидко відчинив у коридор двері, гукнув:

— Домахо!

Хоч я почував себе й непогано, але Яків Степанович оберігав мене так, що, певно, й мама не берегла мене так ревно, коли я ще був у сповиточку. Як виявилось пізніше, до мене приходили і вчителі, і Корній Кирилович, і навіть дід Хома Дягіль, але Сягайло всіх їх чемно випроводжав додому, заявляючи, що хворий поправляється і йому необхідний спокій. Що ж до себе самого, то Яків Степанович вважав, що він, як лікар, може просиджувати біля мого ліжка цілими годинами.

У розмовах Сягайло був невичерпний. То він починав розвивати одну проблему, то, не закінчивши, переходив на іншу. Найбільше його цікавило майбутнє медицини. Яків Степанович регулярно й старанно читав медичні журнали, але я не думав, що він їх читає таким запоем, як читають тільки запеклі любителі художньої літератури. Вичитавши щось у журналі, він негайно ж заходив до мене.

— Тарасе Демидовичу! Натрапив оце ненароком на цікаву статтю. Ви розумієте, спочатку навіть на неї не звернув уваги, а потім читаю... Та це ж, знаєте, які речі можливі будуть у недалекому майбутньому? Відмовляється, наприклад, у людини працювати серце. А вже відомо, яке життя з хворим серцем. І ось тут на допомогу людині приходиться медицина. Поруч з хворим серцем людині ставлять молоде, здорове...

У таких розмовах я завжди люблю зіпхнути лікаря-романтика на слизке.

— А де ж узяти молоде серце? Хто його віддасть?

Яків Степанович замовкає, з тривогою позирає на мене. На його великому лобі збираються зморшки.

— М... гм,— мугиче він якійсь час.— А ви знаєте, Тарасе Демидовичу, у вашому запитанні — глибокий смисл. Мабуть, автор статті не звернув на це уваги.

Сягайло ходить по палаті високий, цибатий, у тісному халаті, поцяткованому рудими плямами, заклопотано шкребе за вухом.

— А втім, Тарасе Демидовичу, можна ж людині поставити бичаче серце? — округляє він очі, стає переді мною в такій позі, в якій, певно, був Ньютон в момент свого великого відкриття.

Іншого разу його розхвилювало питання, зв'язане з польотом людей у Всесвіт.

— Тарасе Демидовичу,— заклопотано заговорив він, переступивши поріг моєї палати.— Ви вірите в можливість польоту за межі нашої старенької Землі?

— Не лише вірю, а й сам з охотою рушив би у мандрівку. До речі, ви мене тільки й затримали на старенькій Землі.

Сягайло не звернув уваги на жарт.

— Ви розумієте, Тарасе Демидовичу, я переконаний, що років так через двадцять, ну, сорок чи п'ятдесят найбільше, люди вирвуться в неозорі простори. Уявити собі тільки — летиш у незміряному просторі, а позад тебе залишається велика зелена Земля. Певно ж, то видовище із усіх видовищ. Але мене ось турбує інше...

Сягайла турбувало знову ж таки питання медичного характеру. Чому вчені не задумались над тим, як поводитиме себе людський організм у безповітряному просторі, коли буде втрачена сила тяжіння?

Лікар говорив про це з такою тривогою, ніби вже десь у безмежних просторах летів з неймовірною швидкістю космічний корабель і подавав саме йому, Сягайлові, відчайдушні сигнали, просив допомоги.

Не обійшлося і без питань педагогічного характеру.

— Я не розумію, Тарасе Демидовичу,— заговорив яось Сягайло,— чому в педагогічних вузах не вивчають медицини? Адже учитель має справу з дитиною, з живим організмом. А кожний організм має свої властивості, в ньому, так би мовити, закладені властиві лише йому можливості. Отож як

лікар підходить індивідуально до кожного хворого, так і учитель повинен бачити перед собою не клас, а кожну дитину.

Я уважно прислухався до трохи чудернацьких, незвичайних роздумів лікаря. Якщо раніше був схильний думати про нього так, як думав Шухновський,— дивак, мовляв, немалий наш Сягайло,— то зараз помітив, як на перший план у цієї людини виступає не дивацтво, а неспокійна, невгамовна душа, що хоче все знати, дати всьому пояснення, прагне збагнути все, і збагнути саме по-своєму, по-сягайлівському.

В один із довгих зимових вечорів, коли ми з лікарем були лише вдвох у жаркій палаті ковалівської лікарні, він уперше за весь час, скільки я його знав, поскаржився:

— Цікаво жити, Тарасе Демидовичу, цікаво все знати. Ех, шкода тільки, що мені вже давно повернуло за сорок. Народився я несвоечасно. А то б не спинився на своїй науці — до самих вершин видирався б...

І це був лише єдиний випадок, коли я на веселому сягайлівському носі бачив яскраву печать суму й невдоволення.

64

Почував себе значно краще, навіть міг якийсь час сидіти в ліжку, і до мене тепер заходили гості.

Кілька разів навідувався Корній Кирилович. Протискувався бочком, випинаючи вперед широкого шишкуватого лоба, лукаво грав очима, браво підкручував смолянисто-чорного вуса.

— Не набридло ще тобі тут вилежуватись, Тарасе? — запитував по-батьківському.

— Ох, не говоріть, Корнію Кириловичу!

— Тож-бо й воно. Давай, брат, тікай від цього Якова, бо він за твій рахунок цілий рік тут харчуватиметься.

Недокус так само при нагоді любив покепкувати з Сягайла.

— А Яків Степанович хитрий,— кажу сміючись.— Штани десь сховав, а голий на мороз не побіжиш.

Корній Кирилович поважно сідає на стілець, довго длубається товстими пальцями в кишені, дістає газету.

— Танцювати б тебе примусити, та, видно, не вийде. Без штанів не потанцюєш. Читай, ось тут тебе пропечатали.

Я зблід від недоброго передчуття. Але даремно. Та ж сама районна газета, яка колись лаяла мене за організацію гуртків у школі, тепер хвалила, причому хвалила безмірно, за хорошу роботу самодіяльних гуртків у школі. Автор статті був захоплений майстерністю шкільного хору та оркестру, які тепер часто виступали не лише в школі, а й у сільському клубі. Всім

школам району рекомендувалося брати приклад з ковалівців.

Я вдоволено посміхнувся.

— Змилювався над нами, Корнїю Кириловичу, Чубенко.

— В тому ж і річ, що не Чубенко. Чубенко. — згадуй, як звали.

Зирнув на підпис редактора. Там справді замість звичного імені Чубенка стояв підпис колишнього завідуючого райвно товариша Кетяга.

Перед очима постав Чубенко. Великий, круглолиций, розімлілий. Для нього факт — усе. Певно, через те що не захотів змінити раз назавжди засвоєного принципу керівництва газетою, і пішов з цієї роботи. Не відчув ні вдоволення від того, що Чубенка вигнали з роботи, ні жалю до потерпілого. Справді, був Чубенко — і нема Чубенка.

Недокус ніби відгадав мої думки:

— Через рік-два в районі й забудуть, що була така фігура.

Часто заходили вчителі. Шухновський, уважний, співчутливий, кожного разу пересвідчувався, чи краще я себе почуваво, говорив, що без мене, як без господаря, двір плаче, неквапливо й діловито розповідав, як іде життя в школі.

Вася Бабак кожного разу приносив з собою запах талих снігів і живиці, цілий мішок сміху і ковалівських новин. Ганна Іванівна Світенко принесла банку вистояного, густого, як відпрацьований мазут, малинового варення. По-материнському поправляла подушку під головою, лагідним і ніжним рухом проводила слабкою старечею рукою по чолю.

— Обов'язково на ніч пийте, Тарасе Демидовичу, чай з малиною. Найкращий засіб простуду вигнати. Малина — чудові ліки.

І я щовечора пив чай з тим варенням. І потів так, що доводилося по тричі на ніч міняти білизну. І відчував, що справді з тим липким солонуватим потом виходить з тіла хвороба і неміч.

Заходила навіть Лідія Григорівна. Вона побула всього якусь хвилину, запитала, чи не потребую її допомоги. Сказав, що всім необхідним забезпечений. Виходячи, вона лукаво посмінулась:

— Я йду. Хоч і немає Чепура, але не можу ручитися за те, що хтось інший не звинуватить, як звинуватили Тоню.

Я спалахнув, як сірник, а вона, глумливо повівши бровами, вийшла за двері.

Заходили Кужель з дружиною, Кривохацькі, Панасики. Тільки Ярина не показувала очей.

І ось раптом вона стала на порозі.

— Добрий день! — сказала тихо, по-учнівському.

У мене відібрало мову. Дивився на неї, не кліпаючи, не вірячи в те, що це правда. А може, це знову маячіння, сонна уява?

Вона несміливо наблизилась до ліжка, взялася рукою за блискучу кульку.

— Як ви себе почуваєте?

— Спасибі. Добре. Сідайте, будь ласка.

Білий халатик, накинутий на плечі, був до лиця дівчині. З-під нього виглядав комір нового, ще не баченого мною вищнього плаття, гладенько зачесане волосся, зв'язане ззаду в тугий вузол, блищало, відливало антрацитним блиском, біля маленьких рожевих вух тремтіли павутинкою кучері.

Ярина дивилась на мене якось винувато, у великих добрих очах, десь у самій глибині, ледве помітно проступав і смуток, і жаль, і ще щось незрозуміле, але близьке, рідне. Я забув про всі незгоди, про ту прірву, яка було зачорніла під моїми ногами. Ярина була зі мною. І все стало на своє місце. Вона сиділа біля мого ліжка на краєчку пофарбованої в коричневий колір табуретки, перебирала в руках хустинку, і ті руки, маленькі, округлі, з плямами чорнила на пальчиках, дрібно тремтіли, не знаходили собі місця. Вона дивилась кудись на стіну, а її округлі щоки повільно наливалися рум'янцем, на стиснутих устах, мов схід сонця, розгоралась замріяно-ласкава усмішка.

— Ви на мене не сердитесь, Тарасе Демидовичу? — запитала, одводячи очі вбік.

— Ні... Чому ж? За віщо? — широко здивувався я.

Справді, я на неї не сердився, ніколи не дорікав ні за що. Справді ж бо! Хіба вона винна, що я її люблю, а вона до мене байдужа?

— Я повинна була написати вам, відповісти, — тихо сказала Ярина і зім'яла хустинку, зробила з неї кульку.

У мене на очі навернулися сльози. Відчуваю — це загальне прощення коло ліжка хворого. Так, певно, прощають тих, хто зібрався в далеку, безповоротну дорогу. Розумію, що їй важко, незручно переді мною. Вона мені завдала болю, а я тепер помираю. І мені справді захотілося померти, хай би вона хоч на хвилину відчула, що таке нечисте сумління перед нещасливою людиною. Але я говорю зовсім інше:

— То я винен в усьому. Не треба було до вас писати...

В цю хвилину доброта розпирає мої груди. Мені теж хочеться простити всіх і в усьому.

Мовчимо якусь хвилину. За вікном догоряє день, неохоче погойдується обтяжена снігом незграбна соснова лапа. Нічого мені не треба: ні розмов про любов, ні про неприязнь,— з мене досить того, що вона тут, що я відчуваю її стриманий подих.

— Учні за вами скучають,— каже вона роздумливо.— Петро Ковалець навколо лікарні ходить. Просила: зайдім,— не хоче.

Я пожвавлююсь. Мене дуже турбує доля Ковальця. З Шухновським я не хотів про нього говорити.

— Що з Петриком?

— Він навіть здружився зі мною. Я теж довго не зважувалась зайти,— кидає на мене винуватий погляд дівчина.— А Петрикові теж незручно. Він мені розповів усе. Сам перед собою виправдує свою поведінку. Але розуміє, що зробив недобре. Вас соромиться.

— Скажіть йому, Ярино Іванівно, що дуже хочу його бачити.

— Учитись він хоче. А в третьому класі йому нічого робити. Антоніну Никонівну він зненавидів.

— Чому?

Ярина, видно, не хотіла мені сказати, знизала плечима.

— Я його взяла б до себе, в четвертий клас.

Я задумався. Мабуть, я помилився, коли Петра послав у клас Пишної. Антоніна Никонівна не той педагог, щоб справитись з Петром. І, крім того, він розумний, допитливий, доросліший від своїх однокласників, йому нічого там робити. А вчителька не знайшла підходу до учня.

— Певно, так було б йому найкраще. Я був би вам вдячний, Ярино Іванівно, коли б ви подружили з нашим невправним і виправили його.

Вона скупо посміхнулась.

— Ой, чи вистачить у мене хисту!

— Вистачить. Ви розумієте: в дитині не приглушувати, а розвивати треба те хороше, що в ній є. Я помітив цю рису у вашій роботі. А в Петрика дуже багато хороших рис: він жвавий, запальний, відвертий, сміливий. І коли все це спрямувати по правильному шляху...

Я захопився своїми педагогічними міркуваннями, Ярина мене слухала, на знак згоди легенько кивала головою, не зводячи з мене очей. І мені та розмова здавалась значущою, такою, що єднала і зближувала не лише наші душі, а й наші серця.

— Я спробую,— пообіцяла вчителька, вислухавши мене.

За вікном впали вечірні сутінки. Прийшли міряти температуру.

— Ви дозволите мені до вас заходити, товаришу хворий? — з якимось внутрішнім хвилюванням, намагаючись надати своєму голосові жартівливих ноток, спитала Ярина, встаючи.

— Коли це не обтяжить вас...

— Ну, що ви! Я ж не забула того, що ви мали стільки мужності й терпіння, відвідуючи мене в цій оселі.

Мляво потискую їй руку. Виявляється, ці відвідини — знак подяки, і не більше.

65

З нетерпінням чекав вечора. Знав: закінчиться перша зміна — і до мене прийде Ярина. Хай це буде візит ввічливості, мені байдуже. Хотілося одного: щоб вона була тут, сиділа на оцьому стільці, дивилась у стіну й говорила. Мене веселив її голос, мене оживляла її присутність. Ждав нетерпляче, а серце у грудях бухкотіло, стукала у скроні кров, і палало змарніле обличчя.

Нарешті — скрипіння снігу за вікном, нарешті — поквапливі кроки в коридорі.

Відчинилися двері, і спочатку задки протиснувся в палату Сягайлів їздовий, дядько Софрон, показалось у дверях обличчя санітарки, а за ним висунувся рожевий ніс Сягайла. Запахло снігом, війнуло холодом.

— Обережно, обережно, Софроне Гнатовичу, — погукував Сягайло. — Та що ви повертаєтесь, мов слон на цирковій арені?

Застогнав на носилках закутаний з голови до ніг хворий.

Санітарка швидко розмотувала ковдри. Заклопотаний Сягайло навіть не глянув у мій бік, ревно стежив за її рухами.

— Обережніше, Наталко, обережніше. Та що ви шарпаєте ковдру, немов поспішаєте на побачення?

Хворого поклали на порожнє ліжко в моїй палаті. Це був хлопчина років дванадцяти-тринадцяти. Маслакуватий, чорно-головий. Він глухо застогнав і повернув у мій бік обличчя.

— Петрик! — охнув я від несподіванки.

Петро Ковалець повільно розплющив очі, потім враз округлив їх, здивовано поглянув на мене. В його почервонілих, хворобливо блискучих оченятах враз засвітилася радість, застрибали смішинки.

— Тарасе Демидовичу! — тихенько озвався він. — Це я.

Тяжкий біль в одну мить скорчив його, на обличчі застигла болюча гримаса.

— Наталко, новокаїн! — командував Сягайло.

Нарешті лікар звернув увагу і на мене.

— Гадаю, Тарасе Демидовичу, вам буде приємно мати такого сусіда?

— Але що з ним?

Цілком серйозним тоном Сягайло сказав щось по-латині. І тільки побачивши розгубленість в моїх очах, роз'яснив:

— Апендицит у гострій формі, Тарасе Демидовичу.

Після уколу Петрик поступово заспокоївся. Лікар, побажавши нам приємної розмови, швидко зник з палати, а за хвилину я помітив, як його руда вухата шапка промайнула за вікном. Сягайло був заклопотаний, і цей неспокій передався й мені.

Зайшла лікпом Зіна. Запитала, як почуває хворий.

— Уже нічого,— бадьоро відповів Ковалець.— Уже не болить.

Дівчина погладила його непокірну чуприну.

— Нічого, хлопчику. Яків Степанович зробив усе необхідне. Не журись.

По тону сказаного, по недомовленості я зрозумів: Петрикова хвороба небезпечна. І коли вийшла Зіна, почав розпитувати хлопця, що з ним трапилося.

— А в мене ніколи нічого не боліло. Боліло тільки тоді, коли били. А тут враз... Ішов вулицею, а воно як заболить, як заболить! З місця зрушити не можна. То я спробував рачки лізти. А воно ще гірше болить. Ніби хто ножаку отаке-енного в живіт застромив. То я ліг просто на сніг на вулиці та й стогну. А мороз! Ой, який мороз! Може, градусів сто буде. Чую, вже руки відмерзають, вуха подубіли. То я почав котитись до хати. А тут Іван Маркович ішов, то він мене й заніс додому. Я стогну, а бабуся не вірить, лається, мало духопеликів ще не надавала. Та ось прийшов лікар, а потім покликав дядька Софрона та тітку Наталку, та й притягли мене сюди.— Петрик винувато посміхнувся.

— А це вже перестало. От що воно лікарня, правда?

Він відвів очі. Певно, боявся, щоб я не заговорив про те, чому він кинув школу. Вдаю, що нічого не знаю.

— То тебе на вулиці схопило чи в класі?

— На вулиці ж...

— До школи йшов, мабуть?

На хвилину залягла мовчанка. Я терпляче жду відповіді.

— Ішов, а воно заболіло...— тихо відповів нарешті хлопець.

— Жаль. Це ж доведеться тобі, хлопче, як оце й мені, повалятись у лікарні. А там іде навчання.

Петрик крадькома зиркнув на мене, мовчав.

— А як наш хор? Ти, певно, нові пісні вивчив?

У нього сіпнулися брови, смикнулись уста.

— Я не співаю в хорі.

— Чому ж? — вкладаю якнайбільше подиву в запитання.

— Тому що... тому що... Та хіба вам не казали?

— Ніхто нічого не говорив.

Він якусь хвилину допитливо дивиться мені в вічі, ніби ждучи, що я не витримаю його погляду, видам себе. Хлопець опустил очі, зітхнув.

— Вигнали мене з школи,— важко видихнув він.

Я роблено засміявся:

— Ну от, ще що скажеш! Хто ж може вигнати тебе з школи, крім мене? Хіба я вже не директор? А я тебе не виганяв.

— Так то ж ви. А Шухновський вигнав. Ще й потиличника такого дав, що ого!

Мене мов хто вдарив у груди. Я знав: на що завгодно здатний Петрик, але неправди говорити не стане. Але не вірилось і в те, що сказав хлопець.

— Що ти говориш? То неправда, Петре,— насупивсь я.

Петрик нетерпляче чмихнув:

— А то я став би брехати! Я ж нікому більше про це не говорив, тільки вам...

Відчув — своїм недовір'ям образив хлопця. Виходить, у нього від мене немає таємниць, а я поставився до правдивих слів з недовір'ям. Щоб не укріпити цієї стіни, яка могла вирости між нами, я сказав примирливо:

— Я не сумніваюсь у тому, що ти говориш правду. Але важко в таке повірити. Михайло Амадейович хороший учитель.

— Хороший...— гірко посміхнувся Петрик.— То він перед вами хороший. А мене вдарив. Не розібравшись...

Петрик ніби забув про свою хворобу. Він підвів голову, сперся на лікоть, дивився на мене жалісними очима.

— Як це було?

Петрик потупився, натяг до підборіддя ковдру:

— Дуже просто. Коли я посварився в класі, то Антоніна Никонівна поскаржилася Шухновському. Він мене викликав з уроку, завів в учительську і, ні про що не запитуючи, так урізав по потилиці, що в мене й зорі в очах засвітилися. То я втік. А він гукнув услід: «Щоб і нога твоя більше не переступала шкільного порога».

Петрик замовк, замислився. Мовчав і я. Не сумнівався в правдивості слів хлопчика. Але розумів і те, що Шухновського голою рукою не візьмеш, ніхто в світі не доведе того, що тільки-но сказав хлопець. Це розумів і Петрик. Згодом він додав:

— Та хто ж мені повірить, що це так?

— Повірити, Петре, неважко. Але як ти це докажеш?

— А я й не збираюсь доказувати.

Ми довгенько мовчали. Я роздумував над словами хлопця, а Петрик не заважав мені думати. Ніяк не міг собі пояснити поведінки завуча. Тож, мабуть, він мститься й досі хлопчикові за ті два зошити. Але який треба мати характер, щоб затаїти таку злобу до дитини?

Запитав у Петрика, чому він порушив у класі дисципліну. Він довго відмовчувався.

— Чому ж ти побився в класі?

— А хай не базікають!

— Хто базікав?

— Та Митько Жнець.

Петрик відповідав неохоче, кожне слово треба було з нього витягувати силою.

— Що ж він говорив?

— Та... дурниці.

Я бачив: Петрик щось приховує, недоказує.

— А все ж таки, які дурниці?

— Та... Не хочу говорити.

— Чому?

— Та то про вас.

У мене аж пересохло в роті. Я навіть подумати не міг, що неприємність у Петрика виникла через мою особу. Тепер уже рішуче повів наступ на хлопця:

— Говори все, Петре.

— Та... не хочу.

Розмову перебив Сягайло. Він зайшов до палати розчерво-нілий на морозі, енергійшо потираючи великі бурякові руки.

— Ну й мороз, люди добрі, так мороз! Аж кров у жилах зупиняється. Ну-с, Петре Васильовичу,— звернувся він до Ковальця,— як себе почуваєш?

— Болить,— скривився хлопець.

— Нічого, хлопче. Поболить — та й перестане. Головне — нам зараз якнайшвидше в район виїхати.

І, повернувши в мій бік велике червоне обличчя, Сягайло захоплено сказав:

— Ви розумієте, Тарасе Демидовичу, на цей раз трапилось таке, що ви ніколи не повірите! Кужель наказав негайно запрягати коня. Сказав, що через півгодини виїзд буде біля лікарні. Я ніяк не збагну, що трапилось. Правда, я не сказав, що треба везти Петра Васильовича,— кивнув він у бік Ковальця,— а сказав, що повезу вас до лікарні.

Я засміявся. Петрик перебив мій сміх:

— А чого мене в місто?

— Ну, коли в місто, то, значить, треба, Петре Васильовичу,— хитнув головою Сягайло.

— Нікуди я не поїду. Лікуйте тут.

— Ото ж, голубчику, і воно, що тут тебе лікувати нічим. Тобі операцію робити треба негайно, зрозумів, хлопче?

Петрик розкрив від несподіванки рота.

— У тебе гнійний апендицит. Коли не видалити, зіграєш, браток, у ящик. Знаєш, що це таке — зіграти в ящик?

Та Петрик не хотів цього знати:

— Нікуди я не поїду. Я піду додому. Віддайте мої штани.

На Петриковому обличчі, що пересмикувалось гнівом, спахували поперемінно то страх, то біль, то рішучість, то розгубленість.

— Чи ти бачив, який швидкий! Ні в штанях, ні без штанів далеко не потанцюєш, голубе. Ти розумієш, що таке апендицит?

— Не хочу я ніякого апендициту. І ніякої операції.

Сягайло з благанням глянув на мене:

— Товаришу директор, скажіть що-небудь ви упертому невірі.

Я почав умовляти Петрика. Розказав йому про те, що таке апендицит, від чого він буває.

— Ти не їв, бува, вишень з кісточками?

— Еге, не їв. Я й сливи ковтав цілими. То й що з того?

Я розповідав хлопцеві про те, яка в його животі хвороба, а він слухав занепокоєно.

— І від того можна померти?

— Коли не оперувати — неминуча смерть.

— А болітиме? — широко розкрив очі Петрик.

— Не дужче, ніж від доброго потиличника,— підморгнув я хлопцеві.

Щось схоже на гримасу сміху скривило його обличчя. Якусь мить він думав.

— То хай ріжуть тут. Бо я не витримаю до міста.

Тут уже його заспокоїв Сягайло:

— Я, голубе, їду з тобою. Так що не турбуйся. А в нас зробити операцію неможливо. Зрозумів?

Заскрипіли біля лікарні полозья саней, зафоркали коні. В палату зайшли санітарки, почали вдягати Петрика. Він був немов паралізований, лежав безвільний, не заперечував проти всього того, що з ним робили. Тільки ловив мій погляд, шукав у ньому заспокоєння.

Скільки й житиму, не забуду виразу його очей. У них було стільки тривоги, стільки подиву, надії, прохання й звичайного

людського жаху! Зустрічаючись з тим поглядом, я мовчки за-спокійливо кивав йому головою. Але тривога не покидала хлопця.

Коли його покладали на носилки, я схилився над хлопцем:

— Ну, Петрику, тримайся, будь героєм.

У нього по запалих щоках котились гарячі сльози.

— Все буде добре, Петрику.

— Я не хочу... не хочу помирати...— ковтаючи сльози, прошепотів він.

— Ти житимеш!

Петрик глянув на мене вдячними очима, скупі посміхнувся:

— А коли повернуся... повернуся... в школу приймете?

— Обов'язково, Петре, обов'язково.

Його понесли. Я вперше за весь час хвороби підвівся з ліжка. В очах пішли жовті й зелені кола. Перебираючи руками по ліжку, стіні, добрався до вікна. Саме в цей момент парокінна підвода, у яку були запряжені невеличкі кошлаті, сиві від інею коненята, рушила в дорогу. На серці стало і тривожно, і гірко. Вже й не пам'ятаю, як добрався до свого ліжка.

Те, чого не захотів мені сказати Петрик, пізніше розповіла Ярина. Вона прийшла до мене незабаром після того, як Сягайло повіз у міську лікарню хлопця. Коли я розповів про свою розмову з Ковальцем, вона, відвертаючи вбік очі, запитала:

— Хіба ви не знаєте, чому збунтувався Петрик?

— Звідки ж я міг знати?

— А Михайло Амадейович не казав?

Виявилось, Петрик зненавидів учительку після того, як поширились по селу розмови, що нібито Антоніна Никонівна хотіла силоміць примусити мене з нею одружитися. Подейкували, що я, не бажаючи потрапити в пазурі Пишної, втік з Ковалівки.

Розмови старших, як це завжди буває в селі, не були таємницею для дітей. І коли в класі хтось із хлопців заговорив про це на уроці з Петриком, той, захищаючи честь директора, вступив у бійку. Коли ж на нього напалася вчителька, Петрик збунтувався і проти неї, наговорив дурниць. Антоніна Никонівна розплакалась, залишила клас, поскаржилась Шухновському.

— Мені здається, що Михайло Амадейович не знайшов підходу до Ковальця, — сказала, зітхнувши, Ярина.

Тепер я не сумнівався в тому, що про свою «розмову» з завучем Петрик розповідав мені правду.

Зимова ніч довга. Коли лежиш у лікарні, вона здається довшою вп'ятеро. Не знаю, північ була чи вже передсвітанок, але мене це й не турбувало. Я дивився на тьмяну пляму вікна, розписану на всі шибки волохатою лисицею, уявляв собі, що діється за вікном. Там тремтіли в зимовому небі промерзлі зорі, думали безконечну думу мовчазні сосни, безсило звисивши до землі важкі білі лапи, потріскували на морозі пружні гілки лип та беріз. На білій широкій галявині плутали-переплутували свої сліди зголоднілі за зиму зайці, з лісових хашів і нетрів час від часу долинали якийсь стогін і звірине ричання,— може, то вовки там справляли свою криваву трапезу.

Намагаюсь як-небудь заснути. Мені хочеться одного: щоб швидко закінчилася ніч. Щоб настав новий день. Щоб прийшла Ярина.

Завтра неділя. Вона повинна прийти зранку. І в мене на душі зробилося тепло й тривожно від однієї думки про ту зустріч.

Учора ми з нею говорили довго, вона засиділась до ночі. Серцем відчув — Ярині незручно переді мною за свою мовчанку, і вона так само, як і я, радіє з того, що ми порозумілися, знайшли одне одного. Було радісно й легко. Коли б не слабкість у тілі, коли б не шум у голові, встав би на ноги, взяв би її за руку й пішов би. І, головне, знав: вона пішла б за мною, куди б тільки сказав.

Цілий вечір Ярина розповідала про своє дитинство, про батьків. Я, заплющивши очі від задоволення, слухав, боячись пропустити хоч слово. Намагався уявити собі її дівчинкою, бачив обличчя, чув голос її рідних, і для мене вони, вже неіснуючі й далекі, були такими близькими й дорогими...

— Ви спите, Тарасе?..— тихенько запитала вона після короткої паузи.

Не хотілося розплющувати очей. Мені було так добре. Чув, як вона звелася на ноги, схилилась над моїм ліжком. На моєму обличчі легенько стріпнув крильми її подих. Дівочі уста, ніжні, теплі, на одну якусь невловну частину секунди доторкнулись до мого чола, опекли його. Від несподіванки я з шумом зітхнув на повні груди, розплющив очі.

Вона уже була в дверях.

— Ярино!

Вона, зашарівшись, оглянувшись, опустила винувато блискучі очі:

— На добраніч! Я прийду завтра.

І зачинила двері.

Добра ніч ніяк не хотіла закінчуватись. Я засинав і прокидався. З надією поглядав на вікно і з досадою заплющував очі. Перед очима невідступно стояла Ярина, схвильована, розрум'яніла, засоромлена.

Та ніч нарешті скінчилась. Ярина зайшла до мене завітчана, урочиста. Мовчки подала руку, і я безвільно й мовчазно пішов за нею. Зненацька ми опинились на березі озера. Ярина подала мені вудку. Закинув її в озеро, задивився на поплавцець. А тим часом біля протилежного берега з'явився цілий табун диких качок. Вони грайливо хлюпоталися у воді, розумними очима дивилися на мене. «Де моя рушниця?» — вигукнув я і кинувсь від берега. Вже не знаю, куди й забіг би, коли б своєчасно не прокинувся і не побачив вікна, в яке урочисто заглядав сивий зимовий ранок.

Новий день почався незвичайно. Боячись, що спізнився, я здійняв справжню тривогу, кликав санітарок. Адже мені треба було поголитись, бо на гострому підборідді стирчали колючі волосини, хотілося вдягнути чисту сорочку і взагалі прибрати святкового вигляду.

— Кого це ви виглядаєте, Тарасе Демидовичу? — дивувалась взагалі до всього, навіть до роботи, байдужа санітарка Шура.— Чи не нареченої, буває, ждете?

— Беріть, Шуру, вище!

— Матері?

— Не скажу!

— А може, коли ваша добра ласка, то й скажете?

— Не скажу! — вже проспівав у відповідь басом. І ми обое розсміялись.

Незабаром я був готовий до зустрічі гості, а вона не приходила. Я здригався від кожного стуку в коридорчику чи десь за стіною, кожне поскрипування снігу за вікном примушувало тривожніше й сильніше битися моє серце, у кожному голосі я чув один, найрідніший, голос — голос Ярини.

Уже в добрий сніданок, коли зимовий день розгулявся і, мабуть, почав задумуватись, чи не час сідати й до обіднього столу, у коридорі знялася метушня, почулося шкрябання віника об чийсь валянки, пролунали приглушені голоси. Щось знайоме впіймав я серед тих голосів і здригнувся, ждав нетерпляче.

Нарешті двері відхилились і — о диво! На порозі стала Настуся, наша хороша, невгамовна Ящірка!

Я тільки округлив від подиву очі, хотів захоплено гукнути на всю палату, та все ж, на подив самому собі, тільки прошепотів здивовано:

— Ти, Насте?

— Так і знала — не ждав! От тобі, другом називається. Приїздить у гості, коли мене вдома не буде. В лікарні сховався. Ну, Тарасику, ти мене знаєш, від мене й під землею не матимеш спокою. Ну, здрастуй, Тарасе! Що ж це з тобою?

Вона, говорячи все це, вже встигла потиснути мені обидві руки, охолодити моє обличчя принесеним з собою морозом та запахом лугового сіна, і я нарешті переконався, що це не привид, а справжнісінька, жива-здорова, власною особою з'явилась Настуся із Скрипалів.

— Ну й Ящірка, ну й Настя! — бурмотів я, зачудований. — Та ти ж могла замерзнути! Та як ти рискнула їхати в таку холоднечу!

— Починається! Ти мені не директор, щоб моралі читати. Не вхопив мене біс, бачиш — жива-здорова, носа, мабуть, трохі прихопило.

Вона двома червоними манюніми пальчиками якось подитчому почала терти гострого синьо-бурякового на кінчику носа, а сама дивилась на мене сірими лупатими очима любовно й віддано. Ой, яка ж вона схожа на ящірку, ця маленька, невгамовна вчителька, і яка ж вона рідна та близька мені, немов сестра, немов мати! Я забув про все: передо мною крутилась, як непосидючий підліток, Настуся, повчально щебетала, ставила передо мною десятки запитань і, не дочекавшись відповіді, сама ж на них відповідала або зовсім лишала без відповіді.

— Це що мені за манера — хворіти? Ти тут, бачу, розбестився без нас, певно, бігаєш роздягнутий? А може, десь холодну воду пив? Взагалі я знаю твою звичку: вітер чи мороз — виставить душу, гудзиків ніколи біля пальта немає, і хизується. А тут, певно, й гудзиків пришити нікому? Та що з тобою? Дожитись до того, щоб схопити якийсь дурне запалення легенів! Бити тебе треба, Тарасику, бити, та нікому. А інститут, значить, закінчив? Ох і молодець же ти, ну й молодець! Недаремно ми тебе ще в семиріччі академіком прозвали. Академік! А я, мабуть, і здохну вже з середньою освітою... — зітхнула вона.

— Ящірко, помовч! — роблено прикрикнув на неї. — Ти б, може, сказала, як це тебе напоумило приїхати в нашу Ковалівку?

Ящірка здивовано вирячила сірі оченята, знизала вузькими плечима, сплеснула в червоні долоні.

— Ну й дивак ти, Тарасе! Це вже в тебе забудькуватість, напевне, з великого розуму, правда? Сам написав, сам викликав і... от тобі маеш! Сам і запитує, чому приїхала. Чи, може, ти забув нашу умову?

Я тільки тепер збагнув, у чому справа. Ми з Настусею домовились, коли мені буде важко, вона обов'язково приїде. А хіба не про це я їй писав після закінчення інституту?

А вона вже взялася за мене:

— Температуру міряли? — поклала своє холодне, як льодинка, ручення мені на голову. — Чим вони тебе напакуюють? Порошками? А чи є тут, у цій глушині, хороші порошки? І взагалі, Тарасе, в цій лікарні тебе, бачу, можуть залікувати так, що підеш під білу березу.

— А тут під сосну кладуть, — віджартувався.

— Ніби не один біс! — докірливо хитнула вона головою. — Ні, справді, хто тебе тут лікує? Ота сердита баба?

— Хто це? — дивуюсь.

— У школі мені сказали: «Директор хворий, у лікарні». Ну, я бігом. А вона мене — чорна така, не брови, а два овечі смухи — не пускає. «Не велено», — і все. «Та я, — кажу, — за тридцять п'ять кілометрів сюди заїхала». — «А хто ви така?» — як прокурор, причепилась. Ну, що ти їй скажеш? Сказати мама — не повірить. Сказати — сестра, тим більше не повірить. «Скажу, — думаю, — донька». Аж язик засвербів, та своєчасно схаменулась. Думаю: «Це такий цербер, що жарту не зрозуміє». «Дружина», — кажу. Побачив би ти, Тарасе, як вона рота, мов риба, роззявила.

Настуся лукаво зиркнула на двері, залилась сміхом, на щоках спалахнув рум'янець, і тепер особливо помітно стадо зеленкувате ластовиння, а на очі навернулися сльози. Вона сміється щедро, здоровим, безтурботним сміхом. Мене теж аж розпирає від сміху, я регочу, аж задихаюсь, нарешті закашлююсь, довго не можу вгамуватися.

Настуся вже не сміється, вона занепокоєно крутиться біля мене.

— Тарасе! У тебе кашель? Він мені зовсім не подобається. Ти перевірявся? Розумієш, після запалення всяка дурниця може причепитись. Ну, годі тобі бухикати! Легені порвеш. От розсміявся, — знижує вона плечима. — Ніби такий уже підліток, що й повірити не можна. Вже не безвусий «академік», а, слава богу, директор школи, можуть повірити в те, що й одружений. До речі, як тільки сказала це магічне слово, відразу схаменулась твоя лікарка. «Йдіть», — каже. Це й сама валянки мені віником обмела.

Ніяк не можу вгамуватись, перестану та й знову сміюся. Ящїрка кладе мені на губи два пальчики.

— Досить, досить, видно, засумував ти тут за сміхом. Ну, розповідай краще, як живеш?

Вона поважно складає на колінах червоні кулачки, насторожується, готова слухати. Вдягнена в теплу зелену шерстяну кофтину, у новеньку чорну сукню, вона здається трошки кременішою і старшою, ніж є насправді.

Мені, власне, немає чого розповідати. Живу. Працюю. Захворів ось. Чи згадую Скрипалі? Інколи згадую. Рідко. До екзаменів готувався...

— Газетою тобі нерви псували?

— Було й це.

— Тепер он тебе хвалять.

— Від похвали до лайки — один крок.

Я починаю розпитувати її про Скрипалі, про знайомих, про школу, про село. Ящїрка розповідає про все це з охотою, довго, детально. Часто схоплюється з місця, говорить в особах, спалахує то сміхом, то напускає на своє маленьке рухливе обличчя стільки серйозності, викидає такі міни й коники, що я забуваю про все. Мені то згадуються наші шкільні роки, то технікум, то друзі й знайомі по роботі в Скрипалівській школі.

Час сплив непомітно. Заходила кілька разів санітарка, але ми від неї настирливо відмахувались — не до обіду було. І вона, загадково й крадькома посміхнувшись, покірно зникала. Нарешті, коли про все було переговорено, я запитав про життя самої Ящїрки:

— Ти ж як живеш, Настусю? Заміж ще не вийшла?

Настуся округлила від подиву очі, зиркнула на мене якимось перелякано.

— Тарасе, не мели дурниць! Ти хочеш, щоб я розсердилась?

— За віщо ж сердитись?

— Облишмо цю розмову. Ти мене знаєш...

Вона говорила все це, схиливши голову, невдоволено супляючи ріденькі рудуваті брови. Враз тривожно поглянула на мене якимись незнайомими потемнілими очима.

— А ти, Тарасе? Чи не думаєш, бува, чого?

Вона зашарілась, знітилась сама від свого запитання.

Та це все якось не дійшло до мене. Я тільки тепер згадав, що й до цього часу до мене не прийшла Ярина. Тривожно поглянув на вікно. Здалося, що вже сутеніло. Що ж трапилось? Чому ж вона не прийшла?

— А я тебе хотів познайомити з однією дівчиною... Вона має незабаром прийти. Я хотів би, щоб ти з нею подружилась...

Лише тепер помітив, як зблідла Настуся. Її рученята застрибали на колінах. Стиснула їх у міцні кулачки. Тупим поглядом дивилась на мене, ждала дальших слів.

— Вона вчителька... Дуже хороша... Розумна.

Настуся часто закліпала очима, на блідих щоках почав поступати рум'янець. Немов прокинувшись од сну, вона важко зітхнула, невидючими очима оглянулась по палаті. Натрапивши на вікно, жажнулась:

— Ой, уже вечір!

Мов білка, схопилась з місця, закрутилась по кімнаті. Для чогось переставила на стільчику коробочки з порошками, заглянула у вікно, потерла пальчиками зморшки на лобі.

— Ну, пробач, Тарасе, що я тебе заговорила. Поїду я. Коні досі відпочили. Видужуй!

Вона якось боком підійшла до ліжка, рвучко схилилась, голосно поцілувала в щоку, по-чоловічому міцно стиснула руку.

— Бувай здоров, Тарасе! Бажаю тобі щастя!

— Настусю!

Ніби й не чула моїх закликів, попрямувала до дверей, не оглядаючись, зачинила їх, зникла.

— Настусю!

Пішла... Ох, Ящірко, Ящірко! Скільки ти радості принесла з собою і скільки болю завдала моему серцю! Та чи ж я винен, зрозумій, моя хороша Ящірко, що ти — Настуся, і тільки Настуся, що ти не інша! Не вона.

67

Чи помічали ви: коли вам радісно, коли ви щасливі — щастя, радісні вісті мов хто пригорщами нагортає перед вами. І навпаки: коли у вас горе, то на нього почнуть обов'язково нанизуватись різні лиха, і вже не скоро до вас у душу знову загляне веселий промінь.

Спочатку після несподіваної втечі Ящірки я трохи розгубився. Коли ж настав вечір і до мене ніхто не прийшов, і на самоті вже можна було все обдумати, я засумував. Передчуття чогось недоброго, важкого закрадалося в душу. Серце весь час чогось непокоїлось, ждав все чогось, хоч і знав, що в нічну пору вже нікого ждати.

Уночі розгулялась віхола. Сердитий вітер крутив за вікном снігом, дико завивав у димарі, періщив сніговою тирсою

у вікна. Не спалось. Ще ніколи не було так жарко і так самотньо в палаті. Не хотілося спати, не хотілось думати, нерухомо лежав горілиць на гарячій постелі з широко розкритими очима.

І новий день я так само зустрів з надією і з тривогою. Сьогодні вже обов'язково мала прийти Ярина. Але чому її не було вчора? Невже не посміла зайти при Яшці? Певно, що так. Але чому?

Повинен був уже повернутись Яків Степанович. Я його чекав з нетерпінням. Почував себе краще, мені вже хотілось вирватися з лікарні.

Після сніданку в мою палату зайшла Зіна. Обличчя сумовите, на очах сльози.

— Що трапилось, Зіно? — а в самого похололо біля серця.

— Не питаєте, Тарасе Демидовичу. Біда.

Вона одвернулась, піднесла до очей полу білого халата.

— Та що ж таке?

— З Яковом Степановичем горе. Замерз він у дорозі, кажуть, руки йому ампутували.

— Що?!

Ні, я не міг повірити в це. Та й Сягайло як міг допустити, щоб якийсь мороз... Та ні ж бо! Звідки вона це взяла? А в самого, мов обценьками, щось стиснуло серце. «Недарма, значить, на душі тривога».

Хто зна, може, то й неправда, але дід Хома Дягіль розповідає. Зіна, витираючи кінчиком халата червоні від сліз очі, неквапливо, з тим сумовитим драматизмом, з яким лише жінки так уміють повідати про горе, розказує все, що чула від діда Хоми. Іхали вони швидко, поспішали, бо хлопцеві ставало дедалі гірше. Довелося навіть дорогою на морозі давати хворому укол. А день зимовий короткий, ніч застала в путі.

Згадую, як сам блукав по несходимих лісових хащах, згубивши дорогу, і мало не поплатився життям. Отож заблудити було не важко. А мороз був скажений. Це сьогодні, кажуть, трохи спав, а вчора та позавчора був такий, що й старі вже такого не пам'ятають.

Та вони не зблудили. Дід Хома Дягіль не такий чоловік, щоб зблудити. Виною у всьому були сани, які не витримали удару на вибоїні в той час, як з'їздили на замерзлу Десну. Коні потягли на віжках діда, а Сягайло з хворим лишилися лежати серед уламків та сіна.

Яків Степанович не розгубився. Підхопив, не задумуючись, на руки хворого і подався пішки до міста.

— А ви ж самі знаєте, який одяг у Якова Степановича,— схлипуючи, казала Зіна.— Рукавички до ліктів і в піджаку,

і в пальті, а рукавиць не визнає. От і відморозив руки, поки доніс хлопчину. А йти ж неблизько, кілометрів з п'ять.

Я виразно уявляв собі заклопотане обличчя Сягайла, його великі червоні, оголені до ліктів руки, що чіпко обнімають сувій простирадел та ковдр, у яких тяжко стогне Петрик. Поли лікаревого пальта широко розійшлися, з-під коротких штанів видно опущені носки і посиіле від холоду тіло. Лікар у своєму одязі весь час нагадував мені рака, що вже ніяк не вмщається в панцирі і збирається його міняти.

— Дід Дягіль учора цілий день прождав, сказали — відморозив руки. А тут ще біда з хворим. Кажуть, безнадійний.

— Петрик безнадійний?

— Еге ж. Гнійний апендицит. Лихо до лиха. Так би один, а то двоє... Ну що він тепер робитиме без рук?

Зіна, розказавши, втікає... Здогадуюсь: вона й заходила лише для того, щоб розповісти цю тяжку новину. Певно, подалася розповідати до когось іншого. А я лежу приголомшений. Петрик — безнадійний? Згадую: був невинуватий. Тепер — безнадійний. Невже цей непосидючий, до всього цікавий, вільний, як вітер, хлопчик — не жилець на світі? Ні, ні, цього не може бути! Бо інакше — чого ж варте людське життя? Де ж правда на землі? Ні, він повинен жити!

Але... Ну як же так трапилось? Петрик — безнадійний... Може, він лежить уже холодний, до всього байдужий, заплющені очі...

Бачу його погляд, благальний, сповнений моління й надії, єри в краще, той погляд, яким він дивився на мене, коли його виносили з палати. Невже він відчував, невже розумів свою приреченість?

А Яків Степанович... Ні, не можу собі уявити його без рук. Але п'ять кілометрів з голими руками на такому морозі! Боже мій! Якове Степановичу! Та який же ти чоловік, людина ти яка! Скільки ж добра в твоїй душі, яке серце б'ється у твоїх грудях? І що з того, що над тобою по-дружньому, дехто навіть і занадто вже їдко, потішаються твої знайомі? Що з того, що в тебе штани до колін, а рукави по лікті? Що з того, що в тебе ніколи на сорочці немає верхнього гудзика і на люди ти з'являєшся без галстука? Що з того, що твій ніс зраджує тебе і, коли ти всіх серйозно й довго переконуюеш, що і в рот не береш спиртного, — він, капосний, аж заливається від сміху, видає тебе з головою? Що з того?

Я не можу лежати. Встаю з ліжка, вдягаю на себе, що є в палаті, блукаю з кутка в куток. Не можу сидіти в чотирьох стінах. Мені треба на люди, я повинен говорити, я повинен

всім розповісти, які ми люди, на що ми здатні. Не плакати, не журитись — пишатися треба. І за Петрика теж багатьом повинно бути сором. Він лежить холодний, він — безнадійний, а його били діти біля школи, кривдили, хто і як хотів. Ні, я повинен іти до людей, повинен говорити. Але чому не йде Ярина?

Новий здогад кидає мене в дріж, вогнем ударяє в голову. Та, мабуть, з нею теж скоїлось лихо. Вона захворіла, а може, ще щось з нею трапилось? Не могла ж вона в такий час ось уже дві доби не показувати очей. І що там у школі?.. Ні, я повинен іти. От мені б тільки чоботи або валянки... Хіба в простирадла загорнути ноги, обіп'ятися ковдрою?

Мабуть, я так би й зробив — так мене тягло до людей. Та люди самі з'явилися. Зайшов Вася Бабак з Григорієм Івановичем Яром. Побачивши їх, я трохи охолов, опам'ятався.

— Та ми чули теж, — спокійно сказав Вася Бобак, — але, розумієте... Це найімовірніше — фантазія діда Дягіля. Ви ж знаєте, який майстер гострого сюжету дід Хома. Він же не бачив, лише здогадується.

Але видно було, що Вася Бабак не впевнений у тому, що говорив. Відомо, що дід Дягіль майстер перебільшувати, але справа могла на цей раз повернутися так, що дідова фантазія могла зійтися в одне з правдою.

Васько Бабак був упевнений, що Петрик виживе.

— То такий хлопець, що й мертвим з ями вилізе, — впевнено заявив він.

Приніс Бабак і ще одну звістку. Дід Дягіль привіз нову вчительку-історика.

— Яка вона? — поцікавився я.

Бабак безнадійно махнув рукою.

— Зелена. З третього курсу університету. Швидше б їй піонервожатою бути, ніж учителькою.

Григорій Іванович увесь час мовчав. Тільки коли Бабак говорив про нову вчительку, він чомусь скупно посміхнувся і непомітно прикрив ту посмішку рукою.

Мене цікавила Ярина. Але запитати про неї прямо я не міг. Отож заходив здалеку:

— Що в нас нового?

— Все в порядку.

— Здорові всі.

— Всі. А чого їм...

Я не знав, про що розпитувати далі.

— До речі, Ковальця я думаю перевести в клас Ярини Іванівни. Як ти гадаєш, Василю?

— Думаю, що правильно.

— Ти не говорив з нею?

— Ні.

— А ти поговори. Сьогодні ж поговори. Скажеш — я цікавлюсь.

— Добре, скажу. Вона сьогодні скликає своїх вишивальниць.

Я зів'яв. Не було про віщо більше запитувати. Все ясно. Вона жива й здорова. Але вона забула про мене. То була лише гра... Можливо, навіть умисна...

Тепер мені не треба було нікуди йти. Неслухняними руками зняв з себе верхню сорочку, мовчки ліг.

Вася Бабак переглянувся з Яром, не прощаючись, навшпиньки вийшли з моєї палати.

68

Несподівано навідався дід Дягіль. Довго, з особливим смаком і вдоболенням розповідав про події, свідком яких він був.

— Ото вже як зібрав я ті сани та вгамував трохи коней... А вони, кажи ти, мов почманіли, — лізуть на слизьке, де вітер сніг змів. А там — дивлюся — полонка, сучий же син буду, така, як пекло, чорніє. Вибрався з Десни та приплуганився до знайомого єврея в двір. Ледве я ранку дїждався. Вранці випили цілий самовар чаю, зліпив я докупи сяк-так сани, йду лікаря в лікарні шукати.

Дід Хома невдоволено крутить головою, накидається на мене:

— Оце хоч би й ти, Тарасе Демидовичу. Вигадав — уже гірше нікуди. В лікарню. Дурниці все це. У мене ото, бувало, весною заболить у грудях, простуда, одним словом, груди запалить, то в мене свої ліки. Розгребу руками в коліно яму, припаду грудьми до землі, засну годину, і, от сучий же син буду, болячку ту як рукою зніме. Аякже, з землі вийшла, в землю й пішла та хвороба. А лікарів тих та лікарень за свої сімдесят п'ять років і не повах. І оце як надивився там у районі, то дай бог і ще стільки їх не бачити. Отож прийшов до тієї лікарні, а там так відразу ще й не добереш. Питаю, чи не бачили де Сягаїла? Ніхто не чув і не бачив, одне до одного посилає: зайдіть туди, спитайте там. Ну, я й уплутався саме туди, де ото тих хворих, як курей, патрають. Не повіриш, Тарасе Демидовичу, на що вже я небоязкий, а й то, коли побачив усе те, от сучий же син буду, волосся сторчака під шапкою стало. Заглянув в одну кімнату — біло, як у снігу все, а на столі

людська рука, ну, скажи ти, по саме плече відтята лежить. А над нею їх чоловік десять схилилось, видно, практиканти, руку, значиться, ту мацають. Побачили мене, та один як закричить: «Дедушка, зачиніть двері! Хто вас сюди впустив?» Я швидше двері — брязь, повертаю голову, а по коридору, в такій колясці на гумових колесах, мов на ахтонабилі, хто б ви думали? Дзуза везуть. Глянув я на нього та й шапку зняв — готового повезли. Ну, вигнали мене з тієї лікарні. Я їх про Якова Степановича питаю, а вони мене в плечі, в плечі... «Ідіть та й ідіть, дедушка». Вже аж за порогом один в окулярах сказав: «Не до вас, діду, зараз Сягайлові. Людина без рук лишилась, а ви рветесь у...» — кудись же він і сказав, одним словом, як неєка необразована свиня.

Дід Дягіль переконавав, що на тому столі лежала не чия інша рука, як Сягайлова:

— Я її відразу ж впізнав. Що ж, я Сягайлових рук не знаю, чи що? Так що, пиши, безруким лишився наш Яків Степанович, — зітхнув дід Хома. — Хіба, може, скажи, як знову пришиють йому, га? Наука тепер пішла далеко, таки правда...

А через день у Ковалівці з'явивсь Сягайло, мов привид, став у моїй палаті. З острахом поглядаю на його руки. Вони на своєму місці, але, справді, здаються ніби пришитими. З рук переводжу запитливий погляд на самого лікаря і лише тепер помічаю, як знівечило Якова Степановича. На обличчі в людини не ніс, завжди веселий і червоний, а синюватий, ще не дозрілий баклажан, на щоках — почорнілі струпи.

Але сам він увесь такий, як і був, невгамовний, веселий, гомінливий.

— Добрий день, Тарасе Демидовичу! Ну, як ви тут себе почуваете? Живі-здорові? Чи повірите, я так за вас турбувався! Обставини, розумієте, дикі обставини! І чому воно, скажіть, Тарасе Демидовичу, не завжди так виходить, як хочеться?

Він не дав мені навіть відповісти на привітання, говорив невгавно, певно, радий, що нарешті добрався до слухача. Одним поглядом окинув мою палату, придивився до ліків на тумбочці. Встигав і роздивитися все, і говорити.

— Думалося, що повернусь якщо не в неділю вранці, то вдень, а глядіть — скільки часу минуло! Температура у вас, кажете, не підскакувала? Це добре. А я, знаєте, місця собі не знаходив. А що, коли, думаю, повторно повалить? А тут морози та ще й сніговії. Нерозумна якась погода пішла, Тарасе Демидовичу. То морози палили, а сьогодні з стріх капає. Ану, давайте послухаємо вас, шановний...

Сягайло прочинив двері, гукнув:

— Зіно, Лідо, чи хто там? Зайдіть, будь ласка.

Зайшла Зіна, запитливо звела на Якова Степановича очі.

— Потримайте, будь ласка, стетоскоп, бо мені незручно.

Справді, Сягайлові руки нагадували руки іграшкового діда-мороза, були незграбні, важкі.

Мені веліли роздягнутись до пояса. І почалося вислуховання. По команді Сягайла Зіна переставляла на моїй спині, грудях та ребрах жовту дерев'яну трубочку, а лікар, якимось таємниче примруживши очі, командував:

— Праворуч! Ще правіше. Нижче. Вище. Дихайте! Так.

Вислуховував довго, уважно. Наказував Зіні вистукувати пальчиками по спині, пописати пружком стетоскопа груди.

— Так, значить,— якимось задумливо і таємниче промовив Сягайло,— справи ваші непогані. Навіть добрі, сказав би я...

— То, може, ви мене випишете, Якове Степановичу? — в надію запитав я.

— Бачите, справа яка, Тарасе Демидовичу,— враз нахмурився Сягайло.— Я — з задоволенням би, але мене турбує маленький хрип з правого боку, внизу. Краще вам ще кілька днів полежати. Я вас дуже прошу — послухайте моєї поради.

Довелося скоротитись. І лише тоді, коли вдоволений Сягайло на хвилину замовк, я запитав про Петрика.

— Ну, Петрик ваш молодець! Уявіть собі, що через якийсь тиждень повернеться живий-здоровий. А було погано. Ой, як погано, Тарасе Демидовичу, уявити навіть важко. Ще б якийсь півгодини — і могло б статися... все могло б статися. Уявляєте собі — гнійний апендицит. Боялися перитоніту, та, на щастя, обійшлося. Так що Петро ваш ще співатиме.

— А що з вашими руками?

— Та... дрібниці,— зам'явся лікар.— Посіверіли на вітрі. Та так, що довелося навіть забинтувати.

Боячись, що я розпитуватиму далі, лікар поспішив вийти з моєї палати.

І вже ввечері мені розповіла Зіна, чому Сягайлові забинтували руки.

— Як він тільки терпить? Уся шкіра на поверхні до самих ліктів пухирем узялася. Жах! А він хоч би тобі що: перев'язувала — і не скривився.

В наступні дні Сягайло рідко коли з'являвся в моїй палаті. Був якийсь зім'ятий, обважнілий, очі посоловіли, голос простуджений. Видно, хвороба міцно тримала в своїх обіймах Якова Степановича, але він не здавався.

Ці дні я сумував. До мене майже ніхто не заходив, ніби я помер чи був безнадійно хворий. Раніше приходила Ярина. Вона одна заповнювала весь мій час, положила всі мої думки. Тепер вона не йшла.

Правда, заходив Шухновський. Він щиро зрадив, що я видужую, сказав, що йому без мене важко. Особливо турбувала Михайла Амадейовича нова історичка.

— Вкрай несерйозна особа,— характеризував її завуч.— Дівчисько. Вчилась в університеті на третьому курсі і, ось маєш, кинула науку, перейшла на заочний відділ, приїхала полонити серця ковалівських хлопців. Я не гарантую, Тарасе Демидовичу, повторення попередньої біди. Дівчина — вогонь, може першому-ліпшому з наших восьмикласників закрутити голову. Ех, дурень Чепур, підвів, чудило, підсунув свиню як стій та бач.

— До речі, Михайле Амадейовичу, не відомо, де дівся Чепур?

Шухновський аж пенсне зняв з носа.

— Забув, пробачте, повідомити. Сенсація, Тарасе Демидовичу. Ніна Горбань повернулась.

— Та що ви кажете?

— Повернулась. Виявляється, він їй призначив побачення на київському вокзалі. Ну, дурна дівка послухала, втекла з дому, три дні висиділа на вокзалі та й повернулась пішки додому. Тепер очей на люди не показує.

Шухновський розповідає про це з якимсь особливим вдоволенням, смакуючи, немов був і хтозна-як радий з того, що трапилось. Мені ж було шкода дівчини. Жила вона тихо, спокійно, трудилась, вступила у восьмий клас, про високу освіту мріяла. І от зустрівся на шляху Чепур, нечесна, підла людина, себелюбець, дурисвіт,— і юна, чиста душа надломлена. Тож недаремно дівчина не сміє з'явитися серед людей.

— Ви до неї заходили?

Шухновський урвав сміх, насупився.

— Не бачу в тому потреби. Моя справа, як казав Фамусов,— підписав наказ, та й край.

Настала неприємна мовчанка. Після неї Шухновський, не знаходячи нової теми для розмови, почав прощатись. Я його не затримував.

А другого дня нарешті прийшла-таки Ярина. Але вона була не сама. Не знаю вже, хто кого підбив на ці відвідини,— вона Шухновську чи Шухновська її.

Елеонора Степанівна довго дивилась на мене своїми передраганими очима, потім сплеснула у долоні.

— Боже мій, та ви самі на себе не схожі, Тарасе Демидовичу! Мрець! Справжнісінький мрець! Втікайте швидше з цієї лікарні, бо тут вас зовсім залікують.

Вона довго й охоче розповідала про всі наші шкільні новини, в той час як Ярина не промовила жодного слова. Вона якось байдуже глянула на мене, потім весь час не зводила очей з вікна. Я відчував: її душа закрита трьома замками. Вона сиділа зовсім близько від мене, а була така чужа й далека.

Коли вони пішли, на душі стало зовсім порожньо й байдуже. Мені однаково було — випише мене з лікарні Сягайло чи не випише. Я міг залишатися і в цих тихих чотирьох стінах. Вони мені не заважали думати. Все те, що діялося за цими стінами, мене тепер не цікавило.

Але неблаганний Сягайло з тією ж настійливістю, з якою раніше не випускав мене з лікарні, тепер виштовхував з неї. На дорогу він довго й неквапливо давав настанови, як застерегти себе від простуди та різних захворювань.. Я слухав і лише посміхався сам до себе: «Коли ти так усе добре знаєш, чому ж ходиш з обмороженими руками, чому скрипиш, як похиле дерево?»

Сягайло, мабуть, вважав, що його поради так само, як і цілющі порошки, існують не для нього, а для його довірливих пацієнтів.

69

Під ногами чавкала снігова каша. Круті замети посіріли, пожухли. Сонце стояло ще низько над обрієм, але сміялось повесняному. На пригріві метушилися, цвірінчали горобці, пахло набубнявілою вишнею. Кінчався лютий.

Я йшов не поспішаючи, мружився проти сонця, вдоволено пив запашне, настояне на сосні й березових бруньках повітря. Тиха радість і вдоволення розпирала груди. Ні, що не кажіть, які б там не були незгоди й печалі на душі, але, коли ти молодий, коли ти відчуваєш, що подужав хворобу і сили знову з кожною хвилиною вливаються в твоє тіло, ти забуваєш про все, ти радієш і дню сонячному, і пташині співучій, і запахіві весни, і навіть галасливому гайворонню, що грайливо шугає з охриплим карканням над принишклим Ковалівським лісом.

Не зводжу очей з своєї школи. Як я засумував, скучив за нею! Стільки днів її не бачив. І вона посміхалася мені назустріч, помолоділа, велична. Привітно манили до себе урочисті

в своїй нерухомості велетні осокови, а білокора береза покiрно спустила донизу свої довгі нечесані коси.

Важко уявити собі, як це я стільки часу міг то блукати десь у місті, то лежати крижем у Сягайла, а школа жила сама, без мене. Швидше, швидше туди! Там радість, там життя, там рідні веселі обличчя, там мої вчителі і учні.

Навколо стояла невимовна тиша. І раптом... Я спинився і завмер на одному місці від несподіванки. Обізвався шкільний дзвінок.

Дзвонив він якось собливо, ніжно-ніжно, малиново, так, як не дзвонив ніколи. А може, то я до цього часу просто не помічав надзвичайної краси його дзвону?

Мимоволі пригадався той день, коли вперше ступив на подвір'я Ковалівської школи. Вечеря у Шухновських. «Чуєте, дзвенить як малиново?» — «Миша над усе любить малиновий дзвін кристалю». Та чи ж є ніжніший, веселіший і радісніший, малиновіший і дорожчий звук для вчительського серця, як оце малиновий дзвін звичайного шкільного дзвіночка? В ньому все: життя, радість праці, любов до людини, особисте щастя.

А дзвіночок все веселіше й веселіше заливається, співає, немов розгоряється веселе полум'я. І світліше стає серед насупленого лісу, яскравіше синіє вгорі небо, якось ніжніше й задумливіше хитаються тонкі коси на нашій березі. Ні, немає нічого в світі кращого, дорожчого моему серцю від цього закличного рідного шкільного дзвіночка.

Прискорюю ходу.

З бібліотеки вискакує Вася Бабак. Він простоволосий, розчервонілий, схвильований. Підбігає до мене, радісно тисне руку:

— Ви вже зовсім, Тарасе Демидовичу?

— Зовсім. А ви не бігайте роздягнутий, Василю Сидоровичу, запалення легенів можете схопити.

Випаливши піонервожатому одну з настанов Якова Степановича, я сміюся. Сміється й Вася. Він мало не силоміць зтягає мене в бібліотеку.

У бібліотеці сиділа незнайома дівчина. Вона дивиться на мене переляканими очима, то червоніє, то блідне, не знаходить собі місця.

— Знайомтесь, це наша нова історичка,— урочисто каже Бабак.

— Валя,— покiрно подає руку дівчина.

Я уважно розглядаю її. Середня на зріст, струнка, мабуть, спортсменка. Білява, волосся розкішне, непокірне, очі великі,

чи то сірі, чи голубі, носик кирпатий, в усьому обличчі вираз задержкуватості, несерйозності. Мені чомусь подумалось, що саме такою була в юнацькі роки Лідія Григорівна Батожчук.

— Валя. А точніше?

Вона спалахнула, так почервоніла, що аж її брови стали зовсім білими.

— Валентина Петрівна Шуляк.

— То що ж, Валентино Петрівно, уже звиклися з Ковалівкою?

Дівчина, потупившись, мовчала. Замість неї палко заговорив Василь Сидорович.

— Валі, пробачте, Валентині Петрівні у нас не подобається. Втікати збирається...

Дівчина сердито зиркнула на піонервожатого:

— І зовсім ні, не вигадуйте, Василю. Нікуди я не збираюсь. Мабуть, швидше мене попросять...

— Чому ж?

— Так... не виходить щось у мене. Певно, немає покликання до педагогічної роботи.

В голосі — сум. На обличчі — задума, роздратування.

— Це ми ще побачимо. Дітей любите?

— Любити-то люблю, але вони мене... не слухають.

Ішов до школи, а в очах стояла нова вчителька. Видно, хороше, славне дівча, але ж справді зелене. Не допомогти такій, не прищепити любові до справи, не підтримати на першій порі — і з неї ніколи не вийде вчителя. А з усього видно — дівча розумне. Яке горе примусило її кинути науку?

У класах ішло навчання. Обережно, намагаючись не грюкати дверима, зайшов у просторий коридор. Усе на своєму місці. Вішалки завалені дитячим одягом. Оцинковані бачки — з водою. На стінах портрети та плакати, дошка показників. На ній — відомості від початку третьої чверті: цифра сто рябіє в очах. Нижче дев'яносто чотирьох в жодному класі ні за один день процент відвідування не падав. Це добре. Це дуже добре. Значить, тільки інколи окремі учні не бували в школі. Оцінок успішності за цей час ще виставлено мало. Але що це? Майже не бачу двійок. Ні, ось одна в класі Катерини Дмитрівни Кривохацької. Це вже, певно, Васько Дягіль... Біда мені з ним, та й годі.

Прямую до вчительської. Назустріч — Улита з дзвінком. Побачила мене, радісно ойкнула і, забувши привітатись, весело закалатала, сповіщаючи про перерву.

В учительську почали сходитись учителі. Вітали з видуванням, розповідали новини. І мені так тепло було в своєму

колективі. Бачив: раді моєму поверненню. Навіть Ярина аж остовпіла з подиву, очі її засяяли радістю, потім враз погасли, вона стримано привіталась, запитала про здоров'я і, байдужа й чужа, відійшла вбік, заговорила про щось з Маргаритою Василівною.

Антоніна Никонівна Пишна, як завжди, привіталась, манірно закочуючи під лоба очі.

— Нарешті, Тарасе Демидовичу! Незважаючи на всякі плітки, я дуже рада. До речі, ваш Ковалець, Тарасе Демидовичу, виявився нестерпним учнем. Даремно тільки на нас із вами такий поговор через нього пустили.

— Поговір ми переживемо,— бадьоро відповів я.— А от Ковальця мало не втратили. Якоїсь півгодини — і хлопця не було б.

— Я в тому не винна,— зашпилила губи Пишна.

Так непомітно почався мій робочий день. Навіть не встиг ще побувати в своїй квартирі — пішов у сьомий клас на урок історії.

Бачив: Валентина Петрівна йшла у клас з якимось виглядом приреченої. Мабуть, нічого доброго не віщувало їй це відудування.

Семикласники весело привіталися, поглядали на мене з зацікавленням, по очах бачив — радіють.

Молода вчителька справді була абсолютно недосвідченою. Чи, може, вона хвилювалась, розгубилась у моїй присутності. Спочатку оголосила тему свого уроку, потім, коли вже підказали учні, схаменулась, провела переключку.

Слухав я той урок і не знав, що й думати. Одне зрозумів: дівчина матеріал знає. Певно, училась на «відмінно». Але про те, як подати той матеріал учням, вона не мала ніякої уяви. Все, що їй дав університет, що здобула з підручників для вищої школи, все те, мов на екзаменах перед професором, швидко, без запинки, по-учнівському викладала учням. Десь на півслові її обірвав дзвінок.

Валентина Петрівна почервоніла, розгублено і з надією кинула погляд у мій бік. Облизнувши червоні сухі губи, вона запитала:

— Зрозуміли все?

Діти мовчали.

— Не зрозуміли?

— Ні,— почулося кілька голосів. Хтось хихикнув.

— Всі не зрозуміли?

— Всі.

На якусь мить учителька задумалась, закусила губу, рвучко схопила з столу журнал і з слізьми на очах вибігла з класу.

Вона схилила голову на руки, а її ще по-дитячому вузькі плечі дрібно тремтіли. Вчителька плакала. Шухновський, який був у цей час в учительській, вказав мені очима на новеньку, безнадійно махнув рукою.

За той час, поки я поговорив з семикласниками, поки пробився у коридорі крізь натовп схвильованих зустрічно учнів, я встиг скласти думку про Валентину Петрівну. Те, що вона добре знала матеріал історії,— на її користь. Якраз цим не відзначався Чепур. Але зрозуміло, що в неї не було ніякого досвіду.

Та це справа наживна. При допомозі людина може опанувати яку завгодно справу. І я собі вирішив: треба виховувати з Валі педагога.

— Валентино Петрівно! — покликав учительку.

Вона ніби не почула мого звернення.

Поклав їй на плече руку. Вона тремтіла, мов у лихоманці.

— Валентино Петрівно, заспокойтесь.

Вона підвела голову, заплаканими очима глянула на мене.

— Ах, пробачте мені... Не треба... Не за свою взялась я справу. Пробачте... Я не піду більше на уроки.

Ми лишились удвох у кімнаті. Шухновський, як людина тактовна, вийшов, затримав у коридорі й інших.

— Заспокойтесь, Валентино Петрівно. Ви ж не маленька. Вже не студентка — вчителька, хвалити бога.

— Ой яка там з мене вчителька. На завод піду!

Заговорив з нею спокійно, не звертаючи уваги на сльози. Говорив про її урок. Похвалив за знання матеріалу. Дівчина перестала плакати, втерла сльози.

— Як ви учились, Валентино Петрівно?

— Та вчилась добре, але що з того...

— Я відразу побачив: людина ви здібна. І володіти собою в класі умієте. Ось тільки поза класом... Треба бути мужньою.

Вона ще старанніше втерла сльози, мовчала.

Почав про її недоліки. Говорив про те, як сам побудував би цей урок. Вона слухала зацікавлено, почала на знак згоди кивати головою, поступово заспокоюватись.

— Ось що, Валентино Петрівно, поки ввійдете в курс справи, завжди будемо радитись перед уроком. Згода?

Вона вдячними очима поглянула на мене, щось схоже на спалах усмішки заграло в складці губів.

— Ви думаєте — я зможу працювати?

— Я вірю в це.

Вона рвучко схопила мою руку, потиснула.

— Я дуже, дуже вам вдячна! Я хочу працювати, я люблю цю роботу.

І з цього дня я майже перед кожним уроком давав поради Валентині Петрівні. І щоразу, коли в мене був вільний від уроків час, ішов у клас до неї. Бачив, як на моїх очах народжувався новий педагог, і радів у душі. Валя кожну мою пораду ловила якось на льоту, вміла її реалізувати. Історію вона знала блискуче, знала в десять разів більше, ніж треба було подати в класі. Вона буквально потопала в матеріалі. І от поступово, поступово дівчина почала вибирати з того, що знала, необхідне, найсуттєвіше, найцікавіше, почала добирати форму, як подати. А головне, вона повірила у власні сили.

З кожним днем дівчина все довірливіше ставилась до мене. Якось вона широко розповіла мені, чому залишила навчання.

У неї був батько. Була мати, проста селянка. Батько теж селянин, але несподівано висунувся, почав працювати на якійсь районній посаді, відцурався простої жінки, забув і про доньку. Знайшов собі культурну дружину, закінчив якісь курси і вже аж у область перекочував на ще вищу посаду. А Валя росла, зігріта материнською увагою. Закінчила школу, вступила в університет. Мати все, що мала, віддавала доньці, до батька ніколи по допомогу не зверталась. І це його цілком влаштовувало.

Та, як часто трапляється, людське щастя ламається. За одну лише осінь зачахла, осунулась мати та й несподівано померла, а Валя лишилась одна. Хіба ж могла прожити на свою стипендію? Поїхала в гості до батька. За все своє життя вперше. Прийняв без радості, але й не вигнав. Дружина ж його за весь час і словом не обізвалась, а ще й культурна!

Побачила Валя: розлад принесла в батькову сім'ю. Та їй і не хотілося тут жити. На одне надіялась: може, допомогатиме хоч трошки, поки навчання закінчить. Нічого не вийшло. Замість допомоги — наказав влаштуватись на роботу. Вона несміливо нагадала, що хотіла б учитися. «То що ж, — сказав, — учись. Але на допомогу не надійся. По закону тобі не положено, — ти вже доросла».

Валя більше не змогла жити в такого батька. Він провів її на вокзал, але навіть не спитав, чи є в дочки гроші на квиток. Так і поїхала Валя «зайцем». У дорозі оштрафували. Грошей не було — склали акт, передали в університет. Вирахували з стипендії...

Валі порадили йти на роботу. Так вона й потрапила в нашу Ковалівку.

Сонце підбивалося все вище й вище, повертало на весну. Я давно забув про свою хворобу, про всі свої ковалівські незгоди та клопіт. Життя в школі йшло нормально, школа працювала, як добре злагоджений і перечищений механізм годинника. Коли б тепер хто сказав, що, мовляв, необхідно розпустити всі гуртки в школі, його, мабуть, засміяли б. Коли б на піонерських зборах надумав Вася Бабак поставити двогодинну доповідь, йому відразу б пришили бюрократизм.

Жилося і працювалось весело. Діти полюбили школу, пишались нею. А товариш Кетяг, мов за замовленням, часто друкував статті Васі Бабака. Мацькова зірка, певно, закотилась, — щось не подавав голосу. Зате Вася писав і про роботу технічного гуртка, яким керував Григорій Іванович Яр, і про вишивальниць.

З самого ранку і до пізньої ночі я знаходив собі роботу. Готувався до уроків, відвідував уроки вчителів, стежив за роботою гуртків, виступав з доповідями або в сільському клубі, або на двадцятихатках, відвідував батьків. Хотілося знайти собі відраду в роботі, забути Ярину. Ні, я не міг зрозуміти характеру дівчини, він мінявся, як зимова погода. Чому вона замкнулась? Може, тому, що Ящірка назвалась дружиною? Але, коли б любила, хіба повірила б у чийсь жарт? Ні, не любить, не любить... А коли ні, то й не треба. Проживу якимось...

Як і раніше, майже щовечора збирався наш оркестр. Русак так його вишколив, що ми вже грали не гірше якогось маленького професійного оркестру. Коли я вперше після хвороби взяв скрипку, щось гаряче, радісне влилося в серце. Відчував — скучив за музикою.

Іван Маркович не знав, де мене посадити, як висловити своє вдоволення.

— Без вас, товаришу директор, глухий оркестр. Все на мажор скочувалось. Ануте, що вам хочеться заграти?

— Огінського.

Звуки полонеза, плавні, яскраві, іскристі, як хороше вистояне вино, п'янять мою уяву, лоскочуть серце, витискують слези на очах. Я відчуваю: тільки повернути голову, і поруч — Ярина. Але я беру себе в руки. Нічого роз'ятрювати душу. Дівчина з кожним днем все більше і більше віддаляється, відходить від мене, так, як лінія, яка ніколи не зійдеться більш із своєю дотичною. Стосунки в нас найофіційніші. Якимось спробував заговорити на тему, що не стосувалась роботи, вона промовчала, потім знову заговорила про справи. Зустрічаючись зі мною,

дівчина відразу ж замикалась, гордовито кивала у відповідь на привітання, проходила.

А музика Огінського підбадьорювала, кликала до боротьби, обнадіювала.

Я навіть був вдоволений, коли оркестр замовк. І вже більше ніколи не просив Русака повертатись до цього полонеза. На моє щастя, Іван Маркович був ненаситний у музиці. Він весь час шукав нового, і з якогось часу його особливо тягло до веселої, життєстверджуючої музики.

Невпізнаним став наш хор. Дівчатка й хлопчики не співали, а дзвонили в ніжні польові дзвіночки. Але Іван Маркович після кожної репетиції зітхав:

— Ех, немає Петра Ковальця! Пісню я для нього знайшов — заслухатися.

Я теж нетерпляче ждав з лікарні свого вихованця.

Змінився й Федько Кабанець. Він, правда, не вилазив із трійок, але Ярина вважала його стараним учнем.

— Він у мене став такий слухняний та чемний, що просто дивно. Мріє стати відмінником, але що ж зробиш — стеля в нього дуже низька.

Сумлінно вчилася й Парася Квочка.

— Це вона чоботи відробляє,— пожартував якось Шухновський.

Парасі справді школа купила чоботи, бо дівчині не було в чому відвідувати школу. Але коли б Шухновський хоч на мить припустив собі, що він сказав правду, він би помилився. Парася відчула потяг до науки.

— З моєї Сови, певно, вже вчителька буде,— сказала мені якось при зустрічі Мартиниха.— І чим ви її тільки так причарували?

І все ж ще й досі були в школі неслухняні, невстигаючі учні. Їх було небагато. Першість серед них займав внук діда Хоми Дягіля. І це в той час, коли, мабуть, ніхто так не хотів добра своїй дитині, як Дягілі.

Ось і сьогодні. Зайшов до мене надвечір дід Хома, ніби чаю випити. Але я по очах бачив, що інший клопіт загнав до школи невгамовного діда.

Дід Хома умів чаювати. Він не визнавав чаю внакладку, обожнював уприкуску. Причому з одною грудочкою цукру міг видудлити чайник окропу. Піт з нього лився, борода й волосся були мокрі, ніс ставав червоним і рухливим, а в глибоко посаджених маленьких очицях — вдоволення й відчуття насолоди. Він наливав чай із чашки в блюдце, якось майстерно, невловимим рухом підхоплював його на розчепірені пальці лівої

руки, побожно підносив до вусів. Втягував у себе рідину з шумом, з блаженним стогоном і сердитим сопінням, за кожним ковтком смачно прицмокував і задоволено кректав. Десь тільки після другого чайника запитав про огорожу:

— Тримається?

— Спасибі. На совість городили, діду Хомо.

— Тож-бо. Ми не те, що якісь Соменки.

Нарешті заговорив дід про внука. Мабуть, саме ця розмова і привела в гості діда Дягіля.

— Кажіть ти, вдасться отака личина. І в кого він? У мене б? Так ні. Я, брат, до науки був би майстер. Я сам без ніяких учителів усю грамоту пройшов. У Гаврила? Так і Гаврило в мене голова. Коваль, брат, не те що неєка свиня, на весь район. Вже коли що викує Гаврило, то видно, що Дягілі кували. Певно, вдався він у діда по матері. Нерозторопний був чоловік.

Дід Дягіль рішуче відсуває блюде, вкидається у спогади:

— Сусідами були ми з сватом. Він, правда, жив від мене багатше. От повели раз на ярмарок — він волики, а я — кобилу. Стара вже була кобилка, як Ноїв ковчег, то я лошачка лишив, а її на зиму з двору. Виїхали на ярмарок, ну й продали, правда, швидко. Отак він воли продав, а я, може, через годину й кобилку. То що ти думаєш, Тарасе? Тільки це він продав воли, сюди-туди глядь, уже гроші й витягли. От сучий же син буду, витягли! Попосміявся я з нього. Правда, ті шахраї і за мною попоходили, ну в мене, брат, дзуськи, не так просто. Правда, і в мене все до копійки витягли, але тільки аж надвечір.

Хома зачудовано крутить головою, ледь стримує в грудях сміх, що, видно, й досі при згадці розпирє діда.

— То ото, певно, вдався цей Васько-лобуряка у свого діда по матері. Не інакше. І що мені з ним, скажи ти, Тарасе Демидовичу, ти вчений чоловік, не те що ми, темні, і що мені з ним робити? Ти зрозумій, голубе, що ні ремінь, ні лозина, ніщо на нього не впливає.

Я посміхаюсь сам до себе. Нарешті-то переміг діда Дягіля. Довелося старому скласти зброю. І його «педагогіка» виявилась безсилою.

Але це мене не втішило. Згадав, що до такого, як Васько Дягіль, і моя педагогіка не приставала. Вже як до нього не підходив. Говорив з ним по-хорошому — як у стіну горохом. Пробував залякати. Сказав, що з школи виключу, а він мені:

— Виключайте.

— А що ж ти робитимеш тоді?

— Гулятиму.

— Набридне. Без праці людина не проживе.

— Я проживу. Або в кузні з батьком куватиму.

— А ти йди до Григорія Івановича. В нас є своя шкільна майстерня. І кузня є.

— А там нецікаво.

Ось і вся розмова.

Про те ж саме говорив і дід:

— Упир якийсь, а не клопець. Хоч ти його убий, на своє не наставиш. Схопить, буває, охота до якоїсь роботи. Візьметься — за вуха не відтягнеш. «Бери книжку читай, лобуре». — «Я гітару клею». А через хвилину летить гітара к бісу. Він вже на кабана сідло ладнає, в кавалерію його, чорта, напоумило.

Дорого дав би я за те, щоб хто підказав мені шлях до Васькового серця. А дід Хома сидить, жде поради. А що ти йому порадиш?

На моє щастя, в кімнату постукали, і несподівано зайшов інспектор по культмасовій роботі з району. Він поспішав. Отож відразу почав розмову про підготовку нашого хору й оркестру до районної олімпіади:

— Ви маєте повну можливість завоювати перші премії. А перша премія — це не жарт.

Дід Хома зацікавився:

— А старих, бува, не пускатимуть на ту твою, як її?

— Чому ж ні?! — пожвавився інспектор. — Навіть дуже було б добре. З області натискують — давайте старих. А ви танцюєте, співаєте?

Дід Хома не відповів на прямо поставлене запитання. Його цікавило:

— А скажи, брат, яку ж, до прикладу, можна одхватити премію?

— Костюм, годинник.

Діда мов хто викинув з стільця.

— Та що ти говориш? То слухай, брат, пиши мене! Я от, сучий же син буду, коли брешу, змолоду так танцював, що від яких завгодно чобіт підшви відлітали, ніяка підлога не витримувала. Я тобі, брат, півдня підряд можу танцювати. Так що пиши: дід Хома Дягіль. Гляди ж тільки про премію. Не забудь, а я тебе виручу — мені скоро вісімдесят, а для фасону можеш і сто записати, однаково метрики в революцію пропали, ніякий дідько до правди не докопається.

Повернувся Петрик.

Зайшов несподівано, з самого світанку, тільки-но я встиг умитися та сісти до столу. Спинився на порозі, поглядає, не-сміливо, винувато. А я дивлюсь — і впізнаю, і не впізнаю. Очі Петрикові, а сам ніби не він. Худючий, з запалими жовтими щоками, з гострим підборіддям. Мене в руках шапку, переступає з ноги на ногу.

— Петрику! Ти?

Знайома промениста усмішка спливає на уста.

— Повернувся... — каже тихо, стомлено.

Я помітив, що ніщо так не старить людину, як горе. Горе ж і малого робить дорослим.

Оце тільки вчора побував у Ніни Горбань. Ждав, що, може, дівчина, трохи оговтавшись, сама прийде до школи, — не прийшла. Не показувалась вона й серед людей, немов померла.

У хаті була одна Нінина мати. Зів'яла, мов з лікарні ви-йшла. Яюсь болісно дивилась на мене, шепотіла:

— Ой добре, що це ви зайшли! Я вже й сама до вас зби-ралась, та старий все відраджує: «Ах, — каже, — ще людям в очі з своїм горем лізти». А вже ж таке горе, ой голубчику-со-колику, вже ж так покарано нас... І за віщо ж це тільки? Ми ж і за вік свій нікому зла ніякого не зробили. Одна була та дівчина, як мізинчик, тишились ми не натішились, і ось — на тобі...

Жінку душили сльози. Вона втирала почервонілі очі фарту-шиною, болісно кривила уста.

— А де ж Ніна?

Мати таємниче кивнула на двері в другу кімнату.

— Як ніч сидить дівчина. За книги оце взялася днів кілька. А то боялися ми з старим, коли б рук на себе не наклала. Ой, яке ж мені тяжке горсьонько!

Ніна зустріла мене суворим, відчуженим поглядом незнайо-мого. Відразу аж не впізнав дівчини. Це була не та безтурбот-на, рожевощока, струнка красуня. На мене дивились глибокі, розумні, повні смутку очі, очі людини, що пережила багато і багато бачила. Обличчя її яюсь витягнулось, риси загостри-лись, біля уст лягла незнайома болісна зморшка. І лише тоді, коли дівчина посміхнулась, засоромлено схилила голову, а на щоках спалахнув рум'янець, вона стала колишньою Ніною.

— Здрастуй, Ніно, — привітався я.

— Добрий день, Тарасе Демидовичу, — відповіла по-учнів-ському.

Важко було починати ту розмову. А тим паче в присутності заплаканої матері. Але мати була жінкою розумною і догадливою. За хвилину вона вийшла з кімнати, зачинила двері.

— Ти чому ж, Ніно, залишила школу? — запитую так, ніби нічого не знаю.

Дівчина зблідла, з боєм глянула у вічі.

— Не треба так, Тарасе Демидовичу, — сказала тихо. — Хіба ви не знаєте? Не говоріть зі мною, як з маленькою, — я вже не учениця.

Розгублено оглядався по хаті.

— Закінчилась моя наука, — з жалем говорила дівчина. — Я за цей місяць, Тарасе Демидовичу, не лише виросла, а й постаршала.

Мені стало невимовно шкода її.

— Але ж ти так хотіла вчитись.

— Ой, як я хотіла вчитись! — Її очі спалахнули на хвильку тим знайомим задерикуватим вогником, яким вони сяяли в ті дні, коли Ніна гордо сиділа на своїй тіснуватій парті. — Для мене нічого в світі не існувало, крім науки. І ось раптом... Ніби голова замакітрилась. І від чого, Тарасе Демидовичу?

Дивилась на мене запитливо, ждала відповіді.

— Від чого? Дитина я була, ой яка дитина! Ну як же я не зрозуміла, не побачила, що він — пуста, безсердечна людина? Що в нього нічогісінько за душею: ні совісті, ні честі, ні людського розуму.

З подивом слухав я зізнання своєї колишньої учениці. Ех, куди я тільки дивився, чому своєчасно не схопив злочинця за руку?

— Забудь про все, Ніно, і йди до школи. Перед тобою всі життя.

Вона вдячно глянула мені в очі, міцно потиснула руку.

— Спасибі, Тарасе Демидовичу. Я знаю — ви добра, щир людина. Ви єдиний прийшли до мене... з людським словом зверн... — Вона не доказала. Схлипнула, закрила лице руками.

Я зовсім розгубився. Ну що в таких випадках говорити дівчатам? Стояв розгублений.

Ніна незабаром взяла себе в руки. Витерла слези.

— Пробачте, Тарасе Демидовичу. Це не від горя... Це пройде, мине... А тепер я знаю, що робити. Світ не без добрих людей.

— А я тобі раджу, Ніно, йди до школи. Я прошу тебе.

Вона рішуче мотнула головою:

— Ні! Нізащо в світі! Цими днями я поїду з Ковалівки. Н.

заводі десь влаштуюсь, працюватиму. Вчитимусь. Я виросла, Тарасе Демидовичу.

Якась внутрішня радість і разом з тим сповнена болю усмішка осяяла її обличчя, і воно стало таким виразним і прекрасним, що я стояв перед нею, дивився і не міг відвести від неї погляду.

— Пташа виросло, Тарасе Демидовичу. Сиділа я, сиділа жовторотою, а тепер... час на власні крила. І... далі звідси.

Переді мною стояла доросла, позначена печаттю життєвого досвіду людина.

Все це пригадалося якось відразу, постало й промайнуло в голові від початку й до кінця за одну мить, поки я розглядав Петрика.

Пішов йому назустріч, обняв за плечі.

— Заходь, заходь, Петре, чому став на порозі? Розповідай. Виборсався, значить?

Він вдоволено блиснув очима, покірно пішов зі мною.

— Ух ти ж, боліло! Думав, що капець мені.

— А тепер?

— Тепер уже нічого. Тільки ние та свербить. А ви знаєте, яку мені дірку були прорізували? Ого, такий шрам на животі — на цілих пів-аршина.

Петрик розповідає про все неквапливо, з знанням справи, а я дивлюся на нього і знову дивуюсь: і він, і не він. Де подівся той звіркуватий вираз в очах, та непосидючість? Ніби підріс так років на чотири чи п'ять.

— Я так скучив за домівкою. Коли вчора зайшли до лікарні Корній Кирилович, я мало не заплакав від радості. «Не відпустять», — думаю. Аж лікар, Іван Карпович, каже: «Ну, збирайся геть, Ковалець, досить тобі боки тут перележувати». Ух, як я підхопився!

Петрик довго й детально розповідає, як вони їхали з Недокусом з міста, про що говорили. Нарешті дістає з-під поли кілька зошитів, повеньку ручку.

— Це мені Корній Кирилович купили.

І, трохи помовчавши, стривожено глянув на мене:

— Ви не забули, Тарасе Демидовичу? Про школу...

У мене на столі лежали підготовані для Петрика і книги за четвертий клас, і зошити.

^{ХІ} — Ось тобі, — кажу врочисто. — Але в клас поки що не підеш. Оклигай трохи. І будеш ти ходити не в третій, а в четвертий клас до Ярини Іванівни.

— В четвертий? — в хлопця від радісного подиву і мову відібрало. Помовчавши, додав:

— А я — нічого... Я й зараз піду — обережно..

— Ну, а коли раптом з кимось борюкатись доведеться або наввипередки бігти?..

Петрик докірливо глянув на мене:

— Чому б це я борюкався? Чи бігав? Що я — маленький?!

Але все ж послухав. Тепер він і ночував у мене. Все читав та розв'язував задачі. Я щодня перевіряв його знання. І був задоволений. Петрик був цілком підготовлений до четвертого класу.

Інколи ми ходили з ним у ліс на прогулянку. Йшов він стачно, поважно, говорив не поспішаючи. Лише інколи в ньому спалахувала колишня іскорка:

— Ух ти, Тарасе Демидовичу, один дядько там помирав у лікарні! Ух ти, страшно! Три дні ніяк не міг померти. І знаєте чому помирав? Через горілку. Пив дуже багато. От дурень! — І вже задумливо: — Тарасе Демидовичу, а чому п'ють горілку? Тому, що дурні, правда?

Згодом він знову заговорив про четвертий клас.

Була зачіпка поговорити з Яриною. Я цієї розмови і прагнув, і боявся її. З жахом помічав, що шляхи наші розходяться все далі й далі. Вона якось ніби не помічала мене. Я то сумував від цього, то інколи не знаходив собі місця від злости й образи. Збирався все поговорити відверто.

І ось зустрів її випадково на шкільному подвір'ї. Поспішала додому. Замислена, чимсь пригнічена.

— Ярино Іванівно! — покликав.

Рвучко підвела голову, спинилась. Обличчя враз зблідло, в очах — незнайомі вогники, уста здригнулися злостиво й болясно.

«Скажу про все», — вирішив.

— Я вас слухаю, Тарасе Демидовичу.

— Поговорити з вами треба.

Вона одвернулась вбік, байдужа.

— Говорить.

— Я про Петра Ковальця.

Вона ще більше спохмурніла. Мовчала.

— Розумієте, Ярино Іванівно, він, мені здається, вже не той, яким був раніш.

Ярина гостро зиркнула на мене:

— Це не має значення. Я обіцяла, а моє слово тверде. Присилайте.

Мені б сказати про своє, щиро, відверто розказати, що трапилось непорозуміння, а я мовчу. Серце в грудях спинилося, в горлі пересохло. Вона якусь мить постояла, немов ждучи

від мене тих слів, які застряли в моєму горлі, потім рішуче попрямувала додому. Не оглянувшись, не сказала ні слова.

Пригнічений, невдоволений сам собою, проклинаючи все на світі, а найбільше власну гордість, я поплентався додому.

Того ж дня Петрик написав мені таку заяву:

«Прошу прийняти мене до четвертого класу. Я вже повинен бути в п'ятому, але відстав з власного непорозуміння. Буду тепер лише відмінником, і ніяк не менше. Петро Ковалець».

Другого ранку він, урочистий і оновлений, переступив поріг четвертого класу.

72

Поведінка Васька Дягіля з кожним днем ставала все нестерпнішою. То він з кимось побився. А ми вже знали, що то значить, коли побився Васько. Він був кремезний, мав важку руку, і від нього плакали не лише його однокласники. Васька боялись і п'яти- і навіть шестикласники. То він не виконав домашніх завдань, то не вийшов до дошки, то довів до сліз Катерину Дмитрівну.

Я не раз викликав Васька. Але розмовляти з ним було важко.

— А хіба я що? Та я ж його легенько! Жартома дав щигля, а лоб м'який, уже й гудзь вискочив.

— Чому домашніх завдань не виконав?

— Забув. Чесне піонерське,— клявся Васько, хоч він єдиний був у школі з тих, хто ходив ще й досі поза піонерською організацією.

— Чому до дошки не вийшов?

— Нога боліла. Отож мене Зінкович підчепив на перерві, а я коліном об каменюку...

А сам одвертим поглядом дивиться в очі щиро і не зморгне. Тільки щось дягільське, лукаве крутиться десь там, на дні зіниць, а що саме — не добереш.

— Васько, зрозумій, ти один нашу школу донизу тягнеш. Ось побачиш, хлопці тебе в газеті розмалюють.

— Хай малюють! Хоч у газеті побуду.

Пробував збудити в хлопцеві почуття власної гідності.

— Васько, як же тобі не соромно? Батько в тебе такий шанований. Кращий коваль у районі. Гляди, он уже весь реманент до весни відремонтував. У газеті портрет його вмістили.

— Хи, вмістили. А він все одно не схожий.

І знову дивиться такими чесними й одвертими очима, що коли й хочеш розсердитись на нього — не розсердишся.

— Доведеш ти, Василю,— з школи виключу.

— А, не виключите! — махає впевнено рукою.

— Чому ж?

— Ви все одно всіх у школу заганяєте. Он Дзуз уже який був, а ви його в четвертий клас.

— Петро Ковалець виправився. Вчиться добре. А що з тобою буде? Знову на другий рік залишишся?

— А мені все одно.

— Що ж — доведеться з твоїм батьком говорити.

— А він знає. Ну й що він мені зробить?

І ось тоді, коли я збирався йти до Гаврила Хомича Дягіля в кузню, він несподівано з'явився до школи сам. Як був на роботі — в широкому, побитому іскрами шкіряному фартусі, у важких пожовтілих чоботях.

Кожного разу, коли я зустрічався з Гаврилом Дягілем, я обов'язково згадував Ілля Муромця. Якщо справді жив на світі Ілля, то вже, певно, Гаврило Хомич вдався в нього. Високий, широкоплечий, головатий. На голові ціла копиця кучерявого волосся, борода широка, богатирська, рудувата, вуса пишні, попелясті. А обличчя велике, широке, очі добрі, розумні, ніс короткий, рівний. Ручища по пуду; здавалось, такий чоловік не молотом, а кулаками кувати може. Говорили, наскільки Гаврило Дягіль був сильний, настільки й добрий та уважливий. Я знав: дід шмагав непокірного внука, батько ж тільки дорікав, умовляв, але сам, хоч батькові й не перечив, не займав і пальцем.

Аж в учительській стало тісно, коли зайшов Гаврило. За хвилину кімната виповнилась запахом вугільного диму й металевої циндри.

Поговорили про се, про те. Про весну, про ремонт плугів та сівалок. Гаврило Хомич сидів переді мною на стільці, та хоч нас розділяв стіл і чимала відстань, я все ж почував себе якось незручно. Дуже вже мізерним і щуплявим здавався я сам собі в присутності цього велета.

Гаврило не поспішав заводити мову про сина. Вже тільки тоді, коли продзвенів дзвінок і всі вчителі пішли на уроки, коли, трохи пом'явшись, вийшов з учительської і Шухновський, гість оглянувся і приступив до своєї справи:

— Ну як тут мій хлопець, Тарасе Демидовичу?

Я, хоч і ждав цього запитання, на мить завагався: як відповідати?

— Дуже він мене турбує, Гавриле Хомичу. Це той гвіздок, що сьогодні мені муляє.

Задумливі очі Гаврила Хомича помітно звузились, блиснули гнівом.

— І, головне, не знайду до нього підходу. Я вже й по-доброму з ним говорив, і лякав, і переконував, на все в нього знаходиться відповідь. Учись не хоче, пічим не цікавиться. В жодному з гуртків більше двох разів не був. Захопитесь чимось, гляди — через день уже прохолов.

— Отак він і вдома, — задумливо озвався коваль. — То шпаківню майструє, то, гляди, вже валяється та шпаківня незакінчена, а він нитки снує по хаті. «Для чого?» — питаєш. «Ятір вив'яжу, рибу ловитиму». А завтра щось нове. Посадиш за книжку, а він, бачу ж наскрізь, дивиться в книжку, а думає про щось інше. Розсерджусь, почну дорікати, а він, знай, своє: «Все одно ковалем буду». — «Тож, — кажу, — вчись, бо з дурня й коваля не вийде путнього». А він одне: «З тебе ж вийшов».

Я слухав батькову розповідь і домальовував собі образ Васька. Оце характер! Розумний, дотепний, не зговориш з таким, здібний, енергійний, а ось спробуй такого взяти в руки! Нічим його не зацікавиш, бо він сам зацікавлюється і швидко в усьому розчаровується. Вплинути на нього прикладом — не вплинеш, бо він сам для себе приклад. Подружитись з ним — не подружишся, бо він не звик будь від кого залежати. Що з таким робити?

Слухав розповідь Гаврила Хомича і все більше переконувався, що єдиний вихід у перевихованні Васька — це об'єднання спільних зусиль школи й сім'ї. Непомітно створити такі умови, щоб хлопець поступово втягнувся в роботу. Але як це зробити? Гаврило Хомич — то людина розумна, зміг би це зробити, але він з ранку до вечора на роботі, жінка в нього безвільна, мовчазлива, а в діда Хоми своя педагогіка — ремінь та лозина.

Обмірковував, як викласти свої думки заклопотаному батькові. А він мене випередив:

— Прийшов оце до вас з однією думкою. Спробую ще по-своєму перевиховати Васька. Ви тільки допоможіть мені.

— Як саме?

— А ось як. Коли він у чомусь провиниться — виженіть із школи. Скажіть: «Щоб і ноги твоєї, негіднику, тут більше не було!»

— Тобто — як це? — Від подиву закліпав я очима.

— От так і зробіть. Хай іде додому. А там уже моя справа.

— Але ж не можу я виключити учня з школи. Працювати в ним треба.

Коваль звівся на ноги, нетерпляче затупцював перед столом.

— Тож я й не прошу вас, щоб назовсім виключили. Комедію тільки розіграйте. А там побачите, через днів чотири, тиждень найбільше, сам прибіжить, в ноги впаде — проситиметься.

Ні, я був неспроможний будь-що зрозуміти.

— Що ви йому робитимете? — питаю.

— Та не бійтесь, Тарасе Демидовичу! Пальцем його ніхто не займе. Я взагалі не люблю, коли дітей б'ють. То батько в мене такий. А я — людина сумирна. Слово вам даю — нічого з ним не трапиться, ось побачите.

— А все ж таки? Я повинен знати.

Гаврило Хомич уперше за весь час посміхнувся у вуса. І його обличчя враз засяяло такою добротою, таким священним промінням освітілось, що не вірити йому не можна було.

— Це вже мій секрет. Коли буде удача, тоді скажу. А зараз не вольте. Просто хочу одного: щоб біля мене побув якийсь час хлопець. А то ж я його коли бачу: вранці на хвилину, за обідом та ввечері. А вже відомо — без батька ніякого догляду.

Не міг не погодитись, що в тих словах було мудре і здорове зерно. Зітхнувши, я дав свою згоду.

Гаврило Хомич подякував. Запитав на прощання:

— А як там дід Хома?

Гаврило Хомич враз спохмурнів, сказав заклопотано:

— Ох, Тарасе Демидовичу, з батьком біда. Збираюсь оце до Сягайла заглянути. Видно, віджив своє старий. Так він, як дуб, здоровий, а з розумом щось непевне. Помутився розум у старого.

— Та що ви? — забув я і про біль у руці.

— Доведеться, мабуть, до Києва, у Кирилівську везти, — глухо говорив Гаврило Хомич. — Знаєте, як тільки залишиться в хаті сам, так і пішов вибрикувати. Танцює так, що аж хата тремтить. Не повірите, така сила, що дошку в підлозі просадив. Хата в нас стара, ще дореволюційна, підлога стліла, от він і пробив. Жаж! Говориш з ним, ніби нічого й не помічаєш, а як з хати — так і в танець.

Я засміявся на всю вчительську:

— Та то ж він до олімпіади готується! Хоче дід першу премію взяти.

Гаврило Хомич не відразу збагнув, у чім річ. А збагнувши, посміхнувся у вуса, безнадійно махнув рукою, пробубонів: «Старе як мале» — і з тією ясною усмішкою пішов з учительської.

73

Довго не довелося ждати зачіпки до того, щоб виключити Дягіля з школи. Вже другого дня ще до початку уроку трапилась у коридорі подія. Васько Дягіль жартома штовхнув когось із учнів, та так, що той лобом висадив у вікні шибку. Потерпілого негайно повели до Якова Степановича, щоб спинив кров, а Васько Дягіль потрапив у вчительську.

— Для чого ти це зробив, Василю?

— А я винен? — знизав плечима хлопець. — Хіба я винен, що він на ногах не встояв?

Посвердливши якусь хвилину Васька очима, я мовчки схилився над столом. Написав Гаврилові Хомичу записку. Повідомляв батька про те, що його син за хуліганство та неуспішність виключений із школи. Неквапливо згорнув ту записку, подав Васькові.

— Передаси батькові.

Василь Дягіль почервонів, як калина, розгублено закліпав очима.

— Забирай свої книжки, йди додому. Більше ти не учень.

Васько сторопіло дивився на мене якусь мить, потім покірно взяв папірець, мовчки пішов з учительської.

У кінці зміни щаслива Катерина Дмитрівна хвалилась:

— Ніби клас не той. Я аж поздоровшала.

Не з'явився Васько й другого дня. На третій день Петрик доповів:

— Ох ти ж, і кує Васюта!

— Який це Васюта? — не збагнув я.

— Таж Васько Дягіль! Я проходив повз кузню вчора, гляну у вікно, а він молотом гепає, аж іскри сиплються.

Подумав: чи не обвів мене Гаврило Хомич навколо пальця? Зваживши все, що трапилось, я відчув, у яке паскудне становище потрапив. Виявляється, добросердий коваль найменше цікавився тим, щоб його син учився. Він ждав — не міг діждатися собі помічника. Тепер має Василя підручним. А я, як останній телепень, слухав хитрого батька, розвісивши вуха, сам пішов йому назустріч. Інших засуджував за те, що виклю-

чали дітей з школи, чіпляли дітям ярлики невинуваних, а сам, нарешті, теж відштовхнув від школи дитину, по суті, визнав її невинуваною. Щоправда, я ніякого наказу не писав, але ж у Гаврила Хомича був на руках документ, підписаний директором Ковалівської школи.

І до того зіпсований настрої ще більш зіпсував Шухновський:

— Вітаю вас, Тарасе Демидовичу! Ви ствердили мій погляд на педагогіку. Ваша теорія теж розійшлася з практикою.

— Як саме?

— Невинуваних, виявляється, існують. Від факту не втечеш.

— Ну, це ще побачимо,— таємниче підморгнув я завучеві.

Але й сам не дуже вірив власним словам. Це, мабуть, відчув і Шухновський.

Він довго й ліниво хукав на скельця пенсне, лукавими очима блукав по кімнаті і вдоволено сам собі посміхався.

Вночі я погано спав, прокинувся рано. Вдягнувся, вийшов на ганок. Починався туманний, сірий березневий день. Дощі та сонце з'їли сніг, лише подекуди сіріли льодові лисини на дорозі, дотлівали почорнілі замети під тинами. Весело бриніли набубнявілими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза. Над селом слалися кучеряві димки, пахло чимось смаженим і весною.

Була рання пора. Ще не з'явилися навіть ті, що любили заздалегідь приплентатись до школи, щоб награтися доскочу, перш ніж сісти за парту. Пройшовшись подвір'ям, я глянув на ковалівську вулицю. Там хтось ішов розвальцем, по-старечому, з торбою через плече.

«Невже Васько Дягіль?» — скалатнулось серце.

Так, це був він. Удав, що не помічаю його, дивився вбік. Він наблизився нечутною ходою, винувато привітався.

— А, Васько?! — глянув на нього.— Ти чого ж це забрів у наші краї?

Він стояв похнюплений, незнайомий.

— Тарасе Демидовичу! — згодом заговорив глухо.— Я більше не буду. Поверніть мене до школи. І поводитимуся добре, і вчитимусь...

Я не повірив власним вухам. Невже це той самий шибайголова Васько Дягіль? Та що з ним зробив той батько?

— Знаю, як ти учишся і поводишся. Он Остапенко через тебе мало ока не позбувся,— відповідаю неприступно.

— Пробачте мені,— а в голосі сльози.

— Та й знову ж, кажуть, ти в ковалі записався? То працюю собі.

— Я краще в Григорія Івановича... Я вчитись хочу.

На хвилину задумався. Не знав, ще розпикати чи досить. Боявся: а що, коли ось зараз візьме повернеться й піде від школи? Не кликати ж його тоді.

— Не знаю,— кажу,— що з тобою й робити. Жаль, безумовно, що виростеш телепнем, але коли б не помилитись? Що, коли я тебе прийму в школу, а ти знову за своє?

Він одверто глянув у вічі. І я побачив: уже не було в них знайомого дягільського блиску.

— От чесне піонерське... от побачите. Та хіба я не зможу вчитись? От побачите.

— Ну, гаразд,— сказав я роздумливо.— Повірю тобі. Але пам'ятай, Василю, повертаю тебе до школи умовно...

Він, не розуміючи, закліпав очима. Роз'яснив йому, що то значить.

— Коли за місяць не трапиться нічого з тобою, прийемо назавсім.

— Та хоч умовно, хоч як... Ось побачите.

— Крім того, попросиш вибачення у Катерини Дмитрівни.

— А я вже вчора був у неї ввечері. Вона сказала: як ви.

Тепер уже я ходив до Гаврила Дягіля, щоб вивідати його «педагогічну» таємницю. Але все ніяк не міг застати, не впіймав ні в кузні, ні вдома.

А то пішов на двадцятихатку. Наші всі вчителі кожного тижня приходили на двадцятихатку, робили доповіді, читали газети, проводили бесіди. Тут мені й зустрівся Гаврило Хомич Дягіль.

Додому поверталися разом.

— Ну, як там мій школяр? — хитрувато мружачись, запитав Дягіль.

— Гавриле Хомичу! Розповідайте! Як на сповіді, розповідайте, що ви з ним зробили? Учительська дивується. Ось уже кілька днів ніби й не чути його в школі, вчитись почав.

Гаврило Хомич посміхається в вуса:

— Що там розповідати? В мене наука проста — вам вона не підійде.

— Ні, ні, розкажіть...

— Та... Краще не треба. Сміятись будете.

Довго я вмовляв упертого коваля. Врешті ж умовив.

— Так ото ж я думав-думав та й придумав. Згадав, як сам колись учився свого ремесла.

Гаврило Хомич поважно розправив могутньою рукою бороду, трохи помовчав.

— Дивлюсь я зараз на наших дітей та й дивуюся. Балуємо ми їх, ой, як балуємо! Дивишся на нього, що воно ж кров твоя, любе тобі, от і потураєш у всьому. Маленькому потураєш, підросте — потураєш, а воно до того й звикне. Ого, я бачу: вони, діти, до поганого швидко звикають. А потім, дивись,— підросло, а ти вже над ним не владний. Воно вже тобі може такого пилу в очі пустити, що тільки носом закрутиш. А в наш час було не те.

Я слухав ковалеву мову, боячись пропустити хоч одне слово. Боже мій, то це ж велетень не лише тілом, а й розумом! Диви, як правдиво судить про такі складні речі!

— Віддали мене колись в науку до коваля. Я в школу поривався, а батько з третього класу за руку та й у кузню. «Досить, мовляв, з тебе й двох класів. З читання та писання хліба не їстимеш». І почав мене вчити той коваль. Крутий чоловік був, царство йому небесне. Три роки ходив я з пухлими руками, всі кісточки боліли. А він, було, все приказує: «Це тобі не читати та писати. Це тобі кувати, ледащо».

Гаврило Хомич вдоволено хихикає, якось глухо, грудним сміхом:

— Мабуть, і собака не витримає би тієї науки, а я терпів. Бо батько в мене дуже строгий. Ото він зараз Васька інколи і ремінякою, і аршином, але хіба то бійка? Жаліє старий внука, теж душа розм'якла. Коли б ви побачили, як він мене колись лупцював! Бо коваль, було, ще й йому пожаліється при зустрічі: лінивий, мовляв, твій Гаврило. То він уже мені й давав. Коли б трохи був слабший на здоров'я, не вижив би.

Над обрієм висить круглий, червонуватий місяць, на вулиці ясно, мені добре видно вираз ковалевого обличчя. Вночі коваль здається ще більшим, несхожим на звичайних людей. Під його могутніми ногами лунко стріляють крижинки, від його глухого басу повітря тремтить.

— То ото ж, чую, мій Васько весь час товче одне: «Навіщо мені та школа, буду ковалем». Ну й взяла мене злість. «Ах ти ж,— думаю,— шмаркач, та чи ж ти хоч місяць такого життя витримаєш, як я переніс три роки!» Та ото й прийшов з тим тоді до вас...

Гаврило Хомич знову посміхається, розгладжує бороду:

— Коли ж приходять. Подає записку. Бачу — побоюється. Ну, я прочитав та так спокійно кажу: «Ну що ж,— завтра в кузню». Аж підскочив з радості.

Другого дня розбудив його годині о шостій. Правда, схопився швидко, вдягнувся, вмився, мов на свято вибравсь. По-

снідали. Привів його до кузні. А сам ще задалегідь поставив у кутку старе ковадло — підготував синові робоче місце. Даю молоток, шматок заліза. «Оце,—кажу,— бий, поки з цього заліза викуєш лист».

Гаврило Хомич аж задихається від внутрішнього сміху:

— Взявся він за роботу бадьоро так, весело. Гупає і не розгинається. Потім, чую, почав здавати. То на долоні подме, то з руки на руку молот перекине. «Що там, сину, пристав?» Мота головою. Хизується.

Обідати пішли десь аж перед вечором. Бачу, йде позаду, похнюпивши голову, на долоні хукає. Таж і не дивно — там водянки такі, як сливи. Пообідали. Я підхваляю свого помічника, а батько сердиться. «Я б йому,— каже,— черезсідельником спину списав би та й одвів би в школу». Мовчить мій Васько. Правда, я після обіду на роботу не взяв — пожалів. А на другий день знову розбудив опівночі. Еге, брат, не та пісня у хлопця — спить. Я трохи переждав та й знову за своє. Ледве розбурхав. Сів на припічку, чухається, ойкає. А на руках — пальці не сходяться. А я йому своє: «Еге,— кажу,— синок, це тобі що за наука? Ти вже майже чотири класи закінчив, тобі легко. А от я після двох класів попогатав молотом. Три роки гатив, поки навчився. А тобі,— кажу,— що? Років за два подолаєш. Тоді легко буде». То він так зиркнув на мене, мов п'ятака подарував.

Він оповідає, а я печу раків від сорому. Невже це я, Тарас Залужний, дожився до того, що користуюся в своїй педагогічній практиці подібними методами? Жах!

— Ну, другого дня,— продовжує Гаврило Хомич,— робота в мого учня не спорилась. Гехне раз молотом, а півгодини на долоні студить. А вже десь під обід як зареве. «Еге,— кажу,— тонка кишка в тебе до науки, сину. Недаром і з школи вигнали». А він мені: «Я вже вчитимусь. Відпустіть мене». — «Та хто ж,— кажу,— тепер тебе прийме в школу?» — «Проситимусь, я вже так не робитиму». — «Ну, йди,— кажу,— коли так». Так, кажете, моя наука пішла на користь?

Я нічого не відповів. На душі було темно, немоз опівночі. Гаврило Хомич спинився біля свого двору:

— От бачите, я ж казав, що не слід було вам знати про мою науку. Але нічого страшного, аби на користь.

Коваль почав прощатися:

— Спати хочеться. Звик рано прокидатись.

Поцікавився здоров'ям діда Хоми.

— Нічого, здоровий. Танцює. Я так бачу, що премію він таки візьме. То в хаті танцював, а це вже в клуню перейшов.

Тік там у мене в засторонку, то, повірите, вже навіть на току ями повибивав.

Він пішов у двір. Великий, сильний, впевнений у своїй правоті. Я лишився стояти з своїми думами.

Місяць сховався за обрієм, по вулиці сновигали якісь немічні, безформні тіні. У чиемусь хліві затріпотів крильцями півень. Залився бадьоро, дзвінко. І пішло по всьому селу, мов по ланцюжку: трепет крил і надривне «кукуруіку».

У моєї голові поступово оформлялась думка. Чому в нас інколи бувають неслухняні, важкі діти? Чому вони не люблять праці? Та, певно, тому, що так само, як шкідливо привчати до праці таким методом, як виховував сина Гаврило Хомич, так само шкідливо й зовсім забувати про трудове виховання. Тут потрібна гармонія: наука, самодіяльність, праця. Так — наука, праця, самодіяльність.

Мені стало аж жарко. Думки не давали спокою. Треба було з кимось порадитись. Ех, Ярино, Ярино... слухати не захочеш. Хіба з Шухновським? Ні. Це йому і далеко, і незрозуміле.

В очі вдарило з чийогось вікна світло. Придивився — світився в Григорія Івановича Яра. Нишком підкрався до призьби, заглянув крізь щілину. Учитель щось майстрував. «Ось хто зрозуміє», — подумав. І, трохи повагавшись, рішуче зата-рабанув у шибку.

74

В Ярів я не був з того часу, як вони тут оселилися. Не впізнав простої сільської хати. Стало тут затишно, по-міському красиво й трохи тіснувато. Хоч у Ковалівці ще не було електрики і навіть мова про неї ніколи не заходила, у квартирі Ярів, там, де повинна висіти електролампочка, висів розкішний рожево-голубий абажур з маленькими червоними китицями. На вікнах — тюлеві завіски, круглий стіл застелений розкішною скатертю. На столі — графин з водою на сріблясто-сталевій таці. На стінах — картини, портрети дружини Яра і самого Григорія Івановича. Особливо мою увагу привернули аплікації. Здогадався: то робота Марії Степанівни. «От би залучити її до роботи в школі. Певно ж, наші дівчата зацікавилися би».

Біля стін — саморобні етажерки, завалені книгами. Це вже, видно, Григорій Іванович встиг змайструвати. На свіжовиструганих полицях замість кухонного посуду — колби та реторти.

Сам Григорій Іванович, осяяний яскравим снопом світла, що йшло від вставленої у футляр лампи, був схожий на середньо-

вічного алхіміка. Тільки що без вусів та бороди. Замість піджака на ньому була робоча блуза, довге, як у жінки, волосся перев'язане ремінцем. Видно, воно йому заважало під час роботи.

Я зацікавився конструкцією його лампи. Вона стояла в якомусь дивному ящику і кидала світло, мов «чарівний ліхтар», в один бік та на стелю. Яр помітив мою зацікавленість.

— Це щоб не заважати Марійці,— кивнув він на шовковисту квітчасту завісу. Тільки тепер я побачив — з однієї простої хати Яр зробили дві кімнати. За легенькою завісою з матерії чулося тихе дихання.

— Невчасно я до вас, Григорію Івановичу,— схаменувсь я, вже сівши біля робочого столу.— Марія Степанівна відпочиває?

— Нічого, нічого,— заспокійливо змахнув руками Яр.— Вона спить міцно. А ми — тихенько...

— Хіба що так.

Ми говорили тихо, півшепотом.

На робочому столі в Григорія Івановича — повне безладдя. Тут і книги, і учнівські зошити, і колба на тигелі над незапаленою спиртівкою, і ковальські кліщі, і недопалок стеаринової свічки, і безладно розкидані кольорові олівці. Яр помітив і цей мій погляд.

— Дивуєтесь? Між іншим, цей стіл єдине яблуко міжусобних сімейних чвар. Марійка не терпить непорядку, а я навпаки: коли в мене порядок на столі, тоді нічого не знаходжу. То вона вже й не дивиться на мій стіл. Газетою його на день прикриваю.

Яр посміхається самими очима. Видно, дружно вони живуть з Марією, коли цей стіл єдиний привід до сімейних чвар.

Нарешті, оглянувши житло Ярів, я згадую, чого прийшов. Напівпошепки розповідаю колезі про Васька Дягіля, про його чудернацьке перевиховання. Григорій Іванович слухає уважно, інколи скупко посміхається, потирає сухою долонею колюче підборіддя.

— Ну що ви на це скажете, Григорію Івановичу? — запитую.— Ви розумієте, почув я ковалеву розповідь, і ніби мене хто в ополонку з головою занурив. Тому й до вас зайшов. Ні-як не можу сам розплутати своїх думок.

Яр замислено барабанив пальцями по столу. Нарешті звів на мене задумливі очі. В них світилось щось розумне, ясне, тільки спробуй прочитати.

— А ви знаєте, Тарасе Демидовичу, я теж думав про щось подібне. Чи не помічали ви, що частина наших людей,

особливо молоді, зневажливо ставиться до праці? До звичайної фізичної праці, де треба напружити не тільки розум, а й м'язи? Від чого б то?

Це було справді так, але чого воно так, теж не знав. Яр розвивав свою думку:

— Праця, певно, як і все інше в світі, має два боки. З одного боку, приносить радість, насолоду, а з другого — важкий тягар. Візьмемо будівників Дніпрогесу. Ці люди, герої праці, як ми їх називаємо, зробили небачене, немислиме. Місити ногами бетон — справа не легша, ніж гупати по холодному шматку заліза молотом. І все ж вони робили це з піднесенням, невтомно, бо знаходили в цьому насолоду, морально і духовно росли і підносились. І в той же час Васько постукав два дні молотом і... підняв вгору руки. А чому?

Оце «чому» не давало й мені спокою.

— Бо праця, Тарасе Демидовичу, буває різна. Буває творча, осмислена і освітлена метою, а буває безглузда, безперспективна.

Я аж підхопився з місця. Саме ті думки, які вертілися в голові, але були ще не оформлені у щось конкретне, вимовив зараз Яр. Він своїми словами ніби освітив мені шлях до розуміння й пояснення дягіївської сімейної історії.

Коваль показав своєму синові, що таке праця задля шматка хліба. Праця безглузда, незрозуміла. Безперспективність праці і призвела не лише до нудьги, а до відчаю. Хлопець переродився не випадково. Певно, це наслідок складної роботи мозку, наслідок психічного потрясіння.

Яр розмірковував голосно, а я вже думав своє. Випадок з Васьком Дягілем наштовхнув мене на нові думки і в якійсь мірі ствердив мої педагогічні принципи. До цього я вважав, що самодіяльні, технічні та всі інші гуртки лише потрібні для того, щоб організувати колектив, підвищити інтерес дітей до школи, до навчання. Тепер, я був у цьому твердо переконаний, справа виглядала значно складніше.

Треба змалечку, з того часу, коли дитина починає свідомо мислити, привчати її до праці. Праця — це все: і вивчення азбуки, і написаний переказ, і прочитана книга, і змайстрована шпаківня, заслане ліжко, і розв'язана задача, і проведена екскурсія, і занесене в хату відро води. І головне, що, роблячи все це, діти повинні розуміти мету, бачити ціль, до якої вони прагнуть. Отож і вчитель, і батько та мати, піонервожати, всі ті, хто працює з дітьми, повинні завжди пам'ятати про це, розвивати, підтримувати в дітей інтерес до праці. Це нове завдання нової, соціалістичної школи.

Яр ніби читав мої думки.

— Радянська школа — особлива. Ми готуємо не сліпих виконавців чужої волі, не механічних роботів при машині, а високосвідомих людей, для яких праця буде радістю існування. А праця, все одно яка праця — фізична чи розумова, — однаково нелегка, і коли людині буде незрозуміла, вона перетвориться на тягар і безглуздя.

Не знаю, чи довго б ми філософствували з Яром по цьому цікавому для нас обох питанню, коли б раптом не озвалась із-за ширми Марія Степанівна.

— Вам, може, чайку нагріти, філософи?

Тільки тепер я схаменувся. Була друга година.

— Пробачте, Маріє Степанівно! Розбудили ми вас. Це я винен.

— А мені було цікаво слухати ваше дудотіння. Хотіла попросити, щоб говорили голосніше, та перебити розмову боялась.

Рішуче відмовився від чаю. Урівноважений і якийсь піднесений вийшов від Ярів.

До світанку посилився мороз. На небо висипали блискучі зорі. Міцним сном спала Ковалівка, впивалась на повні легені цілющим лісовим повітрям. Я теж зітхнув на всі груди. Щось нове ожило в мені, сповнило енергією все молодецьке тіло.

75

Ой і витівниця ж Елеонора Степанівна! З нею і мертвий би не сумував.

Ось-ось має надійти Іван Маркович. Сьогодні чергова репетиція оркестру. Збираються у великій класній кімнаті. А в учительській Шухновська смішить учителів. Зав'язавши по-циганському на потилиці картату хустку, Елеонора Степанівна вожить хриплим баском, що весь час зривається, вона дудоче щось, схилившись до руки Валентини Петрівни.

— І чорнобрива ти, і вродлива ти, та тільки нещасна ти. Позолоти ручку, всю правду скажу.

— Чим же позолотити? — заливається сміхом вдоволена Шуляк.

Побачивши мене, Шухновська випускає руку, припиняє вожіння.

— А ви мені погадайте, — простягаю руку.

Елеонора Степанівна хитрувато примружує передрані очі.

— Можу поворожити. Але, майте на увазі, Тарасе Демидовичу, я тільки всю правду скажу.

— Ану, скажіть, скажіть! — плескає в округлі долоньки Валя.

Елеонора Степанівна затискає між своїх рук мою руку, довго щось роздивляється на долоні. Потім, лукаво глянувши на присутніх, починає зміненним голосом:

— Твоя доля така, красуне, що при сторонніх і не скажеш.

Я великодушно дозволяю говорити при сторонніх.

— І чорнобривий ти, і вродливий ти, — починає своє трафаретне ворожка, — та нещасливий ти. А позолоти мерщій ручку, я всю тобі правду скажу.

Подлубавшись у кишені, дістаю п'ятака, кладу на гарячу долоню Шухновської.

— А що серце твоє — як троянда вповні, відкрите до кохання, а що одна біда — одруження ніколи не будеш.

Присутні пирснули зо сміху. Чую — у мене від того гадання почервоніли вуха.

— А хочеш знати всю правду, чорнобривий? А позолоти ще й праву руку.

— Давай без позолоти, — кажу глухо.

— А тому не одружишся, що дівчатами, як циган кіньми, перебираєш. А хто багато вибирає, той жодної не має.

Присутні засміялися. Я вирвав руку у ворожки, вдавано розсердився:

— І нічого ти, циганко-ворожко, не розумієш!

— А я, голубчику, не винувата: то все твоя рука показала.

Зайшов Іван Маркович. Гадання припинилось і незабаром забулося. Але в душі моїй воно лишило неприємний слід. Чому Елеонора Степанівна не вигадала інших слів? Я знав: вона не така наївна і простенька, щоб навіть жартома кидати слова на вітер. Невже мене в моєму ж колективі розцінюють як людину з непостійним характером?

Цього разу я й до музики не прислухався, і грав без ніякого натхнення. Випадково зустрівся поглядом з Яриною. Вона не одвела очей. Дивилася суворо, чи то з докором, чи з осудом. І тоді здогад опалив мені серце: «Це ж, певне, вона теж про мене такої думки».

Вирішив сьогодні ж, обов'язково сьогодні все з'ясувати, поговорити про все. До якого часу я буду хлопчаком? Адже, хвалити бога, не жовторотий — директор школи, людина статечна.

Коли закінчилась репетиція і всі почали розходитись, я поклоняв глухим голосом:

— Ярино Іванівно!

— Я слухаю.

— Мені з вами треба порадитись.

Мовчки зайшли в учительську. Вона сіла на стілець, непомітно спостерігала за мною, я ходив по кімнаті.

— Як Ковалець?

Ярина зітхнула вільніше, пожвавилась.

— Він аж ніскілечки не відстає від інших. Дуже уважний і кмітливий. Я дивуюсь, чому він стільки часу ходив у невірних?

— Він не стомлюється?

Хоч я добре знав стан Петрикового здоров'я, знав і про його успішність, бо він при мені готував уроки, але про щось же та мусив говорити з дівчиною? Хвилювався, бо відчував — знову не насмілюсь.

Ярина розповідала про те, як вона оберігає учня від перетому, стежить, щоб хтось не штовхнув ненароком під час перерви.

— Я Петриком дуже задоволена.

Говорити більше про Петрика було нічого.

— Я вам дуже вдячний, Ярино Іванівно.

— Немає за що. Уже все?

Тут би мені й сказати, що накіпіло на серці, а я натомість мимоволі киваю головою — все, мовляв.

Ярина йде додому. Я йду за нею. Відчуваю, що це смішно, навіть образливо для мене, але нічого не можу зробити, ноги самі несуть.

Мовчазливі осокори кидають на подвір'я довгі тіні. Десь на селі ледь-ледь звучить веснянка.

— Весна, — кажу зітхнувши.

— Так, весна, — згоджується Ярина.

Йдемо поруч мовчки. Ось уже зараз той заповітний поріг, на якому я, на своє безголов'я, зустрів Ярину. Хвилина — і дівчина зачинить перед моїм носом двері. І я наважуюсь.

— Ярино! — озиваюсь глухо, не в силі стримати болісного биття серця. — Послухайте... одну хвилину.

Вона спиняється, обертається до мене, запитливо дивиться.

— Чому так? — белькочу я. — Що трапилось? Чому ви не та, яка була раніш? Для чого... ця мука?

— Яка... мука? — питає вона тремтячим голосом.

— Я вам писав... ви знаєте.

— Ах, писав, — каже глузливо. — Що ж, я читала. А чи одній-то тільки мені писалося?

— Ярино! Ну, хіба ж так можна?

Вона хвилину помовчала, видно, набиралась рішучості. Нарешті заговорила. Твердо, впевнено, мабуть, не зараз доби-рала ті слова.

— Ну ось що... Коли вже почалася ця розмова, послушайте, Тарасе Демидовичу. Я вам все скажу відверто. Так, ваш лист... Ваш лист — це було для мене... свято, ні не свято, більше, це була така радість, якої я не знала і, можливо, вже не знатиму в житті. Я збиралась вам на нього відповісти, відповісти не так, як сьогодні. Але та історія з Тонею...

— Але ж то неправда!

— Так, то неправда. Але інше. Ви пишете мені листи, ви освідчуєтесь мені в коханні, а тим часом до вас приїздить дру-жина...

— Яка дружина? — вжахнувся я.

Тепер мені було зовсім не соромно говорити на цю тему. Побачив: ні в чому я не винний.

Ярина теж, мабуть, вирішила виговорити все, що думала. З тремтінням у голосі казала:

— Ви не знаєте, яка дружина? То я знаю. Те, що ви її від-кинули, ще не означає, що ви її позбулись. Я бачила, в якому вона стані вийшла тоді з лікарні. Мені і жалко, й соромно було дивитись на її слези. Ось чому я більше не прийшла до вас, коли хочете знати, хоч, може, це й нечемно з мого боку.

— Та то ж Настуся! Ящїрка. Вчилися ми разом, працюва-ли. Я ніколи... нічого... навіть не думав...

— Тарасе Демидовичу! Не викручуйтесь хоч тут. Вашій Ящїрці видніше — дружина вона вам чи не дружина.

Спантеличений, я тільки розвів руками.

— А крім того... Ви зовсім не постійна людина. Мені пише-те листи, а тільки-но з'явилась Валя, ви вже біля її ніг, вже переможений. Хоч би Васю бідного пожаліли, загигає хлопець.

— Та я ж... та хіба ж...

— От і я ж, і хіба ж. Ви засудили вчинок Чепура. А ви-то сам чим від Чепура кращий? Тільки тим, що в того все це дон-жуанство назовні, грубо, по-хамському, а ви прикриваєтесь личиною добропорядності. Зрозуміло вам?

Як риба, викинута на берег, я глипав ротом.

— Отож прошу — дайте мені спокій. Ви можете іншим кру-тити голову, але не мені. Я ненавиджу оману.

— Замовкніть! — раптом, не пам'ятаючи себе, прохрипів я.

— А ви не кричіть, Тарасе Демидовичу. Це розмова не службова, і до того ж ви на неї самі напросилися.

— Це ж усе неправда, Ярино! — простогнав я.

— Облиште виправдання. Не треба. Який є, такий і є.

Помовчали хвилину. Я ображено чмихав.

— Не гнівайтесь на мене, — раптом лагідно сказала вона. — Не можу я інакше. Не буду лукавити: не байдужа я до вас, ой, яка не байдужа. Але я вас люблю такого, як побачила вперше, як знала в перші дні. Такого ж, як ви є насправді, любити не можу. Пробачте.

У мене щось ніби обірвалось у грудях. Яюсь враз побачив, що я найгірша, найбезвольніша людина в світі, яка не може за себе постояти, не може виправдатись і яку треба зневажати й ганьбити. Очі стали сухими, голова паморочилась. Мов закам'янів на одному місці, язик приріс до піднебіння. Ярина постояла якусь хвилину, зітхнула, кинула винувато «на добраніч» і постукотіла каблучками по коридору.

76

Обабіч сосни. В зелених кронах червоним золотом виграють проти сонця рівні стовбури. Вгорі небо. Синє, бездонне, умите сонцем і збуджене весною. Пахне прілим листям, лісовими дзвіночками і улежаним, набубнявілим від вологи піском.

У небі інколи пропливають білі пухнасті крижини хмар. А під хмарами кружляє вороння. Воно таке дрібне, метушливе, що швидше нагадує літ бджолиного рою, ніж весняний воронячий фестиваль. Окремі птахи, склавши крила, стрімголов падають каменюкою по косій лінії вниз, на очах ростуть, більшають і раптом розправляють крила, спиняються на одному місці, потім знову поволі угвинчуються в небо, вливаються в загальний коловорот. Птахи так високо, що навіть не чути згори їхнього галасу. Лише якийсь невиразний шум іде по лісу, може, то вітер гонить його, так і вітру немає, може, то дерева розвиваються з таким шумом, так ні: спокійно стоять обіч дороги непорушні дуби, а берези, ті вже давно звісили мало не до землі свої розкішні золотаві сережки.

Виснажені за зиму, напіввилинялі коненята ліниво, весь час смикаючи і часто спотикаючись, тягнуть воза, простуджено форкають, невдоволено мотають головами. Я лежу на возі горілиць на в'язці прілого сіна, дивлюсь у небо. Нарешті настав справжній спокій, можу спокійно лежати, відганяти від себе думки.

Але думки настирливі, мов мухи. Їх виганяєш з голови, а вони знаходять-таки лазівку, заповзають, непрошені, шкребуть на серці.

От і настала весна. Розтанули сніги, збігли струмки й струмочки. Позавчора підсумували роботу: ні, не соромно мені було

їхати сьогодні до району. Наслідки добрі, а як для Ковалівської школи, то просто фантастичні. Недаремно на педраді Шухновський сказав:

— Хоч кіл на голові теши, не віряться, що в нас така успішність.

Федір Данилович йому вщипливо відповів:

— І, головне, Михайле Амадейовичу, справжня, не підташована.

Важко тепер було визначити, яке жило в моїй душі почуття до Ярини. До гіркоти невдоволення і безнадії примішувалось почуття невігійної образи. Я сердився, коли був на самоті, поклявся собі, що ніколи не озвуся до дівчини й словом, нахвалювався на знак протесту після навчального року кинути Ковалівку, безжалісно вирвати те кохання з серця. Та лише Ярина потрапляла на очі, як я забував про все. Серце боляче нило, десь у глибині мозку жевріла надія: «А може, вона опам'ятається, може, вона зрозуміє свою помилку».

Над усе ображало те, що Ярина не побачила моєї душі, не зрозуміла моїх чистих почувань, принизила мене своїми невинуватими звинуваченнями.

Другого ж дня після тієї розмови я говорив з Васею Бабак. Тільки після слів Ярини про моє залицання до Валентини Петрівни я, оглянувшись назад, побачив, що справді ставлення до мене з боку старшого піонервожатого змінилось. Він рідко потрапляв мені на очі, був замкнутий, все возився з своїми піонерами.

— Василю Сидоровичу! — накрив я його мокрим рядном. — Що трапилося? Ти чому, голубе, став несхожим на самого себе?

— Я? — широко здивувався Бабак і якимось перелякано глянув у вічі.

— Ти ж, ти. Соромно, хлопче, думати про людину те, що ти думаєш про мене. Приревнував? Отелло нещасний! Та мені твоя Валя потрібна стільки ж, як і ти сам. Любиш її, то скажи їй про це прямо. А мене, брат, в ці речі не вплутуй. Вона для мене вчителька, розумієш, учителька, та й тільки.

Вася зблід як смерть, потім запалав, немов на багатті. Перелякано розкривши рота, дивився на мене:

— Та я... Та ніколи в світі... І взагалі, коли вона вам подобається... Я бачу, вона вас обожноє.

— Не мели дурниць! «Обожнює!» Поговорити як слід з дівчиною не вміє, а ходить на інших косує...

Я був злий не на жарт. Адже ніхто інший, як Вася, додав у загальну справу добру ложку дьогтю і зіпсував мені взає-

мини з Яриною. Наговоривши вожатому чимало неприємних слів, я не захотів слухати його виправдань.

Після цього побачив: змінився Вася. Як голуб, заворкував біля Валентини. А вона, відомо, дівчина, радісно сєє очима, не перестає посміхатись. Кому не радісно, коли його люблять?

Учора викликали в район. До товариша Вогневіка. Іду ось і ламаю собі голову: для чого я йому потрібний? Тільки тиждень тому Леонід Петрович був у Ковалівці, заходив до школи. Годин зо дві водив я його по класах, показував нашу бібліотеку, майстерню та обладнану Григорієм Івановичем кузню, розповідав про роботу вчителів, про навчання в школі. Навіть про «перевиховання» Васька Дягіля не втаїв. Вислухав уважно, посміхнувся, але нічого не сказав. Певно, оце аж сьогодні зніме по-справжньому стружку. Ну, що ж — нічого не зробиш: що винен, то винен, недокумекав, куди повернув Гаврило Хомич, передовірився хитрому ковалеві. Взагалі ж, ознайомившись з школою, секретар залишився задоволений, подякував усьому колективу за чесну роботу.

У район приїхали десь після дванадцятої. Візник спинився на базарній площі, а я подався у справах.

Тільки вийшов на центральну вулицю, хтось відразу покликав. Оглядаюсь — леленько моя! — Галина Петрівна із Скрипалів. Зраділи одне одному так, ніби вічність не бачилися. «Ну що там? Ну як там? Що у вас новенького?» — засипав її питаннями.

У Скрипалях все добре. Працюють. Мають успіхи. Живуть і без мене. Інколи згадують «відщепенця», стежать за газетами, радіють, що мене вже не «проробляють», а хвалять.

— Ти ж як, Галино? — пильно дивлюся їй у вічі. — Ще не одружилися з Михайлом?

Галина Петрівна досадливо морщиться, відмахується:

— А ну його, твого Михайла! Його поки сама не посватаєш, не здогадається. В роботу з головою загруз, ніколи йому женитись. А ти ж як?

Тепер за мною черга морщитись і відмахуватись.

— Не питай, Галино! Я зовсім сів на міліну.

— От тобі й на! А Ящірка ж надіється.

На згадку про Настусю у мене гнівом спалахнули очі:

— По милості ж твоєї Ящірки й страждаю. Розумієш, Галино, приїхала та й лягнула: дружина, мовляв.

Галина страшенно зацікавилась:

— То й що ж? А ти б не відпустив, та й по всьому. Вона ж і їхала з таємною надією...

На подив самому собі, я розказав Галині усе. Розповів — і аж легше стало.

— Стривай, стривай, та чи не в Ярину ти закоханий?

— А ти її звідки знаєш? — видав я себе цим запитанням.

Галина заплескала в долоні:

— Значить, угадала, вгадала! Слухай, Тарасе,— оглянувшись по-змовницькому, заговорила вона.— То я тобі скажу так: ото дівчина. Не дівчина, а кремій. Ми з нею разом педшколу закінчували. Біля неї, хлопче, такі кавалери увивалися! І бровою не повела. «Поки не зустріну до вподоби, і не гляну ні на кого»,— казала.

«Ну, то, значить, і я їй не до вподоби»,— подумалось гірко.

Підійшли саме до райкому партії. Я почав прощатись із знайомою.

— Гляди ж, Тарасе,— порадила на прощання Галина,— не пропусти Ярини. Дівчина — золото.

— Золото, та не мое,— похмуро віджартувався я і так із випосованим настроєм пішов до Вогневіка.

Леонід Петрович прийняв мене не відразу. В нього там була саме якась нарада, і я мав час подумати над тим, що сказала Галина. Те, що Ярина незвичайна дівчина, підказало мені серце. Те, що вона, видно, жде не такого, як я, тепер стало очевидним. Хіба вона насправді вірить в усе те, що мені наговорила? Так, дівоча хитрість. Не хоче сказати просто, відверто, от і напускає туману. Ні, мабуть, треба брати себе в руки, закінчувати цю історію. Але як? Покинути Ковалівку? Петрика, Сягайла, Недокуса? Всіх учнів, учителів? Це ж все одно, що від сім'ї рідної відірватись. Просто не звертати на неї уваги? Пробував уже... А може... На злість їй одружитись? Взяти якусь хорошу дівчину, побудувати зразкову сім'ю, хай потім жалкує. Опам'ятається, та пізно буде.

Але кого не ставив на місце дружини,— не вона, не Ярина.

Тим часом звільнився Вогневік. Покликав.

Леонід Петрович прийняв мене досить сухо, можна сказати, занадто сухо. Я настороживсь, серце стріпнулося — щось трапилось.

— Сідайте, товаришу Залужний,— вказав на стілець.

Вигляд у секретаря був стомлений, хворобливий, під очима припухлі сині мішки, в очах роздратування, сухі губи гнівно затиснуті. Він, видно, ще був у полоні якихось дум.

Раптом він пружно звівся з стільця, пройшовся по кабінету, став біля вікна.

— Весна.

— Весна,— кажу.

— Сіяти час, а ми не готові. Застала зима циганку без сорочки.

Лише тепер я збагнув, що до мого приходу тут, мабуть, була неприємна розмова. Недаремно виходили з кабінету районні працівники похмурі, мовчазні.

— Ну, нічого, треба надолужувати,— ніби сам до себе промовив Вогневик, знову сів на своє місце.— Як там Ковалівці?

— У нас готові до сівби. Хоч і завтра.

— Молодці.

Вогневик став тим Вогневиком, якого я знав. В очах спалахнули живі іскорки, біля вуст заграли густою павутинкою зморшки.

— Як живете, Тарасе Демидовичу? Полюбилася вам Ковалівка?

— Нічого. Звик.

Якусь хвилину допитливо дивився на мене.

— До речі, ви, здається, одинокий?

На мить зашуміло у вухах, спинилося в грудях серце. «Так ось що! Значить, про мої «залицяння» вже дійшло до Вогневика?» На знак ствердження кивнув головою.

Але Леонід Петрович на те нічого не сказав. Трохи помовчавши, запитав:

— Як ви дивитесь, товаришу Залужний, на те, що ми вас заберемо з Ковалівки?

Обірвалося серце. Занило від жалю: «Прощай, Ярино». Сидів приголомшений.

— Ковалівка вас згадуватиме і, певно, довго згадуватиме добрим словом. Ви наочно показали — вмієте працювати. Працювати не по стандарту, а творчо, з вогником. Чи не думаєте ви, що масштаби Ковалівки для вас замалі?

Тільки запитливо дивився секретареві у вічі.

— У райвно думаємо вас заботи, товаришу Залужний. Я знав: після звільнення з посади Горобця в райвно не було інспектора. Мороз пішов поза шкірою.

— Не справлюсь я, Леоніде Петровичу. Досвіду в мене мало.

Вогневик скинув угору стрішки брів.

— Ну, досвіду, вважай, у вас більше, ніж у того, хто жодного дня не працював у школі, а з самого сповиточку вже на керівній роботі. І, головне, правильна і міцна хватка у вас, Залужний.

Мені було приємно слухати цю похвалу. Але разом з тим у пам'яті поставало все зроблене мною в Ковалівці, і хвиля

сорому залила моє обличчя. Хіба то так багато? Хіба все зроблено правильно, так бездоганно? Адже можна було зробити значно більше. Що ж тут особливого: покращалось відвідування, зріс інтерес учнів до школи, запрацювали гуртки. Нічого особливого, в інших школах це було здавна. Нічого незвичайного я не зробив.

Так, всіяко принижуючи в думках свою діяльність, я хотів виправдати свою відмову. Насправді ж мені відразу стало жаль і села, і учнів, і вчителів. Захотілося будь-що, всупереч усім перешкодам, навіть особистому горю, розпочату справу закінчити, вивести Ковалівську школу по-справжньому в передові школи району.

Я почав відмовлятися:

— Моєї хватки, може, й вистачить, але хіба що на одну школу. А тут — десятки шкіл. Треба сюди людину досвідчену і авторитетну. А я лише розпочав, притому не дуже вдало...

— Ми знаємо, що лише розпочали. І треба розпочинати в такою ж енергією роботу в усьому районі. Я особисто бачу, що все це під силу саме вам.

Він зовсім збентежив мене тими словами. Ще ніхто в моєму житті так просто й відверто не висловлював мені довір'я. І я глибоко замислився. Якийсь внутрішній голос під'юджував: «Спробуй, візьмись». До того ж згадалась Ярина. «Ось нагода покінчити з усім за один раз».

— Не хотілось мені з школи йти в чиновники, Леоніде Петровичу, — все ж опираюсь невпевнено.

— Ну, які ж тут чиновники? — дивується секретар. — Хіба працівники відділу народвіти обов'язково повинні бути чиновниками? Це вони інколи самі себе перетворюють на чиновників. А насправді — це ж педагоги, до того ж кращі, досвідченіші педагоги. Адже вони не лише учнів, а й учителів повинні виховувати, політику партії в питанні народної освіти проводити. Ні, ви в цьому не маєте рації, Тарасе Демидовичу.

Мені пригадалась розмова з Недокусом про наших інспекторів, і я ще більше завагався.

Поки я боровся сам з собою, Вогневик мовчки, певно, розуміючи мою внутрішню боротьбу, закурював.

— То будем вважати, що домовились? — скосив він на решті в мій бік примружені очі.

І мене мов якийсь біс смикнув за язика:

— Дякую за довір'я. Коли треба, що ж... спробую... По-боююсь тільки...

— Нічого, треба буде, то допоможемо. Тут же райком поруч, правда ж?

І він рвучко подав мені свою сухорляву руку.

77

Був останній день весняних канікул.

Як завжди, не змовляючись, учителі зійшлися до школи, взяли в руки інструменти. Грали до самого вечора. Може б, і ще грали, та листоноша приніс газети, а нам з Яриною по листу. Захопивши свого листа, Ярина подалася додому.

Я теж не відразу зважився відкрити конверт. Лист був з обласного відділу народної освіти — і кинув мене в піт.

Останні дні я жив немов у пропасниці. То мені хотілося негайно скласти всі свої речі і крадькома виїхати з села, то сам собі не міг пробачити того, що дав згоду Вогневикові. Ну, для чого мені те інспекторство? Тут усе рідне, усе своє, своїми руками зроблене. А там? Трястися на підводах, на розворах, з бочками гасу по району — від школи до школи? Ніколи не бачити зримих наслідків своєї праці? А тут — життя кипить. Хоч і канікули, а не було такого дня, щоб учні не прийшли до школи. То кували в шкільній кузні (причому з Васька Дягіля виявився неабиякий молотобоець, що то практика!), то стругали, то проводили в бібліотеці читацькі конференції, то вишивали, то висівали насіння в ящики, старшокласники ходили в сусідню МТС на екскурсію. Хор та оркестр невтомно готувалися до районної олімпіади. Та чи ж можна було сумувати, хіба ще не вистачало роботи? Тільки завертілось усе, запрацювало, а тут уже треба кидати. І все через Ярину.

Ми з нею ніби не помічали одне одного. Коли треба було щось по роботі, я звертався до неї, вона відповідала. Говорилось рівно стільки, скільки вимагала справа, очі — в землю. При зустрічі вітались, проходили не спиняючись. Інколи мені хотілося спинити її, заговорити щиро, по-людському, та одразу ж ці бажання витіснялися почуттям образи й упертості.

Але дні минали, нікто мене нікуди не кликав, і я почав уже заспокоюватись. Отже, обійшлося без мене. І навіть щось схоже на жаль підступило до серця: «Ні, треба було все-таки виїхати, не вештатись перед очима в Ярини».

Тремтячими руками розірвав конверт, розгорнув папір. Шухновський схилився над моїм плечем. У наказі писалося про те, що обласний відділ народної освіти увільняє завідую*

чого райвно товариша Будяка від роботи. На посаду завідувача райвідділу народної освіти призначався... В мене пішли перед очима червоні, жовті кола. Відразу не повірив написаному.

А Шухновський, збуджений і здивований одночасно, вже тиснув мені безвільну руку:

— Вітаю, Тарасе Демидовичу, вітаю від щирого серця. Від себе і від Елеонори Степанівни вітаю...

Елеонорі Степанівні щось нездужалось, вона не прийшла сьогодні до школи.

Присутні при цьому вчителі з подивом обернулися до нас.

— Товариші! — урочисто звернувся до них Шухновський. — Тарас Демидович наказом об'єднано призначений на посаду завідувача райнаросвіти. Побажаємо ж йому успіхів і плідотворної роботи.

Він заплескав у долоні. Я розгублено кліпав очима.

Непомітно вчителі розійшлися. Прощаючись, хто висловив надію на те, що я не забуду Ковалівки, хто вітав, а хто й співчував та жалкував за тим, що виїжджаю. Лише Шухновський захоплювався:

— Ну, я вам скажу, друзі, розумна людина помітила нашого Тараса Демидовича. Вже давно час мати в наросвіті такого завідувача.

Я кривився від тих похвал. Вони звучали іронічно.

З важким серцем вступив я в свою кімнату. Обвів очима інструменти, що вишикувались на стіні, і важкий клубок підступив до горла. «Більше не гратиму в Русаковому оркестрі». Глянув на почорнілий від часу стіл. «Не я на ньому писатиму». Окинув поглядом всю кімнату. «Хто ж тут житиме?» За вікном, у голубій темряві, світились червонуваті вогні. «Чи знаєш, як я тебе полюбив, Ковалівко?»

Узяв скрипку, торкнувся струни. Тонкий, жалібний звук покірно задзвенів у тиші, кольнув голкою в серце. «Ех, Ярино, Ярино. Чи не затишне було б для нас тут гніздечко?»

Провів поволі смичком по струнах, скрипка застогнала, схлипнула надривно. Натиснув енергійніше, вирвав цілу лаву звуків, розсипав добірним зерном по кімнаті. «Хай тобі буде, моя одинока оселе, на добру згадку».

І полилася знайома, хвилююча мелодія. Вона якось сама мимоволі вирвалась з-під смичка, заповонила душу. Полонез Огінського! Як він роз'ястрував, сповнював мені душу болем! Лоскотним приємним болем палило, а я все, немов по рані, водив смичком по струнах. Нахлинула тужна, широка, мов повинь, мелодія, вся душа натягнулась, мов струна, коли ж

наступив прикінцевий перехід, повний розпачу, невимовного горя й глибоко затаєної надії, натягнулась і не витримала. Відірвав від струни смичок, мелодія на найвищій ноті обірвалася, полетіла скрипка на ліжко. Я впав на стілець, охопив гарячу голову руками, застогнав. По щоках котилися теплі, як перший весняний дощ, нечутні сльози.

«От і все. Прощай, Ярино, моє несподіване кохання».

Уже нескоро підвів важку, налиту свинцем голову. Неквапливо вдягнувся, вийшов з кімнати.

Над селом стояв погожий вечір. Молодик, такий молодий, як весна на початку квітня, такий гострий, як прохолодний запах вишневих та березових бруньок, хилився до ковалівських садів, заглядав у душу. Навіть при безвітряній погоді шепотіли щось своє, потаємне, ожилі повесні осокори. Може, то цілющі соки струмили по їхніх вузлуватих жилах?

Прямую до лісу, йому, величезному, гостинному, улюбленому, мушу зробити цей останній візит ввічливості, і саме в цю пору, щоб не бачило стороннє око.

Від задуманої берези відривається якась постать. Мов електричний струм пробіг по моєму тілу.

— Тарасе Демидовичу!

Той шепіт я почув би з краю світу, не задумуючись, полинув би на нього. В одну мить опинився біля Ярини, забувши про все: про біль нерозділеного кохання, про образу, про гірку долю відкинутого. Заглянув їй у очі:

— Ярино?! Ти?

Її обличчя бліде, мов вирізьблене з зеленуватого мармуру.

— Тарасе! Пробач мені, Тарасе,— шепочуть, мов весняний вітер, її уста.

Я ловлю її безвільну руку. Ось вона, та маленька, тепла рука, в дорогих плямочках чорнила, та недосяжна рука довірливо лежить зараз у моїй руці, зігріває мене неземним теплом.

Ми мовчки йдемо поруч. Нам не треба говорити. Нам усе зрозуміло. Минаємо лікарню. Там у вікнах метляються вогні, хитаються темні тіні. Може, комусь погано? Може, хтось бореться зі смертю? Не помічаємо. Ми відстояли своє щастя. В наших тілах вирує життя.

Блиснуло лісове озерце. Там, по середині його, ще плаває крижина. Вона змагається з теплом, кинула виклик сонцю. Хай змагається. Нам до неї немає діла, хоч всеньке літо нехай плаває посеред озера.

Наші ноги самі потрапляють на вузьку лісову стежку. Набубнявілі бруньки молодих беріз боляче хльоскають по

обличчю, лапаті дубки цупко хапають своїми вітами за одяг, ніби хочуть спинити.

Спинуємось. Заглядаю дівчині в очі:

— Яринонько!

— Мовчи, Тарасе, мовчи.

— Ярино, ти послухай. Я тобі все розкажу про Настю...

— Не треба. Не треба, Тарасе. Я все знаю. Все. Вона сьогодні мені листа написала. Якого листа! Ні, не знаєш ти, Тарасе, Настусі. Яка це людина! Яка душа! Вона любить тебе. І я вірю, бо не за себе думає, а просить зробити тебе щасливим. А я — погана! Зла, недобра.

Відчував, як витягнулося від подиву моє обличчя. Ящірка! Хороша моя Ящірка! Впізнаю твою чесну, чисту душу, твою дружню й вірну руку. Яка ти мені рідна, яка дорога! Ти мені життя повернула, Настусю!

Тихо шепечуться над головою сосни. Миготять-переливаються весняним блиском у височині зорі. Блискучий місяць, здається зачепився за гілляку берези, зігнувся, хоче відчепитись і не може. Чи забуду коли цю весняну, неповторну ніч?

— Кого любиш, хочеться, щоб був чистий, як сльозинка. Я на тобі й пилінки бачити не хотіла. Адже це — кохання. Це ж на все життя.

Вона довірливо заглядає в вічі, шепоче збуджено:

— Пам'ятаєш, я тобі наговорила... образила тебе?

— Не будем про те ніколи згадувати. Добре?

— Добре. Але, розумієш, може, коли б іншим разом була та розмова, я була б і розважливішою. А то якраз після того гадання. Наговорила Шухновська... Це вона з Батожчуковою все твої кістки перемивала. А я — кипіла. Пробач мені, любий.

Я не встиг відповісти. В лісі почувлися якісь голоси, чийсь приглушений сміх. Ми передбачливо зійшли зі стежки, притулились до стовбура старої сосни.

Стежкою йшли, притискаючись одне до одного, двоє. Чоловік і жінка. Щось бубоніли. Порівнялись з нами, спинились.

— Може, повернемось? — голос Лідії Григорівни.

— Підемо до дуба, — басок Шухновського. — Туди, де завжди.

— А коли твоя кинеться?

— Вона таки справді хвора.

Вони знову рушають, повільно, нога за ногою.

— Значить, іде Тарас, — з нотками заздрості каже Лідія Григорівна. — Який з нього буде завідувач? А директором, певно, Мишо, ти будеш?

— У мене акт заготовлений,— посміюється Шухнівський.—
Не вперше.

Коли затихли їхні голоси, Ярина ніби прокинулась, потягнула мене за руку:

— Ходімо звідси.

Покірно рушив за нею. Зрозумів. Присутність у лісі тих двох до глибини душі ображала чисті й ніжні почуття Ярини.

Другого дня я передав школу Григорію Івановичу Яру.

Епілог

Над світом лютує холодна снігова заметіль. Скаженіють вітри; гнуться-хитаються обважнілі від льодових бурульок вершини сосон; тремтять у важкій сніговій завісі ніжні, прозорі стани беріз; снігові коси розвиваються з кучугури на кучугуру,— і здається, що в тому дикому, глухому лісі жодної живої душі.

Я вартую біля партизанської закиданої снігом, закуреної віхолою землянки. Спрямовую свій зір і автомат у рухливу пелену завірюхи. А перед очима— світла сонячна галява, а на галяві молода білокора береза у весняному пишному наряді, весела і привітна, безтямно закохана у вітер, який так любив ранками і вечорами розчісувати їй довгі зелені коси... Школа моя, радість моя!..

Серед дерев, у сніговій круговерті, серед диких завивань вітру — якийсь рух. В одну мить зникає з-перед очей весела берізка, палець уп'явся у спусковий гачок автомата.

— Хто йде?

— Свої...

На стежці затушкані в снігові смушки постаті. Вони спотикаються: видно, стомлені, нашттовхуються на дерева, бо занесли стежку, до пояса грузнуть в снігу.

Першим іде Корній Недокус. Від нього парує, немов від жарко натопленої грубки, на вусах та бороді — вологі льодяні бурульки.

— Ну, захурделило, рятунку нема,— скаржиться він для годиться, а сам сміхотливо косує на мене оком.

З-за Недокусової спини на мене позирає незнайомий парубійко:

— Добрий день, Тарасе Демидовичу!

Щось знайоме було і в приємному дзвінкому голосі, і в чорних циганкуватих очах, і в смаглявому довгобразому обличчі.

— Не впізнаєш, Тарасе? — підсміюється самими очима Недокус.

— Петро?!

Ковалець вдоволено поблискує очима, посміхається.

— Бачиш, який орел виріс, — вихваляє хлопця Недокус. — У загін прийшов. Так що доучуй, брат, на партизана.

Я милуюся своїм вихованцем. Таким хлопцем не можна не милуватись: високий, стрункий, жилавий...

— Виходить, Петре, даремно тебе Шухновський у невірні записав?..

Недокуса мов шилом уштрикнули — аж підскочив.

— Ото ж твій Шухновський... — блиснув таємниче очима. — Був Шухновський, та загув...

— А що з ним?

— Живий-здоровий. Тільки в Мацька перевернувся...

— Та невже? — не стримав подиву, хоч у душі відразу ж повірилось у те, що отой самий запроданець Мацько, який майже в кожному номері фашистської націоналістичної газетки обливає брудом українську землю, і є не хто інший, як наш колишній колега Шухновський.

— Він самий... — стверджує Ковалець, і його голос починає звучати незнайомо, глухо і гнівно. Він обіцяє: — Я ще до нього доберуся...

І я вірю в те, що ми з Шухновським зустрінемось. Зустрінемось на найвужчій стежці. На такій, де неможливо розминутись.

Лютує холодна снігова заметіль; вітри скаженіють; поривно розчісує холодні снігові коси ніжна, прозора берізка — вірна подружка, сестра партизанська.

Школо моя! Радість моя!

З М І С Т

З ВІРОЮ В ЛЮДИНУ

Вступна стаття

А. Дімарова

5

МАЛИНОВИЙ ДЗВІН

Роман

9

**ЮРИЙ ОЛИФЕРОВИЧ
ЗБАНАЦЬКИЙ**
СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

Т О М 1
МАЛИНОВЫЙ ЗВОН

Роман

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *И. Я. Брояк*
Художник *С. П. Савицький*
Художий редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректори *А. В. Кудряцева,*
Н. І. Прохоренко

Информ. бланк № 2357

Здано до складання 17.06.83.
Підписано до друку 06.06.84. Формат 84×103¹/₃₂.
Папір друкарський № 1. Гарнітура академічна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 18,9+1 вкл.
Ум. фарб.-відб. 18,952. Обл.-вид. арк. 22,748.
Зам. № 3-264. Тираж 100 000.
Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Збанацький Ю. О.

З-41 Твори : В 4-х т. Т. 1 / Передм. А. А. Дімарова.— К.:
«Дніпро», 1984. 359 с.

До першого тому українського радянського письменника Ю. О. Збанацького
ввійшов роман з життя сільської школи «Малиновий дзвін».

4702590200—225
ЗМ205(04)—84 передплатне.

У2